Immanuel Wallerstein

sistemul mondial modern

Editura Meridiane

Pe copertă:

HANS HOLBEIN CEL TÎNĂR
Jane Seymour
detaliu

IMMANUEL WALLERSTEIN
The Modern World-System I
Capitalist Agriculture and the Origins of
the European World-Economy in the Sixteenth Century

ISBN 973-33-0149-3
ISBN 973-33-0151-5

Immanuel Wallerstein

SISTEMUL MONDIAL MODERN

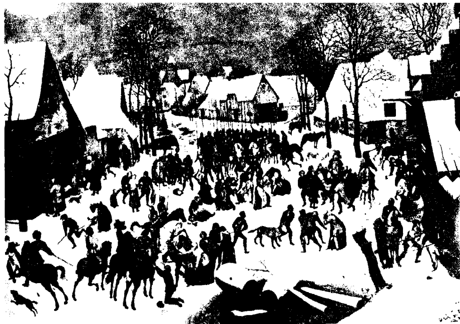
AGRICULTURA CAPITALISTĂ ŞI ORIGINILE ECONOMIEI MONDIALE EUROPENE ÎN SECOLUL AL XVI-LEA

Volumul II

Traducere de

DOREL ABRAHAM, ILIE BĂDESCU şi
MARCEL GHIBERNEA

EDITURA MERIDIANE
BUCUREŞTI, 1992

Masacrul inocenților, pictură în ulei de Pieter Brueghel cel Bătrîn. A fost pictată în jurul anului 1565 ca un protest împotriva atrocităților comise de spanioli în Olanda.

Capitolul IV
DE LA SEVILLA LA AMSTERDAM: EŞECUL IMPERIULUI

Economia mondială europeană în apariţie a constituit o mare miză, ceea ce explică încercările de a găsi metode adecvate pentru controlul ei. Calea clasică a dominaţiei imperiale era familiară oamenilor epocii şi mulţi au fost cei care au visat să o şi pună în aplicare. O primă tentativă de a „îngloba" Europa într-un sistem imperial au făcut-o habsburgii, sub Carol al V-lea, dar prin 1557 tentativa lor a eşuat. Spania şi-a pierdut astfel treptat nu numai imperiul său politic, dar şi centralitatea economică. Multe oraşe au aspirat, dacă nu chiar au avut pretenţia să devină centrul economiei europene mondiale - Sevilla, Lisabona, Anvers, Lyon, Genova, Hamburg -, dar pînă la urmă cel care va reuşi, prin 1600, va fi Amsterdamul, care la 1450 era un candidat improbabil. Ne vom întoarce deci la istoria eşuării imperiului, care a antrenat declinul Spaniei şi al tuturor oraşelor-state aliate ei, în favoarea rebelilor din Amsterdam, care au reuşit să cîştige supremaţia.

Elanul economic care a început pe la 1450 a creat o prosperitate ale cărei semne au apărut mai întîi în toate vechile centre comerciale, adică în zona denumită coloana vertebrală a Europei: Flandra, Germania de sud, nordul Italiei şi, desigur, ca rezultat al descoperirilor geografice, Spania. Este, de altfel, surprinzător cum tocmai aceste ţinuturi au ajuns să constituie imperiul habsburgilor de sub Carol al V-lea. În această expansiune comerţul transatlantic al Spaniei din secolul al XVI-lea a fost, fără îndoială, elementul cel mai nou şi mai

semnificativ. Acest comerţ, realizat mai ales de Sevilla prin *Casa de Contratación de las Indias*, a devenit atît de important încît se putea spune că „viaţa întregii Europe, ca de altfel viaţa întregii lumi, în măsura în care a existat o lume, depindeau practic [de acest trafic]. Sevilla şi conturile sale... sînt în măsură să ne informeze despre ritmul lumii“[1].

Cum a ajuns Spania să joace un asemenea rol central? În fapt, aşa cum am arătat în primul capitol, Portugalia şi nu Spania a fost cea care preluase conducerea expansiunii maritime a Europei în secolul al XV-lea. În plus, secolul acesta nu a fost o epocă liniştită pentru Spania. Pe bună dreptate spune Jaime Vicens Vives: „criza mondială din secolul al XV-lea rezumă istoria Spaniei din acest secol“[2].

Era o criză politică (o perioadă de revolte şi războaie interne) şi economică (recesiunea la scara întregii Europe). Reacţia Spaniei la criza economică a constat în dezvoltarea oieritului şi în tentativa de a cîştiga, ca rezultat al preţurilor scăzute, o parte considerabilă din piaţa mondială (redusă)[3]. Forţa asociaţiei producătorilor de lînă din Spania (*Mesta*) era aşa de mare încît tentativa burgheziei castiliene de a-l face pe rege să adopte o politică protecţionistă, în secolele al XIV-lea şi al XV-lea, a eşuat[4]. Chiar şi sub monarhii catolici Ferdinand şi Isabella, consideraţi din capul locului ca partizani ai activităţii industriale, industria nu producea, după Vicens, „decît mărfuri de lux sau doar pentru piaţa locală“[5], şi, spre deosebire de Anglia, Spania nu s-a orientat în direcţia dezvoltării unei industrii textile importante[6]. Ironia este că tocmai concurenţa castiliană, combinată cu depresiunea din Evul Mediu tîrziu, au încurajat angajarea Angliei pe calea industrializării. În orice caz, Spania nu a apucat pe acest drum.

Dacă economia Spaniei era aşa de slabă structural, cum explicăm totuşi poziţia ei *economică* centrală în prima jumătate a secolului al XVI-lea? În parte, prin faptul că această slăbiciune economică structurală a fost nu de scurtă durată, ci pe termen lung, şi în parte fiindcă, la anumite niveluri ale sale, sistemul politic era puternic. Castilia a avut un ţel „naţional“ clar pe toată durata Evului Mediu. Era vorba, pe de o parte, de *Reconquista*, adică de expulzarea treptată a maurilor din Peninsula Iberică, proces care a culminat cu căderea Granadei

musulmane şi expulzarea evreilor din Spania, evenimente întîmplate în 1492, anul lui Columb. Pe de altă parte, era vorba de acţiunea de unificare a statelor creştine ale Hispaniei, acţiune care s-a realizat numai la vîrf, Aragonul păstrîndu-şi propria legislaţie, sistemul său socio-legal şi bugetul propriu.

Datorită faptului că Spania s-a constituit pe baza unei recuceriri, feudalismul ca formă *politică* a fost slab aici[7]. În consecinţă, aşa cum a arătat José Maravall, „ordinea socială şi politică nebazată pe structura feudală a favorizat dezvoltarea mecanismelor «statale»"[8]. Un excelent sistem de drumuri a facilitat destul de mult legătura economică şi politică dintre centru şi periferie[9]. Ferdinand şi Isabella au ajutat *Mesta* să creeze un sistem puternic de pieţe *naţionale*[10], care au generat un sistem al mobilităţii individuale chiar în condiţiile menţinerii valorilor rangului şi ale ierarhiei[11]. Ei au întărit birocraţia, „înrădăcinînd-o în comunitate... faţă de care birocraţia era... «pars rei publicae»"[12]. Au naţionalizat, ca să spunem aşa, clerul catolic[13] şi, mai presus de toate, au creat „condiţiile necesare pentru ca potenţialul economic al Castiliei existent la data respectivă să poată fi pe deplin realizat"[14].

Dacă metalele preţioase circulau de la un capăt la altul al Spaniei, dacă s-a putut înălţa Castilia în centrul firmamentului european, aceasta, spune Pierre Vilar, a fost „atît o consecinţă, cît şi o cauză"[15]. Consecinţă, însă, la ce anume? A unei lungi serii de fapte, care gravitau în jurul rolului economic al metalelor: slăbirea stocului de aur al lumii mediteraneene, centralitatea anterioară a Sudanului ca furnizor de aur, impactul expansiunii portugheze asupra intermediarilor nord-africani ai oraşelor-state italiene, rolul genovezilor în Spania şi efortul lor de a găsi o sursă non-portugheză de metale preţioase (un efort pe care numai Spania era în situaţia de a-l îndeplini).

Să schiţăm această complexă istorie. Am vorbit deja despre rolul metalelor preţioase în comerţul medieval şi despre modul în care venea aurul sudanez în Europa *via* Africa de nord spre lumea creştină mediteraneană. La mijlocul secolului al XV-lea rolul nord-african a scăzut brusc şi în mare măsură. Amploarea acestei scăderi pare să fie o problemă oarecum controversată. Braudel vorbeşte de un colaps al poziţiei nord-africane[16].

Malowist recunoaşte reducerea dar n-o numeşte catastrofală[17]. Lipsa bruscă a metalelor preţioase a agravat povara financiară a statului spaniol care crescuse rapid ca urmare a cheltuielilor militare şi a celor făcute la curte, ducînd la o cădere a monedei de cont, *maravedi*[18].

Criza financiară a fost serioasă şi a determinat pe genovezii din Spania să reacţioneze, fiindcă ei erau atît bancherii acesteia, cît şi cumpărătorii de aur. Am discutat deja despre rolul Genovei în comerţul spaniol. Genovezii erau implicaţi în acest rol pe mai multe căi, nu numai ca financiari[19]. De ce nu şi-au putut procura însă genovezii aurul *via* Portugalia? Poate că puterea Portugaliei, ca ţară cu rol conducător în explorare, însemna condiţii nu la fel de avantajoase pentru Genova, ca acelea pe care le oferea Spania[20]. Poate şi din cauză că forţa ei puternică ducea la lipsa imaginaţiei. Se ştie că imaginaţia nu este, de obicei, nimic altceva decît căutarea unor profituri pe termen mediu de către cei pentru care canalele pe termen scurt sînt blocate. Cînd canalele nu sînt blocate imaginaţia suferă. Portugalia reuşise destul de bine în navigaţia de-a lungul coastelor africane şi nu avea motive să se aventureze spre apus[21]. Chaunu a argumentat elocvent afirmaţia demnă de luat în considerare conform căreia nu şansa a determinat descoperirea Americii de către spanioli. Spania era ţara cea mai bine înzestrată, în contextul vremii, „nu numai pentru a profita de posibilităţile care i se ofereau, dar şi pentru a şi le crea"[22]. Anglia s-a folosit de un italian, John Cabot, dar a doua expediţie „englezească" a acestuia a necesitat un suport financiar *spaniol*. Franţa şi Anglia nu au devenit de fapt ţări importante pentru explorarea maritimă pînă în secolul al XVII-lea, şi abia în secolul al XVIII-lea au reuşit cu adevărat în această activitate[23].

Spania a izbutit totuşi să-şi creeze în secolul al XVI-lea un vast imperiu în Americi, atît de vast pe cît permiteau costurile transportului maritim[24]. Aceasta a însemnat o creştere fulgerătoare a comerţului transatlantic, al cărui volum a sporit de opt ori între 1510 şi 1550 şi încă de trei ori între 1550 şi 1610[25]. Focarul central al acestui comerţ a fost monopolul de stat din Sevilla, care a şi devenit, din mai multe puncte de vedere, principala structură birocratică a Spaniei[26]. Articolul cel mai important al comerţului transatlantic îl constituiau metalele preţioase. La început, spaniolii adunau pur şi

simplu aurul scos din mine de către incaşi şi folosit de ei pentru ritualuri[27]. Era o sursă nemaipomenită. Pe măsură ce acest aur s-a epuizat, spaniolii au reuşit să descopere metoda amalgamării argintului, care le-a permis să exploateze în condiţii profitabile argintul atît de abundent şi care a reprezentat fluxul de metale preţioase spre Europa, cu adevărat cel mai important[28].

„Creşterea fulgerătoare" a comerţului a fost însoţită de o spectaculoasă expansiune politică în Europa. De la încoronarea lui Carol al V-lea ca împărat roman sfînt în 1519, domeniul său din Europa a inclus zone atît de variate şi noncontigue ca Spania (inclusiv Aragonul), Olanda, diferite părţi ale sudului Germaniei (inclusiv Austria), Boemia, Ungaria, Franche Comté, Milanul şi posesiunile mediteraneene ale Spaniei (Napoli, Sicilia, Sardinia şi Insulele Baleare). La un moment dat, acest imperiu - asemănător ca structură cu Imperiul Otoman al lui Soliman Magnificul şi cu Imperiul Moscovit al lui Ivan cel Groaznic, ambele contemporane cu Imperiul Spaniei - părea să cuprindă întregul spaţiu politic al Europei, iar economia mondială în formare părea că va deveni un alt imperiu. Carol Quintul nu era singurul care încerca să absoarbă întreaga economie mondială în imperiul său. Francisc I al Franţei încerca să facă acelaşi lucru[29], şi Franţa avea avantajele mărimii şi centralităţii[30]. Ea avea însă mai puţine resurse pentru a realiza această tentativă, iar alegerea lui Carol Quintul ca împărat, în detrimentul lui Francisc I, a însemnat, pentru Franţa, o mare dare înapoi. Cu toate acestea, situată în „inima"[31] Imperiului Spaniol, Franţa era destul de puternică pentru a face din istoria următorilor 50 de ani o perioadă de adevărat război constant între cei doi giganţi imperiali, Habsburgii şi dinastia Valois. Luptele dintre ei au şi dus la epuizarea lor reciprocă în 1557, şi astfel a luat sfîrşit pentru mult timp visul realizării unui imperiu în Europa.

Lupta îndelungată între cei doi giganţi, Franţa şi Spania, s-a purtat, din punct de vedere militar, în principal în Peninsula Italică, mai întîi în războaiele franco-spaniole din 1494-1516 şi apoi în cele dintre Habsburgi şi cei din dinastia Valois, care au continuat pînă în 1559[32]. Raţiunea bătăliei pentru Italia era clară din punctul de vedere al celor două imperii: oraşele-state italiene din nord fuseseră, în Evul Mediu tîrziu, centrele

activităţilor economice, industriale şi comerciale cele mai „avansate" de pe continentul european. Dacă nu mai monopolizau comerţul la distanţe mari, ele erau încă destul de puternice prin capitalul şi experienţa pe care le acumulaseră[33], şi un imperiu care aspira să devină mondial avea nevoie să-şi asigure controlul asupra lor. Pe harta politică dispersată a Italiei[34], numai Lombardia dezvoltase un aparat de stat relativ puternic peste o arie de mărime mijlocie[35], dar una încă prea mică pentru a putea supravieţui din punct de vedere politic[36].

În fapt, discutăm despre o arie relativ mică, despre „un patrulater urban îngust, care cuprinde Veneţia, Milano, Genova, Florenţa, cu discordanţele şi rivalităţile lor, fiecare avînd o greutate oarecum diferită..."[37]. Problema politică a acestor oraşe-state a fost, ca şi pentru cele din Flandra, de a „se emancipa de interferenţa feudală şi de a se păzi, în acelaşi timp, la ananghie, de ameninţarea mai nouă a unui control politic mai centralizat pe care îl ofereau noile monarhii"[38]. Una din căile prin care ele se puteau păzi de ameninţarea monarhiilor era aceea de a se ataşa unui imperiu[39]. Astfel, deşi Gino Luzzatto descrie ceea ce s-a întîmplat între 1530 şi 1539, ca intrarea Italiei sub „dominaţia directă sau indirectă a Spaniei asupra celei mai mari părţi a peninsulei"[40], iar Paul Coles spune, la fel, că „tema dominantă a istoriei universale în prima jumătate a secolului al XVI-lea a fost lupta dintre imperialismul francez şi cel spaniol pentru Italia"[41], nu reiese clar că oraşele-state au rezistat prea mult la această formă de „dominaţie". S-ar putea ca ele să o fi considerat cea mai bună alternativă. Trebuie să ne reamintim că aici avem de-a face cu o economie mondială şi că locurile de desfăşurare a activităţilor economice şi „naţionalitatea" grupurilor economice principale nu erau în nici un fel legate de centrele deciziei politice. Într-un astfel de cadru, legătura dintre oraşele-state şi imperiu a fost, iniţial, „un mariaj din interes"[42].

În acest caz, matafora devine realitate. Ruth Pike subliniază faptul că afluxul genovezilor spre Sevilla s-a produs între 1503 şi 1530 şi că, pe la mijlocul secolului, ei „controlau în mare măsură comerţul american şi exercitau o puternică influenţă asupra vieţii economice a Sevillei"[43]. Cu toate acestea, aşa cum făcuseră portughezii cu valurile anterioare de genovezi, spaniolii

i-au dizolvat prin absorbţie: „O dată cu naturalizarea încep asimilarea şi stabilitatea, care nu puteau să ducă Spania în secolul al XVI-lea decît la situaţia ca proprii săi descendenţi să abandoneze comerţul“[44].

În afară de faptul că Spania controla trei din oraşele-state italiene principale (Veneţia rămînea în afara dominaţiei sale), imperiul lui Carol al V-lea mai avea alţi doi stîlpi economici: casele bancar-comerciale din sudul Germaniei (în special Fuggerii) şi marea piaţă comercială a economiei mondiale europene a „primului“ secol al XVI-lea, Anversul.

Situaţia oraşelor comerciale din sudul Germaniei, de pe celălalt versant al Alpilor, nu era realmente prea diferită de aceea a celor din nordul Italiei. R.S.Lopez notează, de exemplu, că: „în secolul al XV-lea regiunea care avansa cel mai repede era reprezentată de oraşele Germaniei de sud şi de Elveţia“[45]. De la 1460 şi pînă în jur de 1500 sau 1510, exploatarea argintului a crescut rapid în Europa centrală, furnizînd o nouă sursă de putere economică[46]. Expansiunea comerţului în secolul al XVI-lea a părut doar că întăreşte rolul Germaniei ca intermediar între nordul Italiei şi Flandra[47]. La început nici chiar creşterea comerţului transatlantic şi declinul relativ al celui mediteranean nu păreau să-i afecteze prosperitatea economică, din moment ce germanii puteau să participe la beneficiile rezultate din comerţul atlantic înăuntrul cadrului pe care-l oferea Imperiul Habsburgic[48].

Aceasta a fost perioada în care au înflorit cei mai spectaculoşi dintre toţi capitaliştii-negustori moderni, Fuggerii. Apogeul puterii lor, atins în timpul lui Carol al V-lea, a fost uneori numit epoca Fuggerilor. Aceştia i-au cumpărat lui Carol tronul imperial[49], ei erau regenţii financiari ai imperiului, bancherii personali ai lui Carol. Un cronicar contemporan, Clemens Sender, scria despre ei:

> „Numele lui Jakob Fugger şi al nepoţilor săi sînt cunoscute în toate regatele şi ţările, ba chiar mai mult, şi printre păgîni. Împăraţi, regi, prinţi şi domni l-au chemat să trateze cu ei. Papa l-a primit [pe Jakob Fugger] ca pe un fiu iubit şi l-a îmbrăţişat, iar cardinalii s-au ridicat în faţa lui. Toţi neguţătorii din lume l-au numit un om luminat şi toţi păgînii erau uluiţi de el. El a fost gloria întregii Germanii“[50].

Carol şi Fuggerii s-au sprijinit reciproc şi şi-au împărtăşit reciproc puterea, ceea ce înseamnă că ei s-au ridicat şi au căzut împreună. Fiindcă activitatea Fuggerilor era, în realitate, „limitată la graniţele Imperiului lui Carol şi era internaţională doar în măsura în care ...imperiul acestuia putea fi considerat internaţional ...“[51]. Cînd Carol şi succesorii săi nu puteau plăti, Fugerii nu puteau cîştiga nimic. În final, pierderile totale ale Fuggerilor prin datoriile neplătite de către Habsburgi, pînă pe la mijlocul secolului al XVII-lea, „nu-i, cu siguranţă, deloc exagerat dacă le cifrăm la 8 milioane de guldeni renani“[52].

Dar mai important chiar decît nordul Italiei şi Fuggerii a fost Anversul, care „a jucat un rol conducător în viaţa economică a secolului al XVI-lea“[53]. J.A.van Houtte a schiţat marea diferenţă dintre Bruges, în secolul al XIV- lea, un centru „naţional“ comercial (în primul rînd pentru Flandra), şi Anversul secolului al XVI-lea, un centru comercial „internaţional“ care lega comerţul mediteranean şi baltic cu cel transcontinental *via* Germania de sud[54]. Nu numai că Anversul a coordonat cea mai mare parte a comerţului internaţional al Imperiului Habsburgic, dar el a fost şi elementul care a legat Anglia şi Portugalia în cadrul economiei mondiale europene[55]. Între altele, el a servit ca piaţă principală a Angliei[56]. Dacă el a putut să joace acest rol în ciuda faptului că, de exemplu, comerţul anglo-italian putea fi mai puţin costisitor dacă mărfurile erau tranzitate *via* Hamburg, aceasta s-a datorat faptului că el oferea negustorilor avantaje colaterale pe care numai o piaţă comercială imperială le putea permite[57].

În plus, în acest timp Anversul a devenit principala piaţă monetară din Europa, „mai ales datorită cererii crescînde de credite pe termen scurt, ocazionate în principal de politica mondială a împăratului Carol Quintul ...“[58]. Anversul nu servea doar pentru asigurarea schimburilor comerciale ale imperiului; oraşul însuşi ca o comunitate a devenit unul dintre principalii creditori ai lui Carol[59]. Din moment ce imperiile nu aveau o bază solidă de impozitare, le era greu să obţină tipul de credit pe care statele moderne îl obţin cu mare uşurinţă. Un imperiu din secolul al XVI-lea avea credit în măsura în care suveranul său avea credit[60]. El trebuia, deci, să se orienteze spre oraşe ca „centre ale bogăţiei publice“[61], pentru a găsi garanţii împrumuturilor sale. La rîndul lor,

oraşele erau şi ele limitate în privința creditului, ceea ce făcea necesar să aibă nevoie de garanțiile unei case mai mari, cum era aceea a lui Fugger, lucru pe care îl ilustrează Lonchay:

„Creditul oraşelor, ca şi cel al provinciilor şi al primitorilor era limitat. Aceasta explică de ce unii bancheri cereau garanțiile unei case comerciale solvabile, de preferință ale unei bănci mari, înainte de a accepta să ofere împrumuturi guvernamentale. Aşadar, în 1555, negustorii cereau ca garanție pentru un împrumut de 200.000 de lire, scrisori de angajament din partea statelor sau «răspunderea» lui Fugger. Maria a Ungariei a cerut lui Ortel, agentul acestei case, să-i dea aprobarea sa, promițîndu-i în schimb drept contra-garanție veniturile obținute din aplicarea taxelor (*le produit des aides*)“[62].

Astfel, Carol Quintul, Castilia, Anversul, Fuggerii erau cu toții implicați într-o acumulare uriaşă de credite clădite pe credite, ca un castel din cărți de joc, ispitiți de obținerea unor profituri pe bază de speranță şi optimism.

Începînd cu 1530, ascensiunea comerțului transatlantic a angrenat Anversul într-o nouă fază a expansiunii sale[63]. Combinarea celor două centre ale expansiunii comerciale - comerțul transcontinental în care rolul principal îl jucau negustorii Germaniei de sud, şi comerțul atlantic al spaniolilor (*cum* genovezii) - ambele întîlnindu-se pe piața Anversului, care era şi o piață financiară, a creat atmosfera „unui febril avînt economic capitalist“[64]. Acest avînt a avut propria sa dinamică, care s-a impus cadrului politico-administrativ al pretinsului imperiu mondial habsburgic. Sub presiunea eforturilor financiare determinate, pe de o parte, de criza socială care bîntuia în Germania şi, pe de altă parte, de cheltuielile militare ocazionate de dorința de a cuprinde restul Europei, ori imperiul, ori forțele capitaliste trebuiau să dea faliment. Cele din urmă s-au dovedit mai puternice. Să trecem în revistă cele două presiuni sub care a trebuit să acționeze imperiul.

În termeni politici, anii 1450-1500 au constituit o perioadă de „consolidare a principatelor“ Germaniei, o sarcină dificilă, dar care a fost, în parte, îndeplinită. Geoffrey Barraclough scrie: „prinții... au scos Germania din anarhia pe care ei o moşteniseră...“[65]. Consolidarea a fost, cu toate acestea, prea parțială. Cînd Reforma şi

Războiul Țărănesc din 1525 au ajuns să perturbe noua prosperitate, diviziunile politice au făcut imposibilă limitarea tulburării, ceea ce alte țări au reușit să facă în acel timp[66]. Eșecul „națiunii“ germane a fost explicat în moduri diferite. Napoleon a spus odată că acesta a fost eșecul lui Carol al V-lea de a se pune în fruntea protestantismului german[67]. Engels a argumentat că acest eșec s-a datorat în întregime fricii lui Luther și a clasei de mijloc față de aspirațiile revoluționare ale țărănimii[68]. Tawney a subliniat contrastul cu Anglia, unde țăranii (cei liberi) și-au găsit aliați importanți printre celelalte clase și au fost considerați ei înșiși suficient de importanți „pentru a se face din ei obiectul solicitudinii oamenilor de stat preocupați de interesele naționale“[69].

Ce a cauzat criza socială, cu trăsăturile ei politice autodistructive și nu atît de diferită în privința consecințelor care derivau din constrîngerea totală la care erau supuse părți mari ale Italiei? Probabil că același factor: lipsa unității politice anterioare, adică absența măcar a unei forme embrionare a aparatului de stat. Germania începutului de secol al XVI-lea ilustrează elocvent cît de adînc poate dezbina sentimentul „naționalist“, dacă el precede mai curînd decît crește înăuntrul cadrului oferit de o entitate administrativă. Carol al V-lea n-a putut să preia conducerea protestantismului german pentru că el era implicat în construirea unui imperiu. Oamenii de stat germani nu puteau să țină seama de nevoile țăranilor liberi în cadrul preocupării lor pentru interesele naționale, cînd nu exista de fapt un stat care ar fi putut înregistra orice fel de compromis ce s-ar fi putut face. În aceste condiții, oamenii s-au întors în arenele politice, unde puteau să-și realizeze scopurile, iar aceste arene erau principatele. Și, deoarece principatele erau prea mici pentru a fi semnificative din punct de vedere economic, ei s-au întors spre binefăcătorii lor din afară. Rezultatul a fost zbuciumul și dezastrul.

Momentul critic pare să se fi produs în primii ani ai domniei lui Carol al V-lea. A.J.P.Taylor demonstrează oarecum dramatic, dar nu fără convingere:

> „Primii ani ai domniei lui Carol al V-lea pot fi caracterizați prin fraza lui Goethe, care spune că odată clipa pierdută, eternitatea nu se mai întoarce niciodată. Germania a pierdut momentul prielnic

pentru a-şi constitui propria clasă de mijloc naţională în anul 1521, şi l-a pierdut poate pentru totdeauna, cu certitudine pentru cîteva veacuri. Prin 1525 era evident că perioada deşteptării naţionale trecuse, iar din acest moment a început avansul rapid al autoritarismului şi absolutismului, care a continuat neîntrerupt timp de mai bine de 250 de ani ...“[70].

În orice caz, tulburările sociale ating forma lor acută pînă la Tratatul de la Augsburg din 1555, şi la soluţia pe care acesta a găsit-o pentru divizarea Germaniei, soluţie bazată pe *cuius regio eius religio*. Nici după aceea nu s-a potolit însă agitaţia. La începutul secolului al XVII-lea, Germania a devenit terenul luptelor purtate în cadrul Războiului de 30 de ani şi a trecut printr-o gravă recesiune, atît demografică, cît şi economică.

Tulburările sociale din statele germane au fost totuşi doar una dintre problemele cu care era confruntat Carol al V-lea, şi poate nu cea mai gravă problemă. În orice caz, ea nu poate explica singură colapsul imperiului. Ce l-a determinat atunci în mod deosebit? De ce s-a redus pînă la urmă imperiul la Spania şi America Hispanică? Şi de ce şi-a pierdut această Spanie preeminenţa, devenind o parte a semiperiferiei Europei? Pierre Chaunu a văzut creşterea importanţei economice a Americii Hispanice, centralitatea sa faţă de viaţa economică a Imperiului Habsburgic şi, desigur, faţă de cea a Europei în ansamblul ei, drept „cauza, nu consecinţa separării statelor lui Carol al V-lea“[71]. J.H.Elliott şi Ramón Carande au arătat, în mod asemănător, că imperialismul european al lui Carol al V-lea a devenit prea costisitor pentru Spania şi în special pentru Castilia[72]. Într-adevăr, Braudel susţine că şi imperiul limitat (Spania şi Ţările de Jos, fără Europa centrală) s-a dovedit a fi „prea vast“ în termenii capacităţii sale de a rezista financiar, dată fiind inflaţia mare a preţurilor[73]. Argumentul pare să fie acela că zonele marginale ale statului constituie o povară financiară în momente de inflaţie, mai mare decît valoarea veniturilor pe care le aduc, mai ales în acest stadiu timpuriu al capitalismului[74]. Spania era un imperiu într-o perioadă (în secolul al XVI-lea) în care era nevoie de un stat de mărime medie. Birocraţia era necorespunzătoare, fiindcă Spania imperială avea nevoie de o largă birocraţie, mai mare decît îi puteau permite resursele sale umane şi financiare. Aceasta este cauza

fundamentală pentru care istoricii au vorbit de „încetineala“ birocraţiei spaniole[75].

Încă o dată ni se impune adevărul că economia mondială ca sistem este superioară imperiului mondial ca sistem. De exemplu, H.G.Koenigsberger descrie incapacitatea Spaniei de a exploata colonia sa siciliană prin absenţa unei teorii politice a imperiului[76]. După părerea mea, în felul acesta se pune carul înaintea boilor. Spania nu a avut nici un fel de teorie care să o încurajeze să stabilească un monopol comercial în Sicilia pentru că, din punct de vedere birocratic, ea era deja prea întinsă pentru a-şi mai putea exploata chiar şi propriul său imperiu. Îşi cheltuia cea mai mare parte a energiei pentru a menţine un imperiu în America, ca şi pentru a purta războaie în Ţările de Jos şi a guverna Hispania. Pentru a-şi menţine imperiul din America, Spania trebuia să investească într-o birocraţie în creştere pentru a-i menţine sub control pe coloniştii spanioli şi pe aliaţii lor provenind din rîndurile nobilimii indiene[77].

Putea imperiul spaniol să funcţioneze în aceste condiţii? Poate că da, dar numai dacă ar fi fost altfel structurat. Cum spune Koenigsberger: „slăbiciunea lui principală a fost... limitarea bazei sale de prelevare a impozitelor. În timp ce Castilia şi argintul finanţau şi apărau imperiul, celelalte dominioane erau, într-o măsură mai mare sau mai mică, simpli spectatori[78]“. Ferran Soldevila aduce argumente documentare pentru a arăta cum castilienii excludeau în mod deliberat din comerţul hispano-american chiar şi un grup „apropiat“, cum era cel al catalanilor[79]. Dar dacă ar fi fost altfel structurat, imperiul spaniol n-ar mai fi fost un imperiu, ceea ce şi vrem noi să arătăm. Într-adevăr, dacă ar fi fost catalanii încorporaţi într-un singur stat împreună cu castilienii, ceea ce nu erau, şi dacă ambiţiile imperiale ale lui Carol al V-lea n-ar fi secătuit Castilia şi nu l-ar fi tîrît în inevitabile conflicte de interese cu părţi din imperiul său, conflicte care erau autodistructive[80], atunci Spania ar fi putut avea unele şanse să devină un stat central în economia mondială europeană. Dar aşa, supraextensiunea i-a epuizat pur şi simplu pe Carol al V-lea şi pe succesorii săi.

În 1556 imperiul se destramă. Carol al V-lea a abdicat. Fiul său, Filip al II-lea al Spaniei, primeşte Ţările de Jos, dar ţările din Europa centrală devin un

teritoriu separat. În 1557 Filip declara falimentul. În cadrul relaţiei Spaniei şi Ţărilor de Jos, centrul de gravitate politic se mută din nou în Spania, o dată cu întoarcerea lui Filip aici, în 1559. A venit apoi revoluţia din Ţările de Jos[81], care s-a sfîrşit circa 80 de ani mai tîrziu şi după multă tevatură, cu divizarea zonei în Provinciile Unite independente calviniste de nord (Olanda de astăzi, în linii mari) şi sudul catolic, aşa-zisele Ţări de Jos spaniole (aproximativ Belgia de astăzi). Criza aceasta a fost însă mai mult decît o criză spaniolă sau una a Imperiului Habsburgic. Ea a constituit un punct de răscruce în evoluţia economiei mondiale europene. Aceasta pentru că un element crucial în această revoluţie a fost pacea de la Cateau-Cambrésis, survenită între Spania şi Franţa în 1559. Dar pentru a înţelege importanţa tratatului încheiat cu această ocazie trebuie mai întîi să aruncăm o privire spre celălalt aspirant la dominaţia imperială, care este Franţa.

Nici o ţară nu ilustrează mai bine decît Franţa dilema statelor europene occidentale în „primul" secol al XVI-lea. Pe de o parte, nici un stat european nu a ieşit, probabil, din Evul Mediu tîrziu cu o monarhie mai puternică[82]. Am trecut în revistă, într-un capitol anterior, explicaţia pe care o dă Bloch diferenţelor dintre Franţa, Anglia şi Europa răsăriteană, în ceea ce priveşte aranjamentele cu privire la modalităţile de posesiune a pămînturilor, aşa cum s-au dezvoltat ele în secolul al XVI-lea în contextul unor dinamici diferite ale structurilor lor juridice în Evul Mediu tîrziu. Astfel, în timp ce sistemul englez permitea, aşa cum am văzut, o redefinire legală a posesiunii pentru a satisface noile nevoi ale proprietarilor de pămînt din secolele XIV-XVI, aceste definiţii erau mai rigide în Franţa. Prin urmare, nobilimea a trebuit să militeze mult mai mult pe tărîm politic pentru a-şi menţine avantajele. Aşadar, pe cînd Bloch subliniază pe bună dreptate „decadenţa justiţiei senioriale"[83] din Franţa secolului al XVI-lea, tot aşa de adevărat apare şi faptul subliniat de Rushton Coulbourn că forţa politică a nobilimii a dus la o structură economică care s-a dovedit mai puţin capabilă să opereze în noua economie mondială.[84]

Consecinţele faptului că aici nu s-a făcut fuziunea relativă a nobilimii cu noua mică nobilime comercială, cum s-a făcut în Anglia, au fost multe. Să ne concentrăm,

pentru moment, asupra implicaţiilor pe care le-a avut această situaţie pentru politica de stat în sistemul mondial. Edward Miller subliniază faptul că forţa politică a intereselor comerciale a fost mai mare în Anglia decît în Franţa. În consecinţă, politica comercială a Franţei a fost mult mai deschisă în Evul Mediu tîrziu[85]. Rezultatul final a fost că, în ciuda unei birocraţii mai puternice, Franţa a căpătat, în prima parte a secolului al XVI-lea, mai puţine „puteri în conducerea economică“[86] decît Anglia. Presiunile fiscalismului au împins, în această situaţie, pe monarhul francez spre ambiţii imperiale, *a fortiori* pentru că Habsburgii aveau de asemenea astfel de ambiţii. Ei ar fi putut să încerce expansiunea maritimă, cum au făcut spaniolii, dar le lipsea sprijinul capitalului internaţional, care era capital nord-italian[87]. Alternativa era expansiunea imperială înăuntrul Europei înseşi, expansiune orientată clar împotriva nordului Italiei.

Franţa avea o reţea internaţională competitivă de finanţe şi comerţ, care era centrată pe Lyon. În Evul Mediu timpuriu tîrgurile din Champagne au fost, pentru o perioadă, cel mai important punct de întîlnire al negustorilor din nordul Italiei şi din Flandra. Aceste tîrguri au servit, astfel, ca un centru financiar internaţional, dar apoi, la sfîrşitul secolului al XIII-lea şi începutul secolului al XIV-lea, au intrat în declin[88]. Monarhii francezi au sprijinit cu multă grijă, în secolul al XV-lea, dezvoltarea Lyonului[89], şi au încurajat legăturile acestuia cu Florenţa[90], unde erau marii bancheri ai timpului[91]. Acumulînd un capital imens, la începutul secolului al XVI-lea atît Lyonul cît şi Anversul „au redus puterea bancherilor individuali în limite suportabile [şi astfel] au putut să strîngă o masă mare de capital la preţuri moderate...“[92]. Lyonul nu era chiar un centru internaţional, aşa cum era Anversul datorită faptului că regii francezi au urmărit simultan să facă din el „arsenalul lor financiar“[93]. Lyonul nu a rivalizat cu Anversul nici măcar ca un centru comercial, rămînînd, pe scurt, al doilea ca valoare.

Cu toate acestea, Franţa s-a pus la încercare. Imperiile Habsburgic şi Valois eşuaseră şi se prăbuşeau împreună. Nu numai Spania, dar şi Franţa declarase falimentul în 1557. Habsburgii au fost totuşi primii, ca şi cînd ar fi vrut să-şi evidenţieze primatul chiar şi în înfrîngere. Cele două eşecuri financiare au dus rapid la

încetarea luptelor militare şi la tratatul de la Cateau-Cambrésis din 1559, care urma să schimbe termenii politici de referinţă ai Europei pentru o sută de ani. Aceste falimente au fost, deci, mai mult decît o reajustare financiară. O lume întreagă se năruise.

Ceea ce s-a năruit nu a fost doar o anumită structură de stat. A fost mai mult decît abdicarea tragică a lui Carol al V-lea în plînsetele cavalerilor săi. Ceea ce s-a prăbuşit a fost sistemul mondial. Timp de o sută de ani Europa se bucurase de o nouă prosperitate. Oamenii au încercat să profite de ea pe căile ştiute, dar progresul tehnologic şi dezvoltarea elementelor capitaliste progresaseră deja prea mult pentru a mai face posibilă recrearea unor imperii politice care să corespundă contextului economic. Putem spune că anul 1557 a marcat eşuarea acestei tentative şi stabilirea, în Europa, a unei balanţe a puterii care putea permite statelor ce aspirau să devină naţiuni (să le numim state-naţiuni) să-şi intre în drepturi şi să se consolideze pe o economie mondială încă înfloritoare.

Crizele sînt puncte simbolice de răscruce. Aşa cum au arătat numeroşi istorici, multe dintre trăsăturile organizaţionale ale „primului" secol al XVI-lea nu au dispărut decît foarte tîrziu: în 1576, cînd autoritatea spaniolă s-a prăbuşit în Olanda sau în 1588, o dată cu eşecul Armadei, ori în 1598 cu pacea de la Vervins (şi edictul de la Nantes). De fapt, nici nu este foarte importantă data cea mai adecvată, din moment ce o schimbare în aspectul organizaţional este totdeauna treptată, fiindcă factorii structurali care o susţin se mişcă la fel ca gheţarii.

Schimbare s-a produs însă, şi este important pentru noi să consemnăm implicaţiile pe care ea le-a avut pentru economia mondială europeană. Să începem cu descrierea pe care o face R.H. Tawney aspectului organizaţional al „primului" secol al XVI-lea:

> „În privinţa organizării sale economice, mecanismul comerţului internaţional a ajuns la o stare de eficienţă care nu era cu mult inferioară celei de trei secole mai tîrziu. Înainte ca cele mai bine organizate sisteme economice ale epocii să fie ruinate de lupta dintre Spania şi Ţările de Jos şi de războaiele religioase ale Franţei, erau poate doar zece pînă la douăsprezece case de comerţ ale căror pieţe

financiare constituiau băncile puternice în comerţul european şi ale căror poziţie şi politică erau decisive în determinarea condiţiilor financiare. În oraşele flamande, franceze şi italiene, unde a atins apogeul, şi al căror urmaş era Anglia, esenţa organizării financiare a secolului al XVI-lea era internaţionalismul, libertatea pentru oricare capitalist de a întreprinde orice tranzacţie în limitele mijloacelor sale, o unitate al cărei simptom era mişcarea tuturor pieţelor principale în strînsă legătură una cu alta şi al cărei efect era mobilizarea resurselor imense în punctele strategice ale finanţelor internaţionale. Centrul şi simbolul său erau bursa de la Anvers, cu frontispiciul ei semnificativ: *Ad usum mercatorum cujusque gentis ac linguae*, unde, cum spune Guicciardini, putea fi auzită orice limbă de pe pămînt, sau tîrgurile din Lyon, care formau, cum spunea un veneţian, «temelia tranzacţiilor pecuniare ale Italiei întregi şi ale unei bune părţi din Spania şi Ţările de Jos»“[94].

Tawney spune că acest sistem s-a prăbuşit din cauza războaielor ruinătoare, ceea ce este adevărat, dar succesiunea cauzală este prea imediată. În ultimul capitol am sugerat că motivul eficient a fost inabilitatea de a se forma un sistem imperial viabil, date fiind presiunile economice din Europa secolului al XVI-lea, dar şi limitele sale structurale, respectiv nivelul relativ scăzut al productivităţii şi slăbiciunea cadrului birocratic confruntat cu o economie în expansiune, bazată pe întreprinderi împrăştiate, de mărime mijlocie.

O stavilă crucială au devenit cererile financiare tot mai mari ale aparatului imperial de stat şi, ca o consecinţă, inflaţia creditului public, care a condus la falimentul imperial de la jumătatea secolului. Carol al V-lea şi-a epuizat statele şi negustorii lor ca surse de finanţare: Napoli, Sicilia, Milano, Anvers, Castilia[95]. Expunerea clasică a acestui argument a făcut-o Henri Hauser, care a arătat despre criza europeană financiară din 1559 că „a stînjenit, probabil, evoluţia capitalismului comercial şi a dat un impuls transformării geografiei economice“[96]. Hauser susţine că războiul dintre Spania şi Franţa, care a început în 1557, a extins atît de mult creditele de stat, încît a făcut imposibilă plata lor şi

ambele state au fost nevoite să încheie o pace pripită la Cateau-Cambrésis în 1559.

Consecinţele au fost importante pentru întinsul Imperiu Habsburgic. Ele ne conduc direct la începuturile declinului Spaniei[97]. Criza va duce la zdrobirea definitivă a Anversului şi a Angliei, lăsînd-o pe aceasta din urmă liberă să-şi dezvolte noua şi folositoarea sa alianţă economică cu Amsterdamul[98]. În Anvers, dezvoltarea bazată pe axa care avea la un capăt Spania s-a terminat. „Falimentul din 1557 al lui Filip al II-lea a adus ruptura cu Anversul, a cărui soartă a hotărît-o în cele din urmă“[99].

În toată Flandra criza va duce la o reîntărire a tendinţelor calviniste, în special printre muncitorii calificaţi. În 1567 Spania trimite pe Ducele de Alba pentru a reprima noua tulburare socio-politică, dar aceasta a determinat, în cele din urmă, exodul negustorilor şi meşteşugarilor calvinişti în ţările cu religie protestantă[100], şi, prin 1585, s-au prăbuşit industria şi comerţul flamand, care „erau în impas de ani de zile“[101]. Revolta din Ţările de Jos, care a combinat agitaţii sociale şi politice ce au urmat acestui dezastru, a creat o bază politică viabilă în jumătatea de nord a Ţărilor de Jos pentru rolul lor ca centru al lumii comerciale, rol care a început spre sfîrşitul secolului al XVI-lea[102].

Sudul Germaniei a fost de asemenea greu lovit. Luzzatto subliniază faptul că „cea mai severă lovitură a venit mai întîi din pricina insolvenţei şi apoi a falimentului coroanei spaniole, care a măturat averile personale nu numai ale Fuggerilor, dar şi ale celei mai mari părţi a negustorilor bancheri din sudul Germaniei[103]“. Pe măsură ce situaţia se înrăutăţea din punct de vedere economic, foştii aliaţi comerciali din Germania de sud şi Italia de nord începeau să invadeze fiecare teritoriul celuilalt într-o concurenţă de afaceri care i-a distrus reciproc[104].

Consecinţele politice ale acestui colaps au fost, pentru Germania, enorme. Ceea ce Barraclough numeşte „fermentul revoluţionar al prostestantismului, care, în reacţia sa împotriva eşecului imperiului ..., era puternic naţional în caracter“[105], a cuprins întreaga Germanie. Dar, aşa cum am menţionat, implicarea lui Carol al V-lea în imperiul său însemna că el nu putea să-şi investească

bogăţia sa politică în unificarea Germaniei, nu mai mult decît ar fi putut să îmbrăţişeze perspectiva unei Spanii naţionaliste. Compromisul lui *cuius regio* a fortificat principatele germane, a subminat burghezia germană şi a eliminat orice speranţă de unificare pentru secole. Germania divizată într-un nord şi nord-est luteran (acesta din urmă cel puţin din punct de vedere economic parte a periferiei est-europene) şi un sud-vest catolic mai bogat, incluzînd anumite părţi din zona Rinului. Aşa cum spune A.J.P.Taylor: „Ambele evoluţii însemnau un regres faţă de zilele înfloritoare ale Renaşterii, care cuprinseseră toată Germania ...“[106]. Chiar şi în sud-vestul relativ mai bogat se va produce o revenire la industriile artizanale în secolul al XVII- lea[107]. S-ar putea ca Taylor să fi exagerat dimensiunile prosperităţii Germaniei şi ale rolului său de lider economic în prima parte a secolului al XVI-lea, dar el este, fără îndoială, corect atunci cînd notează colapsul dramatic al debutului dezvoltării economice[108]. Efortul lui Carol al V- lea de a domina din punct de vedere politic economia mondială europeană s-a răsfrînt deci negativ asupra Spaniei şi Germaniei, asupra oraşelor din Flandra şi din nordul Italiei, ca şi asupra caselor comerciale care şi-au legat de imperiu soarta lor. Construirea unui imperiu păruse a fi o tentativă rezonabilă, poate chiar posibilă, dar nu a fost aşa.

Am povestit deja, în mare parte, istoria întreprinderii coloniale spaniole în America. Cel mai bine ar fi să descriem pur şi simplu situaţia ca un fenomen intern al imperiului spaniol, cu scopul de a aprecia impactul eşecului Spaniei asupra Americii. Spania îşi stabilise colonii în zona Caraibelor şi cîteva pe litoralul din jur (Mexicul, Guatemala şi Columbia contemporane), ca şi în Peru şi în Chile. Aceste colonii erau concepute ca fiind complementare din punct de vedere economic nu numai Europei ca întreg, dar în special Spaniei[109]. Spania nu a avut energia administrativă pentru a crea în America o mare birocraţie. În consecinţă, spaniolii au folosit vechiul expedient al imperiilor, cooptarea şefilor locali în sistemul politic ca agenţi intermediari ai Coroanei, ca şi coloniştii spanioli[110].

Dar Spania nu a avut nici energia necesară pentru a-şi controla integral proprii săi colonişti. Ca să le păstreze loialitatea politică, ea a făcut multe concesii economice. Una dintre acestea a fost interzicerea bazelor

indiene independente de putere economică, nepermiţînd indienilor să crească vite, o activitate în care ei ar fi putut să concureze realmente în noua economie capitalistă[111]. Mai mult decît atît, nu numai că indienii erau eliminaţi din această activitate profitabilă, dar succesul ei i-a slăbit din punct de vedere economic, oile mîncîndu-i pe oameni în America centrală la fel ca în Anglia[112]. Colonizatorii erau, cu toate acestea, dependenţi de sprijinul neîntrerupt al Spaniei, nu atît împotriva rebeliunilor sclavilor indieni şi africani, cît împotriva englezilor şi a altor amestecuri în comerţul lor şi, deci, în profiturile lor[113]. Aşadar, deşi ocazional ei erau nemulţumiţi de Coroană şi birocraţia ei, nu s-au organizat ca o forţă autonomă. Pe lîngă aceasta, colonizatorii, mulţi de origine umilă, au profitat de faptul că aceste colonii erau economii de export[114].

Într-adevăr, aşa cum se întîmplă adesea, în structurile imperiale au crescut subimperialismele - straturi înăuntrul altor straturi. Puterm vorbi astfel de modurile în care Mexicul (adică spaniolii din Mexic) „au colonizat" Peru. Mexicul avea o populaţie mult mai mare. A existat şi o disparitate constantă între nivelurile preţurilor, pe tot parcursul secolelor al XVI-lea şi al XVII-lea. Mexicul exporta în Peru produse manufacturate, obiecte de lux şi sclavi, primind în schimb bani peşin şi mercur[115]. Cînd Filipinele au intrat în sfera comercială a Spaniei, spaniolii din Mexic au devenit intermediari între Manila şi Lima, eliminîndu-i astfel pe *manileños* spanioli[116]. Reexportarea mărfurilor chinezeşti *via* Manila, din Mexic în Peru, a devenit elementul principal al comerţului intercolonial[117]. Coroana spaniolă a încercat fără succes să elimine rolul Mexicului, deoarece lua din profiturile Castiliei[118]. „Nimeni nu va contesta faptul că, - spune Chaunu - în secolul al XVI-lea Mexicul s-a comportat faţă de Peru la fel ca o metropolă faţă de colonia sa"[119].

Unul dintre efectele supraextensiunii politice în Europa, combinată cu contracţia economică în cel de-al „doilea" secol al XVI-lea, a fost emigraţia crescută a spaniolilor în America[120]. Ea asigura locuri de muncă pentru spaniolii care aveau nevoie de ele şi o sursă imediată de venituri pentru statul spaniol, din moment ce funcţiile în birocraţia colonială americană erau vîndute[121]. Pe de altă parte, populaţia în creştere de spanioli care îşi părăseau ţara, în faţa stagnării

economice, pentru a pleca în America, paralel cu declinul demografic dezastruos al indienilor sub prima domnie spaniolă, au concurat la crearea unui „secol de depresiune“ în America Hispanică[122], ceea ce a avut ca rezultat naşterea sistemului de *haciendas*, bazat pe peonajul pe datorie[123]. *Hacienda* era însă orientată spre o lume economică mai mică, comparativ cu plantaţia[124], o lume de relativă autosubzistenţă a unei elite de colonizatori[125]. Spania însăşi a găsit acest sistem în dezvoltare mai puţin profitabil economic şi creator de dificultăţi politic crescînde. Mai tîrziu, va fi mai uşor pentru alte state europene să obţină beneficii economice din America hispanică, în timp ce Spania continua să suporte costurile politicii sale imperiale[126].

Aşadar, în perioada de după 1557, Spania nu a pierdut numai părţile europene centrale ale imperiului său ci şi, după o lungă bătălie, nordul Ţărilor de Jos. Ea a pierdut şi ceva din beneficiile pe care i le ofereau coloniile ce îi mai rămăseseră. Mai mult, faptul că America devenise o aşa de importantă sursă de venituri pentru Spania (10% din venitul total), a făcut-o pe aceasta din urmă să încetinească procesul expansiunii sale cu scopul de a consolida cîştigurile deja realizate[127]. Încetinirea s-a dovedit a fi însă mai mult decît temporară.

Declinul Spaniei a constituit unul dintre principalele subiecte de studiu ale istoriografiei europene moderne. În ceea ce ne priveşte, cauza pare să fie aceea că Spania nu a creat (probabil din cauză că nu putea) tipul de aparat statal care ar fi dat posibilitatea clasei dominante din Spania să profite de crearea unei economii mondiale europene, în ciuda poziţiei economico-geografice centrale pe care ea o avea în această economie mondială în secolul al XVI-lea. Aceasta ne arată că zona „centrului“ nu este neapărat aceea care este cea mai „centrală“, fie în termenii geografici, fie în cei ai fluxurilor comerciale.

O dată cu intrarea ei în secolul al XVI-lea, Spania suferea deja de anumite deficienţe fundamentale în structura sa economică. Mai întîi aşa cum am menţionat mai înainte, forţa relativ organizată a oierilor-migratori constituia o barieră importantă în calea afirmării clasei ţăranilor liberi, fiindcă oierii puteau să-şi menţină prerogativele împotriva îngrădirii pămîntului arabil. În Anglia, creşterea oilor se făcea într-un mod care angaja

mai puţin migraţia şi care era compatibil cu sistemul îngrădirii terenurilor, ceea ce a permis o afirmare lentă a sistemului arendarial[128]. În al doilea rînd, în Spania lipsea un sector industrial semnificativ, iar în măsura în care acesta exista (industria textilă şi a mătăsii în Castilia) el va fi distrus în timpul crizei din 1590[129].

Vicens atribuie, oarecum mistic, această prăbuşire a sectorului industrial „neputinţei Castiliei de a înţelege lumea capitalistă"[130]. În orice caz, descrierea empirică pe care o face despre ceea ce s-a întîmplat după criză arată că structura cheltuielilor reprezintă cel puţin o variabilă a declinului:

> „Tocmai cei care posedau bani (aristocraţi, moşieri din Andaluzia şi Extremadura, ca şi funcţionarii guvernamentali retraşi) şi-au imobilizat banii în construcţii (biserici, palate şi mănăstiri) sau i-au sanctificat în opere de artă. Nici unul dintre ei însă nu a fost tentat să se angajeze în industrie, sau măcar în comerţ"[131].

O schimbare similară în structura investiţiilor a afectat burghezia catalană, care era mult mai orientată spre noua economie capitalistă. Braudel notează reorientarea ei tot mai clară dinspre comerţ spre investiţii în pămînt cultivabil. „Nu este acesta unul dintre aspectele dramei economice a Barcelonei? Burghezia Barcelonei a început să-şi plaseze banii în pămînt, mai curînd decît să continue să-i rişte în întreprinderi maritime"[132]. Aceasta nu ne împiedică să ne întrebăm: cum se face că în centrul celui mai important imperiu din Europa acelui timp, burghezia îşi retrage investiţiile din afacerile comerciale de peste mări pentru a se ocupa de cultivarea cerealelor, în loc să-şi construiască baza industrială?[133]. Mai rămîne o problemă nerezolvată. Mulţi autori fac afirmaţii similare celei făcute de Vilar: „pentru că metalele care îmbogăţiseră Spania într-un mod parazitar... se scurgeau în ţările *unde puterea lor de cumpărare era cea mai mare*"[134]. Ori celei făcute de Vicens: „într-adevăr, Castilia s-a bazat pe infuzia de metale preţioase venite din America în momentele critice ale luptei sale cu restul Europei"[135].

Cu siguranţă un factor în lămurirea acestei probleme a fost rolul financiar principal pe care au continuat să-l joace străinii: genovezi, olandezi, evrei portughezi, francezi[136]. Un alt factor a fost refuzul lui Carol al V-lea

de a angaja Spania într-o perspectivă *naţionalistă* şi de a adopta o politică mercantilistă[137] înainte ca burghezia castiliană să fi fost copleşită de impactul creşterii preţurilor, cheltuielilor de lux ale aristocraţiei şi efectelor antiprotecţioniste şi inflaţionare ale împrumuturilor imperiale[138], toate acestea legate de implicarea Spaniei în imperiul paneuropean al Habsburgilor. Rezultatul acţiunii acestor doi factori, rolul important al intereselor financiare nespaniole în Spania şi refuzul (sau neputinţa) guvernului de a lua măsurile protecţioniste adecvate a dus la inversarea rolului economic al Spaniei[139].

În loc să reacţioneze împotriva negustorilor străini, Spania a urmat calea expulzării spaniolilor care nu erau catolici, adică o cale autodistructivă. Poziţia internaţională a Spaniei de lider al opoziţiei faţă de forţele protestantismului în Europa şi faţă de cele ale Islamului în Mediterană a dus, o dată cu înfrîngerea marei Armade în 1588[140], la transpunerea pe plan intern a consecinţelor logice ale politicii sale internaţionale. Expulzîndu-i pe evrei în 1492, pe mauri în 1502 şi 1525 şi persecutîndu-i pe *marranos* şi pe „erasmieni“ în tot timpul secolului al XVI-lea, Spania a expulzat ultima minoritate pseudoreligioasă, aşa-numiţii morisci, în 1609[141]. Moriscii erau în număr de 300.000 şi cei mai mulţi erau lucrători agricoli, aşezaţi în mod disproporţionat în Valencia şi Andaluzia[142]. Expulzarea lor a destrămat structura socială a Spaniei, fiind o consecinţă, în parte, a regresului economic din prima decadă a secolului al XVII-lea[143], în parte un rezultat al declinului poziţiei internaţionale a Spaniei[144]. A fost o mişcare a elementelor burgheze din Spania împotriva aristocraţiei latifundiare, un ultim efort de a submina poziţia conducătoare a acestei clase neangrenate în dezvoltarea capitalistă[145]. Aristocraţia s-a salvat însă compensînd pierderile de venituri prin refuzul de a mai plăti scadenţele la împrumuturile luate de la burghezie, acţiune în care ea a fost sprijinită de către stat[146]. Pierre Vilar sintetizează această situaţie spunînd: „În loc să lovească în economia feudală, mişcarea burgheziei a avut un efect de bumerang, întorcîndu-se împotriva creditorilor aristocraţiei: ţăranii liberi înstăriţi (*laboureurs riches*) şi burghezii“[147]. Rezultatul net a fost dublu. Pe de o parte, „expulzarea moriscilor a avut drept consecinţă dezechilibrarea Peninsulei Iberice mai mult de

un secol. Hotărîtă în Castilia, ea a anulat sprijinul de care se bucurau Valencia şi Aragonul"[148]. Pe de altă parte, a adîncit încă şi mai mult dificultăţile economice[149] şi a pus Spania în situaţia de a căuta ţapi ispăşitori tot mai efemeri pentru declinul său[150].

Între timp, guvernul era şi mai îndatorat în străinătate, mai predispus să facă faţă crizei bugetare prin refuzul de a-şi plăti datoriile (1557, 1575, 1596, 1607, 1627, 1647) şi, în final, „incapabil de a mai obţine bani şi, prin urmare, de a mai purta bătălii"[151]. În interior, „politica externă fantastic de costisitoare a lui Carol al V-lea şi dependenţa lui de credit pentru a finanţa această politică" au avut drept consecinţă, arată J.H. Elliott, nu numai stabilirea „dominaţiei bancherilor străini asupra surselor de bogăţie ale ţării", dar şi asigurarea că „în Castilia greul poverii era suportat de acele clase care erau cel mai puţin în stare să poarte povara"[152]. Dilema care rezulta din această situaţie pentru Spania a fost bine formulată încă pe la 1600 de către un avocat-teolog numit Gonzáles de Cellorigo: „Se întîmplă în aşa fel încît dacă nu există în Spania aur sau argint, este tocmai pentru că există aur şi argint; cauza sărăciei ei este tocmai bogăţia sa"[153].

Dificultăţile economice în creştere ale Spaniei, la care se adăuga inabilitatea ei de a crea un aparat de stat puternic au dus la tîlhăria extinsă, cu care statul nu putea lupta prea bine[154]. „Încetineala" birocraţiei s-a înrăutăţit, în loc să dispară, pe măsură ce aceste grave dificultăţi au creat o rigiditate structurală în care „regii Spaniei erau în stare să continue să domnească făcînd minimum de schimbări şi reforme"[155]. În ciuda diminuării veniturilor statului, acesta menţinea, poate creştea chiar, nivelul şi aşa înalt al cheltuielilor de lux ale unei birocraţii parazitare de curte.

Lovitura de graţie s-ar putea s-o fi dat factorul demografic (care contează, cînd contează, aşa cum am argumentat, ca o variabilă intermediară). Dacă în „primul" secol al XVI-lea populaţia Spaniei (sau cel puţin cea a Castiliei) era numeroasă şi se afla în creştere[156], în cel „de-al doilea" secol al XVI-lea această tendinţă a încetat să se manifeste din cauza unor motive multiple: emigrarea în America, victimele de război, foametea şi ciuma din 1559-1600 în Andaluzia şi Castilia şi, aşa cum am văzut, expulzarea populaţiei de *moriscos*

în 1609. Eşecul Spaniei nu se explică, aşadar, prin faptul că ea ar fi fost mai puţin întreprinzătoare decît alte părţi ale Europei[157], ci din raţiuni pe care le-am invocat, prin aceea că aparatul de stat nu a fost în mod adecvat şi corect construit şi, deci, că „circumstanţele adverse s-au dovedit a fi prea puternice“, în termenii lui Elliott[158], iar Spania a arătat o „hipersensibilitate la fenomenul de contracţie seculară“, în cuvintele lui Chaunu[159]. În orice caz, Spania nu a devenit prima putere a Europei. Dimpotrivă, destinul ei a fost să devină prima semiperiferie şi apoi periferie a acesteia, pînă în secolul al XX-lea, cînd a început să se mişte uşor, de jos în sus. Dar Spania nu a căzut singură, ci a angrenat în prăbuşirea ei toate acele părţi ale Europei care fuseseră legate de ascensiunea ei: nordul Italiei, sudul Germaniei, Anvers-ul, Cracovia, Portugalia. Cu excepţia Portugaliei, toate acestea erau oraşe-state care serveau atît Imperiul Habsburgic (şi spaniol), cît şi economia mondială în ansamblul ei. Prosperitatea lor nu a putut supravieţui restructurării sistemului mondial în cel „de-al doilea“ secol al XVI-lea.

Noul sistem avea să fie unul predominant pînă în ziua de astăzi de o economie mondială capitalistă ale cărei state aflate în centru urmau să se afle într-o stare de tensiune economică şi militară constantă, concurînd pentru privilegiul exploatării (şi slăbirii aparatului de stat al) ariilor periferiale şi permiţînd anumitor entităţi să joace un rol intermediar specializat de puteri semiperiferiale.

Statele centrale însele au învăţat o lecţie financiară salutară din catastrofele economice ale imperiilor Habsburgic şi Valois. Ele au fost determinate să nu se mai lase prinse într-o încurcătură financiară fără să o poată controla. Mai întîi, ele au urmărit să creeze acel tip de control al importurilor care să le dea posibilitatea să menţină o balanţă comercială favorabilă, un concept care începuse să devină curent în acea vreme[160]. Dar statele au făcut mai mult decît să se îngrijească de balanţa lor comercială. Ele s-au îngrijit, de asemenea, de produsul lor naţional brut (deşi nu-l numeau aşa), de ponderea statului în PNB şi de controlul asupra acestei ponderi. Rezultatul a fost că, pe la sfîrşitul celui „de-al doilea“ secol al XVI-lea, cum subliniază Carl Friedrich, „statul a devenit el însuşi sursă de credit,

mai curînd decît casele financiare de la care împrumutase înainte fonduri“[161].

A început, deci, o perioadă de orientare spre interior. În general, perioada care urmează poate fi considerată, cum o face R.B.Wernham, „una dintre cele mai brutale şi mai obtuze din istoria Europei moderne“[162], dar conflictele au fost totuşi preponderent interne decît între state. În relaţiile dintre state a domnit, pentru moment, un calm relativ, născut dintr-un fel de oboseală - „o coexistenţă certăreaţă şi încă explozivă“[163].

Această orientare politică spre interior a statului - adică statismul, fiindcă nu era cu necesitate naţionalism - a fost intim legată cu natura dezvoltării economice. Ni se pare important să începem prin a reaminti situaţia demografică comparativă. În 1600 se estima că Franţa avea o populaţie în jur de 16 milioane, cea mai mare din Europa, deşi diferitele principate germane însumau aproape 20 de milioane. Spania şi Portugalia (unite după 1580) aveau cam 10 milioane, Anglia şi Ţara Galilor, 4,5 milioane. Ordinea este însă total diferită în privinţa densităţii. În frunte se află zonele cu state-oraşe comercial-industriale tradiţionale: Italia, cu 114 locuitori pe o milă pătrată, Ţările de Jos, cu 104. Franţa avea 88, iar Anglia şi Ţara Galilor 78, în timp ce Spania şi Portugalia aveau numai 44 de locuitori pe o milă pătrată[164].

Semnificaţia atît a cifrelor absolute, cît şi a densităţii este ambiguă. Numărul înseamnă forţă în război şi în industrie, ca şi oameni care să conducă şi guri să mănînce. Mărimea optimă este departe de a fi clară, aşa cum au arătat discuţiile noastre anterioare. Frank C.Spooner este sceptic în privinţa beneficiilor economice care ar fi putut rezulta din expansiunea demografică în „al doilea“ secol al XVI-lea. El vorbeşte de „profituri descrescînde“[165]. Mai înainte, după Cateau-Cambrésis, „activitatea economică a Europei occidentale s-a bucurat de o perioadă prelungită de tihnă şi recuperare“[166]. Aceasta a fost o perioadă a inflaţiei argintului, care a subminat mineritul din Germania, a crescut valoarea aurului şi a stimulat economia Europei[167]. O consecinţă a inflaţiei argintului a fost aceea că, aşa cum observă Tawney, „cam în ultima parte a secolului al XVI-lea agricultura, industria şi comerţul exterior erau în mare parte dependente de credit“[168]. O a doua consecinţă este

aceea că această inflaţie a schimbat definitiv centrul de gravitate al economiei, din Europa centrală în noul comerţ atlantic spre vest. Spooner afirmă despre Tratatul de la Cateau-Cambrésis că acesta a însemnat „nu atît închiderea unei perioade, cît o deschidere spre viitor", adăugînd: „Drumul spre viitor se întinde... peste Atlantic şi cele şapte mări ale lumii"[169].

Din punct de vedere economic, evenimentul cel mai izbitor al acestei perioade nu se localizează totuşi în Atlantic, ci spre nord. Astrid Friis susţine că acest eveniment a constat mai curînd în „expansiunea excepţională a comerţului pe mare în Ţările de Jos şi Anglia, deopotrivă cu o creştere rapidă a importurilor de mărfuri din ţările baltice, în special cereale, în celelalte părţi ale Europei"[170]. În opinia sa, criza metalelor preţioase, a creditului şi a finanţelor nu reprezintă motorul schimbării economice (şi politice), ci consecinţa acesteia[171]. În acest caz, spune ea, penuria de grîne a fost cauza imediată a tensiunii pe piaţa monetară[172]. Una dintre consecinţele acestei penurii a fost întărirea enormă a influenţei Amsterdamului, care era deja, în acea vreme, pivotul pieţei de cereale din ţările baltice şi care, prin urmare, putea să rămînă mai solvabil decît Anversul şi celelalte oraşe ale provinciilor din sud.

Ne mişcăm, deci, de la Sevilla spre Amsterdam. Istoria celui „de-al doilea" secol al XVI-lea este istoria modului în care Amsterdamul preia conducerea de la Imperiul Habsburgic, aflat în stare de dizolvare, creînd un cadrul propice pentru funcţionarea uşoară a economiei mondiale, ce va da posibilitatea Angliei şi Franţei să devină state puternice, să aibă, eventual, „economii naţionale" puternice.

Aceste transformări au fost, în cea mai mare parte, consecinţa faptului că prima fază expansionistă a economiei mondiale europene se îndrepta spre punctul ei final tocmai în această perioadă. Era momentul cînd „marele curent începe să intre în reflux, ca şi cînd ridicării sale i-a lipsit elanul necesar pentru a depăşi obstacolele şi impedimentele pe care el însuşi le-a creat"[173]. Ne vom întoarce acum la răspunsurile pe care le-au dat centrele tradiţionale financiare şi demografice, Ţările de Jos şi nordul Italiei. Apoi, în capitolul următor, ne vom ocupa atît de ridicarea Angliei, nu numai ca a treia putere politică a Europei (pe lîngă Franţa şi Spania),

dar şi ca ţara care avansa cel mai repede în sfera industrială, cît şi de motivele pentru care Franţa n-a putut să obţină toate avantajele din schimbarea organizaţională, dinspre o orientare imperială spre una statistă.

Cît de importante erau Ţările de Jos în acele vremuri? Lucien Febvre, în introducerea sa la *magnum opus*-ul lui Chaunu despre comerţul atlantic, sugerează - de fapt, afirmă - că comerţul din şi spre Olanda are o importanţă mai mică dacă este privit prin comparaţie:

> „Din punctul de vedere al unei istorii economice văzute de sus, din punctul de vedere al istoriei mondiale şi culturale la scară mare, ce este comun între acest comerţ de mărfuri în bloc, utile, dar nu foarte preţioase, de la nord la sud şi de la sud la nord... acest comerţ de coastă cu alimente, prin troc, prin tranzacţiile modeste, transportul pe distanţe scurte pe care le-a generat şi, referindu-ne numai la comerţul dinspre America spre Europa, pînă atunci, şi contribuţia metalelor preţioase în cantităţi necunoscute pînă atunci, care urma să revigoreze atît economia cît şi politica - «marea politică» a puterilor europene, accelerînd astfel producerea unor mişcări sociale de incalculabilă cuprindere: îmbogăţirea unei burghezii financiare şi comerciale care se ridică, aşa cum au făcut Fuggerii şi mulţi alţii, pînă la ranguri princiare; decadenţa progresivă a unei nobilimi ce-şi menţine statusul şi strălucirea numai prin exploatarea parazitară a beneficiilor obţinute de creatorii bogăţiei; supremaţia de durată în Europa a Habsburgilor, stăpînii aurului şi argintului de peste mări; în faţa, deci, a unor lucruri atît de importante, ce importanţă are acest trafic local (*trafic casanier*), acest comerţ cu lucruri mărunte făcut de regiunea Øresund cu bărcile sale, tîrîndu-şi prudent pîntecele lor mare sub cerul ceţos?“[174].

Ce importanţă are într-adevăr? Aceasta este întrebarea. Chiar dacă faptele relatate de Febvre sînt în întregime corecte - şi avem motive să credem că el a subestimat serios comerţul nordic[175] -, tot am ezita înainte de a accepta stilul înflorat, care intimidează, al prozei lui Febvre. Pentru că acest comerţ local de „lucruri mărunte“ aducea de fapt materii prime pentru noile industrii şi alimente pentru orăşeni[176]. Cum am văzut, el ascundea şi

codifica o nouă diviziune europeană a muncii. Înainte de toate, metalele preţioase trebuie folosite pentru a cumpăra bunuri reale şi, cum am văzut, de altfel, se pare că metalele preţioase n-au făcut prea mult pentru Spania, în afară de a fi trecut prin registrele ei voluminoase de socoteli.

Nu era vorba în acest caz nici numai de o problemă privind centralitatea *economică* a comerţului care se învîrtea în jurul Ţărilor de Jos. Era vorba în acelaşi timp de o specializare în noile domenii necesare pentru a putea conduce un centru financiar şi comercial al economiei mondiale. Tocmai deţinerea unor asemenea abilităţi i-a ajutat pe olandezi să preia de la portughezi controlul asupra comerţului mondial cu mirodenii, pe măsură ce trecem din „primul“ în cel „de-al doilea“ secol al XVI-lea[177].

Desigur, importanţa Ţărilor de Jos pentru comerţul european nu este un lucru nou. Aşa cum ne reaminteşte S.T.Bindoff, „din secolul al XI-lea şi pînă în secolul al XVII-lea Ţările de Jos... constituiau unul dintre punctele nodale ale comerţului european...“[178]. Am notat rolul cheie al Anversului în „primul“ secol al XVI-lea[179]. Anversul a căzut în 1559[180], iar lucrul important de notat este că succesorul lui nu era în nici un fel evident. Cum ştim, Amsterdamul s-a introdus în breşa creată, dar Lawrence Stone susţine că un mod de a înţelege această afirmaţie este de a vedea acest fapt ca pe un eşec al Angliei, dar şi ca un succes al olandezilor, un eşec care va „întîrzia“ ascensiunea Angliei în sistemul economic mondial[181].

Prin urmare, succesul Amsterdamului a fost important şi din punct de vedere politic, şi economic. Dar care a fost cadrul politic care a făcut posibil acest succes? Ultimele cinci decenii ale secolului al XVI-lea marchează nu numai ridicarea Amsterdamului, dar şi aşa-numita Revoluţie Olandeză, ale cărei limite în timp şi în spaţiu sînt tot aşa de nesigure (sau mai curînd tot aşa de contestate) ca şi conţinutul ei social.

Să începem cu întrebarea: a fost aceasta o revoluţie? Şi dacă a fost într-adevăr, a fost ea o revoluţie naţională, ori una burgheză? Există vreo diferenţă între cele două feluri de revoluţii? Nu voi face acum o lungă digresiune asupra conceptului de revoluţie. Nu sîntem încă pregătiţi, din punctul de vedere al logicii acestei lucrări, să tratăm problema conceptului de revoluţie. Ceea ce voi sublinia

la acest punct este că, în opinia mea, problemele pe care le ridică „Revoluţia“ din Ţările de Jos nu sînt mai ambigue (şi, desigur, nici mai clare) decît în cazul altor mari „revoluţii“ din era modernă.

Literatura istorică ne relevă o foarte mare schismă în interpretarea acestei probleme. Unii consideră că revoluţia a fost în esenţă istoria naţiunii „olandeze“ - adică a Ţărilor de Jos nordice, a calviniştilor care luptau pentru libertate şi independenţă împotriva Coroanei spaniole ajutată şi încurajată de catolicii „belgieni“ (Ţările de Jos sudice). Alţii consideră revoluţia ca fiind esenţialmente o revoltă a întregii naţiuni a Ţărilor de Jos („burgunzi“), sprijinită de reprezentanţi ai tuturor grupărilor religioase, şi care a reuşit să elibereze numai o jumătate a naţiunii. J.W.Smit încheie o investigare a istoriografiei cu acest foarte înţelept comentariu:

> „Totuşi aceste probleme pot fi rezolvate doar dacă renunţăm să mai tratăm revolta ca un *bloc* şi devenim conştienţi de faptul că au fost mai multe revolte, care reprezentau interesele şi idealurile unor grupări sociale, economice şi ideologice diferite: revolte care au mers uneori paralel, alteori în conflict una cu alta şi, în sfîrşit, cîteodată unindu-se într-o singură mişcare[182]“.

Ne putem întreba, din punctul de vedere al sistemului mondial aşa cum s-a dezvoltat el, de ce numai în Ţările de Jos a avut loc o revoluţie social-naţională complexă în „al doilea“ secol al XVI-lea, ţinînd seama de faptul că acesta era peste tot o perioadă de relativă linişte şi de ordine socială (o excepţie, cea mai importantă fiind Franţa), şi cum s-a făcut că revolta a reuşit în mare parte[183].

În timpul lui Carol al V-lea, politica internă a Ţărilor de Jos nu era sensibil diferită de cea a altor părţi ale Europei. Nobilimea avea o relaţie ambivalentă cu prinţul, temîndu-se de puterea lui economică şi politică aflată în creştere, văzîndu-l ca pe un protector al intereselor ei atît împotriva burgheziei, cît şi a revoltei populare, găsind în slujirea prinţului servicii precum salvarea financiară a „fiilor mai tineri“ sau a nobililor scăpătaţi, în final, alăturîndu-se domnitorului[184]. Apoi, deodată, ajungem la o situaţie în care „burghezia prosperă frustrată a oraşelor care cunoşteau o dezvoltare economică spectaculoasă se uneşte cu meşteşugarii disperaţi, declasaţi social, şi cu

nobili aflaţi în declin sau care prosperau, iar tulburările locale se închează într-o revoluţie generală"[185]. Cum s-a ajuns aici?

Cred că rolul principal în *izbucnirea* revoluţiei nu a fost jucat de nemulţumirea socială a artizanilor şi muncitorilor de la oraşe. Elementul cheie nu a fost nici burghezia, principalul beneficiar al ei, ci teama pe care a resimţit-o instantaneu o mare parte a nobilimii olandeze că prinţul nu era reprezentantul *ei*, că politica lui afecta în mod simţitor, pe termen scurt şi mediu, interesele ei şi că nu-l putea convinge pe prinţ, cu mijloace politice, să-şi schimbe această politică, din moment ce scena lui politică (Imperiul spaniol) era prea extinsă pentru a putea fi controlată de nobilime[186]. Pe scurt, aceasta avea un reflex al opoziţiei „naţionaliste"[187].

Să cercetăm puţin dovezile. Nobilimea era aici, ca pretutindeni, tot mai îndatorată. Pe deasupra, împăratul le scădea sistematic nobililor sursele lor de venituri curente[188]. Cînd a ajuns la putere, Filip al II-lea a descoperit o bruscă rezistenţă la strîngerea fondurilor[189]. Ultimii ani de domnie ai lui Carol al V-lea fuseseră ani grei - cererile financiare mari ale împăratului combinate cu un declin în venitul real al nobilimii, cauzat de inflaţia preţurilor. Falimentele şi dificultăţile economice care au rezultat din tratatul de pace de la Cateau-Cambrésis au înrăutăţit brusc situaţia[190].

Apoi, peste dificultăţile economice, Filip al II-lea a obţinut, în 1559, permisiunea Romei de a crea noi episcopate. Mişcarea era orientată spre raţionalizarea graniţelor politice şi lingvistice, spre creşterea numărului de episcopate şi spre satisfacerea cerinţei ca episcopii să fie calificaţi (mai degrabă teologi decît fii ai marilor aristocraţi). În mare măsură, planul cerea ca fondurile necesare pentru înzestrarea noilor episcopate să fie luate din veniturile anumitor abaţii de importanţă istorică şi pînă atunci independente financiar, noii episcopi urmînd să-i înlocuiască pe abaţi în diferitele organe politice. Fără îndoială, aşa cum remarcă succint Pieter Geyl, aceasta arăta că Filip era un constructor de stat „serios"[191]. Şi totuşi „nu trebuie să ne surprindă faptul că planul lui, care implica o întărire puternică a autorităţii regelui într-un moment în care proiectele sale erau privite de către toţi cu neîncredere, a stîrnit un val al opoziţiei"[192].

În cealaltă direcţie, nobilimea urmărea să transforme Consiliul de stat într-un „corp executiv exclusiv aristocratic“[193]. Filip a refuzat, dar a făcut un compromis, retrăgînd trupele spaniole şi lăsîndu-şi guvernul din Ţările de Jos numai cu forţele oferite de nobilimea locală şi de centrele urbane pentru a menţine ordinea. Dacă se adaugă la acest tablou nemulţumirile generale ale claselor de jos şi ale burgheziei de mijloc, provocate de recesiunea din anii 1560[194], şi slăbirea generală a bisericii aflată sub atac deja de patruzeci de ani, izbucnirea unei revolte a devenit posibilă:

> „Mulţimile, indiferent de religie, atacau închisorile, simbolurile atît de mult urîte ale opresiunii, şi-i eliberau pe protestanţi. Toleranţa a devenit lozinca generală şi, în conjuncţie cu cererea de state generale libere, şi esenţa programului politic al opoziţiei. Un timp, aceste lozinci au acţionat ca nişte credinţe perfecte, generalizate la nivel naţional sau interprovincial; ele erau simple principii şi, înainte de toate, erau neutre din punct de vedere social“[195].

Nu trebuie să uităm că aceasta se întîmplă curînd după pacea de la Cateau-Cambrésis, că această pace a permis Consiliului de la Trento să-şi reia activitatea şi, deci, Contrareformei să se instituţionalizeze[196]. De aici înainte catolicismul se identifica mult mai strîns decît înainte cu coroana Spaniei.

„Revoluţia“ a trecut prin mai multe faze: prima răscoală (atît în nord, cît şi în sud) şi înăbuşirea ei (1566-1572); a doua răscoală (mai „protestantă“) numai a Olandei şi Zeelandei, în nord (1572-1576) terminată cu Pactul de la Gent; o răscoală radicală în Flandra, în sud (1577-1579); o divizare a ţării în două, începînd din 1579 (Provinciile Unite, în nord, un regim loialist în sud), o încercare de reunificare făcută în 1598; încheierea unui armistiţiu de durată în 1609.

Caracteristic pentru toată această perioadă este faptul că ciocnirile - la început amorfe şi multilaterale - au luat o formă tot mai clară de luptă a nordului protestant, sau mai curînd „protestantizat“, pentru independenţă naţională, cu un regim consonant în acest nord cu nevoile burgheziei comerciale, a cărei putere a sporit la scară mondială pe tot parcursul luptei şi, ulterior, în secolul al XVII-lea. Odată începută această luptă, era puţin probabil ca Spania, dat fiind „eşecul imperiului“, să o

poată opri[197], avînd în vedere mai ales, cum vom arăta, noua balanță europeană a puterii. Într-adevăr, constrîngerile la care era supusă Spania sînt clar indicate de faptul că orice schimbare politică majoră a relațiilor dintre Spania și Țările de Jos, de la 1557 și pînă la 1648, era, virtual, imediat precedată de o criză financiară în Spania[198].

Deși Revoluția din Țările de Jos a fost o mișcare „naționalistă", ea a implicat de la început o componentă religioasă. În timp ce nobilimea a urmărit la început să monopolizeze forma și natura disputei cu regele, comunitatea calvinistă termină cu rolul ei pasiv prescris, pentru a ajunge la un delir cunoscut ca Distrugerea Icoanelor, care a pustiit țara, nordul și sudul. Geyl descrie autoritățile ca fiind „paralizate de spaimă" și arată că înșiși liderii calviniști își manifestau „surpriza și neliniștea"[199]. Religia a fost aceea care a adăugat Revoluției o notă de pasiune ideologică, ceea ce l-a făcut pe I.Shöffer să compare Distrugerea Icoanelor cu asaltul Bastiliei și cu rebeliunile care au avut loc la Petrograd în martie 1917[200].

Deși această fază a Revoluției a trecut repede, puterea calviniștilor ca partid revoluționar, asemănătoare, în analogia făcută de H.G. Koenigsberger, celei a iacobinilor secolului al XVI-lea[201], arată că ei aveau forța necesară pentru a continua să folosească, cînd ceilalți au pierdut pasul, o politică „de terorizare a populației"[202] și să fie în stare „să mobilizeze mulțimea în momentele strategice"[203]. Cînd autoritățile au încercat, prin Pactul de la Gent, să soluționeze conflictul prin divizare religioasă, ele au consolidat mai degrabă partidul reformat din Olanda și Zeelanda, și au întărit identificarea cauzei religioase cu cea politică[204], ceea ce a dus, în final, la „protestantizarea" zonelor aflate sub control protestant. Divizarea din 1579 a țării a dus la consolidarea fiecărei părți și, deci, la o polarizare religioasă trainică[205]. Liniile reale ale divizării administrative erau rezultatul factorilor geo-militari. Țările de Jos sudice constituiau o zonă deschisă, unde cavaleria spaniolă putea avea cîștig de cauză, în timp ce partea de nord era acoperită de canale și alte bariere în calea mișcării libere a cavaleriei, adică era, pe scurt, un ținut ideal pentru un război de gherilă[206]. În timp, cei care locuiau în nord *au devenit* protestanți, iar cei din sud *au devenit* catolici.

Aceasta nu înseamnă totuşi că, aşa cum mulţi au încercat să demonstreze, protestantismul este consonant în special cu schimbarea socială - nu mai mult cu naţionalismul decît cu capitalismul -, ci mai curînd, aşa cum menţiona Sir Lewis Namier, că „religia este, în secolul al XVI-lea, un alt termen pentru naţionalism"[207]. Protestantismul a servit pentru a uni Ţările de Jos nordice. În capitolul anterior am arătat cum şi de ce catolicismul s-a legat cu sentimentul naţional polonez. Şi catolicismul a făcut acelaşi lucru pentru Irlanda[208]. Oriunde religia nu a fost strîns legată de cauze naţionale, ea nu s-a dovedit capabilă să supravieţuiască, aşa cum s-a întîmplat cu religia calvinistă în Franţa[209].

Ceea ce s-a întîmplat a fost faptul că, în vîrtejul intereselor aflate în conflict, noile structuri organizaţionale au putut fi construite numai prin alianţe stranii şi instabile. Oamenii urmăreau să consolideze aceste alianţe, ceea ce a relevat cu precizie H.G. Koenigsberger:

> „Religia a fost liantul care a reunit interesele diferite ale diferitelor clase şi le-a oferit acestora o organizare şi un aparat de propagandă în stare să creeze primele partide naţionale şi internaţionale reale în istoria Europei moderne, partide care nu au cuprins vreodată mai mult decît o minoritate din fiecare clasă constituentă a lor. Mai mult decît atît, prin intermediul religiei partidele puteau apela la clasele de jos şi la gloată pentru a transforma furia sărăciei lor şi disperarea generată de lipsa locurilor de muncă în masacre barbare şi în prădare fanatică. Nemulţumirea socială şi economică constituia un teren fertil pentru recrutarea de către oricare dintre părţi, şi tirania popular-democratică a apărut atît în Gentul calvinist, cît şi în Parisul catolic"[210].

Dacă religia servea atunci ca un liant naţional, ea ne spune puţin despre conţinutul social al structurilor statale care au rezultat. J.W.Smit susţine că Revoluţia din Ţările de Jos a fost, în esenţă, în ciuda ambiguităţilor, o revoluţie burgheză, care a adus la putere burghezia, iar împărţirea Ţărilor de Jos şi graniţele de stat care au rezultat de aici sînt o măsură a gradului forţei sale în faţa duşmanilor ei[211].

Desigur, nobilimea a fost şi ea implicată, în diferite locuri şi momente, în special la început, dar nobilii erau

îndepărtaţi de cauza naţionalistă a revoluţiei de către subcurentele periodice ale radicalismului social[212]. Dacă mişcările radicale aveau însă o bază suficientă în lumpenproletariatul urban apărut în cursul expansiunii şi recesiunii economice - de pildă stăpînirea de scurtă durată a Gentului de către Jan van Hembyze între 1577 şi 1579[213] - ele au fost repede izolate şi s-au autodistrus pe măsură ce au abandonat scopul naţional şi s-au îndreptat împotriva burgheziei şi, deci, în mod paradoxal, pe măsură ce s-au aliat cu forţele regale[214].

Aşadar, treptat, a apărut o confederaţie de guverne orăşeneşti care au lăsat deoparte orice zorzoane „democratice", dar care s-au şi eliberat în felul acesta de poverile economice pe care le-a aşezat pe umerii lor vechiul sistem spaniol[215]. Negustorii au creat pentru ei o confederaţie liberă, fără aparatul administrativ pe care îl avea cea mai mare parte a celorlalte state. Mulţi au văzut în aceasta o slăbiciune, dar Smit este mai aproape de adevăr cînd ne reaminteşte că aparatul de stat al Republicii olandeze „a permis realizarea unui grad superior de integrare economică faţă de oricare dintre monarhiile Europei. Burghezia Olandei a realizat exact gradul de reformă de care avea nevoie pentru a promova expansiunea economică, simţindu-se însă în afara oricărei supracentralizări"[216]. Aşadar, Revoluţia din Ţările de Jos n-ar fi putut să înceapă niciodată fără dezertarea multor nobili de la ordinea stabilită. Ea n-ar fi avut niciodată un al doilea avînt fără curentele radicale care veneau de jos. Dar în final burghezia a fost aceea care a ţinut tare frînele şi a adus la suprafaţă beneficiarii noii ordini sociale.

De ce totuşi, în Ţările de Jos şi nu în altă parte? Am spus că „al doilea" secol al XVI-lea a fost o eră a întoarcerii spre interior, a respingerii idealului imperial cu scopul de a încerca crearea statului puternic. A existat totuşi, într-un anumit interval din această perioadă, o arenă în care au intervenit toate marile puteri, o arenă a confuziei generale. Această arenă a fost reprezentată de Ţările de Jos. Un mod de a interpreta Revoluţia din Ţările de Jos este de a o vedea ca un efort al grupurilor dominante locale de a realiza aceeaşi excludere a outsider-ilor din interferenţa politică, acelaşi control de sine pe care s-au străduit să-l realizeze Spania, Franţa şi Anglia cel puţin.

O altă cale de a interpreta Revoluţia olandeză este de a spune că, deoarece după 1559 Spania, Franţa şi Anglia se echilibrau una în raport cu cealaltă, olandezii au avut spaţiul social pentru a-şi afirma propria lor identitate şi a înlătura jugul spaniol. Aceasta a fost adevărat mai ales după înfrîngerea suferită în 1588 de Armada spaniolă[217]. Nu înseamnă că vreuna dintre aceste ţări ar fi sprijinit lupta pentru independenţă a olandezilor. Spania nu voia să piardă o parte a dominioanelor ei. Franţa, deşi dorea slăbirea Spaniei, oscila din cauza implicaţiilor asupra luptei religioase interne. Anglia voia să izgonească Spania din Ţările de Jos, dar nu voia ca Franţa să-i ia acesteia locul, preferînd, prin urmare, autonomia Ţărilor de Jos sub suveranitate nominală spaniolă[218]. Chestiunea este totuşi că acest conflict dinăuntrul sistemului mondial, această slăbire a dominaţiei mondiale a Spaniei a făcut posibilă acţiunea burgheziei Provinciilor Unite pentru maximalizarea intereselor *sale*. Prin 1596 aceste provincii participau ca parteneri cu drepturi egale la un tratat cu Franţa şi Anglia, deşi cu numai puţin timp înainte ele se oferiseră ca vasale cînd uneia, cînd celeilalte. Aşa cum comentează Geyl, „rivalitatea mutuală a Franţei şi Angliei în privinţa Ţărilor de Jos s-a dovedit încă o dată benefică pentru acestea“[219].

Semnificaţia Revoluţiei olandeze nu constă în faptul că a stabilit un model al eliberării naţionale. În ciuda istoriografiei romantice liberale din secolul al XIX-lea, exemplul olandez nu a servit ca un generator al curentelor ideologice. Importanţa ei derivă din impactul pe care ea l-a avut asupra economiei mondiale europene. Revoluţia olandeză a eliberat o forţă care putea susţine sistemul mondial ca sistem în nişte ani dificili de adaptare, pînă cînd Anglia (şi Franţa) vor fi gata să facă paşii necesari pentru consolidarea lui definitivă.

Să ne amintim de istoria economică anterioară a Amsterdamului şi a celorlalte oraşe ale nordului Ţărilor de Jos. Olandezii jucaseră un rol tot mai mare în comerţul baltic[220]. Ei au cîştigat o poziţie influentă la sfîrşitul Evului Mediu şi au înlocuit, în prima parte a secolului al XVI-lea, oraşele hanseatice. În secolul al XVI-lea, comerţul lor baltic total a urmat o curbă ascendentă, atingînd, pe la 1560, un punct în care ei controlau cam 70% din acest comerţ. Deşi perioada revoluţionară s-a interferat cumva cu nivelul comerţului

baltic, olandezii au recuperat, prin 1630, declinul lor temporar[221].

Efectul revoluţiei nu a constat doar în asigurarea declinului economic al Flandrei, ci şi în întărirea cu mînă de lucru a nordului, graţie migrării spre nord a multor burghezi flamanzi. „Dacă Olanda şi Zeelanda au înflorit, aceasta s-a datorat în parte faptului că ele şi-au asimilat cele mai bune forţe vitale ale Flandrei şi Brabantului“[222]. Pe deasupra, principiul toleranţei religioase, proclamat de Provinciile Unite în 1579, a dus, începînd cu 1597, la imigrarea evreilor de rit sefard. „Aducînd cu ei bogăţii şi iscusinţă comercială care au sporit prosperitatea statelor mercantile din nord, emigraţia lor a devenit prin definiţie un fenomen european“[223].

Pe măsură ce lupta politică dinăuntrul Olandei părea să se stabilizeze, olandezii se năpustesc înainte, devenind din centru al comerţului baltic, un centru al comerţului mondial[224]. În plus, noul comerţ a făcut ca importanţa comerţului baltic să crească, mai curînd decît să descrească, olandezii înşişi numindu-l „comerţul metropolei“ (*mother trade*). La urma urmelor, Europa răsăriteană furniza atît grînele necesare pentru a hrăni oraşele olandeze, cît şi materialele necesare pentru interesele olandeze în domeniul pescuitului şi al construcţiilor navale[225]. Construcţiile navale constituiau la rîndul lor o cheie pentru succesul olandezilor în întreaga Europă[226].

Aceasta ilustrează încă o dată calitatea cumulativă a avantajului economic. Fiindcă olandezii îşi făcuseră loc în comerţul baltic, ei au devenit principala piaţă comercială de cherestea, reducînd astfel costul construcţiilor navale şi acţionînd inovator din punct de vedere tehnologic. Şi, ca urmare, ei erau într-o poziţie şi mai bună pentru a fi competitivi în comerţul baltic. Graţie locului pe care apucaseră să-l ocupe în acest comerţ, puteau finanţa o expansiune şi mai mare[227]. Pe această bază, Amsterdamul devine un triplu centru al economiei europene: piaţă de mărfuri, piaţă de capital şi centru naval, „fiind greu să spunem care aspect al măreţiei lui era cel mai important sau de a disocia unul dintre cele trei de dependenţa sa faţă de celelalte două“[228]. Acest proces al avantajului cumulativ funcţionează cel mai mult în faza expansionistă a dezvoltării economice, înainte ca zona cu r l conducător

să suferc dezavantajele învechirii echipamentului şi ale costurilor muncii, stabilite la cote relativ înalte.

A mai existat şi un alt motiv al capacităţii olandezilor de a prospera. Braudel pune întrebarea de ce, după 1588, n-au ajuns englezii să domine mările, aşa cum o vor face ulterior. El găseşte răspunsul în legăturile economice ale olandezilor cu Spania, legături care au rămas relativ stabile în ciuda tulburărilor politice[229]. Nu ar fi putut Anglia să creeze o legătură similară cu tezaurul american al Spaniei? Nu încă, fiindcă Anglia continua să reprezinte în prea mare măsură o ameninţare în faţa Spaniei, pentru ca aceasta să-i permită un asemenea tip de legătură[230]. Iar Spania era încă destul de puternică pentru a rezista Angliei. Chiar dacă imperiul eşuase, controlul economiei mondiale europene depindea încă de accesul la bogăţiile coloniale ale Spaniei. Deşi revoltată împotriva Spaniei, Olanda era încă o parte a acesteia. În orice caz, Olanda nu constituia o ameninţare politică pentru Spania, aşa cum erau Franţa şi Anglia.

Olanda a profitat deci de faptul că era o ţară mică şi un stat „sănătos din punct de vedere financiar“[231]. Ea oferea negustorilor un teren de acţiune din care aceştia puteau obţine avantaje maxime. Calea de îmbogăţire pe care o oferea ea nu era aceea a mercantilismului incipient din celelalte state[232], foarte important pentru obţinerea de avantaje pe termen lung, dar nu pentru maximalizarea profitului imediat pentru clasele mercantiliste şi financiare. Era calea comerţului liber[233], sau mai curînd calea pe care Olanda a oferit-o în „al doilea“ secol al XVI-lea, cînd a cucerit întîietate pe mări. Cînd Amsterdamul mai lupta încă pentru un loc sub soarele comerţului, Olanda fusese protecţionistă în politica sa economică[234].

Din punctul de vedere al economiei mondiale europene ca un întreg, cu perioada ei de expansiune apropiindu-se de un punct final, comerţul internaţional olandez a devenit un fel de lichid vital preţios care ţinea în funcţiune mecanismul, în timp ce diferitele ţări se concentrau asupra reorganizării aparatului lor economic şi politic intern. Invers, totuşi, succesul politicii olandeze era dependent de faptul că nici Franţa şi nici Anglia nu-şi duseseră încă tendinţele lor mercantile pînă la punctul în care ar fi putut să-i blocheze pe piaţă pe negustorii olandezi, care acţionau în baza presupoziţiei comerţului

liber[235]. Aceasta s-a datorat poate şi faptului că olandezii erau încă prea puternici graţie controlului relativ pe care ei îl exercitau asupra pieţei financiare prin păstrarea legăturilor lor cu Spania[236].

Dacă Amsterdamul a urmat Sevillei, dacă nordul olandez a devenit centrul comercial şi financiar al economiei mondiale europene în „al doilea" secol al XVI-lea, cum putem descrie ce s-a întîmplat cu oraşele-state din nordul Italiei, în special cu Veneţia şi Genova, care păreau să-şi extindă mai curînd decît să-şi diminueze, chiar în această perioadă, rolul lor comercial şi financiar? Ceea ce putem spune este că această expansiune a fost de scurtă durată şi că ea a mascat un proces de declin ascuns în spatele strălucirii, astfel încît, spre sfîrşitul celui „de-al doilea" secol al XVI-lea aceste zone au fost împinse spre semiperiferia economiei mondiale europene.

Ridicarea spectaculoasă a Amsterdamului nu s-a produs pînă în 1590. Între criza din 1557 şi 1590 a survenit Revoluţia olandeză. Rolul oladenzilor în comerţul mondial a fost necesarmente mai redus în această perioadă. Ca rezultat, Genova şi-a însuşit unele funcţii îndeplinite iniţial de Anvers şi, în ce priveşte operaţiunile bancare, de Fuggeri[237]. Curios este faptul că Anglia, care avea cel mai mult de pierdut din căderea Anversului, fiindcă aceasta ameninţa Anglia cu pierderea accesului ei la metalele preţioase americane[238], s-a angajat în scurte operaţiuni militare de prădare a transporturilor de metale preţioase, ceea ce i-a făcut pe spanioli să-şi transporte aceste metale prin Genova[239]. Puterea Genovei a derivat deci, parţial, din tulburările ce aveau loc în Olanda, parţial din devoţiunea ei totală faţă de primatul consideraţiilor economice[240] şi parţial din legăturile sale în continuare strînse cu monarhia şi sistemul comercial spaniol[241], legături ale căror origini le-am arătat mai înainte.

Cît despre Veneţia, dacă „primul" secol al XVI-lea a fost o perioadă de declin al comerţului mediteranean (impactul cuceririi otomane a Constantinopolului şi Egiptului şi noile rute maritime portugheze spre est), „al doilea" secol al XVI-lea a fost martorul unei mari renaşteri a comerţului său, în special în Mediterana de est[242]. Această renaştere începuse deja în jurul anului 1540 şi s-a datorat în parte incapacităţii portughezilor de

a controla comerțul din Oceanul Indian [43], în parte unor avantaje competitive ale Veneției față de Portugalia[244], și în parte slăbiciunii portughezilor în Europa[245], ca și crizei Spaniei în Olanda [46].

Dar renașterea nordului Italiei nu putea să dureze. Nici baza ei agricolă și nici cea industrială nu erau sănătoase, spre deosebire de nordul olandez și cu atît mai mult Anglia, și o dată cu secolul al XVII-lea începem să discutăm despre declinul Italiei.

Slăbiciunea bazei agricole era multiplă, dată fiind creșterea populației în secolul al XVI-lea, accentuată mai ales în perioada 1580-1620[247]. Am menționat deja deficiențele relative în privința condițiilor solului. Este adevărat că, în timpul „primului“ secol al XVI-lea, pe măsură ce profiturile obținute din comerț au scăzut, s-a produs o reorientare a investițiilor spre agricultură, în special spre cultivarea grîului[248]. Aceasta este adevărat mai ales pentru ordinele mănăstirești, cărora nu le era permis să se angajeze în comerțul orășenesc. Această tendință s-a accentuat, în special în Terraferma din jurul Veneției [49], între 1570 și 1630, pe măsură ce investitorii locali reacționau la creșterea prețurilor produselor agricole și la declinul profiturilor industriale.

Cu toate acestea, în ciuda producției mai mari, era foamete. O parte a explicației se află în acțiunea unui factor care este accidental și extern din punctul de vedere al sistemului social: o creștere bruscă a precipitațiilor și a frigului în ultimele decenii ale secolului al XVI-lea, care au dus la inundații și, deci, la epidemia de malarie[250]. Aceasta din urmă a devenit deosebit de serioasă, mai ales că Italia începuse deja să sufere din cauza creșterii ei, ca rezultat al extinderii cultivării pămîntului în cadrul procesului de colonizare internă[251]. Cineva s-ar fi putut totuși gîndi că o regiune care avea o rezervă atît de mare de metale prețioase putea să importe grîu, ceea ce se pare că s-a și întîmplat, într-o anumită măsură, destul pentru a întinde efectele foametei prin crearea, în alte zone, a lipsurilor[252], dar aparent nu destul pentru a menține o bază agricolă pentru producția industrială. De ce nu? Se poate specula că noii mari producători agricoli (cum erau mănăstirile) și-au folosit influența lor politică pentru a se împotrivi importurilor mari de grîne[253]. A existat, desigur, factorul cost. Grînele baltice erau departe, iar cele egiptene și siriene nu erau adesea disponibile, fie că

aceste ţări treceau ele însele prin perioade de criză, fie din cauza unei stări de război cu turcii[254].

Mai mult, în măsura în care importau cereale, oraşele italiene trebuiau să o facă în cele mai proaste condiţii posibile pe piaţă şi prin intermediul rivalului lor comercial, Olanda, fiindcă Amsterdamul controla stocurile baltice şi putea să le dea după cum îi plăcea[255]. Acest avantaj conjunctural al Olandei asupra nordului Italiei putea fi transformat apoi într-unul ceva mai permanent, din cauza legăturilor create de economia mondială. Spooner menţionează rolul noilor tehnici sofisticate ale creditului — confirmarea biletelor de schimb, *patto di ricorsa* (o formă de credit pe termen scurt) şi băncile publice -, toate acestea apărute chiar în acel moment. Sistemul de credit era internaţional şi, cum Italia de nord intrase în declin, locul acestor activităţi s-a mutat fără mare zarvă[256]. Negustorii bancheri s-au salvat întîi pe ei, în Genova ca oriunde de altfel, fără prea multe griji în privinţa loialităţilor geografice.

Dar industria? Nu era oare nordul Italiei un centru industrial şi, desigur, unul care fusese infuzat cu o nouă viaţă, în special în Veneţia? J.H.Elliott se referă la noi investiţii, făcute între 1560 şi 1600, şi la un moment de „splendoare opulentă"[257]. Dar opulenţa nu a durat totuşi prea mult. Fiind una dintre cele mai avansate zone industriale din Europa anilor 1600, Italia de nord a devenit o regiune cu o agricultură redusă prin 1670. Am sugerat deja că prosperitatea începuse să scadă. Domenico Sella spune despre prosperitatea economică a Veneţiei spre sfîrşitul secolului al XVI-lea că nu putea „ascunde faptul că baza ei era mai limitată decît în trecut şi că, prin urmare, economia veneţiană devenise într-un fel mai vulnerabilă"[258]. Există în acest sens două motive principale. Unul se referă la pierderea Angliei şi a Franţei în calitatea lor de clienţi, datorită faptului că aceste ţări îşi dezvoltaseră propriile lor industrii textile. Piaţa era deci limitată acum mai mult sau mai puţin la nordul Italiei şi la Germania. Al doilea motiv este că transportul maritim era acum din ce în ce mai mult în mîinile altor flote decît cea veneţiană. Cum subliniază Carlo Cipolla, „întreaga structură economică a ţinutului era prea dependentă de capacitatea sa de a vinde peste graniţă o mare parte din produsele manufacturate şi din serviciile pe care el le putea oferi"[259]. Ce înseamnă să fii *prea*

dependent de vînzarea produselor manufacturate? La urma urmelor, secretul succesului în centrul economiei mondiale constă în schimbarea produselor manufacturate pe materii prime obţinute din zonele periferiale. Dar o asemenea imagine simplă nu ia în consideraţie doi factori: capacitatea economico-politică de a menţine preţurile materiilor prime importate la un nivel scăzut (ceea ce, aşa cum am arătat, era mult mai posibil pentru olandezi decît pentru Italia de nord) şi capacitatea de a concura pe pieţele ţărilor *din centru*, în privinţa desfacerii produselor manufacturate, cu alte ţări din centru.

În acest caz, lucrurile au decurs destul de simplu. În timp ce olandezii puteau vinde mai ieftin produse englezeşti în Anglia, italienii le vindeau, dimpotrivă, probabil peste preţul de cost[260], iar produsele lor erau demodate[261]. Breslele italieneşti menţineau un cost ridicat al muncii, iar impozitele de stat erau, comparativ, mai ridicate. Italienii produceau mărfuri de calitate pentru piaţă, în timp ce ceilalţi, stofe mai uşoare şi mai colorate, mai puţin durabile şi inferioare în privinţa calităţii, dar mai ieftine. Secretul succesului în industria modernă se reveleazǎ astfel devreme. La fel s-a întîmplat cînd Războiul de treizeci de ani s-a interferat cu piaţa Germaniei, aducînd dezastrul: producţia de textile a scăzut, capitalul n-a mai fost investit, şi s-a produs migrarea industriilor spre zonele rurale pentru a evita astfel impozitele mari şi costurile pentru muncă stabilite de bresle. Din momentul în care industriile se dovedeau necompetitive, ele piereau[262].

Ar fi putut Italia de nord să joace măcar rolul Olandei de nord? Acest lucru era posibil, dar nu era, probabil, loc pentru amîndouă, iar Olanda se afla, dintr-o mie de motive, într-o situaţie mai bună pentru a realiza această sarcină decît Veneţia, Milano sau Genova. Italia nu putea urma nici calea Angliei sau Franţei, în primul rînd fiindcă îi lipsea unitatea politică[263]. Cînd ciuma a lovit Italia în 1630[264], a scăzut presiunea necesităţilor alimentare, dar au crescut încă şi mai mult salariile, ceea ce a constituit ultima picătură: Italia de nord a trecut deci definitiv din centru în semiperiferie. Am arătat deja că Spania făcuse şi ea, în acest timp, aceeaşi trecere. Desigur, Italia de nord nu a decăzut niciodată atît de mult ca alte zone mediteraneene, ca Italia de sud[265] şi

Sicilia[266], dar aceasta va fi o slabă consolare pentru secolele care vor urma. Trecînd în revistă tot ce a mers prost în Mediterana creştină după 1450, R.S.Lopez conclude cu amărăciune: „Este evident că întîietatea popoarelor mediteraneene nu putea supravieţui atît de multor nenorociri“[267].

Note

1. Chaunu, *Séville*, VIII (I), p.14.

2. Jaime Vicens Vives, *Approaches to the History of Spain*, ediţia a II-a, Univ.of California Press, Berkeley, 1970, p.76.

3. „Fără criza din secolele al XIV-lea şi al XV-lea, fără atractivitatea preţurilor probabil reduse ale lînii din Castilia, fără binecunoscutul declin al exporturilor de lînă din Anglia, fără industria textilă susţinută din oraşele italiene, dezvoltarea oieritului în Castilia cu milioanele sale de oi rătăcitoare, ar fi fost imposibilă, de neconceput“. Braudel, *La Méditerranée*, I, p.84.

4. „Faptul că industria textilă ajunsese la o dezvoltare considerabilă în secolul al XV-lea este demonstrat, efectiv, de propunerea din 1348 a Cortés-urilor convocate la Madrid, prin care se cerea interzicerea importurilor de stofă şi exporturilor de lînă castiliană. Această politică în mod hotărît protecţionistă, nu a fost acceptată de Ioan al II-lea din cauza intervenţiei ferme a Mestei şi a acelora care profitau de pe urma comerţului cu lînă: negustori, achizitori, comercianţi şi cămătari. Exact atunci marii proprietari de pămînt au declanşat o luptă violentă pentru împiedicarea dezvoltării burgheziei castiliene. Acesta este sensul în care trebuie să înţelegem acordul realizat în 1462 de Cortés-urile din Toledo, cînd Henric al IV-lea a fixat la o treime proporţia din totalul exporturilor Mestei, ce puteau fi preluate de industria textilă castiliană. Aceasta era o proporţie redusă în măsura în care exista cu adevărat vreo intenţie de a menţine în interiorul ţării bogăţia care se scurgea în exterior şi care făcea averea atîtor de mulţi aristocraţi.“ Jaime Vicens Vives, *An Economic History of Spain*, pp.259-260.

5. *Ibid.*, p.305.

6. „Castilia era în principal un exportator de materii prime, de lînă şi nu de stofă, iar ... unul din fundamentele politicii mercantiliste a monarhilor catolici a fost încurajarea producerii lînii merinos în turmele Mestei. Pe de altă parte, Anglia, care avea, de asemenea, un oierit înfloritor şi care în mod tradiţional exporta nouă zecimi din producţia de lînă în Flandra, începuse în secolul al XIV-lea, pe măsură ce turmele se măreau, o politică de dezvoltare, în paralel, a industriei de prelucrare a acestei materii prime.“ José Larraz, *La época del mercantilismo en Castilla (1500-1700)*, Atlas, Madrid, 1943, p.20.

7. Luis Vitale enumeră cinci motive pentru care feudalismul a fost mai slab în Spania decît în alte ţări vest-europene. Ele se concentrează

în jurul impactului cuceririlor arabo-musulmane, al rolului Mestei și al rolului timpuriu al burgheziei. Vezi *Latin America: Reform or Revolution?*, pp.34-36.

8. Maravall, *Cahiers d'histoire mondiale*, VI, p.791. Aceasta nu înseamnă în mod necesar că rolul economic al marilor proprietari era slab. Dimpotrivă, pe această bază, Pierre Vilar susține că imperialismul spaniol reprezenta „cel mai înalt stadiu al feudalismului". „Le temps de Quichotte", *Europe*, 34, nr.121-122, ian.-feb. 1956, p.8.

Totuși, am argumentat deja în capitolul precedent de ce apariția unui asemenea fenomen ca *latifundia* nu trebuie considerată ca un „al doilea feudalism", ci mai degrabă ca „agricultură capitalistă". A se vedea, însă, Vilar: „În Spania ... ori mai degrabă în *Castilia*, clasele conducătoare s-au angajat în Conquista în maniera Reconquistei: *în manieră feudală*. Ocuparea pămînturilor, forțarea oamenilor la supunere, strîngerea de averi, toate acestea nu înseamnă o pregătire pentru a «investi» în accepțiunea capitalistă a acestui cuvînt. O burghezie în curs de apariție ar fi putut face așa ceva. Și de pe la 1450 pînă la 1550 ea nu a ezitat să o facă. Totuși, datorită amplasării sale în cadrul circuitului monetar, această burghezie a încercat mai întîi capitalismul instabil din porturi și tîrguri. Mai mult, «forțele productive» aflate la dispoziția sa - terenuri, oameni, inovații tehnice - au acționat destul de repede împotriva legii profiturilor descrescînde pe cîmpiile Castiliei. În consecință, după 1550, burghezia a resimțit efectul ineficace al pompărilor monetare. Unul cheltuiește, altul importă, altul dă împrumut cu dobîndă. Altul produce puțin. Prețurile și salariile cresc. Parazitismul se dezvoltă și acțiunile întreprinzătoare decad. Aceasta va însemna în final sărăcie." (*Ibid.*, pp.9-10) Discuția lui Vilar privind „capitalismul instabil al porturilor și tîrgurilor" pare să se refere la scepticismul lui Marx în legătură cu calitățile progresiste ale capitalului comercial: „Și totuși, dezvoltarea sa ... este incapabilă *prin ea însăși* să promoveze și să explice tranziția dinspre un mod de producție spre altul ... Dimpotrivă, oriunde capitalul comercial încă mai domină găsim înapoiere" *Capital*, III, cap.XX p.327. Cursivele noastre.

9. „«Transportul cu căruța a fost acela care a permis Castiliei să-și asigure legături între regiunile periferiale ale peninsulei care o înconjurau și care adesea o separau de mare. Acest fenomen, nu Castilia însăși, este cel care, așa cum afirmă [Ortega Y Gasset] «a făcut Spania»... Pentru că nu constituie comunicațiile prima cerință pentru o guvernare eficientă? Castilia ... din toate aceste motive, a devenit centrul de gravitație, inima Spaniei." Braudel, *La Méditerranée*, I, p.49.

10. „Interesul special al lui Ferdinand și al Isabellei în restricționarea și reglementarea acelor *portazgos* (vechi taxe percepute de orașe pentru mărfurile și animalele în tranzit spre piață) percepute asupra turmelor Mestei, se datora importanței mult sporite a acestei organizări ca instrument de încurajare a comunicațiilor interne. Naționalizarea [în sensul dobîndirii dimensiunii naționale - N.T.] comerțului, evoluția de la piețele locale și metropolitane la piețele naționale constituie un stadiu al progresului a cărui importanță profundă

au apreciat-o primii în peninsulă aceşti suverani luminaţi." Klein, *The Mesta*, p.223.

11. „Efectul politicii lui Ferdinand şi a Isabellei urma deci să fie confirmarea şi consolidarea importanţei rangului şi a ierarhiei în societatea castiliană, dar, în acelaşi timp, şi crearea posibilităţii promovării sociale a multora care ar fi avut mult mai puţine şanse de a dobîndi un statut privilegiat în timpul monarhilor anteriori. Unul dintre elementele cheie ale promovării era educaţia, care putea ulterior duce spre un loc în slujba regelui. Cealaltă era averea, îndeosebi cea urbană, care făcea posibilă alianţa dintre familiile de comercianţi bogaţi (inclusiv de origine evreiască) şi familiile de viţă aristocratică respectabilă." J.H.Elliott *Imperial Spain, 1469-1716*, Mentor, New York, 1966, pp.113-114.

12. Maravall, *Cahiers d'histoire mondiale*, VI, p.805.

13. „Regii catolici nu voiau străini în poziţii ecleziastice în regatul lor, în parte pentru a-şi păstra privilegiile, dar şi pentru că străinii ştiau prea puţin despre problemele din regatul lor" (*ibid.* p.86).

14. Elliott, *Imperial Spain*, p.117. Elliott subliniază, pe de altă parte, un număr de trăsături negative ale domniei lor. Vezi pp.123-127.

15. Vilar, *Past & Present*, nr.10, p.32. Şi, adaugă Alvaro Jara, Spania se avîntă înainte pentru că ea cucereşte America hispanică: „Spania nu era izolată de contextul european; ea resimţea, la rîndul său, influenţa şi reflectarea nevoilor economice care veneau din centrele financiare ale Europei şi care îi erau transmise pe o cale sau alta. Fie că acestea erau nevoi de consum ale spaniolilor (înţelegînd consumul în sensul general de alimente) sau cerinţe impuse de campaniile militare ale monarhiei, coloniile indiene formau un spate protector, fără ajutorul căruia ar fi imposibil de înţeles predominanţa spaniolă. În consecinţă, nu trebuie să ezităm a vorbi despre o coincidenţă de interese similare între marile acţiuni (*rasgos*) spaniole de cucerire a Americii - bazate pe iniţiativa particulară - şi nevoile aparatului de stat din metropolă care încuraja acel tip de cuceriri care-i permiteau acumularea unor averi prodigioase fără riscuri şi fără mari eforturi financiare." „Estructuras de colonización y modalidades del tráfico en el Pacifico sur hispano-americano", *Les grandes voies maritimes dans le monde, XV-XIX*^{e}, *siècle, VII Colloque, Comission Internationale de l'Histoire Maritime*, S.E.V.P.E.N., Paris, 1965, p.251.

16. „Din ultimul deceniu al secolului al XV-lea aurul sudanez începe să nu mai fie disponibil, cel puţin nu în cantităţile anterioare, în oraşele nord-africane ... Mediterana este brusc lipsită de o importantă parte a surselor sale de aur. În consecinţă, prosperitatea locală din Africa de Nord se prăbuşeşte precum un castel din cărţi de joc... Ce s-a întîmplat? Numai următorul lucru: în 1460, exploratorii portughezi au ajuns în apropierea Golfului Guineei ... Începînd din 1482, se înfiinţează oraşul São Jorge da Mina... Acesta declanşează o veritabilă «capturare» a traficului economic saharian, care a însemnat concomitent o inversare a direcţiei aurului şi o diversiune." Fernand

Braudel, „Monnaies et civilisation: de l'or du Soudan à l'argent d'Amerique", *Annales E.S.C.*, I., 1, ian.-martie 1946, pp.12-13.

17. „Multe interpretări eronate au apărut în privința influenței centrelor comerciale portugheze (*comptoirs*) din Arguin (după 1448) și São Jorge da Mina (1482-1484) asupra comerțului cu aur african. Trebuie să admitem că Arguin a modificat într-o anumită măsură direcția exportului de aur sudanez, fără a prejudicia, totuși, interesele țărilor transsahariene și ale populațiilor acestora... Furnizorii sudanezi, ca și nomazii berberi angajați în acest comerț au dobîndit noi cumpărători prin sosirea europenilor în Arguin, dar aceasta nu le-a afectat întru nimic poziția în respectivul comerț. O asemenea afirmație nu mai era valabilă pentru cumpărătorii tradiționali de aur, adică pentru magrebieni și egipteni care, se pare, urmau să simtă efectele apariției concurenților europeni pe coasta Africii de Vest".

În acest stadiu al cercetării, credem mai degrabă că exportul de aur sudanez în Magreb și Egipt s-a redus, poate, într-adevăr, dar fenomenul nu a avut pentru lumea arabă proporții catastrofale. De asemenea, mi se pare îndoielnic că reducerea circulației aurului la Ouardane să fie datorată activității centrului comercial al portului Mina, care se afla la o distanță prea mare ...

Oricare ar fi situația, la sfîrșitul secolului al XVI-lea și începutul secolului al XVII-lea, Djenné era încă, potrivit autorului lucrării *Tarikh es-Sudan*, un mare centru de schimb al sării sahariene cu aur." Marian Malowist, „Le commerce d'or et d'esclaves au Soudan Occidental", *Africana Bulletin*, nr.4, 1966a, pp.56-59.

18. Vezi Miguel Angel Ladero Quesada, „Les Finances royales de Castille à la veille des temps modernes", *Annales E.S.C.* XXV, mai-iunie 1970, p.784.

19. Genovezii și alți non-spanioli au jucat un important rol nu numai în căutarea de metale prețioase și în comerțul din Spania, dar și în producția primară din insulele Canare. Vezi Manuela Marrero, „Los italianos en la fundación de Tenerife hispánico", în *Studi in onore di Amintore Fanfani*, V: *Evi moderni e contemporaneo*, Dott A.Giuffrè-Ed., Milano, 1962, pp.329-337.

20. „Este o onoare pentru Genova, dacă poate fi vorba de onoare, faptul de a fi fost singura care atunci a căutat o soluție antiportugheză." Braudel, *Annales E.S.C.*, I, p.14.

21. „Insuccesul lui Columb în Portugalia ar putea fi explicat prin progresul în materie de cunoștințe geografice al mediilor guvernamentale și comerciale din această țară. Nimeni nu voia să investească bani și vieți omenești, pe baza unor ipoteze atît de evident eronate, dacă cei în cauză erau înțelepți și luau în considerare în special distanțele ce trebuiau să fie parcurse. Mai mult, Portugalia era prea puternic angajată în politica reușită de explorare a Africii, în căutarea, *via* Sudan, a unei rute maritime directe spre Insulele Mirodeniilor, pentru a-și permite șansa atît de mică a rutei improbabile propuse de Columb." Chaunu, *Séville*, VIII (I), pp.89-90.

22. *Ibid.*, p.235.

23. „Din momentul în care cineva refuză să recunoască producerea unei revoluţii tehnologice în perioada dintre primii ani ai secolului al XVI-lea şi secolul al XVIII-lea, acel cineva refuză să accepte că rolul Castiliei a fost în mod logic favorizat de poziţia sa de vîrf de lance al Reconquistei, la intersecţia punctului de întîlnire a alizeelor spre nord şi punctul contracurentului (*contre flux*) de latitudine mijlocie spre sud, şi atribuie prin urmare şansei, adică absurdului, descoperirea Americii de către un navigator genovez pornit din Palos. Mergînd pe aceeaşi linie de gîndire, monopolul Andaluziei devine fructul absurd al unui capriciu absurd, atîta timp cît se neglijează alizeele, viaţa andaluzilor din secolul al XVI-lea şi cunoscutul efort îndelungat al ibericilor din sudul peninsulei..." Chaunu, *Séville*, VIII, (1), pp.236- 237.

24. „America hispanică şi-a atins dimensiunile în mai puţin de o jumătate de secol. Eşecul în încercarea de a cuceri Chile populat de araucani dovedeşte acest lucru. America colonială, pentru a se dezvolta şi a supravieţui, a început în scurt timp să-şi construiască un sistem eficient de comerţ maritim. Costul transportului necesita o mare producţie de bunuri de valoare. Aceasta a condamnat America de atunci la dezvoltarea doar a acelor sisteme care erau capabile să producă asemenea bunuri imediat." Pierre Chaunu, *L'Amérique et les Amériques*, Lib.Armand Colin, Paris, 1864, pp.85-86.

25. „Cît de uimitor dinamismul acestei prime faze a expansiunii: ne aflăm într-adevăr în faţa ... unei schimbări structurale. Această disparitate este uşor explicabilă: perioada 1504-1550 nu este oare perioada de tranziţie de la inexistenţă la existenţă?" Chaunu, *Séville*, VIII (2), p.51.

26. „Statul spaniol, incapabil să se elibereze, în politica sa oceanică, de influenţa grupului de oameni din Andaluzia care controlau situaţia, a căutat cu toată puterea să asigure un respect strict pentru un monopol [acela al Sevillei] care favoriza, printre altele, eficienţa controlului său." Huguette şi Pierre Chaunu, „Economie atlantique, économie-monde (1504-1650)", *Cahiers d'histoire mondiale*, I,1, iulie 1953, p.92.

27. Vezi Alvaro Jara, „La producción de metales preciosos en el Perú en el siglo XVI", *Boletín de la Universidad de Chile*, nr.44, nov.1963, p.60. Vezi tabelul de la p.63.

28. „Este posibil ca, fără utilizarea tehnicii bazate pe proprietăţile mercurului, întregul proces inflaţionist din Europa să fi putut fi stopat iar mineritul din America să fi intrat într-o fază de stagnare şi decădere." Alvaro Jara, „Economía minera e historia económica hispano-americana", în *Tres ensayos sobre economía minera hispano-americana*, Centro de Investigaciones de Historia Americana, Santiago, Chile, 1966, p.37.

29. „Exista [în secolul al XVI-lea] un imperialism francez. Înainte de toate, francezii au refuzat să recunoască orice dependenţă de [Sfîntul] Împărat [Roman]. «Regele este împărat în regatul său.» În al doilea rînd, Carol al VIII-lea a coborît în Italia [1494] pentru a ajunge în Orient, a conduce o cruciadă şi pentru a obţine cîteva noi titluri în Imperiul Bizantin. El a intrat în Neapole, cu coroana de aur pe cap,

ţinînd în mînă sceptrul şi globul imperial, toată lumea strigînd: «Cel mai august împărat». Drept urmare, s-a produs panică în Germania, unde se credea că el dorea titlul de împărat al Sfîntului Imperiu Romano-German. Acest imperialism francez, care a luat forma încercărilor de a domina Italia şi a candidaturii lui Francisc I. [la alegerea] ca Sfînt Impărat Roman în 1519, a fost înlocuit, după alegerea lui Carol Quintul, cu o politică defensivă faţă de Habsburgi." Mousnier, *Les XVe et XVIe siècles*, pp.132-133. Michel François vorbeşte la fel despre „dubla moştenire" a lui Francisc I, pe de o parte ca un monarh a cărui autoritate a fost creată prin munca asiduă a filozofilor politici (*légistes*) şi a oamenilor de guvern, iar pe de altă parte ca moştenitorul acţiunilor întreprinzătoare imperiale din Italia ale lui Carol al VII-lea şi Ludovic al XII-lea care „deschisese perspective deosebit de largi pentru monarhia franceză." „L'idée d'empire sous Charles Quint", în *Charles Quint et son temps* - Colloques internationaux du C.N.R.S., Paris, 30 sept.-3 oct.1958, Ed.du C.N.R.S., 1955, p.25.

30. S-ar putea spune că pe la 1500: „Anglia, Spania şi Burgundia-Austria se învîrteau într-un fel de orbită în jurul primei şi celei mai mari puteri europene, Franţa... Avantajele primordiale ale Franţei constau în mărimea sa şi în poziţia sa centrală. Pentru Europa occidentală de la începutul perioadei moderne, Franţa constituia zona centrală. Anglia, Spania, Italia şi Imperiul German erau situate simetric în jurul Franţei, astfel încît aceasta stăpînea liniile interioare. Iar zona centrală era şi cel mai populat regat." Garrett Mattingly, *Renaissance Diplomacy* pp.129, 131.

31. Expresia aparţine unui spaniol din secolul al XVI-lea, A.Pérez, în *L'art de gouverner. Discours adressé à Philippe II*, citat de Ruggiero Romano, „La pace di Cateau-Cambrésis e l'equilibrio europeo a metà del secolo XVI", *Rivista storica italiana*, LXI, 3, 1949, p.527.

32. Vezi Oman, *A History of the Art of War*, p.14, care comentează asupra faptului cît de mare pondere au avut în luptele militare cele purtate în Italia.

33. R.S.Lopez sugerează că paralela cu Anglia după 1870 este valabilă, şi adaugă: „Dacă toate acestea vor fi implicat decădere, nici italienii, nici noii lor concurenţi, nu au sesizat-o pe deplin." „The Trade of Medieval Europe: The South", în *Cambridge Economic History of Europe*, II: M.M.Postan and E.E.Rich, ed., *Trade and Industry in the Middle Ages*, Cambridge Univ.Press, London and New York, 1952, p.351.

Amintore Fanfani remarcă de asemenea strălucirea Italiei în Evul Mediu şi declinul acesteia în secolele al XV-lea şi al XVI-lea: „Marea bogăţie a Italiei în Evul Mediu este legată de faptul că porturile peninsulei constituiau baza comerţului occidental spre Levant şi a comerţului levantin spre vest; mai mult, este legată de faptul că raporturile comerciale cu Lavantul erau de natură colonială, pe cînd raporturile spre vest erau cele ale unui exportator de produse industriale. Nu este întru totul adevărat că italienii aveau propriile lor colonii peste mări şi nu aveau aşa ceva peste Alpi, pentru că de fapt toţi

sau aproape toţi italienii se bucurau de beneficiile unei colonizări pur economice, nu foarte vizibilă, deci, în mare măsură tolerată, dar una de substanţă şi, deci, foarte fructuoasă...

Începînd cu secolul al XIV-lea, două lucruri au început să perturbe situaţia pe care se baza prosperitatea italiană... cu turcii care avansau şi cu francezii şi englezii care se eliberaseră, perspectivele prosperităţii economiei italiene s-au redus, deşi de-a lungul întregului secol al XVI-lea ea a reuşit să nu fie complet eliminată"... *Storia del lavoro in Italia dalla fine del secolo XV agli inizi del XVIII*, Dott A.Giuffré - Ed., Milano, 1959, pp.24-25.

34. Faptul că Italia era atît de fărîmiţată din punct de vedere politic nu constituie un aspect relevant pentru această analiză. Răspunsul rezidă probabil în evoluţiile politice din Evul Mediu timpuriu combinate cu succesul economic relativ al cîtorva din oraşele-state spre sfîrşitul Evului Mediu. O explicaţie clasică este aceea dată de Jacob Burckhardt: „Lupta dintre papalitate şi dinastia Hohenstaufen a lăsat Italia într-o situaţie politică substanţial diferită de cea a altor ţări occidentale. În timp ce în Franţa, Spania şi Anglia sistemul feudal era astfel organizat încît la sfîrşitul existenţei sale s-a transformat în mod natural într-o monarhie unificată, iar în Germania a ajutat la menţinerea, cel puţin faţă de lumea exterioară, a unităţii imperiului, Italia l-a zdruncinat aproape în totalitate. Împăraţii din secolul al XIV-lea nu mai erau primiţi şi respectaţi, nici măcar în cazurile cele mai favorabile, ca seniori feudali, ci ca posibili lideri şi sprijinitori ai puterilor deja existente; în timp ce papalitatea, cu instrumentele sale şi cu aliaţii săi, era suficient de puternică pentru a întîrzia unitatea naţională în viitor, dar insuficient de puternică pentru a o realiza. Între cele două părţi exista o mulţime de unităţi politice ... a căror existenţă se baza doar pe puterea lor de menţinere a acestei unităţi." *The Civilization of the Renaissance in Italy*, Modern Library, New York, 1954, p.4.

Vezi Wallace Ferguson: „Statele din Italia Renaşterii erau în mod necesar diferite de cele din nord, întrucît istoria anterioară a Italiei era atît de diferită, iar această diferenţă era parţial rezultatul a două aspecte pur politice: mai întîi, faptul că din secolul al X-lea pînă în secolul al XIII-lea Italia a fost anexată Sfîntului Imperiu Romano-German, iar în al doilea rînd, faptul că papii conduceau un stat teritorial situat chiar în centrul peninsulei." „Toward the Modern State", în Wallace Ferguson, ed., *Renaissance Studies*, nr.2, Univ.of.Western Ontario, London, Ontario, 1963, pp.147-148.

35. „Ceea ce a separat Lombardia de restul Italiei în secolele al XIV-lea şi al XV-lea a fost transformarea sa politică... *Signoria* era «inovaţia» fundamentală care se afla la baza marilor schimbări economice din Lombardia acelei perioade ... Sub mai multe aspecte, politica economică din Lombardia acelei vremi, care depăşea cu mult dimensiunile unei politici a comunităţii locale respective, prefigura mercantilismul din Anglia, nu în ultimul rînd în ceea ce priveşte tratamentul aplicat bisericii şi pămînturilor acesteia...

Prin ceea ce ar putea fi denumite lucrările lor publice, prin politica lor de încurajare a industriei şi comerţului, prin îmbunătăţirile din agricultură şi prin politica demografică (stimulente materiale pentru familiile numeroase şi pentru repatriere şi imigraţie în Lombardia), ducii de Milano au anticipat în multe, poate în toate privinţele principale aşa-numitele state mercantiliste care se năşteau." Douglas F.Dowd, „The Economic Expansion of Lombardy, 1300-1500: A Study in Political Stimuli to Economic Change", *Journal of Economic History*, XXI, 2, iunie 1961, pp.147-160.

36. Pentru edificare asupra faptului că acest fenomen a fost mai general decît doar în Lombardia, vezi Mousnier, *Les XVIe et XVIIe siècles*, p.93.

37. Braudel, *La Méditerranée*, I, p.354.

38. C.H.Wilson, *Cambridge Economic History of Europe*, IV, p.492.

39. Henri Pirenne relevă procesul în două faze al emancipării unora dintre oraşe: „O republică municipală nu a beneficiat, de fapt, de o independenţă absolută atunci cînd a ieşit de sub supunerea seniorului imediat. Ea a scăpat de puterea contelui sau episcopului plasîndu-se sub directa putere a suveranului mai înalt. Oraşul german era liber doar în sensul că schimba autoritatea foarte activă a seniorului său cu autoritatea de la distanţă şi foarte slabă a împăratului." *Early Democracies in the Low Countries*, Norton, New York, 1971, p.183.

Consecinţele pentru crearea unor state puternice erau clare: „În timp ce în Franţa şi Anglia statul modern îşi găsea principalii adversari în marea nobilime, în Ţările de Jos oraşele au fost cele ce au împiedicat acest proces" (p.187).

40. Gino Luzzatto, *Storia economica dell'età moderna e contemporanea*, partea I, *L'età moderna*, CEDAM, Padova, 1955, p.116. El adaugă: „Doar Veneţia rămînea independentă în Italia, dar ea era imobilizată de tot mai serioasa presiune din partea turcilor" (p.117). Totuşi, Domenico Sella crede că „Veneţia şi-a găsit propria şansă în criza care a lovit celelalte oraşe din peninsulă". *Annales E.S.C.*, XII, p.36.

41. Coles, *Past & Present*, nr.11, p.41.

42. „Imperialismul din secolul al XVI-lea din Italia a implicat mai mult decît cucerirea militară iniţială. O anumită compensaţie economică pentru pierderea de către republicile italiene a independenţei politice era o necesitate devenită deosebit de urgentă în cazul Genovei, ai cărei cetăţeni erau nerăbdători să-şi recupereze pierderile datorate restrîngerii comerţului cu Levantul. Spania, prin posesiunile sale din Lumea Nouă şi mai tîrziu din Flandra, era în mod admirabil în măsură să acorde asemenea compensaţii. Istoria relaţiilor dintre Spania şi statele italiene din secolul al XVI-lea este, în fond, aceea a unui mariaj de interese, coroana spaniolă înfruptîndu-se din punct de vedere politic pe seama Italiei, iar negustorii italieni din punct de vedere economic pe seama Spaniei" (*Ibid.*, p.41). Vezi referinţele sale în nota de subsol 57, pp.46-47.

43. Ruth Pike, *Journal of Economic History*, XXII, p.370.

44. *Ibid*, p.351.

45. Lopez, *Cambridge Economic History of Europe*, II, p.349.

46. Vezi John U.Nef, „Silver Production in Central Europe, 1450-1618", *Journal of Political Economy*, XLIX, 4, aug.1941, pp.575-591.

Despre legăturile dintre rolul germanilor de sud în noile lumi coloniale ale Spaniei şi Portugaliei şi activităţile industriale din sudul Germaniei, vezi Jacob Streider, „Origin and Evolution of Early European Capitalism", *Journal of Economic and Business History*, II, 1,nov.1929, p.18.

47. „De-a lungul celei mai mari părţi a secolului al XVI-lea, Italia de nord şi Flandra reprezentau principalele zone de activitate comercială şi industrială din Europa, iar legăturile dintre ele erau esenţiale pentru prosperitatea lor ... Pentru toate mărfurile, cu excepţia celor foarte voluminoase, rutele pe uscat aveau multe avantaje ... Comerţul înfloritor transalpin dintre Italia de nord şi Germania de sud nu a supravieţuit mult după secolul al XVI-lea." Parry, *Cambridge Economic History of Europe*, IV, p.185.

48. Gerald Strauss afirmă despre reacţia negustorilor germani la reorientarea geografică a comerţului lor: „Ei s-au adaptat acestei evoluţii prin intensificarea legăturilor lor vechi cu aceste centre ale navigaţiei comerciale europene [Anvers şi Lisabona]. Cam pentru o jumătate de secol, după 1500, noul comerţ a accelerat tranzacţiile internaţionale ale oraşelor Nürnberg şi Augsburg şi ale altor oraşe, reuşind mai mult decît să compenseze declinul rapid al comerţului transalpin de care depinseseră anterior." *Nuremberg in the Sixteenth Century*, Willy, New York, 1966, p.148. Parry, citat mai sus, pare să considere că nu a avut loc un „declin rapid" decît mai tîrziu, peste un secol. Totuşi, ambii autori sînt de acord că, cel puţin pînă la 1500, comerţul a înflorit în Germania de sud. Vezi şi Streider, *Journal of Economic and Business History*, pp.14-15.

49. Vezi Richard Ehrenberg, *Capital and Finance*, pp.74-79.

50. Citat în *ibid*, p.83.

51. Lublinskaya, *French Absolutism*, p.8.

52. Ehrenberg, *Capital and Finance*, p.131.

53. Emile Coornaert, „La genèse du système capitaliste: grande capitalisme et économie traditionelle au XVIe siècle", *Annales d'histoire économique et sociale*, VIII, 1936, p.127.

54. Vezi J.A. van Houtte, „Bruges et Anvers: marchés «nationaux» ou «internationaux» du XIVe au XVIe siècles", *Revue du Nord*, XXXIV, 1952, pp.89-108. Herman van der Wee (1963): „Dezvoltarea Anversului ca metropolă comercială a Europei occidentale şi creşterea comerţului transcontinental în Germania centrală erau inseparabil legate." *The Growth of the Antwerp Market and the European Economy*, Nijhoff, Haga, 1963, II, p.119. El susţine că aceasta s-a întîmplat în 1493-1520 şi că germanii din sud au preluat „conducerea comercială" în Anvers în timpul primei jumătăţi a secolului al XVI-lea

(p.131). Vezi Pierre Jeannin: „Comerţul pe uscat al Anversului a dobîndit în secolul al XVI-lea o importanţă egală, dacă nu chiar superioară celei a comerţului maritim." „Vierteljahrschrift für Sozial und Wirtschaftsgeschichte, XLIII, p.198. Vezi Ehrenberg, *Capital and Finance*, pp.112-113.

55. „Comerţul cu stofe al Angliei a avut un impact decisiv asupra prosperităţii Anversului. Curba acestuia a coincis cu aceea a dezvoltării generale a pieţei Anversului ... Portughezii, germanii de sud şi englezii au constituit cei trei stîlpi ai lumii comerciale din Anvers." J.A. van Houtte, „Anvers au XVe et XVIe siècles: expansion et apogée", *Annales E.S.C.*, XVI, 2, martie-apr. 1961, pp.258,260.

Vezi Philip de Vries: „La începutul secolului al XVI-lea, Anglia constituia ... împreună cu ţinuturile habsburgice moşteniri ale Burgundiei, o unitate economică în cadrul căreia Anversul şi Flandra constituiau centrele financiare şi industriale." „L'animosité anglo-hollandaise au XVIIe siècle", *Annales E.S.C* , V, 1, ian.-martie 1950, p.43.

Pe de altă parte, rivalitatea imperială a afectat relaţiile economice ale Anversului cu Franţa. „În mod natural, comerţul Anversului cu Lyonul şi mai ales exporturile sale de mirodenii portugheze au suferit foarte mult." Van der Wee, *The Growth of the Antwerp Market and the European Economy*, II, p.144.

56. Jan Craeybeckx defineşte conceptul de bază comercială (*staple*) astfel: „Oricine se interesează mai mult de realitate decît de diferenţierile abstracte va fi imediat de acord că o bază comercială era înainte de orice o piaţă. Numai o piaţă de o oarecare importanţă ar putea pretinde să impună în mod obligatoriu produsele sale şi să forţeze pe negustori să se supună regulilor ei. Privilegiile, pe care numai cîteva oraşe le puteau oferi, nu erau prin urmare esenţiale. Orice oraş care avea o piaţă sau o «bază comercială» (în sensul restrîns al cuvîntului) suficient de puternică pentru a-şi impune dominaţia, *de jure* sau *de facto*, asupra unei regiuni mai mult sau mai puţin extinse ar trebui considerată o bază comercială." „Quelques grands marchés de vins français dans les anciens Pays-Bas et dans le Nord de la France à la fin du Moyen Age et au XVIe siècles: contribution è l'étude de la notion d'étape", *Studi in onore di Armando Sapori*, II, Istituto Edit.Cisalpino, Milano, 1957, p.819.

57. Vezi Wilfred Brulez, „Les routes commerciales d'Angleterre en Italie au XVIe siècle", *Studi in onore di Amintore Fanfani*, VI: *Evo Moderno*, Dott A.Giuffrè, Ed., Milano, 1862, pp.181-184.

58. Van der Wee, *The Growth of the Antwerp Market and the European Economy*, II, p.362. El susţine că în ciuda unui declin relativ în anii următori, „piaţa monetară a Anversului a rămas centrul strategic al finanţelor habsburgice chiar şi în primii ani ai deceniului 1550-1560" (p.206). Capitalul circula prin intermediul operaţiunilor de arbitraj între Anvers, Veneţia, Lyon, Piacenza, Florenţa, Sevilla şi Rouen. Vezi José-Gentil da Silva, „Trafics du Nord, marchés du

«Mezzogiorno», finances génoises: recherches et documents sur la conjoncture à la fin du XVe siècle", *Revue du Nord*, XLI, 1959, p.140.

59. Vezi Fernand Braudel, „Les emprunts de Charles-Quint sur la Place d'Anvers", *Charles Quint et son temps* - Colloques internationaux du C.N.R.S., Paris, 30 sept.-3 oct.1958, Ed. du C.N.R.S., Paris, 1959, pp.197-198.

60. „Datorită creşterii avuţiei în general, astăzi statele se bucură de un credit aproape nelimitat. O naţiune, adică una productivă, obţine uşor bani ...

Ofertele publice, uşurinţa, rapiditatea, acestea constituie caracteristici ale împrumuturilor obţinute de statele moderne. În secolul al XVI-lea lucrurile erau diferite. Datorită rarităţii capitalului, a dispersării acestuia marile finanţe îşi ofereau serviciile lor solicitantului de împrumut numai la un preţ oneros; inexistenţa unor informaţii despre resursele ţării le făcea să nu aibă încredere în suveranul respectivei ţări. Marile finanţe nu făceau distincţie între şeful statului şi persoana monarhului, sau dacă vreţi între un rege şi o persoană particulară." H.Louchy, „Etude sur les emprunts des souverains belges au XVIe et au XVIIe siècles", *Académie Royale de Belgique, Bulletins de la Classe des Lettres et des Sciences Morales et Politiques et de la Classe des Beaux-Arts*, 1907, pp.926, 928.

61. *Ibid.*, p.941.

62. *Ibid.*, p.943.

63. „Noua expansiune comercială era foarte avantajoasă pentru Ţările de Jos. Aceasta nu era o coincidenţă. Contactelor hispano-olandeze li se dăduse o uniune dinastică solidă, sprijinită de consumul crescînd de lînă spaniolă de către industria textilă olandeză. Metalele preţioase din Lumea Nouă au început să joace un rol dominant în politica mondială a Habsburgilor începînd din anii '30 ai secolului al XVI-lea. Întrucît finanţarea acesteia se baza în mare măsură pe piaţa monetară a Anversului, faptul a constituit un stimulent în plus. În 1539 economia Ţărilor de Jos era deja atît de legată de Spania *via* Anvers, încît Van der Molen scria în timpul crizei cauzate de devalorizare: «dacă nu vor veni în curînd mari comenzi din Italia sau Spania, cea mai mare parte a postăvăriilor flamande vor da faliment»." Van der Wee, *The Growth of the Antwerp Market and the European Market*, II, p.178.

64. *Ibid.*, p.317.

65. Geoffrey Barraclough, *The Origins of Modern Germany* Blackwell, Oxford, 1962, p.352.

66. Şi Anversul a suferit din cauza marilor tensiuni sociale din cursul primei jumătăţi a secolului al XVI-lea, adică din timpul lui Carol Quintul, deşi principalele nemulţumiri par să fi venit de la lucrătorii urbani afectaţi de rămînerea în urmă a salariilor, care nu va putea fi depăşită decît în 1561. Vezi Charles Verlinden, „Crises économiques et sociales en Belgique à l'époque de Charles Quint". *Charles-Quint et son temps* - Colloques internationaux du C.N.R.S., Paris, 30 sept.-3 oct,1958, Ed. du C.N.R.S., Paris, 1959, în special p.183. Anversul nu a cunoscut totuşi, la timpul respectiv, revolte politice, ceea ce ar putea

eventual să constituie o demonstrație a ipotezei lui Fanon după care, comparativ cu țăranii, este mai puțin probabil ca lucrătorii urbani să recurgă la revolte spontane. Vezi Frantz Fanon, *The Wretched of the Earth*, Grove Press, New York, 1966, pp.85-117.

67. Citat de A.J.P.Taylor, *The Course of German History*, Hamilton, Londra, 1945, p.163. Vezi Hurstfield: „Reforma protestantă care ar fi putut uni Germania împotriva papei a scindat Germania împotriva împăratului." *New Cambridge Modern History*, III, p.130.

68. Friedrich Engels, *The Peasant War in Germany*, în *The German Revolutions*, Univ. of Chicago Press, Chicago, Illinois, 1967, *passim*.

69. Tawney, *Agrarian Problem*, p.347.

70. Taylor, *The Course of German History*, p.162.

71. Pierre Chaunu, „Séville et la «Belgique», 1555-1648", *Revue du Nord*, XLII, 1960, p.269. El adaugă: „Oare, am acordat noi suficientă atenție faptului că această așa-zisă împărțire este în realitate o înmulțire? Am înțeles noi în ce măsură statele lui Filip al II-lea erau, după 1560, în ciuda părerilor acelor istorici prea atenți doar la Europa, incomparabil mai mari decît imperiul lui Carol Quintul dinainte de 1540, adică dinaintea schimbărilor fundamentale cauzate de America...?

Odată acceptată această abordare, împărțirea de la 1555-1559 este plasată în adevărata ei perspectivă. Carol Quintul nu-l considera pe fiul său incapabil să continue în Europa treaba pe care el o începuse. Părea imposibil să ții la un loc state tot mai vaste, tot mai numeroase, situate peste mări, în condițiile unei lumi care, măsurată în termenii suferințelor, poverilor și vieții omului, era mult mai aproape de *cosmos* decît de foarte mica noastră planetă din secolul 20... Tocmai sub impulsul Americii, o dată cu terminarea Conquistei, a fost împărțit imperiul lui Carol Quintul, sau mai exact s-a concentrat în jurul axei sale vitale, traficul dintre Sevilla și Caraibe" (pp.270-271).

72. Imperialismul lui Carol Quintul, spre deosebire de cel al fiului său, era în esență un imperialism bazat pe Europa. Între teritoriile europene ale lui Carol, cele care au suportat grosul cheltuielilor imperiale în prima jumătate a domniei sale au fost Țările de Jos și Italia. Dar cum fiecare dintre acestea au început pe rînd să secătuiască, Carol s-a văzut constrîns să caute în altă parte noi surse de venit... [După 1540] contribuțiile financiare ale Spaniei - care în esență însemna Castilia - au dobîndit un rol tot mai important comparativ cu Țările de Jos...

Insuccesul împăratului de a scoate contribuții mai mari de la Coroana Aragonului l-au făcut, inevitabil, tot mai dependent de resursele fiscale ale Castiliei, unde Cortés-ul era mult mai slab și unde existau importante surse de venit în afara controlului Cortés-ului". Elliott, *Imperial Spain*, pp.197, 199.

„Carol al V-lea, confruntat cu tortura penuriei, la fel de durabilă ca și iadul, știa că economia servea proiectelor sale, dar nu avea la dispoziția sa o politică congruentă cu hegemonia spaniolă pe care a adus-o la apogeu. Nici el și nici castilienii nu au început să sesizeze, fie și numai sumar, avantajele unei politici naționale. Puterea lui [a lui

Carol] nu era pe măsura aspirațiilor sale și chiar dacă ar fi fost capabil să conceapă o politică adecvată, pe care i-o propusese în contextul imperial Gattinara, este îndoielnic că, în situația dată, el ar fi putut să o și ducă la îndeplinire. Cauzele multiple ale acestor împovărătoare acte au dus la sărăcirea Castiliei, în ciuda transbordării aici a celor mai mari tezaure pe care le-a cunoscut economia modernă." Ramon Carande, *Carlos V y sus banqueros: La vida económica en Castilla (1516-1556)*, a doua ed.revăzută și adăugită, Sociedad de estudios y Publicaciones, Madrid, 1965, I, p.140.

73. „În această furtună a prețurilor, au fost sau nu statele mediteraneene, sau cele aflate în vecinătatea Mediteranei, mai afectate decît altele? Un răspuns afirmativ ne pare ca fiind probabil corect, în ceea ce privește Spania. Mai ales dacă se ține seama de enormele cheltuieli de război ale acestui prea vast imperiu." Braudel, *La Méditeranée, I, p.486.*

74. „O altă mișcare poate fi observată în cadrul imperiului ... izolarea în cadrul Europei a Castiliei, a cărei prosperitate va fi în cele din urmă ruinată de «trădarea» celorlalți membri ai imperiului și de înmulțirea poverilor, care datorită acestei izolări, urmau să cadă asupra ei.

Un fenomen analog poate fi constatat în America, unde sectorul minier dinamic din Mexic și din Peru-ul Superior pînă la urmă a sucombat, datorită cerințelor în rapidă creștere ale unei periferii tot mai deficitare financiar. Este ca și cînd părțile laterale, gata să se desprindă de corpul principal, devin extrem de grele, sau ca și cînd costul menținerii coeziunii imperiale, în condițiile deplasării dinspre o economie în expansiune spre o restrîngere de lungă durată a activității, depășește orice proporție în privința raportului dintre unitatea de coeziune și de dominare, Castilia pe de o parte, Mexicul și Peru-ul Superior în ceea ce privește mineritul pe de altă parte. Acest lucru este atît de adevărat încît, atunci cînd în secolul al XVIII-lea periferia italiană și flamandă se desprind de Castilia, aceasta din urmă înregistrează un reviriment economic, fiind descărcată de povara menținerii coeziunii imperiale datorită căreia se epuizase în avantajul nimănui ...

Pentru Castilia, extinderile sale mediteraneene care constituiseră elemente dinamice în prima jumătate a secolului al XVI-lea, au devenit treptat, spre începutul secolului al XVII-lea, elemente pasive pentru care trebuia plătit, care erau menținute cu soldați și bani, gata mereu să se revolte (precum Aragon-ul în 1640) ori de cîte ori li se cerea un efort suplimentar în scopul apărării comune." Chaunu, *Séville*, VIII (I), pp.248-249.

75. Vezi Braudel, *La Méditerranée*, I, p.343.

76. „Întrucît Sicilia era un regat vechi care avea relații comerciale tradiționale cu vecinii săi, oamenii de stat spanioli nu au tratat-o niciodată ca pe coloniile americane. Absența unei teorii spaniole dezvoltate cu privire la imperialitate în Europa a salvat Sicilia de monopolul comerțului pe care Spania l-a impus asupra coloniștilor din

lumea nouă. Nereuşind o coordonare autentică a resurselor economice, un astfel de monopol asupra comerţului a fost singura cale prin care imperialismul economic spaniol a putut să se manifeste. Sicilia nu s-a putut elibera de tutela financiară a bancherilor genovezi şi nici de dependenţa comercială şi industrială faţă de manufacturierii florentini şi veneţieni; dar cetăţenii ei erau, cel puţin, capabili să-şi vîndă cea mai mare parte a grîului şi mătăsii acelora care îi puteau aproviziona cu produse finite." H.G.Koenigsberger, *The Government of Sicily Under Philip II of Spain*, Staples Press, Londra, 1951, p.143.

77. „Începînd din anii 1570 a devenit evident că pentru frînarea caracterului nemilos, fără limite, al spaniolilor şi aliaţilor lor, acei *caciques* de viţă nobilă amerindiană prin intermediul cărora se obţineau tributul şi mîna de lucru, erau necesare schimbări în modul de funcţionare al întreprinderilor şi în administraţia colonială. Pentru o eficientă menţinere, organizare şi manipulare a comunităţilor indiene erau necesare urbanizarea, creştinizarea şi încorporarea lor în economia vest-europeană." Stanley J. şi Barbara H.Stein, *The Colonial Heritage of Latin America*, Oxford Univ.Press, Londra şi New York, 1970, p.71.

78. H.G.Koenigsberger, „The European Civil War", în *The Hapsburgs and Europe 1516-1660*, Cornell Univ.Press, Ithaca, New York, 1971, p.257.

79. Vezi Ferran Soldevila, „Barcelona demana a L'Emperador Carles V L'autorització per a comerciar directament amb America (1522)", în *Studi in onore di Amintore Fanfani*, V: *Evo moderno e contemporaneo*, Dott, A.Giuffrè-Ed, Milano, pp.638-641.

80. Ca exemplificare vezi Malowist: „Orice perturbare în livrarea de cereale şi cherestea de pe coasta baltică, adică în special din Polonia, determina creşterea costului vieţii în Olanda şi în celelalte provincii ale Ţărilor de Jos şi paraliza comerţul exterior al Olandei împiedicînd schimbul de mărfuri cu ţările iberice, cu Bretania şi cu Anglia. În consecinţă, neguţătorii din Amsterdam şi din oraşele învecinate încercau să menţină bune relaţii cu Danzigul şi cu Polonia, opunîndu-se energic politicii lui Carol Quintul de ostilitate faţă de Danemarca în cursul primei jumătăţi a secolului al XVI-lea, politică ce a dus la închiderea strîmtorii Øresund şi care a făcut deci imposibil accesul la Baltica." *Economic History Review*, XII, p.185.

Şi negustorii din Anvers au fost afectaţi de încercările lui Carol Quintul de a păstra un curs fix aur-argint, fapt care a provocat într-o serie de situaţii ieşiri de aur din Olanda spre Franţa. Vezi Florence Edler, „The Effects of the Financial Measures of Charles V on the Commerce of Antwerp, 1539-42", *Revue belge de philologie et d'histoire*, XVI, 3-4, iul.-dec.1937, pp.665-673.

81. Pentru o evaluare a conţinutului său social şi a cauzelor sale, vezi J.W.Smit, „The Netherlands Revolution", in Robert Forster and Jack P.Greene, ed. *Preconditions of Revolution in Early Modern Europe*, Johns Hopkins Press, Baltimore, Maryland, 1970, pp.19-54. Articolul conţine o scurtă şi bună bibliografie.

82. „Franța este aceea în care se constituise cea mai solidă bază pentru o monarhie absolută ... Într-adevăr, după eșecul Stărilor Generale din 1484 nu s-a mai putut formula, în materie de libertate privată sau publică, nici o revendicare împotriva [autorității] regelui." Mousnier, *Les XVIe et XVIIe siècles*, p.100.

Vezi Eli F.Heckscher: „Din punct de vedere geografic, [Franța] era un regat unificat și compact încă din prima jumătate a secolului al XVI-lea, eliberată aproape în întregime de existența unor enclave sau state suverane care să i se suprapună. Monarhul avea poate asupra țării sale o putere mai mare decît oricare altul în Europa și, în cele din urmă, oamenii de stat francezi urmăriseră de timpuriu o politică economică conștientă în cadrul căreia taxele aveau un scop precis de îndeplinit... Persistența formelor feudale de organizare s-a manifestat efectiv numai în ceea ce privește taxele asupra rîurilor și drumurilor, *péages*(*pedogia*), dar, în plus au supraviețuit, ca și în alte țări, taxele orașelor - relicve ale unei economii citadine mai mult sau mai puțin autonome." *Mercantilism*, I, ed.rev., Geo Allen & Unwin, Londra, 1955, pp.78-79.

83. Bloch, *Caractères originaux*, I, p.107.

84. „În secolul al XV-lea nobilii [francezi] manifestaseră aceeași tendință de a se amesteca cu acei *roturiers* [ne-nobili] ca și analogii lor englezi, dar în secolul al XVI-lea guvernul a căutat în mod deliberat să stopeze această tendință și a reușit să o facă prin legi care interziceau nobilimii să desfășoare activități comerciale și alte cîteva activități lucrative. Necazul era că în Franța, ca în mai toate țările continentale, nobilii își construiseră un cadru imun la impozite, iar dacă se implicau în comerț își păstrau imunitatea personală, statul pierzînd astfel o parte din noile sale importante venituri... Coroanei franceze îi era în continuare teamă de nobilime pentru a îndrăzni să-i ia imunitatea..." Rushton Coulbourn, „A Comparative Study of Feudalism", partea a III-a din Rushton Coulbourn, ed., *Feudalism in History*, p.316.

85. „Principala intenție [a lui Ludovic al XI-lea] era să facă din nou din Franța un punct de intersecție a rutelor comerciale, avînd convingerea că «tîrgurile și piețele îmbogățesc țara» și că bogăția putea spori de pe urma «înmulțirii» traficului și mărfurilor din regat... Prin urmare, în Franța interesele comerciale ale localnicilor erau doar într-o măsură limitată sprijinite de guvern care nu a putut, de altfel, să urmărească aceste interese într-o formă organizată permanentă." Miller, *Cambridge Economic History of Europe*, III, pp.334-345.

86. *Ibid*, p.338. Joseph Strayer susține și el că formula franceză a unei mai mari centralizări a administrației masca o mult mai redusă uniformitate în materie juridică și deci o posibilitate mult mai redusă de adoptare a unei politici economice naționale. „În Franța, ca și în Anglia, cele două sectoare esențiale ale dezvoltării erau justiția și finanțele. Dar regii Franței au trebuit să construiască încet, iar primele lor instituții erau cu mult mai simple și mai puțin formalizate decît cele din Anglia...

Anexările în serie [făcute de Franța în secolele al XII-lea și al XIII-lea] au creat probleme serioase guvernului francez. Era evident că instituțiile relativ simple care fuseseră corespunzătoare pentru

guvernarea unui domeniu regal mic trebuiau dezvoltate şi perfecţionate pentru a ţine pasul cu o suprafaţă şi o populaţie substanţial sporite aflate acum sub dominaţia regelui. Noile provincii aveau propriile lor instituţii şi obiceiuri care erau adesea mai sofisticate şi mai specializate decît cele ale guvernului regal...

Soluţia de bază pentru aceste probleme a fost descoperită de Filip Augustul (1180-1223), regele care a fost adevăratul fondator al statului francez. El a permis fiecărei provincii să-şi păstreze obiceiurile şi instituţiile, dar a trimis oameni de la Paris pentru a ocupa toate funcţiile provinciale importante. Astfel tribunalele normande continuau să aplice legea normandă, dar cei ce conduceau aceste instituţii nu mai erau normanzi ci agenţi regali care proveneau în mare măsură din vechiul regat. Orgoliul provincial a fost împăcat, în timp ce regele îşi putea asigura un control efectiv asupra noilor sale posesiuni.

(Din contră, statul englez, care insista pentru legi şi instituţii uniforme, a întîmpinat mari dificultăţi în asimilarea unor regiuni cu tradiţii politice diferite, cum erau principatele din Ţara Galilor sau micile regate din Irlanda.) Dar statul francez în curs de constituire avea să plătească un preţ scump pentru flexibilitatea sa. Liderii locali erau preocupaţi în principal de păstrarea obiceiurilor şi privilegiilor locale; ei nu aveau încredere în guvernul central, aşa cum nici guvernul central nu avea încredere în ei. Ei nu puteau fi folosiţi, într-o măsură prea mare, în administraţia locală. De fapt, regula de bază a administraţiei franceze era că nici o persoană nu putea deţine funcţii în provincia sa natală." *On the Medieval Origin of the Modern State*, pp.49-51.

87. „În secolele al XV-lea şi al XVI-lea , Franţa a dat de două ori greş pe cele şapte mări ale lumii... Prima dată în secolul al XV-lea, cînd marile descoperiri s-au făcut în (sau aproape în) absenţa marinarilor săi... A doua oară în secolul al XVI-lea cînd Franţa.. renunţă la lupta pentru rute, insule, coaste şi profituri în Atlantic, Africa şi America...

Cauza principală a constat, încă dinaintea Războiului de 100 de ani şi permanent după ce genovezii au reuşit, cu corăbiile lor, să lege Mediterana de Marea Nordului, în excluderea rutelor transcontinentale şi deci a economiei franceze din marile fluxuri comerciale. Tîrgurile din Champagne au durat doar cîtva timp. Or, fără luarea în considerare a acestei colaborări economice generale, vreau să spun fără sprijinul din secolul al XV-lea al Veneţiei şi Genovei, fără complicitatea capitalului internaţional italian şi nordic, cum se poate explica înflorirea oraşului Lisabona sau luarea Ceutei, sau implantările genovezilor în Andaluzia şi, mult mai tîrziu, călătoria lui Magellan? În spatele bogăţiilor iberice se află aceste acţiuni din secolele al XIV-lea şi al XV-lea, această complicitate a capitalismului internaţional şi a forţelor sale motrice din Sevilla, Lisabona, mai tîrziu din Anvers, oraşe cu destine legate dar care ocoleau Franţa. Deasupra tuturor acestora... dramele Războiului de 100 de ani au înrăutăţit situaţia. Au înrăutăţit-o, dar nu au generat o criză care fusese deja declanşată de revoluţia în rutele comerciale." Fernand Braudel, „La double faillite «coloniale» de la France aux XVe et XVIe siècles", *Annales E.S.C.*, IV, 4, oct.-dec.1949, p.454. Poate că

nu a fost numai lipsa sprijinului extern. Braudel conchide: „Vocația colonială implică întreaga viață, întreaga structură a unei țări, pînă în cele mai mari profunzimi. Franța secolului al XVI-lea... nu este gata pentru așa ceva (*ouverte aussi profondément*)" (p.456).

88. Robert-Henri Bauthier dă următoarea explicație: „După părerea noastră, cauzele decăderii și declinului tîrgurilor din Champagne țin de transformarea generală a economiei occidentale de la sfîrșitul secolului al XIII-lea și începutul secolului al XIV-lea. Schimbări importante s-au produs în două sectoare principale: (1) industrializarea italiană și (2) revoluția pieței metalelor prețioase...

Dat fiind că principalul obiectiv al tîrgurilor din Champagne era furnizarea de metal prețios sub formă de monede pentru cumpărările italiene de postavuri franceze și flamande, decăderea acestor tîrguri a devenit inevitabilă atunci cînd și postăvăriile din întreg nordul Franței au suferit aceeași criză...

Economia internațională se baza în mod tradițional pe argint; la sfîrșitul secolului al XIII-lea a început să aibă importanță aurul; variațiile bruște în rata de schimb dintre cele două metale a dezorganizat complet soldul companiilor a căror activitate se baza pe vînzări de devize și monede metalice." „The Fairs of Champagne", în Cameron, ed., *Essays in French Economic History*, pp.62-63.

89. Vezi Ehrenberg, *Capital and Finance*, pp.281-306.

90. Vezi *Ibid*, pp.202-220.

91. Vezi *Ibid.*, p.193.

92. *Ibid.*, p.333.

93. *Ibid.*, p.307.

94. R.H.Tawney, „Introduction" la Thomas Wilson. *A Discourse Upon Usury*, Bell & Sons, London, 1925, p.62.

95. Braudel, *Charles Quint et son temps*, p.199.

96. Henri Hauser, „The European Financial Crisis of 1559"; *Journal of European Business History*, II, 2, feb.1930, p.241. Pentru descrierea inflației creditului vezi pp.242-250.

97. „Ar fi însă imposibil de înțeles starea de criză latentă de la începutul domniei lui Filip al II-lea dacă am ignora accelerarea ritmului inflației începînd din perioada 1560-1565. Nu este întîmplător că primul faliment al statului se întîmplase deja în 1557 și nici că prima mare schimbare a politicii lui Filip a avut loc în 1568." Nadal, *Hispania*, XIX, p.513. Contrar afirmației lui Hamilton, potrivit căreia creșterea spaniolă de prețuri a culminat la sfîrșitul secolului, Nadal subliniază că datele arată o mai mare creștere în perioada 1501-1550 (107%) decît în 1551-1600 (98%). Vezi *Ibid*, pp.511-512.

98. „Criza din 1557 afectase deja dezastruos bazele poziției Anversului în domeniul finanțelor publice. În anii ulteriori declinul a continuat. Sub impulsul lui Gresham coroana engleză s-a desprins total de tutelajul Anversului în cursul anilor '60...

Cînd în 1569 embargoul anglo-olandez a dus la o ruptură completă, Anglia s-a simțit suficient de tare ca să se elibereze de influența comercială și financiară a Anversului. Hamburgul a primit moștenirea

comercială a acestuia iar Londra pe cea financiară. Ambele oraşe aveau asigurat un viitor strălucit. În felul acesta Anversul a pierdut definitiv ultima bază a primei sale expansiuni." Van der Wee, *The Growth of the Antwerp Market and the European Economy*, II, pp.222, 238.

99. *Ibid.*, p.207.

100. Vezi *ibid.*, pp.232-236. Vezi Parry: „«Furia spaniolă» din 1576 a afectat serios Anversul. Asediul Parmei şi capturarea oraşului în 1585 a avut drept rezultat mutarea sau falimentul multor case de negoţ precum şi exilul - mai ales spre Amsterdam - a mii de meseriaşi protestanţi... Comerţul pe mare pe care-l manipulase Anversul s-a mutat la Amsterdam." *Cambridge Economic History of Europe*, IV, p.169.

101. Van der Wee, *The Growth of the Antwerp Market and the European Economy*, II, p.183. Doi autori recenţi afirmă totuşi că declinul Anversului este exagerat şi că acest oraş a rămas relativ puternic pentru încă mult timp. Vezi Jan Craeybeckx, „Les industries d'exportation dans les villes flamandes au XVI° siècle, particulièrement à Gand et à Bruges", *Studi in onore di Amintore Fanfani*, IV: *Evo moderno*, Dott A.Giuffrè-Ed., Milano, 1962, p.415. Totuşi, Craeybeckx admite că noile întreprinderi ale Anversului apărute după 1585 „nu au împiedicat, desigur, alunecarea centrului de gravitate al comerţului internaţional spre Amsterdam şi Londra" (p.416).

Jean A. van Houtte este şi mai aspru. El consideră acest declin ca „o deformare gravă". „Déclin et survivance d'Anvers (1550-1700), „*Studi in onore di Amintore Fanfani*,. V: *Evi moderno e contemporaneo*, Dott, A.Giuffrè-Ed., Milano, 1962, p.706. El subliniază că dacă blocada din timpul războiului a lovit comerţul pe mare al Anversului, ea nu a afectat comerţul său pe uscat. Vezi *ibid.*, p.720. El afirmă că în întreg cursul secolului al XVII-lea, clasele negustorilor din Anvers au continuat să aibă „o importanţă deloc neglijabilă"(p.722).

102. Vezi Verlinden în *Charles Quint et son temps*. Jaime Vicens Vives susţine în dezbaterea ce a urmat comunicării că acelaşi lucru este valabil şi în cazul Cataloniei. Vezi *ibid.*, p.187. Vezi J.W.Smit: „Pe scurt, nu putem să nu fim impresionaţi de situaţia socio-economică ca o precondiţie a revoluţiei olandeze" (*Preconditions of Revolution*, p.43).

103. Luzzatto, *Storia economica*, p.151.

104. Vezi Strauss, *Nuremberg in the Sixteenth Century*, p.150.

105. Barraclough, *Origins of Modern Germany*, p.370.

106. Taylor, *Course of German History*, p.20.

107. R.Ludloff descrie evoluţiile din Germania astfel: „progresul tehnologic şi înaintarea hotărîtă în secolul al XVI-lea spre organizarea capitalistă s-a oprit datorită, în parte, şi pretenţiilor crescînde ale puterii feudale a nobililor funciari, şi unei reveniri, în secolul al XVII- lea, la metodele vechi de producţie." „Industrial Development in 16th-17th Century Germany", *Past & Present*, nr.12, nov.1957, p.55.

108. „Germania reprezenta la timpul respectiv artera vitală a comerţului european, iar oraşele sale erau cele mai prospere. Într-adevăr, monarhiile naţionale din alte ţări s-au născut mai mult din rezistenţa la supremaţia comercială germană decît din cea faţă de imperiu...

Fiecare comunitate comercială traversează perioade de vîrf dar şi de decădere în funcţie de evoluţia pieţei mondiale, dar nici o asemenea comunitate din Europa modernă nu s-a confruntat cu un dezastru atît de profund şi de îndelungat precum clasa mijlocie germană tocmai cînd puterea financiară a acesteia era cea mai mare iar consensul naţional pe deplin afirmat, adică tocmai în momentul cînd respectiva clasă s-ar fi putut aştepta să devină forţa politică dominantă, aşa cum era deja forţa economică dominantă din Europa Centrală". Taylor, *The Course of German History*, pp.17-18.

109. „Coloniştii importau din Spania bunurile de care aveau nevoie pentru a-şi putea păstra modul de viaţă spaniol într-un cadru american. Pentru a plăti aceste importuri, ei au dezvoltat o economie bazată pe agricultură, plantaţii şi minerit care să producă bunuri căutate în Europa. Pentru plantaţiile lor aveau nevoie de sclavi şi în felul acesta au creat o piaţă pentru un nou comerţ cu Africa de Vest. În cele din urmă, pe la mijlocul secolului, au dat peste cele mai bogate mine de argint din lume, care le-au permis să plătească pentru şi mai mari importuri şi care au alimentat comerţul cu Europa furnizînd monedele necesare pentru cumpărarea de produse orientale." Parry, *Cambridge Economic History of Europe* IV, p.199.

110. „În cadrul diferitelor societăţi indigene, sfîrşitul supremaţiei autorităţilor precolumbiene a condus pe de o parte la o creştere a abuzurilor de putere din partea şefilor tradiţionali (*caciques, curacas*) asupra maselor, iar pe de altă parte la o colaborare între aceştia şi colonişti, în special *encomenderos*...

Ca şi Anglia, Franţa, Belgia, etc., în Africa sau Asia în secolul al XIX-lea, statul spaniol din America secolului al XVI-lea a ajustat vechile subdiviziuni teritoriale ale societăţilor indigene, a dizlocat centrele de populaţie şi a recunoscut numai o anumită ierarhie a şefilor, aceea care era numită (*investie*) şi controlată de către el. Ca urmare, în secolul al XVI-lea ca şi în secolul al XIX-lea, autoritatea colonială a fost obligată să facă compromisuri, dar şefii locali, tradiţionali sau noi, erau în cele din urmă numai instrumente de colectare a impozitelor." Charles Verlinden, „L'état et l'administration des communautés indigènes dans l'empire espagnole d'Amérique", *International Congress of Historical Sciences*, Stockholm 1960, *Résumés des communications*, Almquist & Wiksell, Göteborg, 1960, p.133.

111. Vezi Wolf, *Sons of the Shaking Earth*, pp.182-183.

112. Vezi *ibid*, pp.197-198.

113. Vezi descrierea economiei comerţului cu sclavi făcută de E.E.Rich: „Dependenţa de munca sclavilor făcea practic inevitabilă existenţa situaţiei în care cererea de sclavi nu putea fi niciodată pe deplin şi ieftin acoperită, întrucît într-un sistem bazat pe sclavie forţa de muncă reprezintă factorul care se cheltuieşte cel mai uşor... În asemenea condiţii nu sînt surprinzătoare volumul mare al comerţului de contrabandă şi atractivitatea faţă de acesta... În general, se aprecia că un astfel de comerţ care implica mersul pe coasta Africii pentru a prelua sclavi reprezenta o serioasă invadare a ceea ce constituia o proprietate a

Portugaliei, în timp ce vînzarea acestor sclavi în posesiunile spaniole nu reprezenta decît o simplă evitare a unui veto formal; bariera adevărată în calea comerţului liber cu sclavi era mai degrabă Portugalia decît Spania. Atît de mult a însemnat o asemenea credinţă pentru negustorii de sclavi din secolul al XVI-lea, încît un grup puternic de negustori englezi a văzut posibilitatea realizării unei cooperări anglo-spaniole astfel încît să se satisfacă concomitent nevoile de sclavi ale coloniştilor, dorinţa guvernului spaniol de a deţine controlul şi puterea economică şi dorinţa negustorilor englezi de a pune mîna pe profiturile ce ar fi rezultat de aici... John Hawkins s-a angajat în comerţul cu sclavi din Indiile de Vest în speranţa realizării unei cooperări comerciale sistematice între Anglia şi Spania." *Cambridge Economic History of Europe*, IV, pp.325-326. Trebuie să ne întrebăm de ce autorităţile spaniole nu au fost receptive la proiectele lui Hawkins care păreau să vizeze în primul rînd pe negustorii portughezi. Nu cumva pentru că amestecul englez părea pe termen lung mai periculos pentru coroană şi colonişti, şi că propunerea engleză era văzută de Coroana spaniolă ca un început într-o asemenea direcţie?

114. „Chiar de la începutul existenţei sale coloniale [secolul al XVI-lea] Chile a avut o economie de export... În mod concret Chile şi-a început existenţa ca exportator de aur. Dar minele... nu erau bogate şi nu au durat foarte mult... Totuşi, spre deosebire de alte colonii spaniole din America continentală, cu excepţia probabil a Guatemalei, chiar şi atunci Chile mai exporta ceva: seu de animale." André Gunder Frank, *Capitalism and Underdevelopment in Latin America*, p.29.

115. Vezi Woodrow Borah, *Early Colonial Trade and Navigation Between Mexico and Peru*, Ibero-Americana, 38, Univ.of California Press, Berkeley, 1954, pp.81-82, 86-88.

116. Vezi William C.Schurz, „Mexico, Peru, and the Manila Galleon", *Hispanic American Historial Review*, I, 4, nov.1981, p.391.

117. Vezi Borah, *Early Colonial Trade*, p.121.

118. Vezi *ibid.*, pp.118-120, 124-127.

119. Pierre Chaunu *Pour une histoire économique de l'Amérique espagnole coloniale"*, *Revue historique*, LXXX, 216, oct.-dec.1956, p.218.

120. Amploarea emigraţiei este examinată de Jorge Nadal în *La población española (siglos XVI a XX)*, Ed.Ariel, Barcelona, 1966, pp.73-80. Exista cu siguranţă o suprapopulaţie. „Imaginea [unei Castilii suprapopulate] este inseparabilă de aceea a grandorii spaniole", afirmă José-Gentil da Silva. „Villages castillans et types de production au XVI° siècle", *Annales E.S.C.*, XVIII, 4, iul.-aug.1963, p.735. Este astfel emigraţia legată de declin? Poate, dar nu într-o corelaţie simplă.

121. „Deţinerea unei funcţii în colonii... oferea spaniolilor de toate rangurile şi nivelurile de venit posibilitatea de angajare şi îmbogăţire pe care nu le putea asigura economia metropolitană în restrîngere. Mai mult, creşterea aparatului administrativ colonial oferea monarhiei spaniole şansa de a vinde funcţii coloniale unor localnici care la rîndul lor găseau alţi spanioli gata să acorde împrumuturi noilor funcţionari

administrativi care deţineau o poziţie de control asupra maselor de amerindieni supuşi." Stein & Stein, *The Colonial Heritage of Latin America*, pp.71-72. Swart subliniază faptul că Spania a extins venalitatea în colonii, lucru pe care Franţa nu l-a făcut şi care constituia un semn al *pov'erii* asupra coloniilor din acel timp. Vezi Swart, *The Sale of Offices*, p.41.

122. „Toate datele disponibile ne conduc la concluzia că numai în anii cei mai buni din intervalul de după 1576-1579 pînă mult în secolul al XVII-lea, au fost locuitorii albi în măsură să asigure cu uşurinţă hrana pentru ei şi pentru slugile şi muncitorii direct dependenţi de ei. Probabil că şi alţi factori decît oferta de mînă de lucru acţionau în acea perioadă; reducerea neaşteptată a şeptelului la sfîrşitul secolului al XVI-lea şi în primele decenii ale secolului al XVII-lea poate fi cu greu atribuită doar lipsei de îngrijitori; dar oferta de mînă de lucru era probabil factorul cel mai important în determinarea deficitului continuu de alimente şi de alte bunuri în mediul urban... Şi în ceea ce priveşte mineritul, datele probează fără putinţă de tăgadă că exista o accentuată şi continuă lipsă de forţă de muncă datorată reducerii populaţiei indiene...

Dificultăţile economice care apăsau asupra oraşelor din Noua Spanie... erau însoţite aproape sigur de evoluţii similare în majoritatea coloniilor spaniole din Lumea Nouă... Reducerea posibilităţilor economice şi înrăutăţirea condiţiilor de viaţă din Spania însemnau migrarea multor spanioli în colonii, unde oricît de proaste ar fi fost condiţiile economice, hrana era totuşi mai abundentă decît în Spania, în întreg intervalul cuprinzînd ultimii ani ai secolului al XVI-lea şi cea mai mare parte a secolului al XVII-lea. Dată fiind natura societăţii coloniale, aceşti imigranţi nu sporeau practic cu nimic disponibilul de mînă de lucru în Noua Spanie, ei mai degrabă îngroşau numărul celor ce trebuiau hrăniţi... Datorită coincidenţei lor în timp, crizele economice şi demografice din Spania şi din colonii... au interacţionat în dezavantajul amîndurora." Borah, *New Spain*, pp.25-26, 29.

În legătură cu criza din Chile de la sfîrşitul secolului vezi Alvaro Jara în *Guerre et société en Chili: essai de sociologie coloniale*, pp.105-119.

123. „Cineva ar putea conchide că apariţia *haciendei* a fost mai degrabă rezultatul unei evoluţii decît al unei lupte. Dezvoltarea marii latifundii venea în întîmpinarea unor realităţi precum mărimea oraşelor şi a populaţiei spaniole, gradul de culturalizare al indienilor şi natura societăţii spaniole din vremurile moderne timpurii... oriunde ar putea părea că biserica sau coroana au constituit promotorii principali ai dezvoltării marii latifundii, o analiză mai atentă dezvăluie faptul că în această direcţie acţionau forţe mai profunde. Politicii coroanei i s-a atribuit distrugerea *encomiendei*, dar evoluţiile fireşti din colonii au fost acèlea care au înmormîntat-o. Pe de o parte, averile strînse de pe urma comerţului şi mineritului nu erau dependente direct de *encomienda*; pe de altă parte, chiar dezvoltarea societăţii spaniole a avut ca rezultat apariţia de noi familii puternice care au început să-şi constituie propriile

lor latifundii, subminînd sistemul inflexibil al *encomiendei.*" James Lockhart, „Encomienda and Hacienda: The Evolution of the Great Estate in the Spanish Indies", *Hispanic American Historical Review*, XLIX, 3, aug.1969, p.428.

124. Cei doi Stein disting între *hacienda* şi plantaţie în felul următor: „*Hacienda* este o proprietate de mari dimensiuni în care se cultivă cereale sau se cresc animale, şi ale cărei produse se consumau local la centrele miniere sau în zonele urbane mari precum Mexico City sau Lima. Amerindienii constituiau forţa de muncă dependentă, relativ imobilă, constrînsă printr-o formă specială de muncă plătită, peonajul pe datorie... Spre deosebire de *hacienda*, plantaţia constituia o unitate economică independentă creată pentru a produce produse de bază destinate consumului extern, adică european." *The Colonial Heritage of Latin America*, p.40.

125. „Pe la începutul anilor 1590, formarea latifundiilor proprietate spaniolă a atins, se pare, un punct de la care, dacă-şi asigurau suficientă mînă de lucru, producţia lor putea satisface cererea de alimente a oraşelor spaniole. Aceasta nu înseamnă că oraşele nu mai aveau deloc nevoie de produsele indienilor, ci mai degrabă că în situaţii de criză se puteau descurca cu hrana produsă de fermele deţinute şi controlate direct de către ai lor *vecinos*." Borah, *New Spain*, p.33

Vezi Huguette şi Pierre Chaunu, care relevă că exporturile din Spania către America se deplasează dinspre o structură formată în principal, în secolul al XVI-lea, din produse primare destinate coloniştilor, înspre una constînd în secolul al XVII-lea din produse manufacturate provenind din Italia şi Europa de nord şi transportate de Spania. Ei se întreabă „Cum se explică această schimbare majoră? Prin aceea că, aşa cum a evoluat, colonizarea spaniolă a devenit mai mult stăpîna condiţiilor sale naturale. Un exemplu între altele: plantarea cu succes a viţei de vie pe coasta Pacificului, în zonele aride din Peru, în ciuda interdicţiilor oarecum platonice ale aristocraţiei andaluze aprobate de un guvern binevoitor. Şi nu în mai mică măsură, schimbarea se explică prin faptul că spaniolii din generaţiile mai recente, născuţi în Indii printre indieni, nu mai aveau aceleaşi prejudecăţi culinare faţă de hrana locală, pe care le avuseseră părinţii lor transplantaţi dintr-un univers în altul. În sfîrşit şi în special, echilibrarea se explică prin aberaţie economică de a transporta, cu un cost enorm, produse de mică valoare, prin definiţie netransportabile pe distanţele lungi dintre Spania şi America, aberaţie care nu mai putea fi contrabalansată de profiturile foarte mari rezultate din minele de argint din Lumea Nouă. Cînd aceste profituri s-au redus, dintr-o mulţime de motive (epuizarea celor mai accesibile zăcăminte, deficitul de mînă de lucru în zonele miniere, creşterea preţului mercurului necesar pentru amalgamare şi mai ales reducerea preţului de cumpărare al argintului ca rezultat al revoluţiei preţurilor din secolul al XVI-lea), argintul se exporta într-o mai mică măsură în Europa, servind mai degrabă pentru a crea în America o economie mai bine echilibrată şi mai diversificată." *Cahiers d'histoire mondiale*, I, pp.99-100.

126. „Imperialismul domniei lui Filip al II-lea s-a bazat pe o economie hispano-atlantică, în sensul că era finanţat din resursele Americii şi ale unei Castilii care primise ea însăşi infuzii regulate de argint din minele de argint ale Lumii Noi...

Începînd cu anii 1590 economia Spaniei şi cea a posesiunilor sale americane încep să se separe [adică să devină mai degrabă concurente decît complementare], iar contrabandiştii olandezi şi englezi au început să se infiltreze în această breşă." Elliott, *Imperial Spain*, pp.285, 287. Aceasta constituie un alt fel de a spune că Spania devenea o parte a semiperiferiei economiei mondiale europene.

André Gunder Frank relevă gradul în care surplusul economic generat în Chile în secolul al XVI-lea era utilizat pentru procurarea de bunuri de lux, ceea ce echivala cu o „scurgere de devize şi de resurse din Chile", care nu era în mod necesar în avantajul Spaniei. *Capitalism and Underdevelopment in Latin America*, p.33.

127. „Era firesc ca Filip [al II-lea] să dorească, din motive de securitate, să stopeze efectuarea de noi cuceriri pînă ce provinciile deja cucerite puteau fi populate cu spanioli întreprinzători şi cu indieni colonizaţi, şi administrate de către funcţionarii supuşi. Descurajarea expansiunii a apărut în primul rînd din recunoaşterea importanţei crescînde a Indiilor ca sursă de venituri regale... În momentul venirii pe tron a lui Filip al II-lea, veniturile din Indii reprezentau aproape 10% din totalul veniturilor acestuia şi se aflau pe o curbă ascendentă. În contextul datoriilor uriaşe şi al angajamentelor de amploare ale lui Filip în Europa, era inevitabil ca obiectivele majore ale politicii regale să fie: sporirea cît mai rapidă a veniturilor provenite din Indii, concentrarea capitalului spaniol, a inventivităţii şi a mîinii de lucru indiene calificate în minele de argint şi în alte activităţi rentabile şi dezvoltarea cu prioritate a provinciilor existente şi profitabile, mai degrabă decît risipirea energiei în noi acţiuni la distanţă şi nesigure." J.H.Parry, *New Cambridge Modern History* III, pp.510-511.

128. „[Marile oraşe spaniole din secolul al XVI-lea] constatau deja un adevăr fundamental în privinţa economiei agrare, care, din nefericire pentru Castilia, nu va fi apreciat pe deplin decît după trecerea a două secole dezastruoase. Este vorba de faptul că agricultura şi păstoritul puteau foarte bine să se combine şi că ele nu erau cîtuşi de puţin ostile şi reciproc exclusive." Klein, *The Mesta*, pp.327-328.

129. „Din secolul al XVI-lea şi pînă în secolul al XVII-lea, Olanda, Anglia şi Franţa importau din Spania materii prime: ulei de măsline, vopsele, lînă, Spania primind, în schimb, produse manufacturate, precum şi cereale. Specializarea internaţională astfel conturată elimina realizarea în industria spaniolă a unor investiţii de durată. Doar micile întreprinderi artizanale au rămas să lupte pentru supravieţuireaa lor." Da Silva, *En Espagne*, pp.177-178.

130. Vicens Vives, *Approaches*, p.98. Ramón Carande este poate mai relevant atunci cînd subliniază că, în întreg secolul al XVI-lea, producţia de stofe spaniolă a scăzut continuu în calitate. Vezi *Carlos V*, I, pp.191-192. Vezi Elliott, *Imperial Spain*, p.193.

131. Vicens Vives, *Approaches*, p.99.

132. Braudel, *La Méditerranée*, I, p.63.

133. Spania se orienta tot mai mult spre culturile agricole care se potriveau unei producţii în sistem latifundiar. Un exemplu important de acest fel îl constituie viticultura care a devenit „o muncă a unor ţărani plătiţi, a unor muncitori agricoli". Da Silva, *En Espagne*, p.159. În plus, nivelul salariilor acestor muncitori era diminuat de influxul imigranţilor francezi (p.113). Vezi Nadal, *La población española*, pp.80-88.

În schimb, Spania pierdea teren în piscicultură, rămînînd însă consumator. Implicaţiile acestei situaţii au fost relevate de H.A.Innis: „Declinul pescuitului spaniol (în Terra-Nova) este reversul deschiderii pieţei Spaniei pentru produsele piscicole din Franţa, Anglia şi Noua Anglie. Aceasta a deschis calea acelui comerţ care pentru Anglia a însemnat secole de-a rîndul dezvoltarea Terra-Novei, menţinerea unei «pepiniere» de marinari, consumul de produse manufacturate britanice, acumularea de venituri din Spania. Probabil că nu e prea mult să spunem că piatra de temelie a Imperiului britanic a fost cu adevărat pusă în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea prin comerţul cu Spania. Consumul de cod al Angliei protestante a scăzut o dată cu schimbarea nivelului de viaţă, dar Spania catolică reprezenta o piaţă stabilă şi în creştere. Toastul pescarilor din Terra-Nova «pentru Papă şi 10 shillingi» era un toast care plăcea tuturor bunilor cetăţeni ai Imperiului britanic." „The Rise and Fall of the Spanish Fishery in Newfoundland", *Proceedings and Transactions of the Royal Society of Canada*, seria a 3-a, XXV, secţiunea II, 1931, p.167.

134. Vilar, *Past & Present*, nr.10, p.32 (nota de subsol 88).

135. Vicens Vives, *Approaches*, p.97.

136. „Principalii beneficiari ai acestei crize erau străinii - detestaţii genovezi («maurii albi», cum i-a numit un catalan mîniat), evreii portughezi şi olandezii eretici. Bancherii străini conduceau finanţele coroanei, negustorii străini puseseră mîna pe economia castiliană iar tentaculele lor se strîngeau în jurul comerţului cu America din Sevilla." John Elliott, *Past & Present*, nr.20, p.69.

„Profundul dispreţ faţă de problemele pămînteşti, idealul unei misiuni ecumenice a Spaniei au înmormîntat definitiv orice program de refacere economică a Castiliei. Bancherii genovezi au monopolizat profiturile rezultate din exploatarea minelor americane; furnizorii genovezi controlau aprovizionarea flotelor. Între timp, negustorii italieni, flamanzi şi francezi au preluat controlul asupra comerţului colonial prin intermediul tîrgurilor de la Medina del Campo şi al încărcăturilor din Sevilla şi Cadiz. Departe de a reacţiona, monarhia s-a implicat tot mai mult în dezordini financiare periculoase care o legau de mecanismul capitalist de dincolo de Pirinei; la început aceste legături au fost indispensabile, apoi ruinătoare iar în cele din urmă sterile... Nu s-au făcut investiţii de capital în ţară nici pentru a spori

randamentul terenurilor agricole, nici pentru a se constitui companii comerciale care să exploateze lumea oceanică - nici măcar pentru a profita de comerţul cu sclavi care era lăsat pe mîinile portughezilor şi francezilor." Vicens Vives, *Approaches*, pp.97-98.

Ramón Carande arată foarte clar că această dependenţă a Spaniei secolului al XVI-lea de bancherii străini este o consecinţă directă a expulzării evreilor: „Înainte de secolul al XVI- lea, nu existau bancheri străini în Castilia şi Aragon, spre deosebire, de exemplu, de Anglia şi Franţa. Aceasta nu înseamnă că în cele două regate (Castilia şi Aragon) nu au existat prin secolele al XIII-lea, al XIV-lea şi al XV-lea negustori străini... Totuşi, regii noştri, cei din Castilia şi Aragon, nu au avut nevoie de bancheri străini de regat. Abraham-ii, Isac-ii şi Samuel-ii ajungeau. În domeniul economic, şi mai ales în cel al creditului, evreii nu au întîlnit de-a lungul Evului Mediu în Spania concurenţi capabili să-i înlăture. Evreii erau concomitent trezorierii şi creditorii regilor." *El crédito de Castilla en el precio de la política imperial*, discurs ţinut la Real Academia de la Historia, Madrid, 1949, 24. Vezi Klein, *The Mesta*, p.38.

137. Elliott, *Imperial Spain*, p.196. Aceasta este şi tema capitolului lui Ramón Carande intitulat „The mercantilist Crossroads", în *Carlos V*, I, Cap.VII, Vezi în acest sens: „În urmărirea obiectivelor sale, Carol Quintul a făcut din Spania, aşa cum el însuşi admitea, cămara sa. El scrie următoarele cuvinte lui Ferdinand: «Pot să mă menţin numai datorită regatelor mele din Spania»; dar nu a iniţiat nici o măsură de unificare naţională. Diferitele teritorii constituiau tot atît de multe provincii cu interese incompatibile, ca în vremurile clasice. Chiar dacă nu erau implicate în imperiu ca întreg, interesele lor economice comune depindeau de deciziile împăratului şi deci nu beneficiau de atenţia necesară în cadrul pieţei naţionale" (p.159).

Luis Vitale susţine că politica spaniolă nu era „mercantilistă" ci „schimbistă" [*cambiaria*]. *Pensamiento crítico*, nr.27, p.23.

Într-adevăr, el susţine că rădăcinile declinului Spaniei se aflau în eşecul de a adopta o politică protecţionistă. „În mod paradoxal, Spania s-a transformat în principalul stimulator al industriei în ţările concurente Anglia şi Franţa" (p.24).

138. Vezi Elliott, *Imperial Spain*, pp.192-193. Klein evidenţiază modul în care împrumuturile împăratului au afectat capacitatea sa de a aplana conflictele interne spaniole. La începutul secolului al XVI-lea, privilegiile Mestei, care conduseseră la creşterea preţurilor alimentare, au fost combătute în Cortes-uri de cei ce doreau să încurajeze extinderea culturilor arabile. „Carol însuşi era într-o poziţie oarecum dificilă în ceea ce priveşte întreaga problemă a păşunatului. Mai întîi el a propus, firesc, exploatarea Mestei şi a industriei acesteia, aşa cum făcuseră bunicii săi - ceea ce însemna păşunat nelimitat. Politica sa în această direcţie a fost încurajată de faptul că în 1525 el arendase creditorilor săi, Fugger-ii, păşunile valoroase ale conducătorilor ordinelor militare *maestrazgos*; or, permiterea oricărei cultivări pe

aceste terenuri putea duce la nemulţumiri din partea creditorilor. Pe de altă parte, în condiţiile creşterii nevoilor financiare, trebuiau solicitate de la Cortes-uri subvenţii speciale sau servicii. Ca să-şi asigure aceste sume, el era constrîns să acorde autorizaţii de îngrădire a terenurilor publice mai multor oraşe de a căror influenţă avea nevoie pentru a obţine votul în favoarea subvenţiilor în Cortes...

Lui Carol nu i-a trebuit totuşi mult timp ca să decidă, pentru că planurile şi ambiţiile sale nu erau din acelea care să aştepte răbdător dezvoltarea unei întregi industrii noi. El avea nevoie de fonduri imediat, şi una dintre resursele cele mai exploatabile din regatele sale spaniole era deja tradiţionala şi acum deosebit de înfloritoarea industrie pastorală, care chiar în acel moment era mai prosperă ca oricînd în trecut, dar şi în viitor... Conservarea pădurilor şi terenurile arabile trebuiau amîndouă subordonate intereselor păşunatului". Klein, *The Mesta*, pp.327-328.

Şi ca şi cum aceasta nu ar fi fost de ajuns, declinul importurilor de argint după 1590 a determinat guvernul spaniol să încerce să recupereze pierderile printr-o politică dezastruoasă de supraimpozitare a burgheziei spaniole ce mai rămăsese. Vezi Elliott, *Past & Present*, nr.20, p.71.

139. „Filip al II-lea îmi pare a se fi aflat în mod sistematic în poziţia unui guvern sud-american din secolul al XIX-lea, bogat în producţie şi în mine sau în plantaţii dar descoperit cu atît mai mult în faţa finanţelor internaţionale. Guvernul era liber să se înfurie, chiar să lovească, dar pînă la urmă era obligat să se supună, să cedeze resursele, posturile de comandă, să fie «înţelegător»." Braudel, *La Méditerranée*, I, 464.

140. „Pentru cîtva timp devenise evident că Spania pierdea bătălia împotriva forţelor protestantismului internaţional... Dacă există un an care să marcheze delimitarea dintre Spania triumfătoare a primilor doi habsburgi şi Spania defetistă, deziluzionată a succesorilor lor, acesta este anul 1558." Elliott, *Imperial Spain*, pp:282-283.

141. „Moriscii erau musulmanii care trăiau în teritorii creştine şi care au fost forţaţi să accepte botezul creştin sau să părăsească Spania, în 1502 în Castilia şi în 1525 în Aragon. Cei mai mulţi, cu greutate, au acceptat creştinarea, dar şi-au menţinut limba arabă şi vechile lor obiceiuri." Notă de subsol scrisă de Joan Connelly Ullman la Vicens Vives, *Approaches*, p.31.

142. Vezi Vicens Vives, *Approaches*, pp.102-103. Vicens se bazează, în datele sale, pe lucrarea lui Henri Lapeyre, *Géographie de l'Espagne morisque*, S.E.V.P.E.N., Paris, 1959.

143. „În cursul primilor ani ai secolului al XVII-lea, mai exact în 1601-1604, [în Spania a avut loc] o inversare a tendinţei principale a preţurilor, iar în anii 1608-1609 o inversare a tendinţei principale a volumului total al comerţului dintre Atlanticul spaniol şi America hispanică. Situarea exactă în timp a expulzării moriscilor [1609] se datorează în mare măsură acestor evoluţii." Pierre Chaunu, „Minorités et conjoncture: L'expulsion des Morèsques en 1609", *Revue historique*, CCXXV, 1, ian.-mart.1961, .p.93.

144. Juan Reglá subliniază că în secolul al XVI-lea, moriscii erau considerați o potențială „coloană a cincea" iar frica de înaintare otomană s-a repercutat asupra tratamentului acestora. Vezi „La cuestión morisca y la conyuntura internaciónal en tiempos de Felipe II", *Estudios de historia moderna*, III, 1953, pp.222-228.

145. Vezi Juan Reglá, „La expulsión de los moriscos y sus consecuencias," *Hispania, revista española de historia*, XIII, nr.51, 1953, p.222. Klein vede totuşi aceasta ca fiind în parte o apărare a intereselor producției pastorale în contrast cu cele ale producției agricole: „Se poate spune că nu este exclus ca Mesta să-şi fi folosit influența pe lîngă monarhi pentru a obține expulzarea moriscilor în 1609. Datele privind litigiile acesteia în privința îngrădirilor individuale ale păşunilor în scopuri arabile relevă existența, pe ultimii ani ai domniei lui Filip al II-lea, a unui număr surprinzător de mare de acuzați morisci. Chiar dacă o mare parte a moriscilor erau vînzători ambulanți, negustori şi cerşetori, majoritatea erau agricultori. Această expulzare... a fost... fără îndoială una din cele mai mari pierderi cunoscute vreodată în istoria agrară a Spaniei." *The Mesta*, p.338. Vezi Jorge Nadal: „Motivele acestei persecuții pot fi reduse la două: pe de o parte, minoritatea maură, imuabilă din punct de vedere ideologic, se descurca mai bine, în termeni economici, decît minoritatea creştină în contextul unor dificultăți economice crescînde; pe de altă parte, vasalii musulmani, mai docili decît oponenții lor, favorizau interesele aristocrației feudale." *La población española*, p.63.

146. Vezi Juan Reglá, *Hispania, revista español de historia*, XIII, nr.52, 1953, p.446.

147. Vilar, *Europe*, 34, p.6.

148. Chaunu, *Revue historique*, CCXXV, p.97. Vezi Juan Reglá, „La expulsión de los moriscos y sus consecuencias en la economia valenciana", *Studi in onore di Amintore Fanfani*, V:*Evi moderni e contemporaneo*, Dott. A.Giuffrè-Ed., Milano, 1962, pp.525-545. J.H.Elliott, chiar dacă este întrucîtva reținut în privința impactului economic negativ pe care expulzarea moriscilor l-a avut asupra Spaniei în general, admite că: „Cel puțin pentru Valencia, expulzarea moriscilor a fost un dezastru economic." „The Spanish Peninsula, 1598-1648", *New Cambridge Modern History*, IV: J.P. Cooper, ed., *The Decline of Spain and the Thirty Years' War. 1609-48/59*, Cambridge Univ.Press, Londra şi New York, 1970, p.455.

149. „Este probabil ca una din consecințele imediate ale expulzării moriscilor să fi fost aceea că volumul comerțului *Carrerei* între anii 1614-1622 nu a putut atinge nivelul record din perioada 1605-1613..." Chaunu, *Revue historique*, CCXXV, p.93.

150. „Oare am acordat noi suficientă atenție... amploarei transferului vinovăției asupra evreilor sau a celor acuzați că sînt evrei, care a avut loc în cursul deteriorării conjuncturale din Spania secolului al XVII-lea, cînd utilii țapi ispăşitori morisci lipseau?" Chaunu, *ibid.*, p.94.

151. G.N.Clark, *The Seventeenth Century*, Oxford Univ.Press (Clarendon), Londra şi New York, 1929, p.42.

152. Elliott, *Imperial Spain*, p.204.

153. Citat de Vilar, *Europe*, 34, p.10. H.G.Koenigsberger relevă acelaşi lucru într-un limbaj mai modern: „Astfel, spre mirarea străinilor, tot argintul din Peru nu a putut face din Spania o ţară bogată. Bogăţiile americane au ajutat la plata războaielor împăratului şi au făcut averea bancherilor genovezi, dar prea puţin a fost investit în producţie pentru a depăşi înapoierea economică a ţării. Pe măsură ce imperiul lui Carol Quintul devenea tot mai mult un imperiu spaniol, slăbiciunea economică a Spaniei devenea un şi mai serios handicap în lupta ei cu rivalii vest-europeni." „The Empire of Charles V în Europe", în *The New Cambridge Modern History*, II: G.R. Elton, ed., *The Reformation, 1520-1559L*, Cambridge Univ.Press, Londra şi New-York, 1958, pp.322-323.

154. Da Silva atribuie apariţia brigandajului faptului că „tensiunile extreme ale preţurilor de vînzare şi piaţa au plasat pe ţărani la cheremul seniorilor..." *En Espagne*, p.161. Juan Reglá consideră aceasta ca unul din efectele crizei franceze: „Mai mult, criza franceză a determinat emigrarea în Catalonia şi Aragon a unor valuri considerabile de gasconi care s-au angajat în banditism cu mare vigoare." *Hispania*, XIII, p.233. Desigur, e prea mult să punem totul pe seama gasconilor. Dar Enrique Serraima notează că în 1582, situaţia din Pirinei devine catastrofală deoarece hughenoţii şi bandiţii munteni băştinaşi „au făcut cauză comună". „Hugonotes y bandidos en el Pirineo catalán", *Estudios de historia moderna*, IV, 1954, p.211.

155. V.G.Kiernan, *Past & Present*, nr.31, p.37.

156. „Marile succese imperiale ale Spaniei din secolul al XVII-lea au fost obţinute în primul rînd datorită curajului şi vitalităţii surplusului de populaţie ale unei Castilii supraaglomerate. Datele privind populaţia Spaniei secolului al XVI-lea sînt puţine şi nedemne de încredere, dar s-ar putea acum cădea în general de acord că populaţia Castiliei a crescut în cea mai mare parte a secolului, aşa cum a crescut în toată Europa, înregistrînd cea mai înaltă rată de creştere în anii 1530." Elliott, *Past & Present*, nr.20, p.57.

157. Vezi argumentele lui Elliott din *Imperial Spain*, pp.194-195.

158. *Ibid.*, p.195.

159. Chaunu, *Séville*, VIII (1), p.244.

160. „Colapsul financiar al tuturor marilor puteri sub povara războiului din ultimii ani ai deceniului 1550-1560 şi pacea care a urmat de la Cateau-Cambrésis au imprimat tuturor guvernelor nevoia asigurării unei vistierii cu metale preţioase pentru situaţii de război." Lawrence Stone, „Elizabethan Overseas Trade", *Economic History Review*, seria a 2-a, II, 1, 1949, p.35. Stone menţionează noul principiu călăuzitor francez: „Lucrurile fără de care oamenii se pot descurca nu trebuie considerate necesare".

161. Carl J.Friedrich, *The Age of the Baroqne*, Harper, New York, 1952, p.8.

162. „Introduction", *New Cambridge Modern History*, III: R.B. Wernham, ed., *The Counter-Reformation and the Price Revolution, 1559-1610*, Cambridge Univ.Press, Londra şi New York, 1968, p.1.

163. „Astfel, marile conflicte care au sfîrtecat Europa în prima jumătate a secolului al XVI-lea au încetat pe măsură ce combatanţii au căzut unul după altul extenuaţi. În răsărit, îndelungata bătălie dintre creştini şi turcii musulmani s-a transformat încet într-o ciorovăială şi o coexistenţă încă explozivă. În centru, în Sfîntul Imperiu Roman, pacea de la Augsburg din 1555 a consacrat un triplu echilibru, precar dar în general păstrat, între prinţii luterani, prinţii catolici şi împăratul habsburgic a cărui putere (atîta cîtă era) se limita tot mai mult la zona extremă de răsărit a imperiului, adică la ducatele austriece şi la Boemia. În vest, pacea de la Cateau - Cambrésis din aprilie 1559 recunoştea un echilibru precar şi instabil între monarhia franceză şi ramura spaniolă a casei de Habsburg, cei doi monştri care încă mai dominau celelalte puteri şi a căror ceartă îndelungată era acum mai degrabă întreruptă decît terminată. Fiecare din aceste conflicte, pe măsură ce se stingea, a lăsat în urmă propriul sistem politic şi după 1559 fiecare din acest sistem a mers tot mai mult pe propria cale într-o izolare crescîndă de celelalte." *Ibid.*, p.2.

164. Aceste cifre pot fi găsite în Frank C.Spooner „The Economy of Europe, 1559-1609", în *New Cambridge Modern History*, III: R.B. Wernham, ed., *The Counter-Reformation and the Price Revolution, 1559-1610*, Cambridge Univ.Press, Londra şi New York, 1968, p.33. Vezi Braudel, *La Méditerranée* I, pp.361-362, Cipolla, *Guns and Sails*, p.86, nota de subsol.

165. „Totuşi schimbările demografice nu au fost totdeauna favorabile dezvoltării economiei, aşa cum s-ar putea crede la prima vedere. Mai mulţi oameni însemnau mai mulţi vagabonzi şi bandiţi care trăiau la marginea societăţii şi a legii; ei cereau de asemenea mai multe locuri de muncă, ceea ce crea o altă problemă dificilă. Pe scurt, creşterea populaţiei însemna o serie de avantaje amestecate însă cu greutăţi şi inconveniente. Este posibil... ca la un moment dat producţia să urmeze legea profiturilor descrescînde, un proces de deteriorare... Europa devenise la sfîrşitul secolului al XVI-lea relativ supraaglomerată, mai ales în ţările occidentale, cele mai dense şi mai bogate. O revoluţie tehnologică precum Revoluţia industrială ar fi putut salva situaţia, dar ea a venit cu două secole mai tîrziu. Cu alte cuvinte, este posibil ca nivelul producţiei să nu fi putut atinge nivelul cerut şi să fi fost insuficient pentru populaţie. În realitate, oferta nu s-a situat la nivelul cererii crescînde." Spooner, *New Cambridge Modern History* III, p.34.

166. *Ibid.*, p.14.

167. Vezi *ibid.*, p.26.

168. Tawney, *A Discourse Upon Usury*, p.86.

169. Frank C.Spooner, „The Hapsburg-Valois Struggle", *New Cambridge Modern History*, II; G.R. Elton, ed., *The Reformation 1520-1559*, Cambridge Univ.Press, Londra şi New York, 1958, p.358.

170. Astrid Friis, „An Inquiry into the Sixteenth and Seventeenth Centuries", *Scandinavian Economic History Review*, I, 2, 1953, p.193. Vezi de asemenea pp.209-213.

171. Referindu-se expres la teza lui Hauser privind criza din 1557-1559, ea afirmă: „Rădăcina dezvoltării negative trebuie găsită mai degrabă în condiţiile economice predominante decît în politica financiară. Nu că aş aprecia-o pe ultima. Probabil că o prăbuşire a finanţelor în Ţările de Jos spaniole nu putea fi evitată pe termen lung. Dar cu siguranţă abilitatea locuitorilor de a plăti impozite şi de a avansa împrumuturi prin care să se anticipeze veniturile din impozite reprezenta un factor important în sistemul financiar al conducerii Ţarilor de Jos...

W.R.Scott care... s-a preocupat mult de depresiunile din vremurile moderne timpurii, mai ales din Anglia, afirmă că, printre factorii simultani care le-ar fi putut grăbi, recoltele proaste, ciumele şi întreruperile comerţului de către războaie sînt prea evidente pentru a fi ignorate. Tocmai aceşti trei factori pot fi identificaţi în Ţările de Jos în anul fatidic 1557." *Ibid.* p.195.

172. Vezi *ibid.*, pp.213-217.

173. Spooner, *New Cambridge Modern History*, III, p.42.

174. Lucien Febvre, „Préface", la Huguette & Pierre Chaunu, *Séville et l'Atlantique (1504-1650)*, I: *Introduction méthodologique*, Lib.Armand Colin, Paris, 1955, p.XIII.

175. Vezi recenzia lui Jan Craeybackx la cartea lui Emile Coornaert, *Les français et le commerce internationale à Anvers (fin du XVe-XVIe siècles)*, în care remarcă faptul că lucrarea lui Coornaert „furnizează nenumărate dovezi în sensul că traficul dintre diferitele părţi ale vechiului continent era mult mai mult decît o activitate monotonă zilnică de proporţii reduse (*train-train quotidien*), cum îl descrie Lucien Febvre în prefaţa la primul volum al remarcabilei lucrări a lui H. şi P. Chaunu, *Séville et l'Atlantique*. Afirmaţia trebuie substanţial revizuită dacă înţelegem că doar importurile de vinuri din Middlebourg egalau sau chiar depăşeau, cel puţin ca tonaj dacă nu ca valoare, volumul anual al traficului dintre Spania şi Lumea Nouă." „Les français et Anvers au XVIe siècle", *Annales E.S.C.*, XVII, 3, mai-iunie 1962, p.543.

176. Vezi descrierea lui Aksel E.Christensen: „Exporturile baltice... constau practic, alături de cereale, exclusiv din materii prime şi auxiliare pentru industriile olandeză şi sud-vest-europeană. Printre industriile cele mai sprijinite construcţiile navale erau pe prim plan ... Cînepa era materia primă pentru fabricarea frînghiilor, o industrie auxiliară pentru construcţia de nave şi pentru pescuit (plase de pescuit), în timp ce inul era baza celeilalte industrii auxiliare - fabricarea pînzelor. (Mai erau smoala, tarul şi metalele pentru construcţia corăbiilor)...

Într-adevăr, comerţul baltic era «mama» şi «sufletul» comerţului olandez, nu numai cel mai vechi şi încă cel mai important comerţ cu ridicata, dar şi baza primordială a prosperităţii şi creşterii marinei

comerciale." *Dutch Trade to the Baltic about 1600*, Munksgaard, Copenhaga, 1941, pp.365-366. Vezi J.G. van Dillen, „Amsterdam's Role in Seventeenth-Century Dutch Politics and Its Economic Background", în J.S. Bromley și E.H.Kossman, ed., *Britain and the Netherlands*, II, Wolters, Groningen, 1964, în special pp.133-135.

177. „O nouă economie mondială a fost... creată [în a doua jumătate a secolului al XV-lea], o economie în cadrul căreia Lisabona și *Casa de Contratación* controlau comerțul cu mirodenii al lumii și dirijau flota de vase spre antrepozitele din Goa și apoi spre ancorare pe fluviul Tajo. Administrația și tehnicile financiare portugheze s-au dovedit inadecvate pentru asemenea sarcini lucrative, iar olandezii și-au demonstrat capacitatea în calitate de contrabandiști... Comerțul cu mirodenii controlat de olandezi constituia o anexă de neprețuit a comerțului lor cu Baltica și nord-vestul Europei. Noul și prosperul comerț cu mirodenii și cu produse din Răsăritul european a constituit un sistem comercial care s-a răspîndit în întreaga Europă și, de fapt, și peste Atlantic." E.E.Rich, „Preface", în *Cambridge Economic History of Europe*, IV, E.E.Rich, și C.H.Wilson, ed., *The Economy of Expanding Europe in the 16th and 17th Centuries*, Cambridge Univ.Press, Londra și New York, 1967, p.XII.

Vezi, de asemenea, din nou, E.E.Rich: „Între timp, olandezii au cules avantajele comerțului cu Lumea Nouă fără a considera necesar să participe activ la călătoriile comerciale, fie ele în est sau în vest. O mare parte din energia lor era absorbită în disputele religioase și în lupta îndelungată cu Spania, și ei erau grăbiți în virtutea poziției lor geografice și a perspicacității lor comerciale să facă din țara lor și din marele oraș Anvers antrepozitul mirodeniilor din Est și bursa comorilor din America. Comerțul cu heringi din Marea Nordului i-a atras de asemenea în afaceri profitabile cu Portugalia și Mediterana, iar comerțul cu Baltica cu material lemnos, smoală și blănuri i-a făcut indispensabili celorlalte state vest-europene, îndeosebi Angliei." „Expansion as a Concern of All Europe", *New Cambridge Modern History*, I: G.R. Potter, ed., *The Renaissance, 1493-1520*, Cambridge Univ.Press, Londra și New York, 1957, p.468.

178. S.T. Bindoff, „Economic Change: The Greatness of Antwerp", *New Cambridge Modern History*, II: G.R. Elton, ed., *The Reformation, 1520-1559*, Cambridge Univ.Press, Londra și New York, 1958, p.51.

179. Comerțul hanseatic cu Franța și mai tîrziu cu Peninsula Iberică trecea prin Bruges încă din secolul al XIII-lea. În secolul al XVI-lea, Anvers nu mai putea fi ocolit. În general, în acel moment, vasele hanseatice supraviețuiau mai mult ca transportatori decît ca negustori în comerțul atlantic. Vezi Pierre Jeannin, „Anvers et la Baltique au XVIe siècle", *Revue du Nord*, XXXVII, apr.-iun.1955, pp.107-109. Jeannin notează că „mediul Anversului a acționat ca un dizolvant al tradițiilor și instituțiilor hanseatice" (p.97).

180. Nu toți sînt de acord. Frank J.Smolar Jr. susține că declinul este exagerat, în „Resiliency of Entreprise: Economic Causes and Recovery in the Spanish Netherlands in the Early Seventeenth

Century", în Charles H.Carter, ed., *From the Renaissance to the Counter-Reformation*, Random House, New York, 1965, pp.247-268. Argumentul detaliat este la pp.251-252, iar el conchide: „Indicii ale forței economice inerente și ale potențialului de refacere extensivă sînt evidente; dovezile sînt ample și puțin exploatate" (p.253).

181. „Anglia a reușit reorganizarea comerțului său astfel încît să compenseze lovitura puternică a căderii Anversului. Dar n-a reușit - de fapt prea puțin a încercat - să îmbrace haina lui Elijah. Unica oportunitate ce a fost oferită în intervalul dintre căderea Anversului și ridicarea Amsterdamului a fost scăpată. Sînt indicii că în perioada critică a istoriei sale economice Anglia a reușit să preia de la Germania întîietatea în tehnicile miniere și industriale. Dar ea a pierdut cursa pentru supremație în comerț și transporturi maritime în competiția cu mai întreprinzătorii, mai eficienții și mai bine organizații olandezi. Nu este prea mult dacă sugerăm că eșecul de a profita de pe urma căderii Anversului a întîrziat ridicarea Angliei la poziția de grandoare mondială cu cel puțin un secol." Stone, *Economic History Review, II. p.54.*

182. J.W.Smit, The Present Position of Studies Regarding the Revolt of the Netherlands", în Bromley & Kossman, ed., *Britain and the Netherlands*, Wolters, Groningen, 1964, I, p.28.

183. „Evoluția politică ce ... a avut loc [la sfîrșitul secolului al XVI-lea], coroborată cu dezvoltarea puternică a unei economii dirijate de o clasă de negustori condusă de familiile regente, explică într-o mare măsură poziția deosebită pe care aceștia au ajuns să o dețină în Olanda în secolul al XVII- lea". D.J.Roorda, „The Ruling Classes in Holland in Seventeenth Century", în Bromley & Kossman, ed., *Britain and the Netherlands*, Wolters, Groningen", 1964, II, pp .112-113.

184. „Nobilimea putea opta pentru căutarea sprijinului suveranului împotriva dușmanului comun burghez sau pentru alianța cu burghezia împotriva suveranului, care nu era mai puțin înclinat să reducă puterea nobililor. În cursul domniei lui Carol Quintul nobilimea pare să fi optat pentru suveran. Marea nobilime s-a pus rapid în serviciul împăratului, în timp ce mica nobilime se mulțumea fie cu funcții administrative mai mărunte, fie cu servicii în armată." J.W.Smit, *Preconditions of Revolution*, p.31.

185. *Ibid*, p.41.

186. „Nu se datorează, oare, marile revoluții unirii claselor prospere care doresc să fie revoluționare cu clasele oropsite care sînt obligate să fie astfel, în timp ce revoluțiile făcute doar de cei săraci sînt în realitate de scurtă durată?" Comentarii ale lui Pierre Vilar în *Charles-Quint et son temps*, p.188.

187. „În secolul al XVII-lea, practic pentru prima dată, mișcările de opoziție au devenit de amploare națională, incluzînd clase sau componente ale claselor, de la prinții de sînge pînă la meseriașii fără de lucru." H.G.Koenigsberger, „The Organization of Revolutionary Parties in France and the Netherlands During the Sixteenth Century", *The Journal of Modern History*, XXVII, 4, dec.1955, p.336.

188. „Guvernul central şi dispreţuiţii judecători încălcau tot mai mult şi constant drepturile senioriale ce le mai rămîneau. În 1520, o proclamaţie interzicea perceperea de noi dijme şi căuta abolirea unor drepturi feudale ce erau mai puţin vechi de 40 de ani. În 1531, Coroana a interzis nobililor să pretindă daruri sau noi servicii de la arendaşii lor. Declinul veniturilor din exercitarea drepturilor de jurisdicţie a fost deja menţionat." H.G.Koenigsberger, *„Property and the Price Revolution* (Hainault, 1474-1573)", Economic History Review, seria a 2-a, IX, 1, 1956, p.14.

Vezi Smit: „Este dificil însă să determinăm dacă o astfel de ostilitate decurgea în principal din preocuparea de a-şi conserva situaţia economică sau din dorinţa de a-şi menţine statutul social. Marea nobilime beneficia încă de venituri considerabile, dar poziţia sa economică relativă, precum aceea (într-o mai mică măsură) a micii nobilimi pare să fi scăzut datorită cheltuielilor mari. Evident, presiunile economice erau doar una din multele griji ale nobilimii, dar acestea au constituit un stimul important spre revoluţie pentru o clasă care se vedea asediată din toate părţile." *Preconditions of Revolution*, pp.41-42.

189. Vezi Pieter Geyl, *The Revolt of the Netherlands (1559- 1609)*, Williams & Norgate, Londra, 1932, pp.69-70.

190. „Dacă declinul veniturilor reale ale micii nobilimi se datora efectiv creşterii preţurilor, atunci acesta nu s-a manifestat egal în primele trei sferturi ale secolului al XVI-lea ci s-a concentrat în cei 15-20 ani dinaintea izbucnirii marii revolte, anii de după 1550, cînd preţurile au sporit mult mai rapid ca înainte. Astfel, dacă a existat o criză, aceasta a fost comparativ una acută şi bruscă, agravată de demobilizarea din acele *bandes d'ordonnances*, cavaleria aristocratică din Ţările de Jos, dupa pacea de la Cateau-Cambrésis din 1550." Koenigsberger, *Economic History Review*, IX, p.14.

191. „Aceasta a fost un exemplu izbitor a ceea ce monarhul putea face pe calea construcţiei statale şi evidenţiază că Filip era un om harnic în tradiţia casei sale." Geyl, *The Revolt of the Netherlands*, p.71.

192. *Ibid.*, p.72.

193. Smit, *Preconditions of Revolution*, p.47.

194. Vezi *ibid.*, pp.42-43.

195. *Ibid.*, p.48.

196. „Pacea dintre Franţa şi Spania a constituit fundamentul politic pe care s-a bazat reorganizarea trentiană a catolicismului. Un fapt de o importanţă deosebită, nu numai pentru un popor, ci pentru întreaga creştinătate." Manuel Fernandez Alvarez, „La Paz de Cateau-Cambrésis", *Hispania, revista española de historia*, XIX, nr.77, oct.- dec.1959, p.544.

197. Koenigsberger vine în apărarea lui Filip al II-lea: „Filip al II-lea a fost condamnat aproape de toată lumea pentru trimiterea lui Alba în Ţările de Jos. Dar nu s-au bazat toate aceste aprecieri în mare măsură pe judecata posterioară a istoricului? Putea un conducător puternic din secolul al XVI-lea să fi acţionat altfel cînd era confruntat cu dubla opoziţie a nobilimii (chiar dacă era o opoziţie constituţională)

şi a unei mişcări religioase revoluţionare cu organizare militară (chiar dacă incipientă)? În Franţa şi Scoţia calviniştii îşi construiseră formidabila organizare datorită slăbiciunii guvernelor francez şi scoţian. Zdrobirea unei rebeliuni în faza de început constituia o politică obişnuită în secolul al XVI- lea. Mai mult, această politică aproape că a reuşit. Ea a eşuat pentru că a venit, poate, deja prea tîrziu, chiar şi în 1567, şi pentru că Alba nu a avut comanda puterii maritime ca să-i zdrobească pe *Water Beggars*[„Cerşetorii mărilor" - N.T.] Fără îndoială, Filip a înţeles greşit complexitatea situaţiei, iar Alba s-a dovedit a fi o alegere eronată pentru scopul său. Dar şi lucrul acesta nu era atît de evident precum a devenit mai tîrziu; pentru că Alba se purtase cu un tact deosebit în războiul împotriva papei Paul al IV-lea. Totuşi... chiar şi cruzimea lui Alba nu a declanşat o izbucnire spontană a rebeliunii din partea unui popor asuprit; revolta din 1572 a devenit posibilă numai datorită acţiunii acelor foarte bine organizaţi şi fără scrupule „Cerşetori ai mărilor" (*Water Beggars*) şi calităţii la fel de bine organizatei «a cincea coloane» a lor din oraşele olandeze şi zeelandeze." *Journal of Modern History*, XXVII, p.341.

198. Legătura dintre evoluţiile interne din Spania şi urcuşurile şi coborîşurile Revoluţiei din Ţările de Jos este clar relevată de H.Lonchay: „Nu numai că aceste crize [financiare spaniole] interesau bursele din Anvers, Londra şi Amsterdam, dar ele au influenţat evenimentele din Belgia, fapt care nu a fost observat. Cea din 1557 explică de ce, în ciuda victoriilor de la Saint-Quentin şi Gravelines, Filip al II-lea a fost atît de grăbit să încheie pacea cu Franţa. Cea din 1575 ne face să înţelegem Furia Spaniolă şi toate excesele soldaţilor străini atît de mult timp neplătiţi. Tranzacţia din 1596 prevede predarea Ţărilor de Jos arhiducilor, lucru pe care Filip al II- lea l-a decis numai pentru că a apreciat că poate fi mai uşor să stabilească astfel pacea în Ţările de Jos decît prin folosirea forţei. Decretele din 1607-1608 ne arată motivul pentru care Filip al II-lea s-a resemnat semnînd armistiţiul de 12 ani care i-a rănit atît de mult mîndria..Criza din 1647 cu siguranţă că nu era irelevantă pentru dorinţa bruscă a lui Filip al IV-lea de a recunoaşte definitiv independenţa Provinciilor Unite. Astfel soarta Belgiei a fost legată de cea a Spaniei şi adeseori istoria politică a uneia nu poate fi înţeleasă fără cunoaşterea situaţiei financiare a celeilalte." *Académie Royale de Belgique*, pp.994-995.

199. Geyl adaugă: „În oricee caz, aceasta a fost cu adevărat o acţiune calvinistă, violentă şi sinceră, fără respect pentru artă şi frumuseţi, care se străduia să cureţe ţara, pentru aleşii lui Dumnezeu, de ornamentele diavoleşti ale idolatriei şi să sfărîme dintr-o lovitură un trecut de o mie de ani. Iar fapta, odată săvîrşită, nu a fost lipsită de aprobarea severă din partea liderilor intelectuali ai calvinismului." Geyl, *The Revolt of the Netherlands*, p.93.

200. Vezi I.Schöffer, „The Dutch Revolution Anatomized: Some Comments", *Comparative Studies in Society and History*, III, 4, iulie 1961, p.471.

201. Vezi Koenigsberger, *Journal of Modern History*, XXVII, p.335. Gordon Griffiths sugerează la fel că Revoluția Olandeză poate fi considerată similară celei franceze în termenii categoriilor dezvoltate de Crane Brinton. Vezi „The Revolutionary Character of the Revolution of the Netherlands", *Comparative Studies in Society and History*, II, 4, iulie 1960, pp.452-472.

202. Koenigsberger, *Journal of Modern History*, XXVII, p.342.

203. *Ibid.*, p.343.

204. Vezi Geyl, *The Revolt of the Netherlands*, p.161.

205. Pieter Geyl susține: „Adevărata explicație a divizării Țărilor de Jos într-un nord protestant și un sud catolic este prin urmare exact opusă celei actuale. Nu din cauză că sudul era catolic iar nordul protestant a reușit revoluția în cel din urmă și a eșuat în cel dintîi, ci pentru că rîurile au permis rebelilor să se concentreze în nord, în timp ce spaniolii acopereau provinciile situate de partea proastă a barierei strategice, fapt care în timp a generat sistemul dual al Republicii protestante de nord și al Țărilor de Jos de sud catolice, sau Olanda protestantă și Belgia catolică". *Debates with Historians*, Meridian, New York, 1958, p.209. Vezi Henri Lapeyre, *Les monarchies européennes du XVIe siècle*. Collection Nouvelle Clio 30, Presse Universitaire de France, Paris, 1967, pp.188-189.

Astfel, separatismul administrativ a dus la polarizarea religioasă. Mai mult, nu calviniștii au devenit capitaliști, ci capitaliștii calviniști. H.R.Trevor. Roper subliniază ideea: „Dacă pe marii antreprenori calviniști de la mijlocul secolului al XVII-lea nu-i unea pietatea calvinistă sau măcar expresia socială a acesteia, atunci ce-i unea? Dacă îi privim cu atenție, imediat vom găsi cîteva fapte evidente. Mai întîi, buni sau răi calviniști, majoritatea acestora nu erau născuți în țara în care lucrau. Nici Olanda, nici Scoția, Geneva sau Palatinatul - cele patru societăți evident calviniste - nu au produs proprii lor întreprinzători. Învățătura obligatorie a calvinismului cu care nativii acelor comunități erau îndoctrinați nu a avut un asemenea efect. Mai toți marii antreprenori erau imigranți. În al doilea rînd, majoritatea acestor imigranți erau din Țările de Jos... În plus, dacă privim și mai îndeaproape, vom descoperi că acești imigranți proveneau în general dintr-o anumită clasă din cadrul Republicii Olandeze. Chiar și atunci aceștia, sau părinții lor, erau imigranți. Ori erau «flamanzi» - adică imigranți din provinciile sudice aflate sub dominație spaniolă - ori proveneau din episcopatul princiar catolic al Liège-ului." *The European Witch-Craze*, p.15-16.

206. „Belgia (pentru a utiliza un termen modern) era în cea mai mare parte o «țară a cavaleriei» adecvată pentru bătăliile în cîmp deschis, de la Gemblours la Waterloo. «Carlinga Europei» este o regiune care poate fi pierdută sau cîștigată pe cîmpul de luptă. Nu este așa și cu Olanda (pentru a folosi din nou un termen modern), care este în cea mai mare parte a sa tăiată de brațe de mare, rîuri, canale și mlaștini, încît este greu de găsit loc pentru a așeza o armată mare în linie de bătaie." Oman, *A History of the Art of War*, p.541.

207. Citat de Cristopher Hill, în *Reformation to the Industrial Revolution*, p.23. Într-o comunicare personală Hill afirmă că: „Namier a făcut remarca într-una din mai multele seri de dezbateri cu studenții de la Balliol College în 1934, cînd ținea cursurile Ford la Oxford". Vezi F.Chabod: „Dacă au existat sentimente care au jucat un rol în viața statelor în secolul al XVI-lea, ele au fost mai degrabă de natură religioasă decît patriotice sau naționale. În cazul Franței, această afirmație este valabilă numai în privința politicii interne, întrucît politica externă era mai dinainte desprinsă de ideologie. Dar în cazul Habsburgilor nu era, oare, această situație, valabilă şi pentru politica externă?" *Actes du Colloque*, p.620.

208. „Catolicismul în Irlanda, la fel ca şi protestantismul în Țările de Jos, şi-a tras noi puteri din identificarea sa cu o cauză națională. Deşi societatea irlandeză era infinit mai puțin sofisticată decît aceea din Țările de Jos, lupta sa împotriva dominației engleze avea în multe privințe aceleaşi caracteristici ca şi cea a olandezilor împotriva dominației spaniole. În ambele societăți o cauză religioasă întărea şi era întărită de sentimentul identității naționale. În ambele cazuri afilierea liderilor naționali la o mişcare religioasă internațională furniza noi ocazii pentru a beneficia de ajutor internațional." J.H.Elliott, *Europe Divided, 1559- 1598*, Harper, New York, 1968, p.302.

209. „Exista... o diferență esențială între regimurile din Franța şi Țările de Jos care influența profund caracteristicile opoziției politice. Caterina [a Franței] era ea însăşi pe jumătate străină, dar conducea un guvern regal ce rămînea un simbol al unității naționale într-o țară divizată. Margareta, ca fiică a lui Carol Quintul şi a unei flamande, era neerlandeză prin naştere; dar ea conducea un guvern regal care era tot mai mult privit ca fiind străin. În timp, aceasta s-a dovedit a fi un fapt de o incalculabilă importanță, pentru că a permis opoziției să apară - cum nu a putut apărea în mod convingător în Franța anilor 1560 - ca apărătoare a tradițiilor naționale împotriva modificărilor din afară." Elliott, *ibid.*, p.126.

Dacă ne întrebăm de ce calviniştii nu au fost revoluționari în Anglia elisabetană cum au fost în Țările de Jos şi în Franța acelor timpuri, din nou diferența derivă din poziția autorității regale: „Mai întîi, Anglia îşi risipise mult din spiritul său național împotriva papalității în timpul certurilor lui Henric al VIII-lea cu biserica romană... În Anglia, problema influenței străine nu a fost, după regina Maria, niciodată o problemă serioasă pînă la domnia lui Carol al II-lea. Dar şi mai importantă în cazul Angliei era absența după 1588 a unui suveran catolic care, precum în Franța şi Țările de Jos, se remarcă drept un constant aducător aminte despre anticristul roman." Leo F.Solt, „Revolutionary Calvinist Parties in England Under Elizabeth I and Charles I", *Church History*, XXVII, 3, sept.1958, p.235.

210. Koenigsberger, *Journal of Modern History*, XXVIII, pp.350-351. Despre calvinism ca mişcare transnațională, vezi Robert M.Kingdon: „Revoltele din secolul al XVI-lea nu pot fi considerate numai capitole ale unor istorii naționale distincte; ele trebuie privite ca

fiind cel puţin în parte produsul unei organizaţii religioase internaţionale revoluţionare - Biserica calvinistă," „The Political Resistance of the Calvinists in France and the Low Countries", *Church History*, XXVII, 3, sept.1958, p.133.

211. „Pînă la urmă, în ciuda rezervelor pe care trebuie să le formulăm, noua republică a devenit prima naţiune realmente capitalistă şi burgheză, cu o puternică identitate naţională mercantilă. Cheia [interpretării faptelor contradictorii] constă, după părerea mea, în faptul că revoluţia a reuşit numai într-o parte a Ţărilor de Jos. Aş vrea să sprijin ideea că Revoluţia din Ţările de Jos a fost într-adevăr, printre multe altele, o revoluţie inovatoare, progresistă, socială. Dar clasa burgheză mercantilă... era prea slabă să guverneze în ansamblul Ţărilor de Jos... Ea a putut fonda un stat după imaginea proprie numai în Olanda, unde economia de piaţă, deja într-un stadiu de dezvoltare avansat, a fost stimulată de capital, oameni şi talente din sud şi unde nu a întîmpinat o opoziţie majoră din partea unor grupuri sociale rivale." Smit, *Preconditions of Revolution*, pp.52-53. Vezi T.Wittmann: „Războiul de independenţă din 1566-1605 împotriva Spaniei a constituit un proces concret care întruneşte în totalitate criteriile unei revoluţii burgheze. Luptele antifeudale ale maselor urbane şi ţărăneşti s-au contopit cu rezistenţa acestora împotriva opresiunii spaniole şi a bisericii catolice, iar aceste mişcări de masă au adus în faţa Stărilor Generale o conducere care, mai ales după formarea Uniunii de la Utrecht şi în ciuda tuturor limitelor şi contradicţiilor sale, exprima aspiraţiile sociale ale burgheziei." „Quelques problèmes relatifs à la dictature revolutionnaire des grandes villes de Flandres, 1577- 1579", *Studia historica*, nr.40 (Academicae Scientarum Hungaricae), 1960, pp.3-4.

212. „Ori de cîte ori a existat o ameninţare serioasă a unei revoluţii sociale - de la distrugerea icoanelor din 1566 pînă la dictatura democratică agresivă a calviniştilor din Gent în ultimii ani ai deceniului 1570-1580 - nobilimea din Hainaut şi-a strîns rîndurile şi s-a unit pentru păstrarea *status quo*-ului social chiar şi dacă aceasta însemna supunerea faţă de spanioli." H.G.Koenigsberger, *Economic History Review*, IX, p.15.

„În timp, nici măcar religia nu a fost în măsură să reconcilieze nobilimea cu dictaturile democratice, una sau alta dintre părţi aliindu-se cu cel ce înainte fusese duşmanul comun. Rezultatul a fost, de fiecare dată, destrămarea partidului revoluţionar şi înfrîngerea mişcării populare." H.G.Koenigsberger, *Journal of Modern History*, XXVII, p.351.

213. Vezi Wittmann: „Corporaţiile... nu erau toate în spatele aripii de stînga a revoluţiei; mai degrabă au fost beneficiarii ei şi, de mai multe ori, chiar cei ce i-au pus cătuşele. În marile oraşe flamande existau condiţii pentru radicalizare: pauperizare şi diferenţiere socială accelerată provocate de descompunerea regimului feudal într-o situaţie în care nu existau încă factorii care să ducă la o tranziţie rapidă spre producţia capitalistă. Masele plebee formate din patroni ruinaţi, calfe,

ucenici, mici negustori şi diferite elemente ale lumpenproletariatului reflectau prin comportamentul lor politic, chiar dacă numai instinctiv, acest stadiu al evoluţiei." *Studia historica*, p.16. Wittmann adaugă într-o notă de subsol: „În privinţa creşterii enorme a lumpenproletariatului în secolul al XVI-lea... Engels a făcut cîteva remarci pertinente în *Războiul ţărănesc din Germania*.... Analizînd mişcările de masă din Evul Mediu, istoricii marxişti nu au examinat totuşi îndeaproape acest factor" (p.16).

Smit comentează asupra vederilor religioase ale acestui lumpenproletariat după cum urmează: „În acelaşi timp, trebuie să ne întrebăm şi cît de mult s-a răspîndit indiferenţa faţă de religia dogmatică în rîndul maselor; cît de mult oamenii care fuseseră iconoclaştii de la 1566 şi şomerii revoluţionari de la 1572 constituiau un grup variabil de indiferenţi, mai degrabă *viitorii* recruţi decît avangarda de la timpul respectiv a protestantismului sau catolicismului. Răspunsul la întrebarea dacă revolta a avut un caracter calvinist sau a fost pur politică, modernă sau conservatoare, depinde în mare măsură de examinarea structurii sociale şi ideologice a populaţiei, " *Britain and the Netherlands*, I, p.24.

214. „Nicăieri nu a mers revoluţia aşa de departe ca la Gent." Koenigsberger, *Journal of Modern History*, XXVII, p.344. Vezi şi Wittmann: „Totuşi, nu au existat nici condiţiile obiective - o burghezie revoluţionară condusă de propriile sale interese - şi nici condiţiile subiective - o politică mai consecventă din partea lui Hembyze şi a suporterilor săi. Fără ele, radicalizarea a dus la propria sa negare cînd în 1583, după «Furia franceză», Hembyze, care subminase total autoritatea orangienilor, s-a instalat în fruntea forţelor din Gent împotriva lui Wilhelm de Orania şi a cerut ajutorul spaniolilor. Contrar modului în care a fost tratată de obicei de către istorici, trădarea lui Hembyze nu ridică o problemă morală. Ea este mai degrabă un proces ce poate fi întîlnit în toate revoluţiile burgheze timpurii. În Anglia, în timpul Protectoratului lui Cromwell, cîţiva levelleri au stabilit, o dată cu prăbuşirea partidului lor, relaţii cu regaliştii şi spaniolii, întocmai cum făcuseră Hembyze şi Dalthenus." *Studia historica*, p.36.

215. „În felul acesta, patricienii republicii nu au fost ţinuţi sub control de jos. Totuşi este şi mai marcant faptul că Revolta a determinat şi dispariţia a aproape oricărei constrîngeri de sus. În prima jumătate a secolului al XVI-lea, administraţia centrală îi sprijinise pe patricienii locali împotriva oricărei coaliţii dintre oamenii proeminenţi, ambiţioşi şi cetăţenii mărunţi nemulţumiţi din oraşele lor. Administraţia centrală a vegheat de asemenea ca regenţii să nu-şi exercite puterea în afara propriilor oraşe. După Revoltă, pe de altă parte, magistraturile urbane au devenit în practică complet independente. Ele conduceau fără interferenţa cuiva, complet nestînjenite." Roorda, *Britain and the Netherlands*, II, pp.114-115.

216. Smit, *Preconditions of Revolution*, p.52.

217. Vezi Geyl, *The Revolt of the Netherlands*, pp.217-219.

218. Cu privire la Franța, vezi G.N.Clark, „The Birth of the Dutch Republic", *Proceedings of the British Academy*, 1946, p.191. Despre Anglia, vezi R.B. Wernham, „English Policy and the Revolt of the Netherlands", în Bromley și Kossman, ed., *Britain and the Netherlands*, Wolters, Groningen, 1964, I. pp.30-31.

219. Geyl, *The Revolt of the Netherlands*, p.225.

220. „În cursul secolului al XV-lea, orașele pescărești și de construcții navale din provinciile Zeelanda și Holanda au prosperat încet dar irezistibil, și-au extins tot mai mult spre est comerțul de coastă, pînă ce au devenit rivali din cei mai de temut ai Hansei chiar în acele zone din Prusia unde se afla principala forță politică a acesteia." Carl Brinkmann, „The Hanseatic League: A Survey of Recent Literature", *Journal of Economic and Business History*, II, 4, aug. 1930, p.591.

În același timp, Olanda era pe cale de a deține o pondere importantă din comerțul exterior scoțian, aproape jumătate din tonajul de pe la 1560. Statisticile nu sînt chiar atît de puternice: „Numărul sau chiar tonajul total al vaselor de pe diferitele rute comerciale constituie totuși un indiciu imperfect al semnificației reale a comerțului dintre Scoția și Țările de Jos întrucît, în afara cărbunelui și sării, mărfurile ce compuneau acel comerț erau de o valoare relativ ridicată comparate, de exemplu, cu comerțul dintre Scoția și Norvegia." S.G.E. Lythe, *The Economy of Scotland in Its European Setting, 1550-1625*, Oliver & Boyd, Edinburgh, 1960, p.245.

221. „O analiză a cifrelor privind comerțul olandez cu Baltica ne duce la concluzia preliminară că nici revolta împotriva Spaniei, nici marea expansiune pe noile rute îndepărtate dinainte și de după 1600 nu au implicat un declin de lungă durată în controlul olandez al comerțului baltic." Christensen, *Dutch Trade*, p.90.

Oscar Albert Johnsen relevă că norvegienii au profitat de rebeliunea olandeză din 1572 împotriva spaniolilor pentru a inaugura „relații comerciale sistematice și directe cu țările regelui Spaniei..." Totuși după terminarea Armistițiului de 12 ani în 1621, flota olandeză a fost suficient de puternică pentru a-i ataca pe norvegieni: „Această piraterie și aceste confiscări au ruinat practic în întregime navigația noastră în Mediterana." „Les relations commerciales entre la Norvège et l'Espagne dans les temps modernes", *Revue historique*, an 55, fasc.1, sept.- dec.1930, p.78. Johnsen admite că nu simpla forță navală, ci forța comercială a olandezilor i-a învins pe norvegieni. Vezi p.80.

Așa cum afirmă Pierre Jeannin: „Se poate discuta despre momentul exact cînd comerțul a triumfat asupra Hansei, dar pe la 1600 triumful era complet." *Vierteljahrschrift für Sozial-und Wirtschaftgeschichte*, XLIII, pp.193-194.

222. Geyl, *Revolt of the Netherlands*, p.239.

223. Spooner, *New Cambridge Modern History*, III, p.31. Braudel merge mai departe: „Așa cum declinul secular din 1350-1450 i-a împins pe negustorii evrei spre Italia și economia acesteia aflată la adăpost, criza de la 1600-1650 i-a găsit din nou la adăpost, de data aceasta al

Mării Nordului. Lumea protestantă i-a salvat preferîndu-i, iar ei - în replică - au salvat lumea protestantă preferînd-o. La urma urmelor, aşa cum a remarcat Werner Sombart, Genova era la fel de bine plasată ca şi Hamburgul sau Amsterdamul în ceea ce priveşte rutele maritime spre America, India sau China." *La Méditerranée*, II, p.151.

224. „În cursul scurtei perioade 1590-1600 olandezii... au creat un *sistem comercial complet nou.* Deşi încă în faşă, rutele comerţului colonial şi levantin al olandezilor ... s-au instituţionalizat imediat. Noul comerţ, în special cel cu India, a devenit brusc centrul atenţiei atît a instituţiilor dominante şi a marilor negustori, cît şi a întregului public al vremii." Christiansen, *Dutch Trade*, p.19.

Violet Barbour sugerează că rapiditatea ridicării Amsterdamului era vizibilă contemporanilor: „Străinii constatau ridicarea Amsterdamului la supremaţie în comerţul mondial cu o surpriză amestecată cu mînie. Brusc, se pare, oraşul era acolo." *Capitalism in Amsterdam in the Seventeenth Century*, Ann Arbor Paperbacks, Ann Arbour, Michigan, 1963, p.17. Vezi Da Silva, *Revue du Nord*, XLI, p.143, care datează supremaţia olandeză exact între 1597 şi 1598.

225.Christiansen, *Dutch Trade*, p.424. Vezi Barbour: „Principalul izvor al noii bogăţii a oraşului par să fi fost - ca şi în timpul poziţiei sale anterioare relativ modeste - comerţul cu cereale şi materialele necesare industriei navale, capacitatea de transport, depozitare şi comercializare a acestor produse şi a altora importante. Împrejurările - foamete, războaie, schimbări în tehnica de război care cerea tunuri mai multe şi mai mari, aventura pe mare care cerea nave mai multe, mai mari şi mai bine înarmate au sporit puternic cererea de produse şi servicii pe care Amsterdamul le putea furniza." *Capitalism in Amsterdam*, p.26. Ea vorbeşte de asemenea despre rolul Amsterdamului în asigurările maritime după 1592 (pp.33-35) şi în furnizarea de arme şi muniţii după 1609 (pp.35- 42).

226. „Amsterdamul fiind piaţa principală pentru materialul lemnos, construcţia de nave era mai ieftină decît oriunde. În timp ce englezii nu renunţau la vasele lor comerciale mari şi înarmate, olandezii au început pe la 1595 să construiască un nou tip de vas numit«navă zburătoare» [*fluyt*] - o navă uşoară dar posibil de realizat, lungă, îngustă şi rapidă, utilizată pentru a transporta mărfuri grele. Nava era uşor de manevrat cu un echipaj mic. Navlul redus explică de ce alte naţiuni deţinătoare de vase puteau cu greu să concureze cu olandezii pe rutele spre Baltica, Norvegia şi principatul Moscovei." J.G.Van Dillen, *Britain and the Netherlands*, II, p.136. Vezi Violet Barbour, „Dutch and English Merchant Shipping in the Seventeenth Century", în Carus-Wilson, ed., *Essays in Economic History*, St. Martin's New York, 1965, I, pp.227-253.

O scurtă descriere a avantajelor tehnice ale *fluyt*-ei olandeze este făcută de J.H.Parry in *The Age of Reconnaissance*, Mentor Books, New York, 1963, p.83. Herbert Heaton susţine că superioritatea olandezilor în construcţiile navale se explică prin raţiuni de ordin financiar şi economic: „1) Materiile prime erau cumpărate angro la preţuri reduse;...

2) În construcțiile navale exista o anumită standardizare în privința design-ului, componentelor și metodelor de construcție... 3) Constructorul putea împrumuta bani cu dobînzi mult mai mici decît concurentul său străin." *Economic History of Europe*, ed.rev., Harper, New York, 1948, p.275.

227. „Cerealele asigurau încărcătura și navlul care mențineau marina comercială a Amsterdamului și făceau posibil un transport ieftin de mărfuri care nu lăsau spații goale în nave... S-a estimat că pe la 1666 trei pătrimi din capitalul activ de la Bursa din Amsterdam era angajat în comerțul baltic." Barbour, *Capitalism in Amsterdam*, p.27.

228. Barbour, *ibid.*, p.18. André-E.Sayous identifică avantajele Amsterdamului în calitate de centru financiar: „Pe de altă parte, Amsterdamul și-a îmbunătățit tehnicile: au devenit mai ușoare împărțirea riscurilor maritime între grupurile de capitaliști și obținerea de credite în forme moderne. Asigurarea maritimă s-a dezvoltat datorită participării multor persoane care împărțeau riscurile și prin fixarea ratei asigurărilor aveau o mai exactă imagine a amploarei lor... Cît privește creditele, dacă metodele nu au fost îmbunătățite, cel puțin sumele împrumutate au sporit, iar scrisoarea de credit era utilizată nu numai pentru a transfera plățile de la un loc la altul, dar și ca un adevărat credit anticipativ; totuși, ea încă nu servea pentru arbitraj în funcție de cererea de pe piață." „Le rôle d'Amsterdam dans l'histoire du capitalisme commercial et financier", *Revue historique*, CLXXXIII, 2, oct.-dec.1938, p.263. Vezi și pp.276-277. Pentru Sayous, factorii cheie în ridicarea Amsterdamului sînt, de fapt, „noile forme de grupare a capitalului și de speculații" (p.279).

229. „Doar o explicație este plauzibilă: Olanda, datorită așezării sale lîngă Țările de Jos catolice și datorită insistenței sale de a forța porțile spaniole, a rămas, mai mult decît Anglia, legată de peninsula iberică și de comorile acesteia din America fără de care nu și-ar fi putut susține comerțul... Între Olanda și Spania exista legătura financiară, consolidată prin pacea dintre 1609 și 1621, și sfărîmată, precum întreaga bogăție a Spaniei, pe la mijlocul secolului al XVII-lea, în momentul în care - pură coincidență? - roata începe să se învîrtească împotriva Olandei." Braudel, *La Méditerranée*, I, pp.572-573.

Barbour pune accentul pe controlul Amsterdamului asupra cerealelor: „E posibil ca ridicarea Amsterdamului ca piață a metalelor prețioase să se datoreze în mare măsură comerțului de război cu Spania și oarecum prăzilor de război. Astfel, în 1595 și în mai mulți ani după aceea pînă pe la 1630, guvernul spaniol a fost obligat să autorizeze exportul de metale prețioase în schimbul importului de cereale." *Capitalism in Amsterdam*, p.49. Și, încă o dată, găsim avantajos să mai adăugăm: „Dar remiterile directe de argint de la bariera Cadiz-ului spre Olanda reprezintă doar un aspect al situației. Existau de asemenea remiteri indirecte din țări ai căror locuitori dețineau părți din comoara descărcată la Cadiz - plăți pentru procurarea de mărfuri cu posibilități speculative sau pur și simplu pentru securitate și libertate de dispoziție" (pp.50-51).

230. Vezi Braudel, *La Méditerranée*, I, p.209.

231. Friedrich, *The Age of the Baroque*, p.8.

232. Cum afirma José Larraz (1943), dacă a existat un mercantilism olandez, acesta „a fost o versiune mai degrabă liberă de mercantilism". *La época del mercantiliso*, p.186.

233. „Olandezii erau în favoarea celui mai deschis comerţ posibil; englezii preferau un comerţ foarte restrictiv, mai ales între Anglia şi coloniile sale, dar şi între alte ţări şi Anglia." Robert Reynolds, *Europe Emerges*, Univ.of.Wisconsin Press, Madison, 1967, p.442.

Vezi şi Barbour: „Libertatea exportului de metale monetare, rare oriunde altundeva în secolul al XVII-lea, a ajutat la stabilizarea cursurilor de schimb în Amsterdam, încurajînd astfel circulaţia cambiilor ca instrumente de credit negociabile a căror scontare şi vînzare a devenit o activitate susţinută în oraş." *Capitalism in Amsterdam*, p.53.

234. „O condiţie esenţială a ridicării Amsterdamului la rolul de bursă de mărfuri a Europei occidentale pare să fi fost asigurată de orientarea protecţionistă a politicii sale maritime din cursul celei de-a doua jumătăţi a secolului al XV-lea. Conform acesteia, toţi comandanţii de vase care soseau din Baltica şi care erau cetăţeni ai Amsterdamului erau obligaţi să treacă pe la autorităţile oraşului. Acelaşi lucru era valabil şi pentru acei cetăţeni ai Amsterdamului care erau coproprietari de vase cu căpitani străini. Această regulă, care constituia o lege a navigaţiei în formă embrionară, ţintea împotriva Lübeckului şi a traficului direct dinspre Baltica spre Flandra, în special spre Bruges." Glamann, *Fontana Economic History of Europe*, II, p.35.

235. „Cumpărările mari, creditul liberal şi transportul ieftin concurau la menţinerea preţurilor din Amsterdam la nivelul celor din locurile de origine. În 1606 un membru al Camerei Comunelor susţinea că olandezii puteau vinde stofă englezească transformată în confecţii în Ţările de Jos şi să o reexporte mai ieftin decît companiile comerciale engleze." Barbour, *Capitalism in Amsterdam*, p.95.

236. De exemplu, vezi Barbour cu privire la investiţiile externe olandeze şi puterea acestora: „În secolul al XVII-lea, cea mai mare parte a celor ce căutau credite de cumpărare sau avansuri pe termen scurt se adresau capitalului privat din Amsterdam...

În succesiunea de războaie dintre coroanele din nord pentru supremaţia în Baltica, capitalul olandez, ca şi navele comerciale olandeze, luptau de ambele părţi...

Anglia şi Franţa ofereau mai puţine terenuri virgine capitalismului străin decît Nordul, întrucît aptitudinile comerciale şi industriale ale propriilor lor clase de mijloc erau puternice şi competitive, fiind totodată sprijinite în mod agresiv în comercializarea propriilor lor mărfuri. Dar în ambele ţări capitalul olandez era prezent." *Ibid.*, pp.105-111, 119. Vezi Braudel, în nota 229.

237. „Secolul bancherilor genovezi, 1557-1627, care, în „ceasul" marelui capitalism, se situează între scurtul secol al Fugger-ilor şi acela al capitalismului amestecat din Amsterdam... Este clar că averea

genovezilor nu s-a născut brusc printr-o baghetă magică în 1557, în ajunul ciudatului faliment al statului spaniol, şi nu a dispărut peste noapte în 1627, cu ocazia celui de-al cincilea sau al şaselea faliment spaniol... Genova a rămas, încă mult timp, unul din pivoţii finanţelor internaţionale." Braudel, *La Méditerranée*, I, p.454- 455.

Vezi şi Elliott: „Bancherii genovezi au fost, alături de Fuggeri, creditori ai lui Carol Quintul şi, pe măsură ce influenţa Fuggerilor scădea după falimentul regal din 1557, creştea aceea a genovezilor." *Europe Divided*, pp.59- 60.

Iar Spooner afirmă: „Cam după 1570 a început prosperitatea genovezilor, deschizînd un secol în care au preluat comanda de la Fuggeri, a căror întîietate financiară a decăzut o dată cu declinul prosperităţii minelor germane după 1530." *New Cambridge Modern History*, III, p.27.

Veneţia a jucat şi ea în această perioadă un rol financiar cheie: „Veneţia devenise - în cursul lungii perioade de expansiune economică din secolul al XVI-lea - un centru decisiv al circulaţiei internaţionale a cambiilor... De la 1587, Veneţia avea o bancă de depuneri, *Banco della Piazza di Rialto*. Prin decretul din 1593, Senatul stipula că în ceea ce priveşte cambiile, acestea trebuiau plătite prin intrări în registrele sale. Drept rezultat, s-a creat un important instrument în tranzacţiile internaţionale. De fapt, Republica avea un sistem monetar dublu: [moneda curentă (*moneta corrente*) şi moneda de cont (*moneta di banco*)]." Frank C.Spooner, „Venice and the Levant: An Aspect of Monetary History (1610-1614)", în *Studi in onore di Amintore Fanfani*, V, *Evi moderno e contemporaneo*, Dott. A.Giuffrè-Ed., Milano, 1962, pp.646-647.

238. „O politică de înţelegere între Filip al II-lea şi Elizabeta fusese posibilă atîta timp cît regina şi negustorii englezi puteau - prin împrumuturile la bursa din Anvers - să participe la extragerea aurului din America (*pactole*). Totuşi, acest echilibru a fost ameninţat de criza din 1566 şi venirea periculoasă a ducelui de Alba în Ţările de Jos în 1567... De aici încolo totul s-a schimbat în enorma zonă a Atlanticului." Braudel, *La Méditerranée*, I, p.438.

239. „În domeniul financiar... Anversul a început să-şi piardă poziţia centrală începînd din 1568, cînd Elizabeta a Angliei a confiscat bogăţiile găsite la bordul galioanelor spaniole ce-şi găsiseră refugiul în portul Plymouth... Canalul Mînecii nu mai era sigur; prin urmare bancherii genovezi au decis să schimbe itinerarul metalelor preţioase, trecîndu-le prin Genova şi tîrgurile din Beçançon. Astfel, acesta din urmă a devenit spre sfîrşitul secolului al XVI-lea principalul centru bancar din Europa occidentală şi centrul de distribuire a sosirilor de argint ce continuau să vină din Lumea Nouă.

Din punct de vedere bancar, nu Amsterdamul a preluat succesiunea Anversului..., el devenind centrul mondial al metalelor preţioase abia după 1640..." Raymond de Roover, „Anvers comme marché monétaire au XVIe siècle", *Revue Belge de philologie et d'histoire*, XXXI, 4, 1953, pp.1044-1045.

Vezi Braudel: „Începînd cu 1580, adevăratul centru de distribuţie a metalului alb era format - cel puţin la fel de mult, sau mai mult decît Spania însăşi - din marile oraşe italiene. Ele au realizat de pe urma acestui rol enorme beneficii, exportînd în Levant o parte din supraabundentul argint în monede spaniole, un comerţ atît uşor cît şi profitabil." *La Méditerranée*, I, pp.450-451.

240. „Nu cred că este necesar să insist asupra binecunoscutului fapt că Genova era o piaţă monetară foarte liberă de interferenţa oricărui element necomercial. Acolo nu a existat, de exemplu, nici o presiune ecleziastică deosebită asupra activităţii financiare." Carlo M.Cipolla, *Economia internazionale*, V, p.256.

241. Lonchay demonstrează că rata dobînzii reale percepute de bancherii italieni coroanei spaniole era de 16-20%. Vezi *Académie Royale de Belgique*, pp.950-951. H.G.Koenigsberger afirmă că: „Mai mult ca oricare alt stat, Genova şi-a bazat averea sa pe cea a monarhiei spaniole... Atît timp cît Peru trimitea argint la Sevilla, plutocraţia genoveză înflorea." *New Cambridge Modern History*, III: R.B.Wernham, ed., *The Counter-Reformation and the Price Revolution, 1559- 1610*, Cambridge Univ.Press, Londra şi New York, 1968, p.257.

242. „Datorită convergenţei mai multor forţe diferite, spre mijlocul secolului al XVI-lea, pieţele Levantului erau bine aprovizionate cu mărfuri orientale, iar Veneţia şi-a recăpătat prosperitatea comercială anterioară. Dar depresiunea fusese profundă în prima jumătate a secolului." Vitorino Magahlães-Godinho, „Le repli vénitien et égyptien et la route du Cap, 1496-1533", în *Eventail d'histoire vivante: hommage à Lucien Febvre*, vol.II, Lib.Armand Colin, Paris, 1953, p.300. Vezi Frederic C.Lane, „The Mediterranean Spice Trade: Its Revival in the Sixteenth Century", în *Venice and History*, John Hopkins Press, Baltimore, Maryland, 1966, pp.580-590, şi articolul său anterior, „Venetian Shipping During the Commercial Revolution," în *Venice and History*, pp.13-24; vezi de asemenea E.E.Rich, *New Cambridge Modern History*, I, în special p.447.

243. „Probabil, comerţul mediteranean, legat de intermediari arabi, a fost în măsură să-şi păstreze, contra unui preţ mai mare, produsele de calitate mai bună. Portughezii au exagerat poate insistînd pentru preţuri extrem de scăzute la cumpărările din Asia... Comerţul mediteranean spre Orient, nepierzînd deloc interesul pentru intermediari, nu putea fi oprit decît cu forţa, ceea ce însemna a supraveghea punctele de plecare. Portughezii au reuşit să o facă de mai multe ori... Dar rigoarea supravegherii lor nu a durat decît un timp limitat, relaxîndu-se apoi din proprie voinţă." Braudel, *La Méditerranée*, I, pp.459-496.

244. „La începutul secolului al XVI-lea, comerţul spaniol mediteranean a trecut printr-o criză puternică, ca urmare a iniţierii unui comerţ direct între Portugalia şi India pe la Capul Bunei Speranţe... Monopolul portughez a fost totuşi de scurtă durată. Cît erau ei de puternici pe mare, portughezii nu puteau spera, cu cîteva nave de război operînd din baze larg împrăştiate, să suprime total comerţul înfloritor care aproviziona Egiptul şi Imperiul Otoman ca şi pe clienţii europeni...

Comerţul spaniol din Oceanul Indian - sau cea mai mare parte a acestuia - a reintrat în curînd pe vechile-i făgaşe: cu aceasta s-a reînviorat comerţul mediteranean cu vase veneţiene. În competiţia directă în materie de preţuri şi calitate avantajele nu erau nicidecum toate de partea portughezilor. Costurile şi riscurile comerţului pe la Capul Bunei Speranţe erau mari şi tindeau să crească, iar portughezii nu puteau oferi mărfuri care să facă profitabil transportul spre exterior. Ei cumpărau mirodenii cu metale preţioase, veniturile obţinute din importuri trebuind să acopere şi cheltuielile de transport spre exterior.. S-ar putea să fi existat diferenţe şi în calitatea mirodeniilor, cele portugheze tinzînd «să se altereze şi să-şi piardă aroma pe lungul drum pe mare»." J.H.Parry, *Cambridge Economic History of Europe*, IV, pp.164-165.

245. Vezi S.T.Bindoff asupra impactului întreruperii în 1549 a activităţii manufacturii regale portugheze ca instituţie permanentă. „Oricare ar fi fost motivul acestei măsuri şi consecinţele sale imediate, ea a însemnat trecerea unei epoci." *New Cambridge Modern History*, II, p.68.

246. Vezi J.B. Harrison, „Colonial Development and International Rivalries Outside Europe, II, Asia and Africa," *New Cambridge Modern History*, III, R.B.Wernham, ed., *The Counter-Reformation and the Price Revolution, 1559-1610*, Cambridge Univ.Press, Londra şi New York, 1968, pp.533-534.

247. De exemplu, Carlo M.Cipolla notează că în Milano între 1580 şi 1610-1620 „a avut loc o creştere demografică intensă". *Mouvements monétaires dans l'Etat du Milan (1580-1700)*, Lib.Armand Colin, Paris, 1952, p.31. O creştere similară este constatată în Florenţa, anii 1619-1620 fiind punctul de la care a început declinul. Vezi Ruggiero Romano, „A Florence au XVIe siècle: industries textiles et conjoncture", *Annales E.S.C.*, VII, 7, oct.-dec.1952, pp.508-512.

248. „Grîul, singur, a determinat superioritatea covîrşitoare a producţiei agricole (asupra tuturor celorlalte activităţi economice din secolul al XVI-lea). Agricultura este prima ramură în Mediterana, deşi grîul reprezintă doar o parte a veniturilor din agricultură", Braudel, *La Méditerranée*, I, p.385.

249. „Motivul esenţial [al acestei schimbări] trebuie cu siguranţă să rezide în profiturile pe care veneţienii sperau să le obţină de pe urma pămîntului... Un prim stimulent l-a reprezentat probabil exemplul profiturilor realizate de marile mănăstiri prin îmbunătăţirile funciare încă în secolul al XV- lea...

Perioada crucială a orientării spre activităţile agricole pare să fie cea dintre anii 1570 şi 1630, cînd posesiunile veneţiene au sporit probabil cu 35%." S.J.Woolf, „Venice and the Terraferma: Problems of the Change from Commercial to Landed Activities", în Brian Pullan, ed., *Crisis and Change in the Venetian Economy in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, Methuen, Londra, 1968, pp.194-195.

Vezi Bouwsma: „Peste tot în Italia proprietatea asupra pămîntului a bisericii se extinsese în cursul Contrareformei: iar unele condiţii

speciale accentuaseră această tendinţă în teritoriile veneţiene mai mult ca oriunde altundeva. Corporaţiile ecleziastice participaseră cu entuziasm cu capitalurile lor la marile proiecte de ameliorări funciare ale etapei." *Venice and the Defenses*, p.343.

250. Braudel încheie analiza corelaţiei dintre ploi şi recesiune cu următorul comentariu: „Întreaga dramă socială a foametei, care a dominat sfîrşitul secolului, îşi are poate adevărata origine în această perturbare, poate destul de uşoară, a condiţiilor atmosferice. Această ipoteză am avansat-o cu cea mai mare prudenţă, dar trebuia să o menţionăm." *La Méditerranée*, I, p.248.

251. „Nu poate fi omisă ideea unei recrudescenţe a malariei în secolul al XVI-lea. Poate pentru că oamenii s-au angajat atunci în dezvoltarea utilizării terenurilor joase. Întreg secolul al XVI-lea şi chiar al XV-lea au reprezentat o perioadă de căutare de noi terenuri. Unde puteau fi găsite mai uşor decît în zonele de cîmpie umede şi cu sol alunecos? Dar nimic nu e mai dăunător decît tulburarea unui pămînt infestat... Colonizarea internă care a continuat în toată zona Mediteranei în secolul al XVI-lea a implicat mari cheltuieli... În Italia, ele au fost deosebit de mari. Dacă Italia nu a participat la cucerirea de pămînturi îndepărtate, rămînînd în afara acestei mari mişcări, nu este acest lucru datorat şi faptului că era ocupată cu cucerirea în interiorul său a tuturor terenurilor care puteau fi cultivate cu tehnologiile de atunci, de la cîmpiile inundate pînă la culmile munţilor?" Braudel, *La Méditerranée*, I, p.59. Vezi P.J.Jones, „Per la storia agraria italiana nel medio evo: lineamenti e problemi", *Revista storica italiana*, LXXVI, 2, iunie 1964, pp.307-308.

252. „Situaţia alimentară din zona mediteraneană ar fi fost după toate probabilităţile mult mai serioasă dacă fluxurile de metale preţioase din America nu ar fi asigurat mijloacele de plată pentru marile cantităţi de cereale cumpărate. Astfel fluctuaţiile climatice au devenit unul din factorii care a stimulat răspîndirea efectelor intrărilor de metale preţioase în întreaga Europă. Dezvoltarea comerţului şi transporturilor maritime care continua de la mijlocul secolului al XV-lea trebuie de asemenea să fi ajutat la atenuarea efectelor recoltelor proaste. Totuşi, schimbările climatice au contribuit mult la slăbirea ţărilor mediteraneene comparativ cu naţiunile în ascendenţă din Atlantic şi Marea Nordului." Utterström, *Scandinavian Economic History Review*, III, p.44.

253. „Înainte, ca şi după criza [alimentară din 1591], Mediterana trăia în esenţă de pe urma producţiei propriei sale agriculturi. Nu se întîmplă nimic comparabil cu ceea ce se dezvoltă în Ţările de Jos în cazul Amsterdamului, sau cu ceea ce se va întîmpla şi mai evident, dar mult mai tîrziu, în Anglia liberului schimb. Mediile urbane nu cedează nimănui altcuiva sarcina de aprovizionare a lor cu hrană." Braudel, *La Méditerranée*, I, p.387.

Totuşi, importul de cereale a sporit. De fapt, Braudel şi Romano au fost cei ce au evidenţiat rolul jucat de grîu în expansiunea oraşului Livorno: „Nu este, oare, dezvoltarea oraşului Livorno legată de rolul

său crescînd ca port al grîului? Marea foamete din 1591 şi intrările de grîu din nord... marchează, credem noi, punctul principal de cotitură." Fernand Braudel şi Ruggiero Romano, *Navires et marchandises à l'entrée du Port de Livourne (1547-1611)*, Lib.Armand Colin, Paris, 1951, p.22.

254.Cît de importantă este eliminarea Levantului ca sursă de cereale ne arată J.H.Parry cînd descrie situaţia din secolul al XV-lea: „în Occidentul mai populat şi mai puţin productiv situaţia era mai dificilă. Florenţa, Genova, Veneţia, Ragusa, Neapole şi oraşele de pe coasta de est a Spaniei - majoritatea acestora din urmă aşezate în zone viticole sau producătoare de ulei şi lînă - erau importatoare de grîu pe mare, întrucît disponibilităţile locale erau neîndestulătoare sau nesigure, iar transportul local pe uscat era costisitor. Principalele surse din vest erau Apulia şi Sicilia, ambele controlate politic de conducătorii Aragonului, care erau şi ei importatori obişnuiţi, dar Mediterana occidentală era, pe ansamblu, rareori independentă economic în privinţa cerealelor, iar oraşele importatoare recurgeau constant la cerealele abundente şi ieftine din Levant. Veneţia, îndeosebi, se baza pe cerealele din Răsărit; coloniile sale egeene erau o sursă utilă de aprovizionare, republica importînd de asemenea în mod regulat cereale din Egipt. Exista prin urmare în Mediterana Orientală un comerţ maritim cu cereale specializat, complicat dar în mod necesar flexibil. Vasele veneţiene, genoveze, raguzane erau mari, proiectate să transporte cereale în vrac şi, de regulă, nimic altceva." *The Age of Reconaissance*, p.58.

255. „În Mediterana, condiţiile erau diferite: datorită pericolului permanent al corsarilor algerieni, vasele mari şi înarmate erau indispensabile în zonă... Totuşi, Amsterdamul a reuşit să pună mîna pe o parte a comerţului mediteranean, datorită stocurilor sale mari de cereale. Mulţi ani din ultima parte a secolului al XVI-lea şi din prima jumătate a secolului al XVII-lea s-au întîmplat să fie deficitari în cereale în Italia şi Spania, în timp ce magaziile din Amsterdam erau umplute cu secară şi grîu din Polonia şi Prusia, astfel încît negustorii olandezi puteau să realizeze mari profituri." Van Dillen, *Britain and the Netherlands*, II, p.136.

Vezi Parry, *Cambridge Economic History of Europe*, IV, pp.158-159. Parry mai adaugă un element în privinţa cauzelor deficitului de cereale în Mediterana: „Amploarea ostilităţilor turco-spaniole din anii 1570 şi asocierea Veneţiei cu Spania au dizlocat, de asemenea, comerţul normal cu cereale, sporind cererea pentru hrănirea echipajelor navelor, a armatelor şi garnizoanelor" (p.159).

256. „Într-o altă privinţă, amploarea creditului era strîns legată de reţeaua comercială, de asociaţiile negustorilor din porturi, pieţe şi tîrguri din întreaga Europă. Activitatea financiarilor negustori din Genova constituie un exemplu edificator. Stabiliţi în Italia, centrul tradiţional al Europei, şi implicaţi în marea aventură spaniolă din Atlantic, cu agenţi pe tot continentul, genovezii reprezentau canalele prin care, în cadrul economiei internaţionale, accentul se muta dinspre

sud spre nordul Europei şi Atlantic. Astfel ei au pregătit calea pentru succesul extraordinar al Olandei." Spooner, *New Cambridge Modern History*, II, p.31.

257. „Într-o perioadă în care alte regiuni ale Europei acordau mai mare atenţie şi resurse comerţului maritim, Veneţia s-a orientat exact în direcţia opusă. Flota veneţiană a început să decadă în anii de după 1560... Dar această retragere de pe mare a coincis cu o reorientare a capitalului veneţian dinspre mare spre continent, unde era folosit nu în comerţ, ci pentru achiziţionarea de terenuri şi construirea unei industrii textile de amploare, capabilă să concureze cu succes cu industriile similare din nordul Italiei şi din Ţările de Jos, care suferiseră din cauza războaielor europene. Această politică a adus, cel puţin pe termen scurt, mari avantaje. Pentru restul secolului... [Veneţia] s-a scăldat într-o splendoare opulentă care făcea să se creadă că vremurile anterioare ale gloriei sale s-au întors în mod miraculos." Elliott, *Europe Divided*, pp.38-39.

258. Domenico Sella, „Crisis and Transformation in Venetian Trade," în Brian Pullan, ed., *Crisis and Change in the Venetian Economy in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, Metheun, Londra, 1968, p.90.

259. Carlo M. Cipolla, „The Decline of Italy: The Case of a Fully Matured Economy", *Economic History Review*, V, 2, 1952, pp.180-181. Acest lucru este valabil nu numai pentru Veneţia ci şi pentru Milano. Vezi Cipolla, *Mouvements monétaires*, pp.33-34. Detaliile privind acest declin al Veneţiei sînt admirabil prezentate în simpozionul referitor la perioada 1620-1720: *Aspetti e cause della decadenza economica veneziana nel secolo XVII. Atti del Convergno (27 giugno-2 luglio 1957)*, Istituto per la Collaborazione Culturale, Venezia - Roma, 1961.

260. E.J.Hobsbawm este oarecum rezervat în privinţa validităţii acestui argument al unor preţuri italiene excesive. Vezi „The Crisis of the Seventeenth Century", în Trevor Aston, ed., *Crisis în Europe, 1560-1660*, Routledge & Kegan Paul, Londra, 1965, p.19. Barry Supple furnizează totuşi unele date în sensul confirmării ipotezei lui Cipolla în *Commercial Crisis and Change in England, 1600-1642*, Cambridge Univ.Press, Londra şi New York, 1959, pp.159-160. Vezi de asemenea explicaţia lui Ruggiero Romano privind declinul construcţiilor navale veneţiene, în special după 1570: „[Politica împrumuturilor pentru construcţii] nu a putut compensa preţurile ridicate percepute de arsenalele veneţiene, ridicate comparativ cu cele din alte părţi, mai ales din Europa nordică." „La marine marchande vénitienne au XVI° siècle", în M.Mollat *et.al.*, ed., *Les sources de l'histoire maritime en Europe, du Moyen Age au XVIII° siècle, Actes du IVe Colloque International d'Histoire Maritime*, S.E.V.P.E.N., Paris, 1962, p.46.

261. „Succesul stofelor din nord se datora a doi factori: costau mai puţin iar calitatea lor, poate mai puţin apreciabilă decît cea a produselor veneţiene, răspundea mai bine noilor cerinţe ale modei." Sella, *Annales E.S.C.*, XII, p.39.

Trebuie amintit că lucrul *de calitate* însemna în secolul al XVI-lea *mai multă*, nu mai puţină prelucrare industrială. Într-o epocă în care munca în fabrică este asociată cu producţia pentru mase şi cu producţia de masă, iar munca artizanală supravieţuieşte ca mod de a produce lucruri fine pentru o piaţă specializată, este nevoie de imaginaţie pentru a realiza că ceea ce era adevărat înainte de era industrială era tocmai situaţia opusă. În consecinţă, fabricile, adică grupările de muncitori care lucrau împreună în acelaşi loc sub supraveghere directă, erau folosite numai în acele rare situaţii în care calitatea era esenţială, ca în cazul unor articole de lux, sau în care acurateţea era mult preţuită din motive de siguranţă ori unde existau alte probleme care cereau un control sporit. Era cazul, de exemplu, al producţiei de frînghii (*cordage*) din Veneţia secolului al XVI-lea unde Senatul se preocupa de „siguranţa galerelor şi vaselor noastre ca şi de a marinarilor şi a capitalului nostru". Senatul nu încredinţa o asemenea întreprindere unor producători particulari. Afirmaţia de mai sus a Senatului este citată de Frederic Lane în *The Rope Factory and Hemp Trade in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, în *Venice and History*, John Hopkins Press, Baltimore, Maryland, 1966, p.270.

262. „Cînd o ţară se află într-o poziţie nefericită precum cea a Italiei la începutul secolului al XVII-lea, mai devreme sau mai tîrziu anumite forţe, naturale sau induse, intră în funcţiune pentru a opera reajustări. Măsurile necesare pentru a corecta dezechilibrul pot fi diferite: dezvoltarea unui nou tip de producţie, căutarea de noi pieţe, descurajarea anumitor tipuri de consum, reducerea diferenţelor dintre preţurile interne şi cele de pe piaţa externă etc. Dacă o ţară este capabilă să dezvolte noi tipuri de producţie sau să intre pe noi pieţe, ea poate, în general vorbind, să menţină atît nivelul de utilizare a forţei de muncă, cît şi nivelul său de trai. Altfel ea trebuie să recurgă în mod normal la o reducere drastică a nivelului de trai, şi, foarte probabil, a gradului de ocupare a forţei de muncă." Cipolla, *Economic History Review*, V, pp.186-187.

E.J.Hobsbawm se îndoieşte că Italia de nord putea proceda altfel decît a făcut-o: „Declinul Italiei... ilustrează slăbiciunea unui «capitalism» bazat pe o lume feudală. Astfel italienii secolului al XVI-lea deţineau probabil cele mai mari acumulări de capital, dar l-au investit foarte greşit. Ei l-au imobilizat în clădiri, l-au dispersat în împrumuturi externe în cursul revoluţiei preţurilor (care-i favorizau, în mod firesc, pe debitori) sau l-au deviat dinspre activităţi productive spre diverse forme de investiţii imobiliare... Totuşi, investitorii italieni, care conştientizaseră de mult faptul că prea marile catedrale afectau afacerile, acţionau în consecinţă. Experienţa de secole arătase că cele mai mari profituri nu erau obţinute din progresul tehnic sau chiar din producţie... Dacă ei au cheltuit sume mari de capital în mod neproductiv, aceasta s-ar putea să se fi întîmplat pur şi simplu pentru faptul că nu mai era loc pentru investiţii profitabile în interiorul «sectorului capitalist»... *Boom*-ul general din ultima parte a secolului al XVI-lea... şi brusca sporire a cererii marilor monarhii absolutiste care se

bazau pe antreprenori particulari, ca şi luxul fără precedent al aristocraţilor acestor monarhii au amînat ziua fatidică." *Crisis in Europe*, pp.18-19.

263. Amintore Fanfani considera această situaţie ca fiind prima, dar nu singura, explicaţie a declinului: „În Italia nu exista altă posibilitate decît căutarea refugiului în agricultură, iar pe de altă parte decăderea nu a putut fi oprită datorită a trei elemente: 1) inexistenţa unei pieţe unice largi sau a unei puternice tendinţe spre unificare; 2) absenţa Italiei din marea mişcare a expansiunii oceanice a Europei; 3) lipsa unui program economic important corespunzător nevoilor reale ale economiei italiene." *Storia del lavoro* p.48.

264. Gravitatea ciumei este pusă în evidenţă de impactul asupra populaţiei: „Epidemiile din 1630 şi 1657 au anulat creşterea din perioada 1580-1629 şi din 1631-1655, aducînd înapoi populaţia Italiei la nivelul de cca 11 milioane." Carlo M.Cipolla, „Four Centuries of Italian Demographic Development", în D.V.Glass & D.E.C.Eversley, ed., *Population in History*, Arnold, Londra, 1965, p.573.

265. „Vînzarea pămîntului [şi în consecinţă apariţia capitalismului feudal] a avut loc în toată Peninsula Italică, din Piemont... pînă în Sicilia...." Bulferitti, *Archivio storico lombardo*, IV, p.21, nota de subsol 30. Villari descrie procesul pentru Italia de sud, a ceea ce el numeşte „comercializarea pămînturilor feudale [*feudo*]". *La rivolta antispagnola a Napoli*, p.164. Vînzarea unor astfel de terenuri de către stat a facilitat ridicarea unor noi grupuri care au fost înnobilate. " A fost o mişcare complexă de extindere şi consolidare a domeniilor feudale, căreia burghezia mai înstărită i-a dat un puternic impuls şi care a coincis cu o foarte energică afirmare a puterii economice şi sociale a nobilimii tradiţionale" (p.192). O consecinţă a fost „feudalizarea oraşelor" (p.168), căreia i s-a rezistat cu putere, dar fără eficienţă. Stilul de viaţă din oraşe s-a schimbat: „Una dintre cele mai vizibile consecinţe ale expansiunii feudale a fost creşterea consumului de bunuri de lux şi neproductive, ca şi construirea de palate, capele, vile, grădini în centrele urbane ale unei regiuni aflate într-o nouă fază a dezvoltării sale urbane" (pp.193-194).

266. „Cu un accentuat grad de subindustrializare, cu cea mai mare parte a băncilor şi a creditului controlată de străini, cu profituri din exporturi care-i îmbogăţeau pe negustorii genovezi, veneţieni şi catalani, şi cu un nou sistem agricol care combina dezavantajele economiei feudale cu cele ale unui sistem modern de credit, Sicilia a rămas o ţară săracă şi nu a fost niciodată capabilă să ajungă din urmă nordul italian care se detaşase în Evul Mediu tîrziu." Koenigsberger, *The Government of Sicily, p.82.*

267. Lopez, *Cambridge Economic History of Europe*, II, p.353. Braudel scrie despre „un reflux al economiei" în întreaga Mediterană începînd cu anii 1620. „L'économie de la Méditerranée au XVIIe siècle", *Les Cahiers de Tunisie*, IV, 14, trim.II, 1954, p.195. Emmanuel Le Roy Ladurie vorbeşte despre „acest morb al declinului [décroissance] care îi afectează pe italieni, castilieni şi hispano-americani." *Paysans*, p.636.

Doi cerşetori luptînd, gravură de Jacques Bellange, pictor oficial, gravor şi decorator al Curţii Lorraine de la Nancy din 1602 pînă în 1616. Gravura a fost realizată între 1612-1617.

Capitolul V
STATELE PUTERNICE DIN CENTRU: FORMAREA CLASELOR ŞI COMERŢUL INTERNAŢIONAL

Una dintre temele persistente ale istoriei lumii moderne este raportul dintre „naţionalism“ şi „internaţionalism“. Nu mă refer la raportul ideologic, deşi el, în mod sigur, există, ci la cel organizaţional. În anumite momente, principalele instituţii economice şi politice sînt angrenate să acţioneze în arena internaţională şi realizează că interesele locale sînt strîns legate de dezvoltările care au loc în alte părţi ale lumii. În alte momente, actorii sociali tind să-şi angajeze eforturile pe plan local, tind să considere esenţială reîntărirea graniţelor statului naţional afişînd o relativă indiferenţă în ceea ce priveşte evenimentele din afara graniţelor acestora. Acestea sînt, desigur, numai „tendinţe“ şi nu toţi actorii sînt obligaţi să urmeze tendinţa dominantă, aceasta nefiind în mod ferm obligatorie sau potrivită pentru ei.

Trebuie să subliniez că vorbesc de o tendinţă organizaţională, nu de una structurală. Problema nu este dacă economia mondială este mai mult sau mai puţin integrată, dacă tendinţele sînt în creştere sau descreştere, dacă drepturile de proprietate sînt mai mult sau mai puţin concentrate. Aceste variabile structurale reduc opţiunile organizaţionale, dar corelaţia dintre ele este de durată lungă, nu de durată medie. Opţiunile organizaţionale sînt alegeri politice, sînt deciziile pe care oamenii le iau în legătură cu formele care le susţin cel mai bine interesele.

În al „doilea" secol al XVI-lea, după pacea de la Cateau-Cambrésis, balanţa economică a început să oscileze. Nord-vestul Europei a devenit centrul economiei mondiale europene. Este timpul acum să privim la ce a dat Angliei şi Franţei o asemenea putere fundamentală. Deoarece apariţia sectorului industrial constituie un element important în acest context, să vedem ce fel de transformare industrială a avut loc şi cum s-a întîmplat că Anglia, în special, a beneficiat, se pare, atît de mult de aceasta.

Cel mai important aspect al transformării industriale a celui de al „doilea" secol al XVI-lea nu este noutatea tehnologiei sale (deşi exista şi aceasta, într-o anumită măsură), nici organizarea sa socială. Fabrica şi producţia de masă erau, în esenţă, încă necunoscute. Nici nivelul general al producţiei industriale al economiei mondiale europene nu a crescut aşa de mult în această perioadă. Domenico Sella ne reaminteşte că, în ciuda întregii dezvoltări economice a „lungului" secol al XVI-lea, „sectorul industrial al Europei, aşa cum se prezenta el în 1700, semăna mai mult cu antecedentul său medieval decît cu succesorul său, secolul al XIX-lea"[1].

Schimbarea cheie a avut loc în distribuţia geografică a industriei. Pînă pe la aproximativ 1550, existau noduri de activitate industrială în diferite părţi ale Europei. „Coloana vertebrală industrială a Europei se întindea... din Flandra pînă la Toscana"[2], dar o oarecare industrie exista peste tot. De pe la 1550, activitatea industrială a început să se concentreze în anumite state ale „nord-vestului" Europei şi să se reducă în alte state europene. Este uimitoare măsura în care acest declin a lovit una după alta teritoriile care constituiau imperiul lui Carol al V-lea[3].

Pe măsură ce industria a cunoscut un declin sever în unele zone, se pare că ea s-a divizat în două categorii în restul Europei. John Nef face o distincţie între nordul Italiei, Franţa şi Elveţia, pe de o parte, şi „nordul" Europei (Anglia, Republica Olandeză, Suedia, Danemarca şi Scoţia) pe de alta. Conform lui Nef:

> „În prima categorie de ţări exista o creştere notabilă în producţia industriilor de bunuri artistice şi de lux, o înviorare a dezvoltării artei şi artizanatului, dar numai o uşoară creştere în producţia industriilor grele şi, în consecinţă, fără o schimbare

semnificativă în volumul producţiei. În ultima categorie a avut loc o expansiune a industriilor grele şi, în consecinţă, a producţiei pentru care nu existase un precedent[4]".

Sella trasează liniile sale geografice puţin diferit. El include Flandra şi sudul Germaniei, împreună cu nordul Italiei, printre zonele de declin, acţiune pentru care el are, aşa cum am văzut, o bună motivaţie. Dar nu menţionează Elveţia. El distinge mai degrabă între Suedia şi Franţa, pe de o parte, care cunosc unele realizări, şi Anglia şi Republica Olandeză, pe de altă parte, unde realizările erau „mult mai semnificative"[5], iar în fiecare dintre ele era implementat „un larg spectru de activităţi industriale"[6].

Ambii autori sînt de acord, totuşi, cu marele progres al Angliei. Acest fapt este cu totul surprinzător dacă ne reamintim că mulţi descriu relaţia Angliei medievale cu continentul european drept „colonială"[7] şi că Nef susţine că şi în 1547 Anglia era „în stagnare din punct de vedere industrial în comparaţie cu majoritatea ţărilor continentale, inclusiv Franţa". Totuşi, din cauza expansiunii industriale a Angliei, în special între 1575 şi 1620, „poziţiile celor două ţări [au început să fie] inversate..."[8].

Sfîrşitul Evului Mediu a cunoscut o schimbare majoră în compoziţia şi deci în destinaţia exportului Angliei. Ea a început ca furnizor de materii prime - cereale, lînă şi, într-o mai mică măsură, metale şi piele. În secolul al XVI-lea, exportul acestor produse scăzuse relativ, iar în cazul cerealelor în mod absolut, iar postavul devenise principalul produs de export al Angliei.

Cerealele (în special grîul) au jucat un rol tot mai mic începînd din secolul al XIV-lea. Aceasta se datora, parţial, faptului că estul Europei a început să exporte cereale şi să absoarbă o mare parte a pieţei internaţionale de cereale. Poate că aceasta a servit la descurajarea oricărei tendinţe de extindere excesivă a producţiei engleze[9]. În schimb, aşa după cum de asemenea cunoaştem, Anglia s-a îndreptat spre fărîmiţarea domeniilor, un fenomen explicat de obicei prin declinul demografic, scăderea nivelului preţurilor (în special cel al cerealelor) şi costul ridicat al vieţii. Desigur, dezvoltarea pieţei Londrei în secolele al XV-lea şi al XVI-lea a condus la o nouă cerere pentru grîu[10], dar, în

acel timp, domeniile engleze erau fărîmiţate iar cerealele erau aduse, în parte, din afară[11]. Irlanda şi Norvegia au devenit „colonii" economice ale Angliei, deşi Anglia era încă o „colonie" a continentului[12]. Aceasta a fost, de asemenea, perioada încorporării legale a Ţării Galilor la Coroana engleză, regiune care a constituit pentru Anglia o colonie internă dedicată în acel timp în special creşterii vitelor[13].

Exportul lînii era „deja în continuu declin"[14] în secolul al XV-lea, din cauza competiţiei spaniole, creşterii exporturilor de textile şi absorbţiei lînii de către industria postavului din Anglia. În special, taxele de export asupra lînii, folosite de către stat ca un instrument fiscal, „au acţionat ca o protecţie vamală pentru industria textilă engleză incipientă"[15]. Prin 1614, exportul de lînă era oficial prohibit, timp în care Anglia a încercat să dirijeze comerţul cu lînă al Irlandei, transformînd Irlanda într-un exportator de lînă, dar nu şi de postav, şi numai spre Anglia[16].

Industria textilă engleză a avut două caracteristici foarte importante pentru economia mondială în curs de apariţie. Industria în Anglia era din ce în ce mai mult *rurală* şi ea a implicat Anglia în căutarea unor pieţe de export mai întinse.

Ne-am referit, într-un capitol anterior, la teoria lui Marian Malowist, conform căreia în Anglia, ca în alte părţi ale Europei, recesiunea secolelor al XIV-lea şi al XV-lea, care a cauzat o severă reducere în venitul agricol, a condus la crearea industriilor textile rurale pentru sporirea venitului. Din punctul de vedere al capitaliştilor, industriile rurale au avut, de asemenea, meritul de a evita salariile mari impuse de breslele oraşului[17] şi de a profita de forţa ieftină a apei pentru a folosi pivele (cu ciocane)[18]. Aceste industrii rurale au produs textile „nu de cea mai înaltă calitate dar... mai ieftine şi de aceea accesibile nobilimii sărăcite şi altor cumpărători mai puţin avuţi"[19]. Această expansiune a industriei textile rurale în Anglia a însemnat mai mult decît compensarea oricărui declin în centrele urbane[20]. Dar în timpul recesiunii economice, piaţa internă a fost mult prea mică pentru a susţine industria. „Prin urmare, această industrie a trebuit să caute pieţe în afară. Aceasta... a reuşit să facă în Anglia şi Olanda începînd din a doua jumătate a secolului al XVI-lea"[21].

Astfel, textilele au devenit punctul central al exportului englez, o schimbare faţă de secolul al XIII-lea, cînd exportul de cereale a jucat un rol mai mare, şi aceasta în contextul a ceea ce Postan numeşte „mercantilism precoce“[22]. Un aspect al acestuia era eliminarea negustorilor străini, italieni în special, un proces care s-a realizat în secolul al XV-lea[23], dar desigur nu fără dificultate[24]. Şi mai grea a fost eliminarea negustorilor hanseatici, dar şi aceasta s-a înfăptuit totuşi în secolul al XVI-lea[25].

Comerţul cu postav a creat mari dificultăţi pentru Anglia. Nevoia de a vinde pe multe pieţe a determinat expunerea Angliei la pierderi, mai mult ca rezultat al competiţiei şi dificultăţilor politice decît datorită protecţiei relative a comerţului cu lînă[26]. De fapt, din cauza poziţiei sale expuse, industria postavului a cunoscut o serie de nereuşite în secolul al XV-lea. Atît Postan, cît şi S.T. Bindoff văd în aceste eşecuri motivul principal al creării noii organizaţii comerciale a exportatorilor, *The Fellowship of Merchant Adventurers of London*, înfiinţată oficial în 1486 şi monopolizînd legăturile de export cu Anversul[27]. Dar ceea ce englezii au pierdut din punctul de vedere al extinderii pieţei, au cîştigat în cantitate. Mai mult, ei au fost constrînşi să se orienteze spre raţionalizare şi eficienţă întrucît, aşa cum notează Bindoff, „noua situaţie a însemnat nu numai o creştere a cererii de postav, în special pentru articolele preferate de cumpărătorul străin, dar - ce era mai important - o cerere pentru mai mult postav care urma să fie livrat pe o piaţă de peste mări într-un timp dat“[28]. În plus, partea engleză era mai unită decît cea a Ţărilor de Jos, care era copleşită de competiţia inter-orăşenească şi, prin urmare, *The Merchant Adventurers* s-au putut angaja într-o „evitare calculată a oricărei obligaţii de a folosi exclusiv unul dintre oraşe“[29], rămînînd prin aceasta într-o poziţie de negociere avantajoasă din punct de vedere economic.

Există încă un aspect pozitiv al poziţiei comerţului Angliei. Impozitul ei era mai puţin apăsător decît cel al unor centre mai vechi de comerţ (Flandra, nordul Italiei), iar organizarea sa tehnică era modernă şi deci mai economică, determinînd astfel avantajul ei competitiv încă de la începutul „primului“ secol al XVI-lea[30]. Aşa s-a întîmplat că, la începutul celui de-al „doilea“ secol al

XVI-lea, Anglia avea un comerț exterior înfloritor, două treimi din el mergînd spre Anvers și cealaltă spre Franța și Peninsula Iberică. Deficitul său net cu Franța a fost acoperit de metale prețioase rezultate din balanța sa favorabilă cu zonele habsburgice. La începutul erei elisabetane, comerțul peste mări al Angliei putea fi deja descris în termeni entuziaști[31].

La începutul celui de-al „doilea" secol al XVI-lea Anglia avea atît avantaje politice cît și economice. S-ar putea susține că Anglia era excepțional de unită intern și încă dintr-o perioadă relativ timpurie[32]. Nu vom revedea aici motivele acestei unități pe care le-am discutat într-o anumită măsură anterior, cu excepția precizării că explicațiile se grupează în două categorii principale: s-a spus că forma structurii sociale medievale a favorizat în mod deosebit dezvoltarea unei monarhii puternice[33] și că geografia naturală a Angliei insulare a pus mai puține obstacole decît zonele de pe continent tendinței de centralizare impusă de monarh[34].

Date fiind aceste explicații, să vedem în ce moduri au valorificat monarhii dinastiei Tudor cele mai multe dintre aceste facilități „naturale" și să explicăm astfel abilitatea Angliei în urmărirea încercărilor sale de a obține avantaje industriale în al „doilea" secol al XVI-lea.

Un factor era ceea ce uneori s-a numit „revoluția administrativă" a lui Henric sau Tudor, despre care G.R. Elton a afirmat că ar fi apărut între 1530-1542 sub genialul Thomas Cromwell, „cel mai radical dintre modernizatori"[35]. Elton susține că această perioadă a fost una de reală schimbare, una care a asistat la crearea statului suveran modern: „Statul dinastiei Tudor era o monarhie națională, într-o anumită măsură nouă în Anglia, și în timp ce preocuparea aparentă era direcționată spre monarh, accentul real era deja pus pe caracterul său național."[36]

Revoluția administrativă a fost un rezultat concomitent al unei mai mari coordonări cerută de interesele capitaliste în curs de formare. Dacă Anglia urma să fie o entitate coerentă în contextul economiei mondiale, ea nu mai putea menține mai multe economii oarecum separate[37].

Elton vede instituite o serie de noi proceduri - un nou mod de conducere a finanțelor, centralizarea

administrării sub secretarul principal, organizarea consiliului privat ca un nucleu de coordonare, raţionalizarea casei (gospodăriei) regale - fiecare din ele implicînd o reorganizare „în direcţia unei mai mari delimitări, specializări, a ordinii birocratice“[38]. Lucrarea lui Elton a dat naştere uneia dintre acele controverse fără sfîrşit în care istoricii dezbat, fără ajutorul datelor cantitative, nivelul la care anumite „diferenţe“ conduc la un salt calitativ[39].

Era Reforma lui Henric într-adevăr nouă sau nu? A fost oare schimbarea administrativă cu adevărat revoluţionară, sau a reprezentat doar o etapă în plus într-un proces care a început în secolul al XIV-lea şi a continuat pînă în secolul al XVII-lea? Mie mi se pare că Christopher Hill are un punct de vedere bine echilibrat despre ceea ce s-a întîmplat:

> „Evoluţia raportului a continuat în întreg Evul Mediu: o guvernare mai «birocratică» sub control seniorial, cînd regele era slab sau un minor, o guvernare a «curţii» sub controlul personal al regelui cînd el era puternic. Dar în secolul al XVI-lea acest ciclu a fost întrerupt. Ministerele «au părăsit curtea» fără ca regele să piardă controlul asupra lor...“[40]

Această perioadă de întărire a puterii administrative a statului a fost, în acelaşi timp, aşa cum ne reaminteşte şi Hill, „singura perioadă din istoria Angliei, începînd din 1066, cînd ţara nu a avut posesiuni peste mări (exceptînd Irlanda)“[41]. Tot talentul administrativ a putut fi astfel focalizat spre interior. Rezultatele sînt foarte sigure şi foarte importante.

Anglia a fost capabilă să dezvolte un oraş-capitală puternic ca forţă unificatoare din punct de vedere cultural şi economic[42]. Şi Anglia a fost capabilă să menţină, fără o armată permanentă, pacea internă, într-un moment de furtună pe continent, ceea ce explică, în parte, progresul său industrial[43]. Cum a putut evita Anglia războaiele religioase ale continentului cînd s-ar putea demonstra, cum face R.B. Werhnam, că în perioada ulterioară tratatului de la Cateau-Cambrésis, „instabilitatea internă a Insulelor Britanice [cauzată în mare măsură de incertitudinea succesiunii engleze] le-a transformat... într-o zonă periculoasă şi punct focal în rivalităţile Europei vestice“[44]. Ceea ce „a făcut posibilă apariţia celei de a treia mari puteri în vestul Europei şi înlocuirea

în final a celor două imperialisme gemene, habsburgic şi cel al dinastiei Valois printr-o balanţă multiplă de puteri“[45], a fost, în principal, tocmai această puternică rivalitate şi relativă epuizare a imperiilor francez şi spaniol (despre care am discutat deja), împreună cu prevederile îndrăzneţe ale Actului de Supremaţie din 1559 [*Act of Supremacy*] prin care Anglia este constituită ca stat anglican[46].

Relativa pace internă şi lipsa armatei permanente au însemnat, de asemenea, o nevoie mai mică de impozit şi de o birocraţie umflată peste mărimea sa eficientă de vînzarea funcţiilor[47]. Expansiunea puterii centrale se realiza mai mult printr-o birocraţie eficientă decît prin una mai numeroasă (şi mai împovărătoare). Realizarea ei a fost, de asemenea, posibilă prin poziţia economică a însuşi monarhului, cel mai mare proprietar de pămînt al Angliei[48]. Dar dacă puterea celui mai mare proprietar de pămînt într o economie naţională relativ izolată şi unificată urma să se bazeze pe industriile noi, atunci unde erau interesele regelui? Fără îndoială că interesele regelui erau ambigue, deoarece ca latifundiar regele căuta să-şi maximalizeze venitul din pămînturile sale, iar ca rege el căuta să-şi maximalizeze venitul de la proprietarii de pămînt[49]. O cale prin care Coroana a încercat să rezolve dilema a fost aceea a reducerii rolului său de latifundiar. Dar atunci monarhia a trebuit să găsească o altă sursă de venit. În acest scop, în 1610, Coroana a oferit parlamentului „Marele Contract“ (*The Great Contract*) - un schimb al drepturilor sale feudale pentru o alocaţie anuală[50]. Această propunere a eşuat din cauza dezacordului privind mărimea sumei anuale. Eşecul respectiv avea să contribuie, pe măsură ce valoarea venitului din renta regală se diminua, la accentuarea tensiunilor politice ale epocii.

Instabilitatea şi pacea internă, o revoluţie administrativă dar o birocraţie relativ mică, o reţea naţională de pieţe şi regele ca un mare latifundiar, o combinaţie curioasă care conduce la paradoxul şi truismul lui G.E. Aylmer conform căruia „Anglia din primii ani ai dinastiei Stuart era în acelaşi timp o ţară «foarte guvernată», dar cu un guvern foarte restrîns“[51]. Acest paradox constituie, de fapt, secretul succesului relativ al Angliei. Pentru a înţelege aceasta, trebuie să ne întoarcem la principala controversă a istoriografiei

moderne engleze: natura claselor superioare engleze în secolul care a precedat Revoluţia engleză şi rolul mult disputatei *gentry*.

Parcurgerea literaturii acestei controverse, ceea ce J.H. Hexter a numit „furtuna asupra categoriei *gentry*“[52], dă senzaţia urmăririi unui rapid şi parcă fără sfîrşit joc de ping-pong, unde fiecare lovitură primeşte o ripostă strălucită, schimburile continuînd la infinit. Nu e necesar un efort de concentrare pentru a realiza că există de fapt două controverse întrepătrunse: una asupra aspectelor de bază ale istoriei engleze în al „doilea“ secol al XVI-lea şi alta asupra direcţiilor fundamentale ale luptei în ştiinţa socială modernă. Abia după ce eşti înarmat cu această imagine este necesară concentrarea pentru a observa că unii oameni îşi schimbă de fapt atît de rapid poziţiile în mijlocul luptei încît creează imaginea unui simplu joc cu mingea într-o singură direcţie.

Dacă este dificil să înţelegi controversa, aceasta se datorează înseşi complexităţii istoriei. Să începem prin a vedea ce se crede că s-a întîmplat cu relaţiile de proprietate asupra pămîntului.

Frank C. Spooner susţine că profunda criză economică care a zguduit Europa cam de la 1540 pînă la 1560 „a fost deosebit de severă în cazul Angliei...“[53] Acesta a fost fără îndoială unul din factorii care au condus la proclamarea oficială a Reformei, ceea ce a făcut posibilă confiscarea mînăstirilor şi a altor proprietăţi bisericeşti. Coroana a vîndut apoi cea mai mare parte a acestui pămînt, atît pentru a obţine un venit imediat, cît şi ca o cale de consolidare politică, oferind cumpărătorilor ceea ce Christopher Hill numeşte „un interes legitim în protestantism“[54]. Această decizie politică a mărit substanţial cantitatea de pămînt disponibilă pe piaţă, ceea ce a accelerat întregul proces de expansiune a metodelor capitaliste de acţiune, într-un mod şi la un nivel pe care nici o altă ţară europeană (exceptînd probabil nordul Ţărilor de Jos) nu l-a cunoscut la acea dată[55]. Terenurile odată vîndute erau revîndute (şi adesea de mai multe ori). Unde au condus toate acestea în următorii 75 de ani? Aceasta pare a fi una dintre pietrele unghiulare ale dezbaterii.

Se pare că cele două argumente pe care R.H. Tawney le-a prezentat în eseurile iniţiale sînt relativ puţin controversate. Un argument a fost „că tendinţa

determinată de o piață activă a terenurilor era, pe ansamblu, de creștere a numărului de proprietăți de mărime medie, concomitent cu diminuarea celor mai mari"[56]. De notat totuși că aceasta nu spune nimic în mod necesar despre cine *peers* sau *gentry* dețin aceste proprietăți de mărime medie"[57]. A doua afirmație pe care o face Tawney este că această schimbare de teren a condus la o „agricultură mai orientată spre piață"[58]. Din nou și aici este necesară relativ puțină argumentație.

Dar care era poziția socială a celor care stăpîneau terenul? Există o confuzie în acest sens. Este mult mai mult decît o problemă semantică, deși semantica joacă rolul său atît timp cît fiecare continuă să ofere semnificații variate pentru aristocrație, *gentry* (*gentry* de sus, *gentry* de jos, *gentry* simplă, *gentleman*) și *yeoman*. Nu este întîmplător că specialiștii discută cu înverșunare acest aspect, deoarece întreaga problemă este că această perioadă din istoria engleză reprezintă nu numai un moment de schimbare economică și mare mobilitate socială individuală, ci și perioada schimbării grupurilor sociale. Nu numai noi sîntem nesiguri în ceea ce privește stabilirea grupărilor sociale, dar și oamenii timpului erau la fel[59]. Totuși, a arăta flexibilitatea unui concept într-o epocă dată nu înseamnă a-i arăta inutilitatea. Specialistul trebuie stimulat spre un optimism moderat.

Pentru a descurca firele, trebuie să începem prin urmărirea termenilor discuției. Să analizăm pe rînd aristocrația (*aristocracy*), *gentry și țăranii liberi* (*yeomen*). Dar, în timp ce facem aceasta, să ne reamintim că „schimbările economice i-au impulsionat pe cei mai întreprinzători dintre [cei care dețineau pămîntul, indiferent de denumirea lor] spre noile metode de administrare a proprietății... Ei se aflau în situația de a cîștiga mult dacă-și adaptau agricultura la noile condiții comerciale. Ei se aflau în situația de a pierde mult dacă erau atît de conservatori încît să adere la vechile metode"[60]. Pare destul de clar că nu exista o corelare universală a statusului social cu adaptabilitatea la cerințele agriculturii capitaliste. Lawrence Stone schițează un tablou al aristocrației ca fiind vinovată de „administrare incompetentă" a proprietăților mari și avînd un „gust exagerat pentru risipă evidentă", astfel încît „decalajul dintre venit și cheltuieli a crescut de la o foarte mică fisură la o imensă prăpastie"[61]. În plus,

aristocraţia a trebuit să suporte costurile înalte ale rezolvării litigiilor şi ale serviciilor publice, deoarece „Tudorii au operat printr-o birocraţie neremunerată"[62]. Dar eforturile aristocraţilor de a-şi creşte venitul erau inutile: ei comercializau arendări pe termen lung pentru încasări rapide de bani gheaţă, ei se împrumutau masiv; ei depindeau de favorurile statului pînă ce statul nu mai putea sau nu mai voia să le acorde. Toate fără folos:

> „Procesul epuizării resurselor economice ale aristocraţiei... a continuat fără întrerupere de-a lungul perioadei elisabetane... Prin 1603, se părea că întreaga structură a societăţii dinastiei Tudor era în pragul dizolvării iminente."[63]

Şi totuşi, cîţiva ani mai tîrziu acelaşi autor laudă imaginaţia şi curajul aceloraşi aristocraţi în aceeaşi epocă elisabetană:

> „În această perioadă aristocraţia a îndeplinit un rol pe care nici o altă clasă, nici *gentry*, nici negustorii nu puteau sau nu doreau să-l realizeze... Importanţa aristocraţiei din acel timp este datorată mai degrabă dorinţei ei de a încuraja şi finanţa noile acţiuni curajoase, care erau considerate riscante şi de aceea nu reuşiseră să-şi asigure sprijinul grupurilor sociale mai prudente. Deoarece industriile minieră şi metalurgică de mari dimensiuni erau totuşi noi în perioada dinastiei Tudor, aristocraţia a preluat iniţiativa în expansiunea acestor industrii. Deoarece comerţul şi explorarea oceanică erau noi, ea a jucat un rol proeminent."[64]

Această iniţiativă nu era, se pare, absentă nici pe proprietăţile lor:

> „Vechea nobilime a arătat o surprinzătoare dispoziţie... în a dezvolta noi resurse pe propriile sale moşii... Declinul economic şi social al aristocraţiei, comparativ cu *gentry*, între 1558 şi 1642, nu se datorează, în mod cert, unei lipse de iniţiativă antreprenorială."[65]

Este greu să pui de acord cele două portrete făcute de Stone. Dat fiind că statisticile lui Stone asupra mărimii crizei financiare a aristocraţiei au fost subiectul atîtor critici şi deoarece el şi-a retractat[66] parţial, şi nu total, afirmaţiile, putem foarte bine întreba împreună cu H.R. Trevor-Roper:

„Dacă «în 1600 peste două treimi din aristocrația engleză nu numai că trăia peste posibilitățile sale, ci se afla în pragul ruinei financiare»... cum putem explica faptul că aristocrația și-a revenit din această ruină iminentă și, mai mult decît atît, a supraviețuit crizei mult mai grave a următorilor șaizeci de ani? Extravaganța ei nu s-a diminuat în acei ani... Cum a procedat?“[67]

Explicația lui Trevor-Roper este că situația grea a aristocrației, „deși genuină, nu a fost niciodată atît de serioasă pe cît a presupus domnul Stone, cu cifrele sale exagerate“. Ea era „lipită“ de pămînturile sale, iar creșterea valorii pămîntului după 1600 a făcut „mai mult decît a făcut regele Iacob sau ar fi putut face orice rege“ pentru ca ea să-și mențină averile[68]. Rezultă totuși, că Stone nu este de altă părere. Deși se referă la 1620, el spune că:

„Chiar cel mai incompetent [membru al claselor proprietarilor de pămînt] n-ar fi putut să nu profite din creșterea masivă a rentelor medii în prima parte a secolului al XVII-lea. Pe urmă, nivelarea prețurilor a redus importanța administrării ineficiente a proprietății.“[69]

În ceea ce-l privește pe J.H. Hexter, care-i atacă atît pe Stone și Tawney, pe de o parte, cît și pe Trevor-Roper, pe de altă parte, el susține:

„În jurul anilor 1580, piața tranzacțiilor cu pămînturi a început să înflorească și se pare că a continuat să se dezvolte impetuos în următoarea jumătate de secol. Pe ansamblu, o creștere generală a valorii terenului este probabil foarte profitabilă, în mare, pentru oamenii care au cel mai mult pămînt de pe urma căruia beneficiază, adică chiar pentru acel segment al clasei de proprietari pe care atît Tawney cît și Trevor-Roper l-au considerat debil din punct de vedere economic.“[70]

Lăsînd la o parte însă o anumită ambiguitate în privința termenilor, poziția pe care o ia Hexter asupra acestui aspect nu este în dezacord cu cea a lui Stone și Trevor-Roper. În sfîrșit, să ne întoarcem la un al patrulea punct de vedere, diferit în multe privințe de celelalte trei, cel al lui Christopher Hill. Asupra acestei probleme, el spune:

„Prin urmare, Reforma a adus pierdere economică pentru o parte a aristocraţiei, dar nu pentru întreaga clasă. Noi ar trebui să fim atenţi ca nu cumva să vedem ceva «antifeudal» în acest proces [al transferurilor de pămînt]. Într-adevăr, într-un sens, dizolvarea [mînăstirilor] a condus la o intensificare a feudalismului, dat fiind că a multiplicat posesiunile principale... Proprietatea ecleziastică trecută [în mîinile monarhiei] a fost curînd risipită... Într-un timp scurt, deci, Reforma a întărit poziţia clasei laice conducătoare, proprietară de pămînt, deşi ea a dezavantajat pe unii dintre acei membri ai săi care fuseseră puternici pînă atunci."[71]

Dacă rezultă a fi mai puţină controversă despre aristocraţie decît apare la prima vedere, putem oare spune la fel despre *gentry* care constituiau centrul iniţial al dezbaterii? *Gentry* este, desigur, un termen mult mai vag. Cooper enumeră cîteva dificultăţi:

„Nobilimea *(peerage)* reprezintă un grup de indivizi care se bucură de un statut legal definit de care beneficiază... numai un membru de sex masculin al fiecărei familii. Astfel, ceilalţi copii ai nobililor şi descendenţilor lor care urmează primului născut vor apărea ca *gentry* în clasificarea profesorului Tawney. Marii proprietari, ori de cîte ori îşi puteau permite, erau mai generoşi cu copiii lor, în bani sau pămînt, decît s-a presupus uneori... O astfel de măsură de precauţie a influenţat în mod cert distribuirea proprietăţii... *Gentry* nu erau recrutaţi numai de jos, precum *peerage*, ei erau recrutaţi şi de sus... Mai mult, grupurile sînt incompatibile şi în altă privinţă: nobilii *(peerage)* constituiau un grup strict definit prin statut legal, în timp ce *gentry* nu erau o categorie definibilă printr-o astfel de modalitate. Este o clasificare bazată pe avere şi, într-o anumită măsură, pe modul de viaţă... Deşi titlurile de *peerage* au fost vîndute după 1603, intrarea în rîndurile nobililor nu s-a făcut niciodată printr-un simplu test de avere şi stil de viaţă."[72]

Cine sînt atunci *gentry*? *Gentry* nu sînt încă nobili şi sînt mai mult decît *yeomen*, ultimul fiind un termen la fel de dificil de definit ca şi *gentry*. Dar descoperim atunci că am inclus printre *gentry* nu numai pe fiii mai mici ai nobililor ci şi variate categorii, precum cavaleri, nobili de

la ţară şi rentieri. Aceasta ar trebui să clarifice ceea ce se întîmplă. În ordinea ierarhică a societăţii feudale s-a dezvoltat un mare număr de categorii care au fixat rangul, datoriile, privilegiile şi onorurile. Rangurile au evoluat permanent, continuitatea familiei fiind desigur instabilă, corelarea venitului cu rangul variind. Expansiunea agriculturii capitaliste era reflectată în sistemul de stratificare printr-o nouă categorie de „latifundiar" (care în mod sigur poate fi divizată în funcţie de mărimea posesiunii). *Gentry* apare ca un termen acoperind proprietarii de pămînt capitalişt. Ceilalţi termeni nu au dispărut. Dar *gentry* era o denumire de grup, care s-a extins încet, tinzînd să absoarbă şi să anuleze alţi termeni. În perioada elisabetană mai existau „aristocraţi" şi *yeomen*, pe lîngă *gentry*. În secolul al XX-lea sînt, în realitate, numai „fermieri". Nu ajungem nicăieri dacă încercăm să identificăm *gentry* prin caracterizarea acestei categorii fie aşa cum a fost definită ea la un moment dat, fie prin determinarea realităţii sociale existente la vremea respectivă. Cheia rezolvării problemei constă în înţelegerea faptului că *gentry* nu era numai o clasă în formare, ci şi un concept în curs de cristalizare. Era, oricum, cazul vinului nou în sticle vechi. F.J. Fisher este cel care, după părerea mea, a pus problema în mod corect: „Efectul schimbărilor economice ale noilor secole, al XVI-lea şi al XVII-lea, a fost în primul rînd acela că a oferit categoriilor existente noi posibilităţi, le-a insuflat un nou spirit şi mai puţin a creat noi categorii de oameni."[73]

Christopher Hill, din contră, mi se pare că măreşte confuzia în modul în care formulează problema:

> „În mod sigur, trebuie să pornim de la faptul că *gentry* nu erau o clasă economică. Ei erau o clasă socială şi legală, dar economic erau divizaţi. Secolul inflaţionist dinainte de 1640 a fost o mare turnantă în care au avut loc diviziuni economice în toate categoriile comunităţii. Unii *yeomen* au evoluat spre nobilime; alţii au decăzut. Unii nobili au acumulat vaste proprietăţi, alţii erau în pragul ruinei. Este uşor de susţinut că *gentry* nici nu s-au ridicat nici nu au căzut, dacă luăm în considerare eşantioane din această clasă: căci unele familii au progresat, iar altele au decăzut."[74]

Deşi descrierea empirică a faptelor sociale mi se pare fără cusur, teoretizarea pare a scăpa esenţialul, mai precis viziunea marxistă. „Semnul distinctiv al *gentry*", spune Julian Cornwall, „era proprietatea asupra pămîntului."[75] Termenul de *gentry* era *destinat* să cuprindă un grup de oameni care se aflau cu toţii în aceeaşi relaţie cu mijloacele de producţie: proprietari ai unui pămînt nemoştenit, care producea pentru piaţă. Imaginea clară a acestui proces a fost umbrită de faptul că oamenii încă mai apreciau avantajul social al unei categorii legale mai vechi[76]. Interesul *economic* comun a fost cel care, în secolul al XVI-lea şi mai tîrziu, a constituit tema dominantă unificatoare a acesei categorii. În cadrul unei clase economice, unii pot fi mai bogaţi decît alţii, mai plini de succes decît alţii pe piaţă. Variaţia în venit nu demonstrează că un grup nu este o clasă.

Dar atunci ce lumină aruncă aceasta asupra dezbaterii, clasice de acum, privind categoria de *gentry*? Ideea esenţială a lui Tawney a fost că *gentry* erau un grup cu un stil de viaţă mai bine adaptat pentru supravieţuire în era inflaţiei decît risipitoarea nobilime şi speculanţii debitori. „Comparaţi cu aventurierii care făceau negoţ cu proprietăţi pe care nu le văzuseră niciodată, *gentry* erau o populaţie stabilă confruntată cu simpli jefuitori."[77] Avantajul acestora asupra perechii lor franceze era că ei erau „puţini şi căliţi în cadrul severului sistem familial englez, care a sacrificat individul în favoarea instituţiei"[78]. Ei erau din punct de vedere politic mult mai puternici decît omologii lor olandezi, „separaţi cu totul de rădăcinile lor rurale"[79], deoarece ei „combinau ataşamentul lor local şi popular, esenţial pentru a dobîndi un rol reprezentativ, cu aroma aristocratică de *nobiles minores* şi au jucat pe rînd fiecare carte cu un realism plin de tact, dar fără milă"[80]. Prin urmare ei condensează procesul succesiunii elitelor despre care Pirenne susţine că era esenţa istoriei sociale a capitalismului[81]. Rezultatul a fost că „instituţiile politice [nu erau] conforme cu realităţile economice", ceea ce a condus în mod inexorabil la o revoluţie engleză condusă de *gentry* „în ascensiune" şi determinată de „forţe obiective prea puternice [pentru a fi controlate de parlament sau de conducător]"[82].

Atacul lui Trevor-Roper, aşa cum este bine ştiut, se baza, în afară de contestarea statisticilor lui Tawney şi a

operaţiilor de codificare[83], pe sugerarea faptului că modelul explicativ al arenei politice era neîntemeiat:

„Am sugerat deja că baza multor familii, fără îndoială «în creştere» era funcţia, mai degrabă decît pămîntul. Aş merge acum mai departe. În loc de distincţia dintre proprietari ai pămîntului «vechi» şi «noi», între nobilime şi *gentry*, aş propune ca fiind mai semnificativă distincţia societăţii agrare a dinastiilor Tudor şi Stuart, respectiv distincţia dintre «curte» şi «ţară», dintre deţinătorii funcţiilor şi simplii proprietari ai pămîntului...

Ce averi au făcut funcţionarii lui Henric al VIII-lea care au înfăptuit naţionalizarea proprietăţilor mînăstireşti! În mod firesc, cele mai bune afaceri le-au făcut ei şi agenţii lor locali, *gentry* deţinători de funcţii în provincii...

Dar ce s-a întîmplat cu simplii reprezentanţi ai *gentry* care nu aveau asemenea poziţii? Pe măsură ce fiecare recompensă devenea mai valoroasă, ei aveau tot mai puţine şanse de a o obţine."[84]

Prin urmare, războiul civil englez poate fi văzut, cel puţin în parte, ca revolta simplilor reprezentanţi ai *gentry* împovăraţi de impozite împotriva unei curţi renascentiste.

În final, J.H. Hexter accentuează că există un „al treilea grup de proprietari englezi ai pămîntului"[85]. El afirmă că o privire asupra opoziţiei parlamentare faţă de Stuarţi demonstrează că aceasta nu provine din „clasa mijlocie rurală însetată de putere" a lui Tawney, deoarece ei sînt „*gentry* de ţară bogaţi" (este această părere chiar atît de diferită de cea a lui Tawney?); nu sînt nici „ţăranoii supăraţi şi asupriţi" ai lui Trevor-Roper, pentru că ei erau un „grup de oameni neobişnuit de bine educaţi" (este aceasta într-adevăr incompatibilă cu concepţia lui Trevor- Roper?)[86].

Totuşi, dacă urmărim afirmaţiile favorabile ale lui Hexter, ne vom putea forma o imagine realistă despre rolul social al *gentry*-lor, deşi nu aceea pe care crede el, la prima vedere, că ne-o sugerează. La un moment dat el spune în critica sa: „Noi am rămas totuşi cu problema pe care a lansat-o Tawney în cercetarea sa... De ce, în această conjunctură istorică specială, «ţara» şi-a găsit conducerea în straturile sociale care nu erau în vîrful ierarhiei? De ce printre *gentry* mai degrabă decît în

nobilime?“[87] Răspunsul lui Hexter este, în esenţă, că afirmarea politică a *gentry*-lor poate fi explicată prin creşterea puterii militare a regelui în paralel cu declinul puterii militare a magnaţilor teritoriali. „În consecinţă, *gentry* din perioada dinastiei Tudor au acţionat cu o independenţă mai mare decît predecesorii lor din timpul dinastiilor Lancaster şi York.“[88] Aşa cum mulţi au observat, consensul este total. Şi, aşa după cum subliniază Stone: „*Deus ex machina* domnului Hexter pentru a explica creşterea puterii politice a *gentry*-lor este întru totul superficială: el spune că aristocraţia a pierdut controlul militar. Desigur; dar de ce s-a întîmplat aceasta?“[89] Ne reîntoarcem astfel la acele variabile centrale pe care le-am discutat (aşa cum au făcut-o Tawney şi Trevor-Roper): dezvoltarea unui aparat de stat birocratic şi a agriculturii capitaliste, precum şi legătura dintre cele două[90].

Hexter porneşte cu elan după aceea împotriva „mitului clasei mijlocii“. Dar aici el contestă în realitate liberalismul secolului al XIX-lea şi nu marxismul „inconştient“ care, sugerează el, marchează atît de mult istoria economică modernă[91]. De fapt, propria sa analiză nu este în realitate atît de diferită de cea a lui Tawney şi Trevor-Roper. Tudorii, spune el, nu erau favorabili clasei mijlocii, exceptînd „un cerc restrîns de negustori-bancheri de pe lîngă dinastia Tudor“, un grup de „capitalişti legaţi de Curte“[92].

Politica dinastiei Tudor a fost într-adevăr foarte consecventă:

> „[Ea] era de obicei foarte sensibilă la interesele legitime. Le proteja pe cele vechi şi crea unele noi în cadrul formelor emergente de acţiune... Politica dinastiei Tudorilor nu a fost nici să stea cu încăpăţînare în calea schimbării, nici să o scape de sub control, ci să o ghideze, să o aducă, aşa cum se spunea, la o formulă conformă cu buna rînduială.“[93]

Şi, pentru a fi bine înţeles, Hexter adaugă: „Tudorii priveau clasa mijlocie ca fiind vaca de muls a statului“[94].

Dar tocmai Lawrence Stone a fost cel care a evidenţiat măsura în care dinastia Tudor a exercitat controlul economic, a favorizat un grup restrîns de antreprenori, dar nu burghezia în totalitate şi a pus întărirea puterii militare a statului pe prim-plan[95], iar

esenţa demonstraţiei lui Trevor-Roper este că *gentry* s-au împotrivit ipostazei de vacă de muls.

În sfîrşit, spune Hexter, nu se poate spune că spiritul capitalist a apărut abia în secolul al XVI-lea, deoarece el exista de mult, şi nici că „proprietarii de pămînt din secolul al XVI-lea au aşteptat exemplul şi inspiraţia negustorilor orăşeni“[96] pentru a se lansa în agricultura capitalistă. Chiar aşa. Dar în acest caz ne întoarcem la imaginea unei clase capitaliste în formare cu membrii recrutaţi din diferite medii sociale[97].

De ce ar părea curios acest fapt? Aşa ceva s-a întîmplat, după cum am văzut, în decursul întregii economii mondiale europene[98]. Au existat, fără îndoială, diferite expresii politice ale diferitelor subgrupări în cadrul categoriei de *gentry*. Barrington Moore, de exemplu, are o sugestie în legătură cu opoziţia politică a „*gentry*-lor în declin“ ai lui Trevor-Roper, ceea ce face fenomenul total compatibil cu opoziţia politică a „*gentry*-lor în ascensiune“ ai lui Tawney. El îl citează pe Tawney: „Există o mare parte a *gentry*-lor care stagnează sau care intră în declin. Ar fi uşor de găsit stăpîni feudali care ţin pasul cu vremea şi care obţin maximum de profit de pe urma proprietăţilor lor“[99]. Moore afirmă apoi despre cei care „stagnează“:

> „Este posibil ca aceşti «nemulţumiţi şi morocănoşi» să fi reprezentat o fracţiune a elementului radical în spatele lui Cromwell şi al Revoluţiei Puritane, deşi această mişcare şi-a avut originea principală mult mai jos pe scara socială. Astfel, sub impactul comerţului şi al unor industrii, societatea engleză se destrăma de sus în jos într-un mod care a permis focarelor de nemulţumire generate de aceleaşi forţe să treacă temporar în centrul atenţiei... În acest proces, pe măsură ce vechea ordine se destramă, anumite categorii sociale, care dispăruseră datorită tendinţelor economice de lungă durată, revin la suprafaţă şi fac o mare parte din «treaba murdară» violentă, de distrugere a *vechiului regim* [*ancien régime*], pregătind astfel terenul pentru o nouă serie de instituţii. În Anglia, principala afacere murdară de acest tip a fost actul simbolic de decapitare a lui Carol I.“[100]

Hexter are probabil dreptate atunci cînd sugerează că au existat trei tipuri de proprietari de pămînt: „în

ascensiune", „în declin" şi „alţii". Şi este foarte plauzibil ca opoziţia politică să tindă să se coreleze cu primele două tipuri, mai mult decît cu cel de-al treilea. Aceste detalii sînt esenţiale pentru o explicaţie a politicii de la începutul epocii Stuart[101]. În stabilirea curentelor de schimbare socială este mult mai important să se vadă ridicarea clasei *gentry* nu ca o forţă economică, nici ca o entitate politică, ci ca o categorie socială.

Concentrarea asupra detaliului, în timp ce se relevă adesea lipsa de substanţă a generalizărilor vagi, poate de asemenea să estompeze schimbarea seculară. Lawrence Stone, după elaborarea unei astfel de analize detaliate a complexităţii mobilităţii sociale din Anglia în această perioadă, scoate în evidenţă faptul că forma acestei analize tindea să piardă din vedere două mutaţii importante în cadrul societăţii engleze:

> „Prima a fost polarizarea societăţii în bogaţi şi săraci: clasele de sus au devenit relativ mai numeroase şi veniturile lor reale au crescut; cei săraci au devenit relativ mai numeroşi iar veniturile lor reale au scăzut. A doua, o egalitate mai mare în rîndul claselor de sus: în primul rînd, bogăţia şi puterea păturii superioare a *gentry*-lor foarte avuţi au crescut mai mult faţă de cele ale aristocraţiei; şi în al doilea rînd s-a mărit averea, a crescut numărul şi statusul social al negustorilor şi meseriaşilor comparativ cu proprietarii de pămînt."[102]

J. Hurstfield susţine acelaşi lucru, accentuînd pe impactul acestor schimbări asupra politicii celui „de-al doilea" secol al XVI-lea:

> „În Anglia, aristocraţia nu a devenit niciodată o castă iar *gentry* proprietari de pămînt nu au devenit niciodată mică nobilime. Ca urmare, clasele de mijloc şi cele de sus se aflau într-o relaţie mult mai apropiată una faţă de cealaltă decît faţă de monarhie; şi, în vremuri de criză, au avut mult mai multe în comun între ele decît cu coroana."[103]

Stone şi Hurstfield evidenţiază aici esenţa problemei: procesul apariţiei unei noi clase sociale în cadrul căreia „vechea" distincţie aristocraţie-*gentry* îşi pierdea semnificaţia. După cum rezumă Perez Zagorin situaţia, tendinţa generală a lungului secol al XVI-lea în Anglia „a fost de a încredinţa oamenilor... capabili să ruleze capital în agricultură, comerţ şi industrie... conducerea vieţii

sociale“[104]. Şi această clasă mixtă a cîştigat în detrimentul ţărănimii[105]. Situaţia din Anglia este o bună ilustrare a generalizării lui Lattimore: „În orice societate în curs de schimbare graduală, cei care conduc sînt întotdeauna cei care păstrează ce este mai bun din ce rămîne din vechea ordine şi în acelaşi timp iau ce este mai bun din ceea ce oferă noua ordine, [conducînd în timp la] o considerabilă diversificare...“[106]

Dacă *gentry* ar fi pur şi simplu denumirea fermierilor capitalişti cînd au devenit o clasă, cine sînt *yeoman*-i? *Yeoman* este un termen la fel ca şi *gentry*, un termen socio-juridic preexistent al cărui sens a evoluat în secolul al XVI-lea. Mildred Campbell, în cartea ei despre *yeoman*-i englezi, analizează diferitele sensuri ale cuvîntului şi relaţia lui cu termeni cum ar fi fermier, *gentleman*, cultivator, agricultor, ţăran liber şi muncitor, notînd cu vehemenţă: „Iniţial s-ar putea spune că nimic nu este mai explicit decît distincţia care tocmai s-a pus în discuţie“[107]. Concluzia ei este că

> „statutul de *yeoman*, văzut în termenii relaţiei lui cu alte grupări din structura socială, are un caracter destul de definit. Ei reprezentau o substanţială clasă rurală de mijloc, a cărei preocupare principală o constituiau pămîntul şi interesele agricole, un grup care trăia «în zona temperată dintre grandoare şi sărăcie», servind Anglia, ei fiind o «clasă de mijloc»... între *gentry* şi ţărănimea aservită.“[108]

Pentru a analiza rolul acestui grup trebuie să ne întoarcem la o temă discutată într-un capitol anterior, evoluţia sistemului de proprietate în agricultura engleză. Marx, în discuţia sa despre geneza arendei de pămînt capitaliste, scoate în evidenţă un aspect esenţial care este adesea omis în exegeza opiniilor sale:

> „O dată ce renta ia forma de rentă în bani, şi prin aceasta relaţia dintre ţăranul care plăteşte renta şi stăpînul feudal devine o relaţie fixată prin contract - o dezvoltare care este în general posibilă numai atunci cînd piaţa *mondială*, comerţul şi manufactura au atins un anume nivel relativ ridicat - concesionarea de pămînt capitaliştilor îşi face şi ea în mod inevitabil apariţia. Aceasta din urmă s-a aflat pînă acum dincolo de limitele rurale iar acum transferă la ţară şi în agricultură capitalul achiziţionat în oraşe şi o dată cu el modul de producţie capitalist dezvoltat -

adică crearea unui produs ca o simplă marfă şi exclusiv ca un mod de însuşire a plusvalorii. Această formă poate deveni regulă generală *numai în acele ţări care domină piaţa mondială* în perioada de tranziţie de la modul de producţie feudal la cel capitalist."[109]

Ceea ce relevă afirmaţia lui Marx este că procesul de transformare în sistemul de proprietate asupra pămîntului nu este unic în Anglia, după cum este evident. Dar pe măsură ce Anglia (şi Republica Olandeză) devin din ce în ce mai mult teritoriile centrale în economia mondială europeană în „cel de-al doilea" secol al XVI-lea (şi chiar mai mult spre sfîrşitul secolului al XVII-lea şi în secolul al XVIII-lea), procesul se desfăşoară mai departe şi mai repede în aceste zone tocmai pentru că ele reprezintă centrul. Este esenţial ca resursele să fie folosite mai eficient pentru a beneficia de pe urma poziţiei comerciale şi financiare centrale în economia mondială. În Anglia a fost spre avantajul claselor proprietarilor de pămînt să treacă la un sistem de totală înstrăinare a pămîntului, după cum a fost spre folosul claselor proprietarilor de pămînt din Polonia (şi chiar din sudul Franţei, să zicem) să împiedice mişcările în această direcţie.

Pentru a putea înstrăina în totalitate pămîntul, pentru ca producţia în vederea vînzării mărfii să constituie preocuparea precumpănitoare a agriculturii, trebuie să se elimine nu numai diferitele feluri de sisteme feudale de proprietate asupra pămîntului. Trebuie să se elimine, de asemenea, ţăranul fermier, deoarece ţăranul ar putea să rămînă ataşat de pămînt, angajîndu-se în tipuri marginale de activităţi de producţie, din alte motive decît cel al maximalizării profitabilităţii pe termen scurt. Cum s-a realizat de fapt o astfel de eliminare.

H. John Habakkuk subliniază faptul că există trei moduri de a expropria ţăranii: izgonindu-i de pe proprietăţile lor şi incorporîndu-le pămîntul în domeniu; forţîndu-i să cedeze proprietăţile pe viaţă pentru arende limitate; făcînd să dispară drepturile comunale ale ţăranilor. El argumentează că în „cel de-al doilea secol" al XVI-lea numai acei ţărani care erau arendaşi pe termen limitat sau pe viaţă fără drept de reînnoire au fost efectiv supuşi unor astfel de forme de expropriere, şi el estimează că aceştia au însumat numai aproximativ 35% din ţărănime[110]. Cît despre

vînzarea pămînturilor, imaginea este departe de a fi unilaterală:

„În timpul acestei perioade... au existat cu siguranţă stăpîni feudali *(seigneurs)* care au cumpărat pămînt de la ţărani; au existat de asemenea unii ţărani care acumulaseră atît de multe bunuri încît au fost ridicaţi la rangul de *gentry*. În ambele cazuri rezultatul a fost o diminuare a proprietăţii ţărăneşti. Dar au existat şi ţărani care au cumpărat marile domenii atunci cînd au fost puse în vînzare, sau care au obţinut drept de arendă. Rezultatul exact al acestor tranzacţii nu este cunoscut. Dar este totuşi posibil ca aceste achiziţii să fi însumat un cîştig mai degrabă decît o pierdere pentru ţărănime; în timp ce, pe de o parte, marii proprietari expropriau ţăranii, pe de altă parte, ţăranii, acumulînd bunuri, diminuau domeniile stăpînilor feudali."[111]

Deplina capitalizare a agriculturii avea abia să urmeze în Anglia. În secolul al XVI-lea *yeoman*-ul avea încă un rol de jucat. Comercializarea din ce în ce mai puternică a agriculturii a oferit în această perioadă micului proprietar de pămînt nu numai „pericole", ci şi „ocazii". Campbell, care devine puţin romantic, vede *yeoman*-ul oarecum eroic:

„Stăpînii feudali intriganţi şi vecinii însetaţi de pămînt erau întotdeauna gata să profite de pe urma necazurilor unui om. Deşi în esenţă preţurile erau într-o constantă creştere, existau uneori fluctuaţii care veneau fără avertisment şi într-o succesiune nesigură. Alte evenimente nefaste contribuiau la nesiguranţa vremurilor. Epidemiile necontrolate erau o spaimă constantă. Pierderile datorită incendiilor erau obişnuite, iar asigurarea de orice tip era practic necunoscută. Pentru astfel de zile negre omul trebuia să aibă economii sau, dacă nu, să se îndatoreze...

Dar atunci cînd este vorba de a înota sau de a se scufunda, dacă sorţii nu sînt prea potrivnici, omul încearcă în general să înoate... şi în ciuda condiţiilor incerte expuse mai sus, mai mult decît oricînd în istoria proprietăţii asupra pămîntului în Anglia, omul de rînd care era harnic şi întreprinzător avea ocazia să prospere. Acei care puteau face faţă furtunilor au găsit în preţurile mai mari şi în pieţele mai bune ocazii pentru profit care i-a impulsionat spre un efort

mai mare. Cîştigul dă naştere dorinţei pentru un cîştig mai mare."[112]

Chiar dacă *yeoman*-ul nu a fost beneficiarul direct al dizolvării mînăstirilor, el s-a putut bucura, în cele din urmă, de unele avantaje[113].

După cum au subliniat mulţi, au existat două tipuri de îngrădiri în acea epocă: îngrădirea marilor domenii pentru păşunat şi îmbunătăţirea micilor proprietăţi pentru o mai eficientă cultivare a pămîntului. În acest din urmă proces, *yeoman*-ii au jucat un rol central, un rol cu atît mai important cu cît a avut importante consecinţe sociale în privinţa creşterii cantităţii de alimente fără a se expune tipului de opoziţie politică, ca în cazul îngrădirii păşunilor[114]. O parte a îmbunătăţirilor s-a datorat altor factori care au mărit eficienţa muncii. Thirsk o atribuie:

„Utilizării unor asolamente mai intensive, însoţite de o îngrăşare a solului mai consistentă, folosirii unor varietăţi îmbunătăţite de cereale, şi probabil, cel mai important dintre toate, creşterii impresionante a suprafeţei arabile totale ca urmare a fertilizării terenului steril şi a conversiunii păşunilor... Îngrăşarea mai intensă a terenului arabil a fost desigur posibilă prin creşterea mai multor animale, ceea ce a avut ca rezultat o creştere a cantităţii de carne, lînă şi alte produse animaliere. Creşterea numărului de vite a fost posibilă prin îmbunătăţirea păşunilor şi a pajiştilor cu ajutorul fertilizatorilor, prin sporirea posibilităţilor de păşunat primăvara, prin irigarea pajiştilor în vestul ţării, prin sporirea suprafeţei cultivate, prin sporirea posibilităţilor de păşunat vara prin asanarea mlaştinilor şi prin ameliorarea zonelor mlăştinoase de coastă. *Astfel, ameliorările în privinţa terenului arabil şi a păstoritului mergeau mînă în mînă*, fiecare venind în sprijinul celeilalte şi *ambele contribuind la promovarea specializării şi interdependenţei regiunilor*."[115]

Includerea Ţării Galilor în diviziunea engleză a muncii în această perioadă a contribuit la procesul de ameliorare a agriculturii. În primul rînd, impunerea formelor juridice englezeşti, în special dreptului de primogenitură a condus la o mare nesiguranţă în privinţa sistemului de proprietate asupra pămîntului. Acest fapt a fost propice creării de mari domenii în Ţara Galilor. „De la un capăt

al Țării Galilor la altul era o perioadă a constituirii de domenii și de întemeiere a averilor familiale."[116] Această situație era valabilă mai ales în „zonele sudice anglicizate" unde exista „o pronunțată inegalitate în privința dimensiunii domeniilor..."[117] Bănuiesc că proprietarii de pămînt erau în mod disproporționat englezi. Gradul de ameliorare agricolă generat de îngrădirile din Țara Galilor pare a fi fost mai ridicat decît în Anglia. Pînă în acel moment Țara Galilor suferise de pe urma „tehnicilor de jefuire"[118]. Totuși, aceasta a însemnat o dizlocare mai puternică a populației, care a migrat în Anglia, unde avea șanse mai mari să devină parte a lumpenproletariatului, o bună parte sfîrșind - așa cum am menționat deja - ca mercenari.

Campbell afirmă că această perioadă a fost o epocă a „foamei de pămînt"[119]. „Printre cei înfometați de pămînt, nici unii nu erau mai avari decît *yeoman*-ii."[120] Acest fapt a fost profitabil, așa cum este dovedit de locuirea rurală din Anglia anilor 1570-1640, perioada „Marii reconstrucții", opera, potrivit lui W.G. Hoskins, „marilor cultivatori, *yeoman*-ilor și reprezentanților *gentry* mai puțin avuți, toți avînd în mare aceeași origine socială în secolele medievale"[121]. Totuși, Lawrence Stone citează același fapt ca o dovadă în plus pentru „ridicarea clasei *gentry*"[122], un indiciu legat de flexibilitatea denumirilor pe care le folosim. Oare acești *yeoman*-i nu sînt pur și simplu versiunea mai puțin capitalistă a *gentry*-lor care sînt fermieri capitaliști?[123]

Acest aspect devine mai clar dacă vedem cine pierde, de fapt, în procesul de îngrădiri (de ambele tipuri). Pe măsură ce îngrădirile continuă să apară - fie îngrădirile la scară mare ale proprietarilor de oi sau cele la scară mică ale *yeoman*-ilor în ascensiune - un număr de oameni care pînă atunci trăiseră pe și de pe urma pămîntului au fost forțați să-l părăsească, iar alții au fost reduși la statutul de lucrători lipsiți de pămînt care munceau pentru salarii[124]. Acest fapt a fost mult timp considerat a fi un element central în crearea surplusului de muncă, ce constituie un element esențial în „comercializarea vieții englezești"[125]. Această mutație a avut loc între 1540 și 1640. Ca urmare a presiunii economice, unii din pătura de jos au cîștigat dar mult mai mulți au pierdut[126]. Într-adevăr, se poate ca tocmai procesul de eliberare a țăranului de constrîngerile feudalismului să fi constituit un mod suplimentar de

sărăcire. Alexander Savine, în articolul lui despre rămăşiţele iobăgiei feudale în Anglia dinastiei Tudor, notează paradoxul că „pentru iobagul din secolul al XVI-lea dependenţa sa personală de stăpînul feudal a devenit mai apăsătoare în momentul în care şi-a obţinut independenţa“[127]. Paradoxul este prea simplu pentru a fi explicat. Eliberarea nu se producea pe gratis. Era cumpărată. Într-adevăr, trebuie să se fi cumpărat la preţuri mari, deoarece Savine notează:

> „Eliberarea iobagilor era considerată ca o sursă obişnuită de venit pentru stăpînii feudali... Eliberarea ultimilor iobagi era o politică rentabilă. Aceasta se petrecea atît de deschis în secolul al XVI-lea încît curtenii din epoca elisabetană puteau primi ca o distincţie specială, un favor din partea suveranului, împuternicirea de a elibera un număr anumit de familii iobage de pe domeniile coroanei; adică li se permitea să-şi refacă averile cu plăţile pentru eliberare.“[128]

Iobagii nu mai prestau munca saptămînală pe domeniul stăpînului feudal[129]. Mai degrabă, „dependenţa personală a iobagului a devenit un simplu pretext pentru aservire“[130]. Astfel, în decursul procesului, mulţi au devenit, desigur, săraci lipsiţi de pămînt.

Alte dovezi ale acestei pauperizări găsim în dispariţia efectivă a categoriei cultivatorilor. Pe de o parte, unii cultivatori „evoluau spre *yeoman*-i şi distincţiile între cultivatori şi *yeoman*-i erau estompate“[131]. Pe de altă parte, cultivatorul mai sărac o ducea mai prost decît mulţi lucrători din zona rurală care aveau gospodărie mică şi trebuiau să lucreze ca zilieri sau sezonieri pentru a-şi putea cîştiga existenţa[132]. Oare cultivatorii angajaţi sporadic nu s-au gîndit să devină muncitori angajaţi permanent?

În orice caz, ambele aceste categorii de lucrători agricoli erau expuse îngrădirii şi violării dreptului asupra păşunilor comune. În special violarea acestui drept a condus la abandonarea satelor şi la migraţie[133]. Everitt subliniază faptul că deosebirea din ce în ce mai mare dintre ţăranii *yeoman* şi acei „săraci care se stabileau în mod ilegal şi vagabonzi, în realitate lipsiţi de pămînt, adesea de curînd izgoniţi din altă parte“ era un fenomen care se putea observa mai ales în aşezările de curînd întemeiate în zonele de pădure de la ţară[134] şi că „din

acest grup din urmă, ca urmare a originii lor seminomade, era recrutată în general armata din ce în ce mai numeroasă a lucrătorilor sezonieri, fapt generat de necesitățile agriculturii orientate spre comerț“[135].

Astfel a apărut problema politică crucială a cerșitului și vagabondajului, o caracteristică bine cunoscută a Angliei elisabetane[136]. Frank Aydelotte vede trei factori separați care, combinați, au contribuit la răspîndirea vagabondajului în epoca elisabetană: îngrădirile domeniilor în mod sigur și cel mai important; dar de asemenea pacea Tudorilor și ca urmare destrămarea unor enorme suite de servitori ai nobililor, ca și dizolvarea mînăstirilor corelată cu dispariția rolului lor filantropic. Părerea lui Aydelotte în legătură cu acești vagabonzi, care nu poate fi cu mult diferită de cea a conducătorilor din acele timpuri, este ca ei să fie tratați ca o problemă *socială*:

> „Departe de a fi o clasă impotentă sau inofensivă, vagabonzii secolului al XVI-lea reprezentau o mare parte din puterea Angliei medievale. Mulți dintre ei aveau stofă bună dar nu și-au găsit un loc util în schema economică a Angliei moderne. Ei aveau mințile necesare pentru a pune la cale fapte rele și curajul de a le pune în practică. Printre ei se numărau nemulțumiți și agitatori politici, religioși și sociali. Ca urmare, ei erau un pericol și o pacoste în Anglia elisabetană. Vagabonzii constituiau o asemenea amenințare încît i-au făcut pe cei ce alcătuiau legile, începînd cu epoca lui Henric al VII-lea, să se gîndească serios la un remediu, atît prin conceperea unor reglementări îngrăditoare cît și prin punerea lor în aplicare, pînă cînd problema a fost în sfîrșit rezolvată, în măsura în care legislația o putea rezolva, prin admirabilele legi pentru săraci din 1572, 1597 și 1601.“[137]

Admirabile? Poate, deși fără îndoială nu în sensul simplist în care Aydelotte vrea să le admirăm.

Aceste legi aruncă totuși o lumină asupra rolului pe care îl juca aparatul de stat. În primul rînd, să notăm că legislația „bunăstării sociale“, necunoscută pînă acum în Europa, apare pe scenă în *multe* locuri în această perioadă. Mai mult decît atît, nu este nici măcar vorba despre o invenție simultană, ci de o difuzare culturală conștientă[138]. În al doilea rînd, legătura dintre o astfel de

legislaţie şi transformarea economică este ambiguă. Era, în mod sigur, un răspuns la o reacţie la criza socială generată de schimbarea economică, un mod de a preîntîmpina revolta politică[139]. Dar sensul ei economic nu era de suport direct pentru clasele capitaliste. A fost o formă de stabilizare al cărei efect era cel puţin de constrîngere, în aceeaşi măsură pentru patroni şi pentru lucrători[140]. Această politică de constrîngere monarhică a jocului liber al capitalismului din secolul al XVI-lea este în contrast puternic cu sprijinul acordat de stat, atunci cînd intervine în procesul îngrădirilor mari şi definitive din secolul al XVIII-lea[141].

Se emite adesea ipoteza că Tudorii şi primii Stuarţi „au dat greş“ pentru că rezultatul final al politicii lor a fost Revoluţia Engleză. Dar poate că Revoluţia Engleză ar trebui privită ca o măsură a „succesului“ monarhilor Tudor-Stuart prin faptul că ei au împiedicat revoluţia atît de mult timp. Să observăm reacţiile ţăranilor englezi obidiţi din secolul al XVI-lea. Mulţi dintre ei au ales vagabondajul. O altă posibilitate era revolta ţărănească şi au existat cu siguranţă revolte ţărăneşti. Dar ar trebui notat faptul că au existat mai puţine în Anglia atunci decît înainte, şi mai puţine în acea perioadă în Anglia decît în Franţa sau în altă parte pe continent.

Fiecare dintre aceste contraste merită a fi analizat. R.H. Hilton susţine că îngrădirile din secolul al XVI-lea au avut o „preistorie“. Procesul de părăsire a pămînturilor datează din secolul al XIII-lea. A existat desigur fenomenul de depopulare, dar Hilton este de părere că sărăcia a fost o explicaţie mai profundă pentru exodul rural[142]. Apoi a urmat „lungul“ secol inflaţionist al XVI-lea. În timp ce în estul Europei stăpînii feudali au forţat lucrătorii să se întoarcă la pămînturi deoarece le-o impunea sistemul fiscal-comercial de producţie aflat în dezvoltare, Anglia s-a axat pe păstorit (care necesita mai puţină muncă) şi a mărit eficienţa producţiei arabile (care necesita mai puţină muncă). Departe de a dori să lucreze domeniile direct, marii proprietari de pămînturi au căutat arendaşi şi au preferat „fermieri capitalişti“ ca arendaşi în locul „ţăranilor“[143]. Avînd în vedere că aceasta a fost spre dezavantajul multora în zonele rurale, de ce nu s-au opus ţăranii mai mult? Hilton susţine că erau prea slabi ca să reziste[144]. O confirmare în plus se poate găsi în observaţia lui C.S.L. Davies că a existat o rezistenţă

relativ *mai mare* a ţăranilor în „primul“ secol al XVI-lea decît în „cel de-al doilea“, ori, dacă asprimea condiţiilor ar fi suficientă pentru a explica revoltele ţărăneşti, ar fi trebuit să se întîmple invers. Numai după 1590 creşterile rentelor se ridică peste măririle de preţuri. Davies oferă două tipuri de explicaţii pentru aceasta. Pe de o parte, conceptul de rentă variabilă era relativ nou şi era deci de neconceput în „primul“ secol al XVI-lea în timp ce în „cel de-al doilea“ ţăranii erau obişnuiţi cu acest concept[145]. Şi în al doilea rînd, şi poate cel mai important, *yeoman*-ii nu erau afectaţi în mod negativ de îngrădiri[146].

Să ne întoarcem acum la o comparaţie a categoriei de *yeoman* în Anglia şi Franţa în aceeaşi perioadă. Aici Davies observă că povara impozitelor a fost aceea care a condus în modul cel mai direct la revoltă împotriva autorităţii centrale, şi această povară era mai mică în Anglia decît în Franţa datorită dimensiunii mai mici a statului, a unei birocraţii mai puţin venale şi deci mai puţin extorcante şi a slăbiciunii instituţionale a regiunilor, ceea ce a redus ponderea aparatului de stat, eliminînd de asemenea focarele de revoltă[147].

În sfîrşit, să analizăm un ultim contrast, revoltele ţărăneşti din secolul al XVI-lea în Anglia şi cele din secolul al XVIII-lea. Tawney subliniază că acesta este un contrast între „preponderenţa lor... în mijlocul secolului al XVI-lea“ şi „prin comparaţie, raritatea lor, două sute de ani mai tîrziu“, deşi exista aceeaşi cauză potenţială, îngrădirile[148]. Tawney susţine că tulburările agricole din secolul al XVI-lea „marchează tranziţia de la revoltele feudale ale secolului al XV-lea, bazate pe coeziunea tuturor claselor dintr-o localitate împotriva conducerii centrale, la cele în care o clasă se ridică împotriva alteia datorită opoziţiei între interesele economice“[149].

Atunci, ce concluzie tragem? Se pare că secolul al XVI-lea, în special perioada între 1540-1640, este o perioadă de *formare* a claselor, a unei clase capitaliste agricole (ai cărei membri mai înstăriţi sînt numiţi *gentry* şi cei mai puţini înstăriţi sînt numiţi *yeomen*). Procesul social de consolidare a dreptului asupra pămîntului în Anglia în această perioadă este unul de creştere a veniturilor acestei clase în totalitate, inclusiv a membrilor ei mai puţin înstăriţi, implicînd în acelaşi timp începuturile creării unui proletariat, din care o mare parte

nu era încă ferm stabilită la orașe, ci era formată mai degrabă din „vagabonzi", muncitori salariați sezonieri posedînd loturi pentru a-și cîștiga existența, și lumpenproletariat în orașe.

Aparatul de stat nu era o forță independentă închegată, ci un cîmp de bătaie pentru două curente conflictuale - acele persoane cu un status tradițional înalt care, în cel mai bun caz, se adaptau parțial noilor posibilități economice și acele elemente noi (indiferent de trecutul lor, în ceea ce privește statusul tradițional și indiferent de averea lor relativă în prezent) - care tindeau spre deplina comercializare a vieții economice.

În timp ce ambele elemente au căutat și cîteodată au primit ajutor din partea statului, nici unul nu era sigur că putea profita de pe urma unui aparat de stat mult consolidat, în general pentru că fiecare parte se temea că cealaltă va domina birocrația de stat. O politică de „bunăstare socială" servea intereselor de a păstra ordinea și de a influența acțiunea forțelor de piață. Ea facilita tranziția și deci prezenta avantaje pentru toate forțele în joc.

Poziția Angliei în economia mondială a făcut posibil tocmai acest joc de echilibrare. Ea a fost apărată de un prea mare amestec din afară prin lupta celor două mari puteri militare: Spania și Franța. Nu a fost stînjenită de obligații imperiale[150]. A fost liberă deci să-și urmeze specializarea economică, îndeosebi cu ajutorul materiilor prime din estul Europei, alimentată parțial de alianța ei comercială cu Republica Olandeză, care, de asemenea, dorea protecție împotriva giganților militari și care „plătea prețul" menținerii în funcțiune a sistemului comercial mondial. Aparatul de stat englez era suficient de puternic pentru a se apăra de influențele periculoase din afară, dar încă destul de slab pentru a nu favoriza prea mult nici elementele „tradiționaliste", nici pe noii paraziți ai birocrației de stat, astfel încît nici unul, nici celălalt nu a putut înghiți în totalitate surplusul forțelor celor mai productive. Pe scurt, a fost o chestiune de poziție optimă: izolare politică relativă avînd avantajele economice ale economiei mondiale, un relativ echilibru intern de forțe care a consolidat pacea internă, dar a diminuat greșelile unui aparat de stat tiranic.

Cum se face, atunci, ne-am putea întreba cu îndreptățire, că a avut loc Revoluția Engleză? S-ar putea

spune acum că susţinem că dovada „succesului“ Angliei în această perioadă este că Revoluţia Engleză a avut loc în acel moment - nici mai devreme, nici mai tîrziu - şi că forţele capitalismului modern au ieşit la iveală în mod clar triumfătoare, în ciuda presupusei lor „înfrîngeri“ şi a presupusei „Restauraţii“ a celor vechi. Pentru a putea aprecia această problemă a periodizării ar trebui să luăm în considerare trei fenomene corelate: politica de alianţă a acestei perioade, *pattern*-urile de migraţie şi aşa-numita criză comercială a începutului epocii Stuart. Aceasta ne va permite să discutăm despre „adevăratele probleme“ care au format contextul Revoluţiei Engleze.

H.R. Trevor-Roper insistă asupra faptului că esenţialul conflict este acela între Curte şi ţară. Dacă acesta este punctul-cheie, atunci a cîştigat, deoarece presupuşii lui oponenţi - de exemplu Stone şi Hill[151] - au recunoscut aceasta. Şi totuşi, nu aici este problema. Ea constă în ce rol politic juca Curtea, cum se corela acest joc cu transformarea economică şi socială în plin avînt şi care au fost consecinţa şi cauza rolului Angliei în economia mondială europeană.

Aparatul de stat, Curtea, era în acelaşi timp protagonistul piesei şi un element mediator, un vector de forţe diferite. Acest lucru a fost valabil pentru toate aşa-numitele monarhii absolute. Ele echilibrau forţele, ele serveau drept mediatori de putere, ele făceau compromisuri. Dar unul dintre rezultatele la care sperau era să se autoconsolideze, să devină absolute în fapt mai degrabă decît în teorie şi aspiraţie.

Dată fiind ambiguitatea rolului şi obiectivelor sale, Curtea era ambivalentă în legătură cu apariţia elementelor capitaliste. Pe de o parte Coroana favoriza „burghezia“, adică conglomeratul de proprietari de pămînt capitalişti şi fermieri înstăriţi, oameni de diferite profesii (avocaţi, preoţi, practicanţi în domeniul medicinii), negustori mai bogaţi[152]. „Urmărit de teama revoltelor feudale“[153], după cum se exprimă Tawney, statul a văzut în ei aliaţi pentru propriile lui scopuri. Dar în final, Curtea era dominată de aristocraţie, regele deţinînd locul de frunte - vechii aristocraţi, oameni de curînd ajunşi în posesia titlului şi preţuindu-l deci cu atît mai mult, alţii aflaţi în serviciul regelui şi aspirînd spre nobilimea cu titluri. Curtea nu putea fi binevoitoare în legătură cu subminarea sistemului de status ierarhic în

vîrful căruia se afla; şi nici nu a fost binevoitoare. Ea s-a bucurat de acest sistem, l-a construit, l-a consolidat, l-a finanţat. Curtea renascentistă le-a eclipsat pe toate celelalte cunoscute de Europa.

Nevoia de bani şi de aliaţi politici a condus Curtea spre o dezvoltare şi mai mare a comerţului şi comercializării. Nevoia ei de stabilitate şi consideraţie a făcut-o să se simtă în nesiguranţă datorită succesului agresiv al noii clase. În măsura în care putea, Curtea a încercat să aplice o frînă lentă procesului accelerat de transformare capitalistă, accentuînd în acelaşi timp centralitatea politică a instituţiilor de stat. Acelaşi lucru s-a petrecut în Anglia în epoca Tudorilor, în Franţa Valonilor sau în Spania habsburgică. Ceea ce a fost diferit a fost atît contextul istoric, cît şi poziţia internaţională în secolul al XVI-lea care au determinat ca în Anglia clasa capitalistă să fie relativ mai puternică şi mai capabilă să absoarbă o mare parte din elementele vechii aristocraţii.

Mulţi specialişti notează că între aproximativ 1590-1600 a existat un moment critic în politica Angliei. Tawney scrie:

> „Puţini conducători au acţionat într-un mod mai nemilos decît primii Tudori, bazîndu-se pe ipoteza că fundamentele puterii sînt economice. Ei au realizat mărirea domeniului regal şi protecţia ţăranului cultivator, două dintre politicile de bază ale Noii Monarhii. În ultimii ani ai domniei Elisabetei, politica celor dintîi se prăbuşea, iar cea din urmă, niciodată agreată de marii proprietari, întîmpina o opoziţie din ce în ce mai tenace."[154]

În timp, ponderea deciziilor Coroanei înclina spre fermierii capitalişti şi nu spre aristocraţia ca atare[155]. Cea din urmă, pentru a supravieţui, se asemăna din ce în ce mai mult cu „*gentry* în ascensiune" şi era, prin urmare, din punctul de vedere al ţărănimii, din ce în ce mai exploatatoare[156]. Deci, legăturile între stăpîn şi ţăran au devenit mai slabe, iar cel din urmă nu mai răspundea apelurilor ierarhice regionale de loialitate în conflictele naţionale[157]. Însăşi birocraţia Curţii devenise extravagantă şi „risipitoare", un proces care, după cum susţine Trevor-Roper[158], a avut limitele sale naturale. Apoi, după cum precizează Stone şi Trevor-Roper, prin 1590 risipa a dus la o reducere a cheltuielilor. Pacea în

Europa (intervalul între 1598 şi 1618) a micşorat cheltuielile pentru toate statele[159]. În Anglia, vînzarea titlurilor de către Iacob I a mărit venitul[160] şi prin aceasta criza a fost împiedicată. Criza a fost evitată dar extravaganţa a crescut datorită logicii politicii duale a Coroanei[161].

Este posibil ca un secol de domnie a Tudorilor să nu fi cauzat un declin puternic al proprietăţilor nobiliare aşa cum a crezut Tawney la început. În final se pare că ceea ce s-a întîmplat a fost împărţirea parţială a domeniului regal fermierilor capitalişti care nu erau nobili[162]. Beneficiarii conducerii dinastiei Tudor erau fără îndoială atît nobilii cît şi cei care nu erau nobili dar care erau capabili să stăpînească noua economie[163]. Jongleriile Tudorilor i-au menţinut în poziţie de vîrf. Dar „lungul" secol al XVI-lea se apropia de sfîrşit. Iar tensiunile contradicţiilor lui aveau să fie simţite sub domnia primilor Stuarţi. La aceasta se referă Trevor-Roper:

> „Chiar în anii 1590 o birocraţie mai eficientă, chiar mult mai puţin costisitoare fusese salvată numai prin pace: cum ar putea supravieţui acest sistem mult mai revoltător [al Stuarţilor şi al altor monarhi europeni ai acestei epoci] dacă lunga perioadă de prosperitate a secolului al XVI-lea, sau pacea salvatoare a secolului al XVII-lea s-ar fi prăbuşit?
>
> De fapt, în anii 1620 ele s-au prăbuşit în acelaşi timp. În 1618 o criză politică în Praga a pus în mişcare puterile europene... Între timp, economia europeană... a fost brusc lovită de un mare regres, universalul „declin al comerţului" din 1620."[164]

Ne întoarcem deci încă o dată la mecanismele funcţionării sistemului mondial. Reacţia Angliei la aşa numita „criză a secolului al XVII-lea" era oarecum diferită de a celorlalţi. Acesta este motivul pentru care ea a putut intra în epoca mercantilismului cu o forţă mult mai mare. O dimensiune a acestei puteri a fost gradul înalt de comercializare a agriculturii sale, un proces pe care l-am descris deja. Alt aspect al acestei puteri a rezidat în „industrializarea" ei.

John Nef susţine că Anglia a trecut printr-o „revoluţie industrială timpurie" în perioada 1540-1640, şi că, prin comparaţie, Franţa nu a trecut printr-o astfel de revoluţie[165]. El afirmă că au existat trei tendinţe principale de dezvoltare în Anglia. Au fost introduse un

număr de industrii, cunoscute anterior pe continent dar nu şi în Anglia (fabrici de hîrtie şi de praf de puşcă, turnătorii de tunuri, fabrici de alaun şi sulfat feros, rafinării de zahăr, exploatări de nitrat de potasiu, fabrici de prelucrare a alamei). Au fost importate noi tehnici de pe continent, în special pentru minerit şi metalurgie. În sfîrşit, englezii şi-au adus contribuţia lor importantă în tehnologie, în special în ceea ce priveşte înlocuirea lemnului cu cărbunele[166]. •În plus, Nef susţine că „investiţia de capital, alături de ingeniozitatea invenţiei tehnice, a fost orientată, mai mult ca niciodată, în direcţia producţiei, punîndu-se accentul pe *cantitate*“[167]. Totuşi, dacă ne-am întreba, referitor la cele susţinute de Nef, cum a fost posibilă această bruscă tranziţie a Angliei de la o „stagnare“ industrială la o poziţie relativ avansată, observăm că el oferă, în esenţă, o explicaţie geografică. Vasta piaţă internă, o premisă pentru concentrarea industrială, a fost posibilă „datorită facilităţilor de transport ieftin pe apă, de care se bucura Marea Britanie, în virtutea poziţiei sale insulare şi a porturilor bune, într-o măsură mai mare decît orice altă ţară străină, cu excepţia Olandei“[168]. Fără îndoială, acest lucru este adevărat, dar, avînd în vedere că geografia era aceeaşi în secolele anterioare, rămînem la fel de nelămuriţi în legătură cu motivul acestui avînt brusc al Angliei.

Ceea ce pare a fi clar este că a existat un avînt: în tehnologia industrială, în gradul de industrializare şi, în mod corespunzător, în populaţie. K.W. Taylor, constatînd dublarea populaţiei Angliei sub domnia dinastiei Tudor, oferă două explicaţii: pacea internă şi noua geografie a comerţului mondial care au schimbat poziţia Angliei în „lume“ şi deci au pus capăt concentrării populaţiei sale în sud şi est. „Ca o plantă din ghiveci mult timp lăsată să crească netulburată pe pervazul ferestrei şi apoi mutată într-o grădină deschisă, economia Angliei a dezvoltat noi ramuri şi frunze.“[169] Explicaţia geografică a lui Taylor, atunci cînd vorbeşte de poziţia Angliei în raport cu economia mondială ca opusă avantajelor geografiei interne susţinute de Nef, este mai satisfăcătoare întrucît se referă la un element care, în mod sigur, s-a schimbat în secolul al XVI-lea. Mai mult, dacă ne reamintim de noul rol al comerţului baltic ca şi al celui atlantic, demonstraţia devine mai consistentă. Totuşi, nu este suficient să se explice diferenţa în raport cu Franţa. Poate

că ar trebui să vedem factorii interni care au făcut ca Franţa să nu obţină un avantaj atît de mare ca Anglia de pe urma noii geografii.

Să observăm apoi că dublarea populaţiei Angliei a fost selectivă, deoarece ea implica nu numai creşterea demografică ci şi calitatea imigrării, deci o emigrare utilă. Pe de o parte exista cunoscutul influx de meseriaşi continentali - ţesători flamanzi, metalurgişti germani etc. - a căror sosire este de regulă atribuită efectelor războaielor religioase. Dar dacă ei au plecat în Anglia, aceasta se datorează, aşa cum afirmă G.N. Clark, faptului că Anglia devenise „locul unde capitalul şi activitatea de comercializare pot dobîndi o mai bună remuneraţie“[170]. Să ne reamintim totuşi că sfîrşitul erei elisabetane a fost un moment de mare efort economic şi social - cheltuieli prea mari ale Curţii, la care se adaugă creşterea populaţiei combinată cu îngrădirile şi de aici apariţia vagabondajului. Aşa cum ne reaminteşte F.J. Fisher, contemporanii vedeau Anglia elisabetană „ca o ţară în care presiunea populaţiei i-a condus treptat pe mulţi la sărăcie şi probabil a diminuat venitul naţional pe locuitor“[171].

Există două moduri de a rezolva problema surplusului de populaţie în cadrul unei ţări: transferul său din oraşe (care înseamnă, din punct de vedere geografic, segregarea lor) sau transferul unei părţi a populaţiei din ţară. În Anglia dinastiilor Tudor-Stuart, au fost încercate ambele variante. Pe de o parte, Legile celor săraci *(the Poor Laws)* sau „legile împotriva săracilor“ cum le numea Braudel[172], au împins populaţia spre zonele rurale, spre o existenţă în teritoriile marginale. Pe de altă parte, tocmai în acea perioadă Anglia începe să se gîndească la colonizarea de peste mări - la Irlanda mai întîi, începînd de pe la 1590, apoi la America de Nord şi Indiile de Vest. În cazul emigrării externe, tentaţia pentru emigranţi era mobilitatea socială[173]. Malowist sugerează să căutăm o explicaţie a celui de-al doilea val al expansiunii care începe la sfîrşitul secolului al XVI-lea - cea a Angliei, Olandei şi într-o anumită măsură a Franţei - nu numai în factorii comerciali, adesea citaţi, ci şi în nevoia de a scăpa de surplusul de populaţie. El observă că mulţi văd expansiunea demografică ca un stimulent al expansiunii economice, dar ne reaminteşte că există un

punct optimal*. „Situațiile de criză economică și anumite situații sociale nefavorabile progresului economic par să creeze condițiile favorabile migrației, chiar celei mai riscante."[174] Încă o dată, numai din punct de vedere al optimului, o țară poate fi considerată „prematur suprapopulată"[175].** Ca și Anglia, Franța a exportat populația sa spre Spania în secolele al XVI-lea și al XVII-lea (pentru a înlocui expulzarea maurilor), mai tîrziu spre „insulele" Americii și a omorît mulți în persecuțiile protestanților[176]. Pe la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, cu siguranță, populația Franței era iarăși echilibrată[177]. Dar i-a luat mult mai mult timp să ajungă la acest echilibru decît Angliei. Și aceasta s-a realizat cu prețul luptelor interne care au întărit unele forțe negative și au expulzat unele pozitive - negative sau pozitive din punctul de vedere al transformării industriale. Aceste avantaje ale dezvoltării Angliei au devenit mai clare o dată cu apariția crizei economiei europene a anilor 1620. Totuși, înainte de a ne referi la aceasta, trebuie să vedem ce s-a întîmplat în Franța în perioada dintre pacea de la Cateau-Cambrésis și apariția crizei.

Din punctul de vedere al lui Frank C. Spooner, „decada 1550-1560 este decisivă [pentru Franța]"[178]. Ea este marcată de o criză bruscă a aurului care a orientat atenția Franței spre explorarea Africii și a condus la o dezvoltare a regiunilor maritime occidentale. Ea marchează devenirea Parisului ca un mare centru financiar (în contrast cu Lyonul care cunoaște un declin clar pe la 1580)[179]. În plus, ea este marcată de izbucnirea

---

* Din punct de vedere demografic, optimul populației sau o populație de mărime optimă este aceea ale cărei număr și calitate sînt cele mai potrivite pentru realizarea unor scopuri sociale (N.T.).

** F. Braudel se referea în principal la Franța care, pe la 1600, deținea probabil o populație de cca 20 de milioane, ceea ce, pentru capacitatea sa la acea epocă, era mult (aceasta explică emigrările spre Spania, exilurile religioase, mulțimea săracilor etc.). Dacă populația sa s-ar fi înmulțit în ritmul mediu înregistrat pe tot globul, Franța ar număra astăzi 160 milioane de locuitori. (Vezi F. Braudel, *Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe-XVIIIe siècles*, vol. I, *Les structures du quotidien: le possible et l'impossible*, Librairie Armand Colin, Paris, 1979; în trad. rom., Editura Meridiane, vol. I, pp. 49-50). (N.T.).

războaielor civile, religioase care aveau să preocupe Franța în tot restul secolului. Această dublă dezvoltare (a regiunilor maritime și a Parisului) nu este fără legătură cu războaiele religioase.

Inflația a afectat venitul nobilimii, în special al micii nobilimi care trăia din rente fixe. Dar țăranii nu au beneficiat de aceasta, așa cum era de așteptat, din cauza distrugerilor produse de războiul civil. O consecință majoră a fost creșterea exagerată a importanței aparatului de stat, datorată nu numai marii extinderi a impozitelor arendate care a avut loc în acel timp, ci și faptului că nobilii care doreau să supraviețuiască economic își căutau refugiul prin atașarea la Curte[180].

În încercarea sa de a se reorienta, după Cateau-Cambrésis, spre noua Europă mondială, Franța din acea perioadă era confruntată cu o problemă majoră. Ea nu era nici cal, nici măgar, nici nu mai era imperiu dar nici doar un stat-națiune. Jumătate din activitatea sa de comerț era angrenată în transportul terestru, jumătate în transportul maritim. Aparatul său de stat era în același timp prea puternic și prea slab.

Există două zone în care această ambiguitate de opțiune poate fi văzută cel mai clar. Una este zona comerțului, alta este în politică și religie. Zonele economice de comerț nu se suprapuneau cu granițele politice. Desigur că această situație era, într-o anumită măsură, valabilă oriunde în Europa (și într-o anumită măsură este un adevăr general valabil), dar ea era foarte evidentă în cazul Franței, în special dacă Franța era comparată cu situația marilor săi viitori rivali economici: Anglia și nordul Țărilor de Jos. Emile Coornaert descrie situația de la începutul secolului al XVI-lea în modul următor:

> „Franța constituia partea unei zone economice care, situată în regiunea ce se întindea de la Paris și cotul Loarei la Mediterana, era încă profund sub influența italienilor, aceștia fiind, începînd cu ultima parte a Evului Mediu, importanți oameni de afaceri și maeștri ai tehnicilor comerciale în toată Europa occidentală. Mulțumită în special lor, această zonă era cea mai dezvoltată din punctul de vedere al organizării muncii și a metodelor de lucru. În Franța, centrul și în același timp portul de ieșire pentru această parte a țării era Lyonul, care o punea în

contact cu sudul şi centrul continentului şi a contribuit destul de activ la legăturile sale cu nord-vestul. Mai tîrziu, pe măsură ce a inclus nordul Franţei şi fîşia maritimă franceză a Ponantului, Ţările de Jos, Anglia şi marginea renană a Imperiului, s-a constituit o altă zonă. Centrul său era oraşul Anvers, care controla contactele cu nordul Europei şi, în mare parte, cu Germania. Din punctul de vedere al tehnicilor comerciale, această zonă era pe cale să atingă nivelul zonei Europei de Sud."[181]

Această scindare economică însemna că Franţa nu avea o economie *naţională* ca Anglia, fiind mult mai aproape în această privinţă de Spania. Dar în timp ce problema Spaniei a fost faptul că ea făcea parte dintr-un Imperiu habsburgic mai mare, în care, cel puţin sub domnia lui Carol al V-lea, nu a avut un control real, problema Franţei era că, după 1557, a fost atrasă în cel puţin trei direcţii. Inima politică a ţării - în mare nord-estul, incluzînd şi capitala - a fost atrasă spre partea de uscat a continentului. Adică economia, care a fost dominantă în „primul" secol al XVI-lea, era legată de Anvers chiar după declinul său[182]. Nord-vestul şi vestul Franţei au fost atrase spre noua economie mondială europeană de comerţul atlantic şi baltic al acesteia[183]. Sudul Franţei a dezvoltat sistemul de *métayage* pe care l-am analizat anterior, parte a mişcării generale a Mediteranei creştine spre producţia de bază, spre o agricultură capitalistă orientată către export[184].

Pentru Henri Hauser, acest amestec pestriţ de activităţi şi orientări a condus la o „situaţie fericită în care [Franţa] se putea dispensa de vecinii săi, pe cînd aceştia nu puteau face acelaşi lucru"[185]. El chiar doreşte să numească aceasta „autarhie". Pentru mine lucrurile stau chiar invers, respectiv o situaţie în care Franţa este suma forţelor economice centrifuge. Tocmai pentru a contracara această fracţionare, cei care deţineau controlul asupra aparatului de stat s-au mobilizat cu înverşunare pentru a-l consolida, pentru a crea cel mai puternic stat al Europei, care avea să devină sub Ludovic al XIV-lea, pentru contemporani şi istorie, modelul monarhiei absolute.

Una dintre sursele critice ale dilemei economice a Franţei apare dintr-o schimbare în substratul tehnologic al economiei mondiale europene. Pentru a aprecia

importanţa sa, trebuie mai întîi să analizăm aprofundat unele situaţii contradictorii referitoare la costurile relative ale transportului pe mare şi uscat în Europa preindustrială. Pe de o parte, există afirmaţiile frecvente şi aparent convingătoare că în Europa preindustrială „transportul pe uscat era încă extrem de scump şi că naţiunile care deţineau în cea mai mare măsură controlul asupra comerţului pe mare au asigurat creşterea economică cea mai rapidă"[186]. Mai mult decît atît, aşa după cum sugerează Kristof Glamann, teoria cercurilor care se lărgesc, ca rezultat al relaţiei economice, se aplică mai ales la comerţul maritim. Într-adevăr, spune el, „comerţul internaţional [*via* căi maritime] este în multe cazuri mai ieftin şi mai uşor de înfăptuit decît cel intern"[187]. Pe de altă parte, Wilfrid Brulez subliniază:

> „În secolul al XVI-lea... transportul pe uscat deţinea un rol primordial. Acest fapt este incontestabil în ceea ce priveşte comerţul dintre Ţările de Jos şi Italia: deşi ele aveau Anversul, o ieşire maritimă de prim rang şi, ceea ce este mai important, un centru mondial, Ţările de Jos au preluat majoritatea relaţiilor comerciale cu Italia pe calea uscatului. Între cele două ţări au avut loc şi transporturi pe apă, dar importanţa lor a rămas minimă."[188]

Sutuaţia pare să fi fost diferită în secolul al XVI-lea. Ce se întîmplase? Foarte simplu. Se pare că, deşi în acea perioadă exista un progres tehnologic atît în transportul pe uscat cît şi în cel pe apă, ritmul dezvoltării era diferit, astfel încît s-a ajuns la situaţia că „pentru mărfurile foarte grele şi voluminoase, transportul pe apă era cel mai economic, în toate privinţele [cu excepţia transportului de vite vii]"[189]. Dezvoltarea *fluyt*-ului olandez la care ne-am referit anterior a fost probabil de o mare importanţă în această privinţă. În sens invers, în secolul al XVI-lea, pămîntul a rămas unul dintre mijloacele de transport mai ieftine, mai eficiente şi mai sigure pentru oameni, pentru mărfuri uşoare şi scumpe şi pentru metale preţioase[190].

Care este semnificaţia acestei situaţii pentru Franţa? Am prezentat politica „primului" secol al XVI-lea ca una care gravita în jurul încercărilor Spaniei şi Franţei de a transforma economia mondială europeană într-un imperiu mondial. În ciuda exploatărilor din zona Atlanticului, aceste încercări au fost orientate cu

precădere spre transporturile pe uscat. Într-adevăr, acesta ar putea fi un argument suplimentar pentru eşecul lor. Politica celui de „al doilea“ secol al XVI-lea a fost orientată spre crearea naţiunilor-state unitare, care obţineau astfel avantaje politico-comerciale în cadrul unei economii mondiale nonimperiale. Aceste încercări au fost axate cu precădere spre utilizarea maximă a căilor maritime (externe şi interne). Avantajele geografice ale nordului Olandei şi Angliei le-au favorizat în acest sens. Politica Franţei exprima o tensiune, adesea neexplicită, între cei care erau orientaţi spre comerţul pe uscat şi cei care erau orientaţi spre comerţul maritim[191]. Diferenţa esenţială între Franţa, pe de o parte, şi Anglia şi Provinciile Unite, pe de altă parte, era că în ultimele două cazuri orientarea spre comerţul maritim şi dorinţa de a realiza o entitate politică şi o economie naţională puternice erau opţiuni compatibile, în timp ce pentru Franţa, datorită geografiei sale, aceste opţiuni erau oarecum contradictorii.

Primul indiciu puternic pe care-l avem în acest sens este dat de controversele religioase şi războaiele civile care au măcinat Franţa de la moartea lui Francisc al II-lea în 1560 pînă la armistiţiul stabilit prin Edictul de la Nantes în 1598.

Să vedem care sînt, pe scurt, unele coordonate de clasă şi geografice ale luptei religioase. Atît timp cît Franţa era orientată cu precădere spre o luptă cu Imperiul habsburgic şi se baza pe Lyon pentru a deveni un centru comercial internaţional principal, toleranţa religioasă era posibilă[192]. După Cateau-Cambrésis, necesitatea financiară internaţională pentru toleranţa religioasă a dispărut. În acelaşi timp, prosperitatea Lyonului a scăzut, atît datorită diminuării importanţei lui ca centru financiar, cît şi pentru că era un cîmp de luptă major al războaielor religioase[193]. Războaiele uniseră multe forţe disparate ale căror politici s-au detaşat adesea de motivaţiile lor iniţiale, aşa cum se întîmplă de obicei în febra marilor tulburări politice. Cu toate acestea, ar trebui să putem distinge unele trăsături. Explicaţia pe care o dă Hurstfield în legătură cu originea războaielor civile în *New Cambridge Modern History* este următoarea:

> „Tensiunea dintre monarhie şi nobilime existentă în Franţa în această perioadă s-a transformat brusc într-o luptă lungă şi sîngeroasă. Este, desigur,

binecunoscut faptul că războaiele civile franceze au fost generate în aceeaşi măsură de puternice cauze laice ca şi de cele religioase... Mişcarea calvinistă în Franţa cuprinsese la început, pe la mijlocul secolului al XVI-lea, negustorii şi artizanii; iar martirii săi de la început proveneau - ca în Anglia reginei Maria - din păturile sărace. Dar, o dată cu războaiele civile care au început în 1562, nobilimea, atît marea nobilime cît şi cea provincială, s-a implicat şi a preluat într-adevăr controlul.

În Franţa, contemporanii au recunoscut importanţa delimitării între aripile mişcării, descriind un grup ca «hughenoţii religiei» şi altul ca «hughenoţi de stat». Acest din urmă grup reprezenta mult mai mult decît un dezacord religios. El reprezenta ostilitatea tradiţională a familiilor conducătoare din provinciile Franţei faţă de puterea Parisului, faţă de coroană şi aliaţii să, faţă de biserica catolică, şi mai presus de toate, faţă de familia *Guise*, cel mai mult identificată cu acea biserică şi care se opunea cel mai vădit scopurilor şi intereselor caselor nobile provinciale adesea aflate în declin. (Utilizarea sensului tradiţional al expresiei «nobilime provincială» creează, parţial, confuzie: cei mai mulţi dintre membrii săi erau priviţi în Anglia ca aparţinînd familiilor de cavaleri şi *gentry* şi nu nobilimii.)“[194]

Astfel, Hurstfield creionează o imagine a Franţei apropiată de cea a Angliei, aşa cum a fost schiţată de Trevor-Roper, respectiv a Ţării opusă Curţii. Şi un astfel de tablou evocă toată neclaritatea pe care o generează analogia cu Anglia - nobilimea sau *gentry* erau în „avînt“ sau în „declin“? În interesul cui acţiona, practic, statul? Să punem alături de explicaţia lui Hurstfield imaginea elaborată de Koenigsberger în acelaşi volum din *Cambridge History*:

„După eşecul din 1557, Henric al II-lea a stors, prin impozite extraordinare, şapte milioane de livre de la supuşii săi neajutoraţi. Cu toate acestea, limita fusese atinsă. Existau revolte *ţărăneşti* în *Normandia* şi *Languedoc*. Nobilii, deşi exceptaţi de impozite, au cheltuit veniturile şi şi-au ipotecat sau vîndut proprietăţile în interesul regelui pentru răscumpărările grele cerute prizonierilor nobili după dezastrul de la St. Quentin(1557)...

În orașe, *micii meseriași* și *negustori* fuseseră loviți prin impozitele grele și prin scăderea periodică a puterii de cumpărare din mediul rural, care a urmat proastelor recolte cum a fost cea din 1557. Meseriașii salariați (calfele, ucenicii) au asistat la creșterea mai rapidă a prețurilor alimentelor decît a salariilor și au descoperit că influența și rigiditatea crescînde ale *breslelor* au frînat ascensiunea profesională pentru majoritatea lor...

După 1559 *nobilimea s-a alăturat în număr mare mișcării, în special în sud...*

Abia [în 1573] organizarea hughenoților a atins o deplină dezvoltare, într-un arc larg care se întindea de la *Dauphiné*, prin *Provence* și *Languedoc*, pînă la *Béarn* și *Guienne*. Ca și în Țările de Jos, revoluția victorioasă tindea *să se regionalizeze* atît printr-o alianță cu năzuințele provinciale împotriva intervenției unui guvern central, cît și prin speranțele determinate de situația militară."[195]

Ca răspuns la aceasta, au apărut asociațiile catolice locale, preocupate și ele cu precădere de identitatea lor regională și reclamînd autonomia provincială (tradițională). Localnicii Parisului se alăturau Ligii catolice[196]. În plus, ambele tabere erau legate de forțe externe, hughenoții de Anglia și prinții protestanți ai Germaniei, catolicii de Roma și conducătorii Spaniei și ai Savoiei. „Astfel, toate mișcările revoluționare din acea perioadă au fost legate de puteri și interese din afara granițelor lor naționale."[197]

Regele Henric al III-lea, încercînd să arbitreze lupta, a sfîrșit prin a lovi și a îndepărta ambele tabere. Într-un sens, încercarea de a dezamorsa conflictul prin recunoașterea pretendentului protestant Henric de Navara (Henric al IV-lea) ca succesorul său, cu condiția ca el să devină catolic, a fost o lovitură tactică strălucitoare. Acesta a fost momentul cînd Henric al IV-lea a afirmat faimoasa cugetare „Paris vaut une messe" („Parisul merită o liturghie"). De notat că nu era vorba de Franța ci de Paris, și Navara a fost cel care a spus-o.

Henric al IV-lea a schimbat taberele, ceea ce era destul de ușor deoarece motivația sa era diferită de cea a bazei sale de masă. Nobilimea s-a retras atunci, în general, din conflict și s-a catolicizat. Aceasta a diminuat conținutul religios al conflictului și, drept urmare, a slăbit

puterea opoziţiei politice[198]. Ea a frustrat de asemenea clasele de jos care s-au îndreptat spre supărătoarele, dar relativ ineficientele *jacqueries*[199]. În concluzie, hughenoţii aveau cel mai puternic suport regional pe care l-au avut vreodată. Ei şi-au pierdut congregaţiile în nord şi est, dar au rămas puternici în sud[200].

Una dintre tensiunile de fond era clar regională. Pe de o parte, Normandia şi Bretania se retrăgeau; pe de altă parte, aceeaşi situaţie era în întregul sud, al cărui separatism rămăsese latent începînd cu înfrîngerea sa în secolul al XIII-lea. Motivele pentru această separare erau în ambele cazuri datorate faptului că formarea unei economii naţionale puternice a contribuit la limitarea, mai degrabă decît la extinderea, ocaziilor de profit pentru notabilităţile locale: burghezia vestului maritim care căuta să-şi utilizeze banii mai degrabă pentru a pătrunde în comerţul atlantic-baltic decît pentru a constitui o birocraţie de stat şi o armată; capitaliştii proprietari de pămînt din sud care căutau o piaţă internaţională liberă. Partizanii centrului nu erau de orientare anticapitalistă. Ei au avut în esenţă o orientare de mijloc: mai întîi întărirea statului, şi posibilităţile comerciale vor urma.

Ca şi în Anglia, monarhia era implicată în contradicţia dintre dorinţa de a crea o economie naţională bazată pe forţe noi, care putea concura cu succes în noua economie mondială, şi situaţia de a fi în vîrful unui sistem de status şi privilegiu bazat pe forţele sociale conservatoare. Nedorind să fie imprudent, regele - în Franţa ca şi în Anglia - s-a simţit mult mai confortabil în postura sa aristocratică decît într-un rol de mesager al noului. Ceea ce a fost totuşi diferit în cele două ţări era faptul că în Anglia elementele capitaliste în curs de apariţie, atît rurale cît şi urbane, simţeau că vor avea de cîştigat de pe urma unei economii naţionale mai puternice. Franţa însă a avut elemente comerciale care se simţeau sacrificate în favoarea unui Paris îndepărtat, şi o agricultură capitalistă în sud a cărei structură şi deci nevoi erau mai apropiate de acelea ale proprietarilor de pămînt din ţările din periferie, precum Polonia (care aveau nevoie de o economie deschisă înainte de orice altceva) decît de cele ale proprietarilor de pămînturi din Anglia, pe ale căror domenii noile meşteşuguri ţărăneşti erau în plină dezvoltare. În Anglia, exista situaţia în care regele putea conta că oponenţii săi se vor autoconstrînge

dacă poziţia sa „naţională“ era în interesul lor „imediat“. În Franţa, regele nu putea face acest lucru şi trebuia să utilizeze mijloace mai severe pentru a menţine ţara unită; de aici războiul civil în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, şi centralismul birocratic, care avea să apară în prima jumătate a secolului al XVII-lea.

Preţul a fost totuşi mare. În mod sigur, războaiele religioase facilitează apariţia absolutismului. Dar aşa cum completează Mousnier: „spre deosebire de Anglia, dezvoltarea comerţului, industriei şi burgheziei era întîrziată *(freiné)*“[201]. Preţul nici nu a fost încă în întregime plătit. În perioada lui Ludovic al XIII-lea şi Richelieu se va pretinde un alt cost. Oricum, pentru a evalua acest preţ, trebuie să ne reîntoarcem la situaţia generală a economiei mondiale.

„Lungul“ secol al XVI-lea se apropia acum de sfîrşit. Şi, aşa cum spun majoritatea istoricilor, a existat, în mod evident, o criză. Întrebarea este: criză sau crize? Căci a fost o recesiune economică în anii 1590-1600 şi chiar una mai mare în anii 1620-1630, precum şi ceea ce unii văd o lovitură de graţie în jurul anului 1650. Nu vom insista prea mult asupra discuţiei privind datarea acestui regres - dacă punctul ideal de ruptură este 1622, 1640 şi 1650. Spooner susţine, într-adevăr, că o cheie explicativă referitoare la acest „punct culminant şi cumpănă“ al lungului secol al XVI-lea este că momentul de schimbare „s-a întins peste o perioadă destul de lungă de timp“[202]. Am ales 1640 ca punct final dintr-o varietate de motive şi nu ne angajăm să respectăm întocmai această graniţă. Principalul este totuşi că istoricii acceptă, practic fără excepţie, ideea că punctul critic de schimbare se află undeva în jurul acestei date[203].

Dar în ce a constat această schimbare? Mai întîi într-o schimbare completă a preţului, în sfîrşitul inflaţiei care a susţinut expansiunea economică a economiei mondiale europene. Tendinţa preţului nu s-a inversat peste tot imediat. Este esenţial pentru înţelegerea acestei perioade şi a dezvoltării ulterioare a economiei mondiale a observa că, în general, schimbarea a apărut mai întîi în sud şi apoi în nord, mai întîi în vest şi apoi în est şi mai întîi în zonele maritime şi apoi în interiorul continentului[204]. Au existat decalaje în timp şi nu doar de cîţiva ani. Problema a început în Spania curînd după eşecul Armadei Spaniole. Comerţul a continuat totuşi să

aibă oscilaţiile sale. Chaunu stabileşte anul 1608 ca punctul culminant al comerţului atlantic spaniol. Apoi o scurtă perioadă de menţinere a nivelului pînă în 1622, pe care Chaunu o atribuie facilităţilor economice ale păcii temporare[205], urmată de declinul definitiv. Înfrîngerea militaro-politică a Armadei nu a făcut decît să înţepe balonul, umflat prea tare prin epuizarea resurselor de bază ale prosperităţii spaniole. Exploatarea spaniolă a Americilor a fost de o varietate distructivă specifică, un fel de vînătoare şi culegere primitive, realizate cu tehnologie avansată[206]. În cadrul acestui proces, Spania a epuizat pămîntul şi oamenii săi. Mai mult, Spania nu a utilizat numai munca indienilor ci, pe alte căi, ea a folosit, aşa cum am văzut, propria sa forţă de muncă[207].

O consecinţă foarte importantă a fost scăderea importului de metale preţioase. De exemplu, cantitatea de argint, importată în medie anual de Sevilla din Americi, a fost, în perioada 1641-1650, de 39% din cea importată în perioada 1591-1600 şi de numai 8% în cazul lingourilor de aur. Producţia de metale preţioase a căzut „victimă asprei legi a profiturilor descrescînde“[208]. Dar, deşi comerţul nu s-a redus brusc - în realitate el continua să fie încă în expansiune - devalorizarea era inevitabilă.

Este pentru prima dată cînd existenţa unei economii mondiale unice, formată din naţiuni inegal dezvoltate, a determinat o diferenţă esenţială. Ţările nord-vestului Europei au cunoscut o devalorizare mult mai mică decît cele din sudul, centrul sau estul Europei[209]. Acestea sînt, desigur, preţurile metalelor preţioase. René Baehrel face un demers strălucitor în care demonstrează că schimbările în preţurile metalelor preţioase nu se corelează în mod necesar cu modificările celorlalte preţuri şi că în realitate oamenii iau deciziile economice în primul rînd în funcţie de ultimele[210]. Este semnificativ, totuşi, că el afirmă aceasta într-o carte dedicată analizei economiei secolelor al XVII-lea şi al XVIII-lea. A.D. Lublinskaya face precizarea că ceea ce distinge secolul al XVII-lea de al XVI-lea este tocmai faptul că după 1615 există, pentru prima dată, „o mişcare *independentă* a preţurilor, care *nu* este dependentă de influxul de aur şi argint“[211]. Ea afirmă că acest fapt defineşte sfîrşitul „revoluţiei preţurilor“. Ruggiero Romano insistă că a existat o bruscă agravare a devalorizării în anii 1619-1622: „Ceea ce contează este

intensitatea fenomenului..."[212]. În 1619 a existat o astfel de abundență de bani, încît dobînda a scăzut la 1,2%, „nivelul minim absolut al ratei dobînzilor pentru întreaga perioadă 1522-1625"[213].

Numai Olanda şi, într-o anumită măsură (în ce măsură, vom vedea în curînd), Anglia au scăpat de regresul general[214]. Într-adevăr, Romano susține că Olanda nu numai că a scăpat, dar perioada cuprinsă mai mult sau mai puțin între 1590-1670 este o perioadă de *expansiune* a agriculturii olandeze[215].

De ce ar fi fost nord-estul Europei atît de protejat în raport cu vînturile neprielnice? Chaunu are o explicație destul de complexă. În secolul al XVI-lea, prețurile în nord-vestul Europei nu au crescut atît de brusc ca cele din Spania, datorită decalajului de timp în raport cu sosirea metalelor prețioase. Totuşi, nord-vestul Europei a obținut întotdeauna partea sa de metale prețioase prin contrabandă. Proporția de metale prețioase obținute prin contrabandă a crescut o dată cu trecerea timpului. Drept urmare, impactul inflaționist al metalelor prețioase de contrabandă a sporit procentual în impactul total, chiar din momentul în care prețurile spaniole au început să scadă. „Prețurile în nordul Europei, printr-o mai mică receptivitate la factorii depresivi, tind astfel să se apropie de nivelul prețurilor spaniole."[216] Această apreciere pare un pic forțată deoarece, pentru a fi plauzibilă, ea depinde de asumarea ideii că, spre deosebire de oferta relativă de metale prețioase de contrabandă, cea absolută nu a înregistrat un declin semnificativ, ceea ce, aşa cum se poate deduce din cifrele lui Spooner, nu a constituit probabil o realitate.

Pierre Jeannin pare mai aproape de țintă în analiza rezistenței nord-vestului Europei față de forțele depresive atunci cînd apreciază că aceasta derivă din avantajele pe care le-a avut regiunea respectivă în cadrul economiei mondiale[217]. El citează localizarea geografică (pe Atlantic, la răspîntie de drumuri între grînarele şi pădurile nord-estului şi țările care aveau nevoie de exporturile respective) şi posibilitățile industriale (bazate pe industria existentă anterior, cum sînt industriile textile olandeze şi engleze, sau pe potențialul economic obținut prin extinderea economiei internaționale, precum industria fierului suedeză). În plus, însăşi expansiunea rapidă a forțelor de producție în nord a însemnat o

creştere continuă a populaţiei exact în momentul declinului demografic al regiunii mediteraneene. Pierre Chaunu estimează că, între 1620 şi 1650, populaţia imperiului a scăzut de la 20 la 7 milioane. Populaţia Italiei s-a redus cu 2 milioane între 1600 şi 1650. Anglia şi, de data aceasta, Franţa, au fost *relativ* ferite de declinul demografic[218].

Ca fenomen geo-politic, aceasta a însemnat sfîrşitul Atlanticului spaniol şi formarea Atlanticului european[219]. Războiul, a cărui reluare în 1624 marchează de fapt o lovitură zdrobitoare pentru economia spaniolă, a început cu atacul olandez asupra coloniei portugheze a Braziliei (Portugalia aparţinînd în acea perioadă coroanei spaniole)[220]. În ceea ce priveşte comerţul asiatic şi în special cel cu piper, olandezii şi englezii au invadat între 1590-1600 piaţa care era atunci un monopol portughezo-spaniol, situaţie care explică prăbuşirea preţurilor mirodeniilor[221]. Se poate înţelege relativ uşor cum oamenii acelei epoci au dezvoltat o perspectivă mercantilă care i-a făcut să simtă că „volumul prosperităţii în lume era constant iar scopul politicii comerciale... era să asigure pentru fiecare naţiune cea mai mare felie de tort posibilă“[222].

Dar, în realitate, mărimea prosperităţii generale nu era constantă. Pe de o parte, se poate susţine că sfîrşitul secolului al XVI-lea a însemnat pentru întreaga Europă „prăbuşirea profitului, diminuarea rentei, stagnarea economică“[223]. Dar trebuie să aducem cîteva precizări. Romano insistă că secolul al XVI-lea era „exact ca secolele al XII-lea şi al XIII-lea, un secol de mari profituri *agricole*“[224]. Este vorba despre declinul *micilor* profituri agricole care va explica rolul crescut al marii agriculturi capitaliste din ultima parte a secolului al XVII-lea şi din secolul al XVIII-lea, bazată pe munca agricolă forţată şi tot mai prost plătită. Comentariile lui Romano sînt adecvate:

> „Aceste vaste fenomene, pe care Fernand Braudel le-a numit, pe de o parte «faillite» [faliment], «trahison de la bourgeoisie» [trădarea burgheziei] şi, pe de altă parte, «réaction seigneuriale» [reacţia senorială], nu par a fi, la o examinare mai atentă, două tipuri separate şi distincte, ci numai unul: aproape aceiaşi oameni, sau cel puţin descendenţii unei singure familii care *au trădat* originea lor

burgheză (şi, înainte de toate, funcţiile lor burgheze) şi au intrat în sistemul *réaction seigneuriale*, un fenomen pe care l-am denumit, atunci cînd am analizat cazul Italiei, «refeudalizare».“[225]

Dar încă o dată, aşa cum observă Romano, Olanda şi, într-o măsură mai mică, Anglia sînt excepţii.

Totuşi nu trebuie să o luăm înaintea evenimentelor de care ne ocupăm. Este crucial pentru înţelegerea epocii următoare să vedem mai atent cum s-au adaptat Anglia şi Franţa ultimelor convulsii ale „lungului“ secol al XVI-lea. Consolidarea economiei mondiale europene care urma să aibă loc în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea s-a centrat în jurul competiţiei Angliei şi Franţei pentru întîietate. Dar, într-un sens, marile cărţi s-au jucat în perioada 1600-1640.

Cînd G.N. Clark caută să explice avansul „remarcabil“ al industriei în Anglia, în al „doilea“ secol al XVI-lea, el sugerează că factorul originar al acestui avans se află în comerţul internaţional. Iar cînd analizează comerţul exterior al Angliei din această perioadă, el găseşte trei contraste principale între sfîrşitul şi începutul perioadei: (1) deşi comerţul exterior al Angliei s-a extins în valoare absolută, el s-a redus în raport cu industria internă în asigurarea nevoilor de consum; (2) deşi Amsterdamul a urmat Anversului în rolul de pivot al economiei mondiale europene, relaţia Angliei cu Ţările de Jos s-a schimbat din una de dependenţă şi complementaritate în una de rivalitate; (3) comerţul extern al Angliei a devenit mult mai diversificat în cadrul Europei şi Anglia a început un comerţ sistematic cu Rusia, Levantul, zona Oceanului Indian şi America[226].

Totuşi, înainte de sfîrşitul domniei reginei Elisabeta, aceste schimbări nu apăruseră într-o măsură remarcabilă. Dar ele nici nu s-au desfăşurat într-o manieră atît de lină cum sugerează Clark. Aceste schimbări au zdruncinat delicatul echilibru social şi politic pe care dinastia Tudor a încercat cu atîta pricepere să-l creeze şi au scos la iveală interesele conflictuale care aveau să destrame sistemul politic englez. Să luăm pe rînd fiecare dintre aceste schimbări.

Este fără îndoială adevărat că, raportată la produsul naţional brut, ponderea comerţului exterior s-a redus şi că aceasta poate fi interpretată ca un semn al sănătăţii

economice pe termen lung a Angliei. Dar prin aceasta se scapă din vedere faptul că tocmai procesul de industrializare internă a făcut structura socială a Angliei mai mult (nu mai puţin) dependentă de capriciile pieţei mondiale. Barry Supple subliniază că, spre deosebire de perioada de după revoluţia industrială, capitalul fix a jucat un rol secundar în economia industrială şi deci fluctuaţiile în economia naţională nu au fost cauzate de creşterea excesivă a capacităţii şi nici nu au fost intensificate de fluctuaţiile unei importante industrii de bunuri. Fluctuaţiile creditului au jucat, de asemenea, un rol mai puţin important decît mai tîrziu. Prin urmare, prosperitatea pieţei interne depindea în mare măsură de fluctuaţiile recoltei (determinate de variaţiile climatice) şi de „cererea externă care a fost frecvent determinantul strategic al schimbărilor în activitatea internă"[227]. Iar aceste schimbări erau esenţiale din punct de vedere politic tocmai datorită dezvoltării industriale a Angliei:

> „Producţia textilă era suficient de avansată pentru a fi încetat, în esenţă, să fie o ocupaţie secundară pentru o populaţie agrară predominantă. Deci, pentru guvern şi pentru comunitate în general, existenţa industriei textile a reprezentat pericolul continuu al izbucnirii de nemulţumiri şi dezordine în cadrul clasei de oameni fără pămînt şi chiar a micilor proprietari. Situaţia a condus la apariţia Legii săracilor *(Poor Law)* dată de regina Elisabeta şi a determinat ca generaţii de oameni de stat să fie precauţi în ceea ce priveşte încurajarea creşterii industriale."[228]

Ce putea face Anglia atunci pentru a-şi asigura stabilitatea economică şi, deci, politică? Supple indică o soluţie: să se izoleze şi mai mult. F.J. Fisher observă că „Bacon priveşte înapoi la domnia Elisabetei ca la o perioadă critică în cursul căreia Anglia a fost în mod periculos dependentă de cerealele străine..."[229] În timp, aceasta este calea dezindustrializării pe care a luat-o nordul Italiei. Altă soluţie poate fi înlăturarea şi depăşirea stocului de produse extorcate, prin obţinerea de surse suplimentare de aprovizionare, şi a presiunii cererii, prin asigurarea cu noi pieţe[230]. Aceasta este calea pe care a îmbrăţişat-o zona de nord a Ţărilor de Jos. A încerca o soluţie sau alta a însemnat a face opţiuni riscante în ceea ce priveşte structura socială internă a Angliei. Tocmai

acestea erau deciziile pentru a căror evitare reprezentanţii dinastiei Tudor şi-au cheltuit toată energia. Rezultatul a fost numai pe jumătate faţă de cel scontat. Analizînd volumul comerţului internaţional din perioada reginei Elisabeta, Lawrence Stone ajunge la concluzia că „faimoasa expansiune a comerţului în epoca elisabetană pare a fi un mit religios“[231].

Dacă ne întoarcem să vedem măsura în care prin 1600 Anglia se eliberase de tutelajul economic olandez, vom găsi în mod sigur că procesul de creştere a controlului din partea burgheziei comerciale engleze asupra comerţului englez intern a fost mai mult sau mai puţin desăvîrşit prin asemenea acte precum abolirea privilegiilor hanseatice, mai întîi în 1552 şi în mod definitiv în 1598[232]. Aceasta a fost spre avantajul monopolurilor închise precum *Merchant Adventures*[233]. Interesul unor astfel de grupuri stă în mare măsură în echilibrul nesigur al compromisului.

Cînd, sub domnia Stuarţilor, alţi negustori au obţinut drepturile legale pentru a adresa o provocare deschisă rolului Olandei în industria textilă finită - prin aşa-numitul *Alderman Cockayne's Project* (Proiectul consilierului Cockayne)[234] - ei au eşuat. Pentru Supple aceasta demonstrează că

> „diviziunea internaţională a muncii prin care olandezii colorau şi împodobeau textilele semimanufacturate ale Angliei nu a fost un fenomen arbitrar susţinut de supravieţuitorii artificiali ai sistemului companiei. Din contră, pe la începutul secolului al XVII-lea ea reflecta realităţile economice împotriva cărora Anglia putea lupta numai riscînd.“[235]

Prin urmare, constrîngerea elisabetană privind extinderea în exterior nu era, poate, atît de lipsită de înţelepciune[236]. Tudorii au amînat prin aceasta conflictul social intern pînă ce au consolidat autonomia politică a aparatului de stat faţă de pretendenţi, astfel încît Anglia să aibă puterea să tolereze reorganizarea explozivă dar inevitabilă a forţelor politice şi sociale.

În fine, în ce măsură a fost perioada elisabetană una de diversificare a comerţului de peste mări? În mod sigur, navele englezeşti s-au întors în acea perioadă spre Baltica şi au început să efectueze călătorii spre Mediterana, Rusia şi Africa. Şi aceasta a fost perioada de constituire a

primelor *chartered companies**. Dar trebuie să fim atenți să nu exagerăm. Pe de o parte, Europa de est era încă mai puternic legată de economiile Franței și Spaniei (*via* Amsterdam) decît de Anglia[237]; pe de altă parte, comerțul cu Franța și cu rebelele provincii olandeze era încă fundamental pentru Anglia în perioada Elisabetei[238].

Realitățile scenei comerciale engleze sînt atît cauza cît și consecința politicilor monarhilor din dinastia Tudor. Ei au stat în expectativă[239]. Criza economică internațională din perioada 1590-1640 a făcut această stare de expectativă din ce în ce mai imposibilă și în consecință posibilitatea de a menține stabilitatea politică a monarhiei și a monopolurilor a devenit tot mai mică. Stabilitatea nu este întotdeauna *summum bonum* pentru oricine. Pentru unii ea era „agasantă"[240]. Prin 1604, dificultatea acelor negustori care căutau să valorifice posibilitățile expansiunii comerciale și-a găsit expresia în variate acte normative vizînd liberalizarea comerțului trimise în parlament. Impulsul imediat a fost probabil pacea cu Spania care a deschis perspective comerciale diferite, așa cum pacea obișnuiește să ofere, atît prin eliminarea anumitor obstacole din calea comerțului cît și prin neutilizarea, ca să spunem așa, bandelor de pirați aflate în plină dezvoltare în perioada anterioară[241].

Pentru decada următoare, situația arăta promițător în ceea ce privește industria engleză textilă, care a atins un apogeu al exportului în 1614. Dar aceasta a fost, în exprimarea lui Supple, „o scurtă vară indiană"[242]. Apogeul a fost urmat de un „neegalat" regres economic care „a determinat restrîngerea permanentă a pieței de peste mări pentru vechile pînzeturi"[243]. Ce a cauzat această cădere bruscă? De fapt ea nu a fost atît de bruscă ci, mai degrabă, așa cum spune R.W.K. Hinton, „o înrăutățire bruscă a unei situații ce începuse să se deterioreze de cîtva timp"[244]. Ceea ce s-a întîmplat a fost că devalorizarea monedelor continentale în raport cu Anglia a creat un raport de schimb foarte nefavorabil care „situa postavul [englezesc] în afara piețelor [din nordul și centrul Europei]"[245]. Aceasta a condus la o

* Companii protejate prin *charter*, fie în sensul de a deține anumite drepturi și privilegii din partea statului sau a puterii suverane, fie în înțelesul de a avea posibilitatea de a închiria pentru uz privat (N.T.).

scurgere de metale preţioase, care s-a agravat prin nevoia de cereale din străinătate datorată slabelor recolte din 1621 şi 1622[246]. Pierderea dramatică de metale preţioase „a fost de mare importanţă pentru o economie simplă, dependentă de oferta neîntreruptă de bani metalici siguri“[247].

J.D. Gould susţine că Anglia a plătit acum, „într-o competiţie pentru privilegii“, pentru „irosirea“ avantajului său în domeniul preţului pe plan internaţional din 1550-1600. În consecinţă, acum, că avantajul preţurilor a fost inversat, „Anglia a rămas sub povara unei economii rigide, ologopolistice, înalt costisitoare, neadecvată pentru a rezista unui competitor [olandezii] care se baza pe preţuri scăzute, adaptabilitate şi modernitate“[248]. Olandezii erau acum capabili să pătrundă în comerţul de import al Angliei[249], iar exporturile de textile spre Germania şi Europa de est erau afectate atît de olandezi cît şi de competiţia locală[250].

Faţă de această situaţie s-au alarmat atît comercianţii cît şi guvernul. Comercianţii au reacţionat prin solicitarea unei protecţii mărite, ca de pildă limitarea drepturilor non-englezilor de a importa mărfuri în Anglia, creşterea utilizării obligatorii a flotei comerciale engleze, libertatea de a reexporta cerealele baltice, ceea ce permitea atît sporirea comerţului cu postav cît şi aducerea de metale preţioase pentru grîne[251]. Guvernul avea o viziune complet diferită. În primul rînd interesele agriculturii, bine reprezentate în parlament, vizau o interdicţie asupra *importului* de porumb, datorită cerinţelor de protecţie ale agricultorilor împotriva preţurilor scăzute[252]. În al doilea rînd, guvernul se concentra asupra modului în care putea împăca nevoile sale „de a elimina sărăcia locală pentru a preveni tulburările şi agitaţiile cu cele de a reînviora comerţul, pentru a menţine stabilitatea şi puterea economică“[253]. Pentru a rezolva prima situaţie, guvernul a fost ispitit de soluţia pe care o încearcă guvernele ţărilor subdezvoltate din secolul al XX-lea, crearea de locuri de muncă. Dar, ca şi astăzi, o astfel de soluţie ~~nu a~~ fost uşoară[254]. Mai degrabă decît a furniza o nouă protecţie, guvernul a acţionat în direcţia slăbirii monopolurilor, pentru a vedea dacă aceasta ar reînviora comerţul şi industria[255]. Dar el nu putea merge foarte departe în această direcţie, deoarece constituirea de companii privilegiate avea prea multe avantaje pentru

guvern. Ea asigura loialitatea unei birocraţii cvasipublice care exercita funcţii consulare şi vamale, era o sursă de venit pe calea împrumuturilor şi impozitelor şi chiar înlocuia marina ca mecanism protecţionist în comerţul internaţional[256]. „Autorizaţiile şi monopolurile, tăinuirea scopurilor egoiste în spatele unor platitudini verbale făceau toate parte integrantă din mecanismul de guvernare al dinastiei Stuart"[257]. Dacă guvernul s-a orientat în întregime în direcţia antimonopolismului, aceasta a avut loc numai sub presiunea parlamentului, „gălăgios reprezentat de cei din afara porturilor şi de micii *gentry*"[258].

Nici în ceea ce priveşte voinţa zeilor nu a avut Anglia şanse prea mari. Renaşterea comerţului în 1623-1624 a fost stopată de ciuma din 1625, ca şi de o slabă recoltă. Reluarea războiului cu Spania, care a fost, după cum am văzut, atît de dăunător pentru Spania, nu a fost folositor pentru Anglia. Nevoia sporită de grîne a condus la o altă criză a balanţei de plăţi[259]. Astfel, inima tradiţională a industriei engleze a ajuns să se găsească „în mijlocul unei lungi istorii de declin, de adaptare dureroasă şi de răspîndită inutilitate"[260]. Amestecul Coroanei nu a rezolvat problema, ci numai a agravat situaţia prin crearea unei „crize a încrederii mercantile"[261].

Aparent, nu a fost prea uşor pentru industria textilă engleză să scadă costurile. Parţial, pentru că negustorii erau prea adînc implicaţi în aparatul de stat încît Coroana să fie capabilă să forţeze pe cei care lucrau în domeniul industriei să se orienteze spre afaceri mai slabe[262]. De asemenea, muncitorii trebuie să fi fost relativ destul de puternici pentru a rezista la introducerea unor reduceri semnificative ale salariilor[263]. De aceea, singura soluţie, alta decît dezindustrializarea, era ocolirea intereselor oficiale prin dezvoltarea noilor industrii. De fapt, aici şi-a găsit Anglia salvarea sa comercială, în aşa-numitele „noi pînzeturi"[264], care au cunoscut o creştere remarcabilă ca produs de export, exact pe măsură ce „vechile pînzeturi" au pierdut teren[265].

A existat şi o a doua soluţie la dilema preţurilor înalte: Anglia a dezvoltat un comerţ de re-export. Acesta a fost aspectul politicii comerciale a Angliei care a facilitat cele două noi şi uimitoare particularităţi ale secolului al XVII-lea: interesul în expansiunea

comercială şi rivalitatea anglo-olandeză. Ambele tendinţe se vor cristaliza după Războiul civil, dar amîndouă erau vizibile înaintea izbucnirii lui[266].

Noile produse cereau noi pieţe. Spania şi zona mediteraneană în general au fost cele care au oferit cea mai importantă piaţă nouă pentru exportul englez[267], o zonă relativ liberă de constrîngerile vechilor monopoluri[268]. Piaţa spaniolă a fost tentantă în special din cauza „inflaţiei interne şi cumpărărilor coloniale"[269]. Anglia începea să se înfrupte din trupul imperiului spaniol. Şi, pe măsură ce industria italiană regresa, exporturile engleze umpleau parţial spaţiul gol rămas[270].

În ceea ce priveşte colonizarea, trebuie să amintim că pentru o lungă perioadă de timp nu a fost necesar pentru Anglia (Franţa sau Olanda) să se angajeze în acţiuni coloniale directe. Tratatul de la Cateau-Cambrésis, fiind fără îndoială şi un semn al oboselii expansiunii imperiale, a inclus extraordinara clauză care spune: „La vest de primul meridian şi la sud de Tropicul Cancerului... violenţă comisă de către o parte celeilalte nu va fi privită ca fiind contravenientă tratatelor."[271] Acest concept, cunoscut în popor prin expresia „fără pace în spatele liniei", a fost reafirmat la Vervins în 1598. El a permis, bineînţeles, libertatea de a crea noi colonii, dar şi libertatea de a jefui. Şi timp de peste cincizeci de ani jefuirea a fost mult mai profitabilă decît putea fi colonizarea[272]. Dimpotrivă, aceasta părea o aventură dubioasă. S-a acceptat că spaniolii obţinuseră deja locurile bune şi „chiar optimiştii elisabetani - şi cu certitudine regina însăşi - erau conştienţi de zădărnicia prospectării la întîmplare pe un vast continent"[273]. În afară de aceasta, Anglia avea Irlanda ca supapă pentru agricultorii emigranţi[274].

Aceste atitudini s-au schimbat în perioada de după 1600. Anglia şi-a consolidat legăturile cu Scoţia prin unirea celor două tronuri în persoana lui Iacob I. Cololonizarea Irlandei a devenit o problemă serioasă atît pentru Anglia cît şi pentru Scoţia[275]. Irlanda a fost integrată în diviziunea britanică a muncii. Pădurile sale erau folosite pentru a furniza Angliei lemn[276]. Ea va deveni în cursul următorilor 100 de ani locul unei importante industrii de fier controlată prin personal englez[277]. Anglia va începe şi ea să creeze colonii în America de Nord. Parry atribuie această schimbare

declinului prestigiului spaniol, căutării de materii prime - hrană ieftină, în special peşte[278] - şi rezervelor strategice (lemn, cînepă şi smoală), ale căror surse baltice puteau fi blocate în timp de război. În plus, noile zone vor fi o nouă piaţă pentru produsele manufacturate şi un loc pentru exportul săracilor[279]. Fără îndoială, totul este adevărat dar, exceptînd luarea în considerare a puterii militare spaniole, totul ar fi fost în mare măsură adevărat cu un secol înainte. Oare nu este noua luptă pentru colonii a celor trei puteri ale nord-vestului pur şi simplu un semn al competitivităţii lor? Nu era, în mare măsură, o colonizare preemptivă, în special în urma declinului Spaniei?

Impactul acestor convulsii economice internaţionale a forţat apariţia unei crize politice în Anglia. Cred că Perez Zagorin a surprins destul de corect natura conflictului:

> „Geneza revoluţiei engleze nu se află în lupta de clasă, deoarece clasele conducătoare ale ambelor părţi din Războiul Civil includeau mulţi oameni care proveneau din aceeaşi clasă economică, a cărei dezvoltare a avut loc constant de-a lungul secolului anterior. Ea poate fi mai degrabă găsită în conflictul din interiorul acestei clase dintre grupările conducătoare ale Angliei."[2 0]

Şi acest război de exterminare din cadrul clasei conducătoare nu a fost determinat numai de exigenţele internaţionale, ci a fost posibil prin eliminarea mai întîi a două mari pericole pentru sistemul politic englez. Aşa cum afirmă Stone: „Ringul a fost curăţat de amestecul săracilor sau al spaniolilor..."[2 1]

Există două controverse, stupide într-o oarecare măsură, pe marginea izbucnirii Războiului Civil. Una este dacă războiul era sau nu inevitabil. La afirmaţia lui Tawney „căderea monarhiei a fost grăbită prin măsurile pe care le-au luat Tudorii pentru a o menţine"[2 2], Trevor-Roper afirmă că principala problemă a fost o administraţie risipitoare, care ar fi putut fi schimbată de către parlament. „Pentru că, desigur, monarhia însăşi nu era un obstacol. Este absurd să spui că o astfel de politică era imposibilă fără revoluţie."[283]

Vom vedea pe scurt consecinţele pentru Franţa ale reformelor administrative pe care Trevor-Roper le atribuia retrospectiv „lungului" parlament *(Long*

Parliament). Dar „inevitabilitatea" este un joc fără sens. Dacă un element ar fi fost diferit, rezultatele ar fi fost desigur diferite. Dar dacă unul, de ce nu două, sau trei? Realitatea este că Războiul Civil a avut loc efectiv şi sarcina cercetătorului este să-l explice. Cealaltă controversă stupidă este dacă problemele „reale" care divizau Anglia erau sau nu credinţele despre libertate şi religie. Domnul Hexter insistă că acestea erau problemele şi se arată destul de surprins de numărul mare al partenerilor şi adversarilor săi asupra acestei controverse (Hinton, Stone, Pocock, Hill, Trevor-Roper vorbind în numele său şi al lui Tawney). El le urează bun venit în compania sa „whig-istă"[284]. J.G.A. Pocock cel puţin se simte jignit, insistînd că el este un „post-marxist" mai degrabă decît un „neo-whig"[285]. Dar această dezbatere este absurdă deoarece în mod sigur protagoniştii Războiului Civil îşi exprimau multe dintre dezacorduri în termeni ideologici, ce se învîrteau în jurul libertăţii politice şi perspectivelor religioase. Şi desigur ei asta şi doreau. Şi desigur rezultatul Războiului Civil avea să aibă consecinţe pentru sistemul normativ de guvernare a vieţii politice engleze.

Totuşi, disecarea dimensiunilor ideologice ale unui conflict politic şi social nu este niciodată semnificativă decît dacă analiza se bazează pe relaţiile sociale predominante la acea dată şi dacă se înţelege implicaţia cerinţelor ideologice pentru aceste relaţii. Dezbaterea se referă *în realitate* la totalitatea acestor relaţii şi la eventualitatea ca acestea să rămînă aşa cum sînt sau să se schimbe într-o anumită direcţie specifică.

Războiul Civil englez a fost un conflict complex, aşa cum sînt toate marile mişcări sociale. O luptă importantă a fost aceea dintre cei care accentuau rolul monarhiei, sperînd prin aceasta să se menţină într-un sistem instabil de privilegii şi onoruri[286], a căror teamă de revoluţia socială cîntărea mai greu decît alte consideraţii, care erau într-o anumită măsură paralizaţi în faţa opţiunilor determinate de economia mondială, şi cei care, pe de altă parte, acordau întîietate comercializării continue a agriculturii, care considerau binevenite anumite schimbări în *pattern*-urile sociale, care nu vedeau o mare virtute în extravaganţa Curţii şi care erau orientaţi spre maximalizarea avantajului Angliei în economia mondială.

Să ne întoarcem la Franţa, unde lucrurile erau la fel, dar cele mai importante nu erau la fel. Davis Bitton spune despre anii 1560-1640 că ei reprezentau „o fază crucială a tranziţiei de la nobilimea franceză a sfîrşitului Evului Mediu la nobilimea franceză a vechiului regim“[287]. La fel stăteau lucrurile şi în Anglia. Dar ce diferită a fost tranziţia în Franţa. În marea dezbatere dintre Boris Porchnev şi Roland Mousnier -- la care ne vom referi imediat - Porchnev susţine, în esenţă, că ceea ce s-a întîmplat în Franţa în această epocă a fost că „venalitatea funcţiilor nu a adus «îmburghezirea» puterii ci «feudalizarea» burgheziei“[288]. La aceasta, Mousnier replică: „Nu a existat o astfel de ordine «feudal-absolutistă». În măsura în care exista o tendinţă spre absolutism, ea se regăsea în lupta împotriva ordinii feudale. Ceea ce a rămas din ordinea feudală tindea să paralizeze absolutismul.“[289] Deşi eu cred că dezbaterea este parţial semantică şi că pentru restul ei Porchnev a avut argumentaţia cea mai bună, ceea ce se poate afirma este că Mousnier se află mai aproape de adevăr dacă raţionamentul său este aplicat la explicarea situaţiei Angliei şi cel al lui Porchnev la explicarea celei a Franţei. Astfel s-ar putea afirma, într-un mod schematic şi foarte simplificat, că în Anglia aristocraţia a pierdut pe termen scurt şi a cîştigat pe termen lung prin transformarea sa într-o burghezie capitalistă, în timp ce în Franţa, aristocraţia a cîştigat pe termen scurt şi a pierdut pe termen lung prin forţarea burgheziei să-şi abandoneze propria funcţie şi să contribuie pe această cale la stagnarea economică. La întrebarea de ce s-au întîmplat lucrurile aşa, răspundem că aceasta este în esenţă o funcţie a raportării lor diferite la economia mondială.

Dar mai întîi să vedem pe scurt încă o dată în ce măsură aceasta este o descriere corectă a sistemului social francez. Din motive pe care le-am evidenţiat deja, statul francez era pe la 1600 mai puternic decît statul englez. Aceasta însemna că birocraţia a fost „pentru burghezie principalul mijloc de ridicare în ierarhia socială“[290], mult mai mult decît în Anglia. Această venalitate a dus la rîndul său la un mai mare interes direct al burgheziei în monarhia franceză[291]. Aceasta îl determină pe Mousnier să susţină că a existat în Franţa din acea perioadă o structură de clasă relativ deschisă[292].

Dar însuşi Mousnier arată cît de dificilă era ascensiunea socială. El scoate în evidenţă faptul că era nevoie în mod obişnuit de patru generaţii pentru ca un *roturier* să se ridice la statusul de *maître des requêtes*[293]. Eu cred că, de fapt, Porchnev surprinde situaţia de clasă cu mai multă subtilitate. Este mai puţin vorba de faptul că există o foarte mare mobilitate între clase decît că există categorii de oameni pentru care sentimentul de adeziune la o clasă variază în funcţie de situaţia concretă. Cea mai semnificativă categorie de acest gen este birocraţia de origine burgheză denumită *noblesse de robe*:

> „În momentul în care un muncitor, care a menţinut legăturile cu satul său, îşi pierde locul de muncă în fabrică, el devine din nou un ţăran. În acelaşi mod, cînd se caută să se ia înapoi de la *officiers* drepturile şi privilegiile lor de proprietate, adică să-i priveze de statusul de nobilime privilegiată, ei se întorc practic automat la statusul lor originar de burghezi... Acei *officiers* afectaţi negativ de [deciziile lui] Mazarin s-au simţit burghezi şi, la începutul Frondei, atitudinea lor era aceeaşi ca şi a întregii clase burgheze."[294]

Tocmai din cauza dobîndirii relativ uşoare a statusului aristocratic oficial în Franţa (lucru adevărat şi în Anglia sub dinastia Stuart, dar într-o măsură mai mică) a apărut în secolul al XVI-lea acea „ambiguitate a statusului de nobil" de care se plîngea aristocraţia franceză şi care a condus la „preocuparea lor intensă, obsesivă faţă de privilegiile onorifice"[295], precum şi la foarte marele accent pus pe reguli stricte de comportare şi pe teoria *dérogeance*[296].

Descrierea tradiţională a monarhiei absolute ca fiind în alianţă cu burghezia împotriva nobilimii a venit mereu în contradicţie cu faptul că aşa-numitul regim clasic al monarhiei absolute a lui Ludovic al XIV-lea era, de asemenea, exemplul principal pentru reafirmarea privilegiului senioral. Marc Bloch a rezolvat această dilemă susţinînd că întărirea poziţiei feudale era cel mai important dintre cele două fenomene adverse şi că fără monarhia absolută, această tendinţă ar fi avut forţă deplină. Cu alte cuvinte, s-ar putea spune că „victoria monarhiei absolute a limitat extinderea «reacţiei feudale»"[297].

A.D. Lublinskaia este în esenţă de acord[298], conturînd această imagine a Franţei în „cel de-al doilea"

secol al XVI-lea. După 1559, rolul bancherilor străini a scăzut în Franţa, atît din cauza declinului Italiei şi Germaniei, cît şi a războaielor religioase. Şi totuşi, aceste războaie au împiedicat burghezia comercială franceză să umple golul. Deci, pentru a obţine fonduri, guvernul francez a creat un sistem de arendare a impozitelor. În final, cei care deţineau monopolul arendării impozitelor au fost asimilaţi de aparatul financiar de stat. „Sistemul de arendare a impozitelor era o afacere rentabilă. Guvernul şi-a fondat pe acest fapt sistemul de împrumuturi forţate de la principalii deţinători ai monopolului în arendarea impozitelor, transformîndu-i pe aceştia din urmă în creditorii lui."[299] De aici şi legăturile strînse între „financiari" şi stat, cu atît mai mult cu cît supravieţuirea lor depindea de puterea statului, cu condiţia ca „puternicul guvern pe care îl doreau... să aibă în continuare mare nevoie de credit din partea lor"[300]. Deşi nu este probabil adevărat că monarhia nu impunea taxe nobilimii[301], situaţia este îngreunată tocmai de dependenţa de *officiers* venali, deoarece, afirmă Lublinskaya, reforma impozitelor ar fi implicat cu necesitate cheltuiala de fonduri pentru recumpărarea funcţiilor de stat, ceea ce era mult prea costisitor[302]. Tot ceea ce mărea îndatorarea statului întărea poziţia acestor *officiers*. În special „războiul era foarte rentabil pentru financiari"[303].

Faptul că o parte a motivării este ad hoc poate fi demonstrat printr-o referire la Anglia unde „feudalismul fiscal" sau venitul arendat prin sindicate ale oamenilor de afaceri deveniseră practici obişnuite în timpul domniei Elisabetei şi a primilor Stuarţi[304], fără a fi explicate de războaie religioase şi fără a fi urmate de o creştere la scară mare a birocraţiei venale. În plus, în măsura în care specula de pe urma impozitelor era îngrădită, aceasta era rezultatul reformei administrative ale cărei motivaţii imediate erau exigenţele financiare ale războiului şi nevoia de a reduce considerabil rolul intermediarilor fiscali dintre stat şi cel care plătea impozitul[305].

Oricum, nu are importanţă. Pe această linie de raţionament există un atac mai semnificativ lansat de Boris Porchnev. El atacă în totalitate afirmaţia potrivit căreia „venalitatea era o formă de supremaţie politică a burgheziei"[306], o teorie pe care o atribuie lui Pagès şi apoi lui Mousnier. Porchnev vrea să argumenteze că

Franța secolului al XVII-lea era „în principalele ei particularitați încă o societate feudală caracterizată prin predominanța relațiilor feudale de producție și a formelor feudale de economie“[307].

Porchnev susține că existau forme capitaliste dar că burghezia „deținea puterea politică în statul feudal numai în măsura în care nu acționa ca o clasă a societații capitaliste“[308]. Burghezia căuta titluri din vanitate și cupiditate și a adoptat, de asemenea, un stil de viață aristocratic. În plus, ea a fost nevoită să abandoneze veritabilele activitați economice burgheze datorită avantajelor fiscale obținute prin folosirea banilor drept capital de credit mai degrabă decît drept capital industrial sau agricol[309].

În consecință, atunci cînd au avut loc revoltele țărănești în perioada 1623-1648 (la care ne vom referi imediat), burghezia a ezitat. Pe de o parte, era și ea nemulțumită de taxele mari. Pe de altă parte, interesele ei se identificau cu cele ale aristocrației și se temea de *plebei*. Unii membri ai burgheziei s-au revoltat; unii au fugit din țară, iar alții au ajuns la o înțelegere cu statul prin cumpărarea de posturi și depunerea banilor în operațiuni de credite[310].

Dacă ne întrebăm de ce Anglia și Olanda au produs o nobilime care era *„embourgeoisée“* iar Franța nu, răspunsul este că „în Franța feudalismul avea o perfecțiune și o vitalitate clasică ce au împiedicat orice *îmburghezire* a nobilimii“[311]. Motivul nu a fost că Franța era mai înapoiată, ci că „particularitațile calitative ale economiei franceze au făcut imposibilă gruparea de clase care ar fi permis o semi-revoluție burgheză după modelul englez“[312]. Claritatea argumentelor lui Porchnev se estompează în această comparație crucială unde trebuie să recurgă la abstracțiuni neexplicate, particularități nedefinite și la conceptul vag de „semi- revoluție“.

Tocmai în acest punct al demonstrației Corrado Vivanti îi oferă o mînă de ajutor lui Porchnev. Fiind total de acord cu Porchnev în respingerea argumentelor lui Mousnier, potrivit cărora Fronda a fost un element izolat în istoria franceză, el sugerează că Porchnev nu și-a urmărit logica propriei sale argumentări pînă la capăt, ci, dimpotrivă, se împotmolește în învinuirea burgheziei pentru trădarea revoluției. Or, aceasta nu avea altă alternativă deoarece „ea nu forma încă un grup social

suficient de puternic şi autonom" pentru a proceda altfel[313]. Vivanti emite această ipoteză sub forma unei întrebări:

> „În ce măsură se poate spune că «reacţia feudală» sau «restauraţia» şi chiar «trădarea burgheziei» în secolul al XVII-lea au pus bazele - într-un mod diferit de ceea ce putem găsi în altă parte în condiţii analoage de criză - pentru acea acumulare de capital pe care economia [franceză] nu a reuşit să o creeze în secolul al XVI-lea?"[314]

Adică, date fiind „acele obstacole obiective care în final au împiedicat starea a treia de a se angaja în acţiune autonomă în arenele politică şi socială"[315], nu a fost cumva această cale de importanţă secundară? Dacă nu a permis Franţei gradul de dezvoltare pe care avea să-l atingă Anglia, a salvat totuşi Franţa de la situaţia de a coborî la rolul de stat semiperiferial, ca Spania şi Italia. Chiar şi sudul Franţei, care decăzuse la sistemul de dijmă, nu a regresat economic într-o măsură asemănătoare zonelor vecine mediteraneene. Le Roi Ladurie insistă asupra faptului că starea economiei în sudul Franţei (şi Catalonia), spre deosebire de nordul Italiei şi Castilia, „este calmă şi moderată, este modificată şi creşte lent dar nu este încă în declin... Drama din Languedoc nu este căderea, ci inelasticitatea, rigiditatea producţiei agricole; nu regresia [*décroissance*] ci absenţa unei creşteri evidente"[316]. Aceasta avea să se întîmple în Franţa pînă la urmă, dar cu 50 de ani mai tîrziu decît în alte zone.

Lucien Goldmann face o critică paralelă a teoriei alianţei monarhiei absolute cu burghezia. El susţine că, dimpotrivă, alianţa de bază era între monarhie şi nobilime, monarhia punîndu-se totuşi la adăpost prin crearea unei noi burghezii. Apoi, afirmă Goldmann, tocmai pentru a menţine această burghezie ca burghezie şi nu ca pseudoaristocraţie, monarhia a introdus reforma taxei *paulette* la începutul secolului al XVII-lea[317]. Prin instituirea în fapt a unei taxe asupra funcţiilor, această *paulette* a menţinut birocraţia venală, deci burghezia burgheză[318], rămînînd astfel şi dependentă de monarhie[319].

Explicaţia lui Goldmann se axează pe distincţia între două varietăţi de funcţionari de stat: una mai veche formată din *notables* şi *noblesse de robe*, *officiers* şi

membri în *Cours souverains* şi *parlaments*, şi una mai nouă, formată din *Commissaires* şi *Conseillers d'Etat* şi care serveau drept *intendants* şi *maîtres de requêtes*. Goldmann consideră că cei din urmă i-au înlocuit pe cei dintîi, „în prima jumătate a secolului al XVII-lea şi în special din 1620 pînă în 1650"[320]. Goldmann analizează mişcarea din spatele acestui nou sistem ca o încercare a monarhiei „de a recîştiga teren după venirea la putere a lui Henric al IV-lea în 1598"[321], teren care fusese pierdut în timpul războaielor religioase.

Avînd în vedere că *officiers* au fost de mare ajutor monarhiei în timpul războaielor religioase şi că, în consecinţă, puterea şi importanţa lor ar fi trebuit să crească şi nu să scadă, ei au fost incomodaţi atît de *paulette*[322], cît şi de apariţia *commissaires*-ilor. Tensiunea între *officiers* şi *commissaires* a crescut, atingînd un punct culminant în jurul anilor 1637-1638. Goldmann leagă acest fenomen de apariţia jansenismului printre *officiers*, o ideologie care „insista asupra deşertăciunii lumii şi asupra faptului că mîntuirea putea fi găsită numai în singurătate şi izolare"[323].

În timp ce portretul monarhiei conturat de Goldmann seamănă cu cel al lui Porchnev, portretul pe care-l face burgheziei este mai apropiat de cel al lui Mousnier, care mărturiseşte că „respinge ideea că secolul al XVII-lea era o epocă «feudală» deoarece era mai degrabă una în care «capitalismul comercial» pătrunsese adînc în ţară"[324] - în întreaga ţară, şi nu numai în oraşe. Monopolurile nu au constituit o piedică în dezvoltarea capitalismului, ci „o condiţie a dezvoltării lui în acest stadiu"[325]. Dar Mousnier este foarte revoltat de asimilarea *officiers*-ilor nobilimii. El reacţionează cu flerul unui adevărat aristocrat:

> „Un *officier* cu o oarecare importanţă este din punct de vedere juridic un nobil. Un nobil, dar nu un gentleman şi nici un feudal *(un féodal)*. Porchnev nu face niciodată această distincţie. Am putea numi nobilimea veneţiană, pe acei mari comercianţi, un corp feudal? În Franţa, publicul insista asupra distincţiilor. Un *officier*, înnobilat de funcţia sa, rămînea un burghez. Oamenii regretau faptul că adevărata nobilime, cea a *gentlemen*-ilor nu era angajată de stat, iar ocuparea posturilor publice era un prerogativ al celor care erau numiţi ironic

«gentlemeni ai tocului şi cernelei». În final, statusul era tot de burghez, fie *officier*, fie *commissaire*, chiar aşezat pe *fleur de lys* şi purtînd purpuriul funcţiei, fie împopoţonat cu titlul de cavaler, chiar baron, chiar preşedinte al Parlamentului sau membru în Consiliul Regal."[326]

Mousnier încheie negînd că el sau Pagès au sugerat vreodată că burghezia deţinea controlul asupra monarhiei. „Monarhia a fost aceea care a supus toate clasele în procesul de reconstrucţie a statului. Dar în acest proces a fost ajutată de burghezie..."[327]

Este important de notat că în această dezbatere s-au învălmăşit mai multe probleme. Una este natura sistemului. Alta este natura relaţiilor dintre clase. O a treia este rolul monarhiei. Într-un capitol anterior am explicat de ce sîntem de părere că termenul „feudalism" cu privire la producţia agricolă a vremii (producţia în sistem fiscal comercial orientată spre piaţă, chiar dacă este bazată pe muncă forţată sau semiforţată) este confuz şi inutil pentru această analiză. A insista că în această perioadă Franţa era implicată în primul rînd într-o economie mondială capitalistă nu înseamnă neapărat a susţine că burghezia deţinea o mare parte a puterii politice. Desigur că nu o deţinea. În estul Europei, aristocraţii erau fermieri capitalişti iar burghezia comercială indigenă era pe cale de dispariţie. Nici nu explică în mod necesar rolul special jucat de monarhie în Franţa, spre deosebire de alte state din această economie mondială. J.H.M. Salmon remarcă faptul că „la fel ca dezbaterea în legătură cu *gentry* şi aristocraţia în Anglia, controversa [privind Franţa la începutul secolului al XVII-lea] se referă la caracterul societăţii şi guvernării moderne timpurii"[328] Chiar aşa!

Mousnier are probabil mai multă dreptate decît Porchnev atunci cînd consideră monarhia ca o instituţie care, departe de a domina clar situaţia, lupta pentru a-şi afirma superioritatea politică, chiar şi în Franţa. Dar Porchnev are mai multă dreptate decît Mousnier atunci cînd apreciază că unul dintre elementele care disting cel mai clar Franţa de Anglia este, comparativ, succesul politic în Franţa al vechii aristocraţii ale cărei interese imediate nu conduceau spre întărirea capacităţii pe termen lung a Franţei, de a profita la maximum de diviziunea muncii în economia mondială.

Să ne întoarcem acum la „criza" de la sfîrşitul „lungului" secol al XVI-lea şi să vedem exact care a fost impactul ei asupra arenei politice franceze. Vom începe cu faptul că scăderea preţurilor în Franţa în perioada 1600-1610 era, de fapt, favorabilă din punct de vedere economic Franţei şi burgheziei sale[329]. Chiar şi Porchnev admite că ar fi prea mult să susţinem că în această perioadă industriaşii capitalişti nu aveau nici o importanţă în Franţa. El acceptă faptul că „evoluţia capitalismului a continuat pe drumul său, dar într-un ritm mai lent"[330].

Problema era reprezentată în mare parte de comerţul exterior, despre a cărui importanţă pentru economiile naţionale am discutat anterior, atunci cînd am analizat reacţia Angliei la criza comercială. Deşi între 1600-1610 Franţa recuperase oarecum pierderile provocate de distrugerile datorate războaielor religioase, după 1610 s-a instalat un alt mare declin, în acest caz datorat în mare parte concurenţei olandezilor şi, într-o oarecare măsură, englezilor. Motivul pentru care olandezii şi chiar şi englezii au putut concura pe francezi în această perioadă era că, într-un moment de restrîngere a pieţei mondiale, acumularea de capital industrial şi tehnologie din ultimii 50-60 de ani se afla într-un punct critic:

> „Franţa se afla în urma concurenţilor ei în privinţa tuturor indicatorilor importanţi. Diviziunea muncii în manufacturile franceze era la un nivel scăzut; lipsa de muncitori specialişti nu a permis întreprinzătorilor să stabilească o ierarhie adecvată a nivelurilor salariilor. Subvenţiile de stat, care erau absolut necesare în această perioadă, erau întîmplătoare, sporadice şi în număr mic, în timp ce acumularea de bani nu avea loc la o scară suficient de mare. Franţa a fost exclusă din acea jefuire directă a coloniilor care alimenta atît acumularea primitivă în Olanda şi Spania, cît şi industria în Anglia.
>
> Consecinţa acestui fapt era că produsele industriale franceze, privite comparativ, erau scumpe. Ca urmare, burghezia comercială şi industrială franceză nu a fost capabilă să-i concureze cu succes pe olandezi şi englezi nici pe piaţa ei internă şi, într-o oarecare măsură, nici pe piaţa externă. Ea a fost obligată să-şi folosească capitalul în alte moduri... Construcţia de nave şi navigaţia franceză şi deci

comerţul transoceanic francez se aflau în urma celor engleze şi olandeze atît din punct de vedere tehnic cît şi economic...

Pentru toate aceste motive, burghezia franceză era într-adevăr foarte interesată în creşterea protecţiei, iar guvernul Franţei se străduia să-i îndeplinească cerinţele în această privinţă."[331]

Aceasta a situat Franţa la un nivel mediu în economia mondială. În timp ce francezii puteau exploata într-o oarecare măsură Spania şi Germania, englezii şi olandezii puteau exploata atît piaţa franceză cît şi pe cea a Spaniei[332].

Puterea relativă a aparatului de stat francez, prin comparaţie cu cel al Angliei şi al Provinciilor Unite, nu a constituit neapărat un avantaj cu privire la această dilemă. Dacă monarhii francezi ai timpului s-ar fi angajat fără rezervă în favoarea dezvoltării industriei şi susţinerii intereselor burgheziei, Franţa ar fi putut, fără îndoială, să recupereze decalajul nu chiar atît de mare faţă de celelalte două ţări. Dar monarhii francezi au fost nehotărîţi. Implicarea lor nu a condus întotdeauna la maximalizarea intereselor comerciale naţionale în economia mondială. Într-adevăr, Nef atribuie unul dintre secretele succesului Angliei faptului că francezii erau mai eficienţi în stînjenirea întreprinderii burgheze şi nu unui scop diferit al monarhiei[333]. În mod similar, Nef susţine că, prin comparaţie, izolarea Angliei de războaiele europene din această perioadă a însemnat o accentuare mai slabă a „obiceiurilor de supunere ale autorităţii regale"[334] decît în Franţa. Abilitatea monarhului francez de a impune taxe combinată cu abilitatea nobilimii de a fi scutită de impozite a însemnat o povară mai grea nu numai asupra populaţiei, ci şi asupra burgheziei.

În sfîrşit, nu trebuie să omitem legătura dintre poziţia dobîndită în economia mondială, să zicem în 1610, şi o poziţie viitoare. Dificultăţile francezilor de a concura cu olandezii şi englezii pe pieţele lor interne i-au încurajat să se concentreze asupra producţiei acelor bunuri pentru care aveau o anumită întîietate istorică şi o piaţă internă relativ mai mare decît alte ţări europene - produse de lux, în special mătăsuri[335]. Dar, pe termen lung, bunurile mai ieftine pentru pieţele mai mari aveau să ofere o bază industrială mai sigură.

Războiul de treizeci de ani a exercitat mari constrîngeri asupra francezilor. Pe măsură ce cheltuielile militare creşteau iar armatele deveneau mai numeroase, creştea şi mărimea aparatului birocratic de stat, şi ca o cauză şi o consecinţă, nivelul impozitului, atît direct prin intermediul statului, cît şi *de facto* prin pustiirea satelor de către armată[336]. Am menţionat deja impactul războiului asupra preţului cerealelor baltice şi deci asupra preţurilor alimentelor în general. Toată această situaţie a fost considerabil agravată de marile epidemii care au făcut ravagii între 1628 şi 1633, şi în special între 1630-1631. Fie că recoltele proaste au condus la răspîndirea bolii, fie că boala a condus la lipsa cerealelor, amîndouă au avut loc simultan şi au lovit din plin Franţa[337].

Pe baza acestei analize, este uşor de văzut de ce revoltele ţărăneşti au fost atît de întinse în Franţa în această perioadă. Impozitele statului asupra ţărănimii creşteau iar nobilimea avea dificultăţi în obţinerea rentelor şi taxelor sale de la ţărani datorită exploatării economice a acestora[338]. Aceasta a însemnat fără îndoială că în multe cazuri nobilii şi ţăranii dintr-o zonă erau simultan în conflict cu monarhia şi că, într-o anumită măsură, „sensul loialităţii şi obligaţiei mutuale [dintre nobil şi ţăran] a persistat“[339] în Franţa de la începutul secolului al XVII-lea, dar ar fi o greşeală să împingem această idee prea departe, aşa cum înclină unii să o facă. Cu siguranţă, nu numai analiştii de astăzi ci şi ţăranii vremii puteau înţelege că, după războaiele religioase, feudalul, după cum afirmă Salmon, „fie că făcea parte din vechea *noblesse*, fie din cea nouă,era mai puţin un partener la mizeria ţăranului şi mai degrabă una din cauzele acesteia“[340]. De fapt, tocmai acţiunea politică a nobilimii a fost aceea care explică progresul lent al dezvoltării economice[341]. În acelaşi timp, industrializarea parţială a Franţei a făcut ca această nemulţumire să se răspîndească de la zonele rurale la cele urbane, cele două fiind legate prin creşterea numărului de persoane, un fel de lumpenproletariat fără angajare permanentă, care se mişcau dintr-o parte în alta şi a căror marjă de existenţă era prea redusă pentru a suporta o agravare mai serioasă a crizei[342].

Robert Mandrou contribuie la această dezbatere, cerîndu-ne să luăm în considerare revoltele populare din

1623-1648 în contextul desfăşurării istoriei Franţei, care a asistat la astfel de revolte atît mai devreme cît şi mai tîrziu. El ne aminteşte că diferitele impozite „trebuie să fie văzute ca semnele unei situaţii economice puternic deteriorate şi nu doar ca o cauză unică sau imediată a revoltelor“[343]. Mandrou insistă apoi să ne întoarcem la o cale mai fructuoasă. El ne cere să fim:

> „atenţi la localizări, la cartografie: vestul, Normandia, Guyenne, centrul (Marché, Berry, Bourbonnais), aceasta este zona cel mai adesea afectată, cea mai stimulată de aceste reacţii în lanţ ale tulburărilor. Putem vedea oare în aceasta o consecinţă a participării mai intense a acestor provincii, care se confruntă cu criza, în dezvoltarea «lungului secol al XVI-lea»: declinul anilor 1620-1680 care conduce la un regres mai evident aici decît în alte zone care sînt mai continentale, mai subdezvoltate *(fruste)*? Dar oare aceste zone de agitaţie rurală şi urbană din secolul al XVII-lea nu au fost aceleaşi provincii în care războaiele religioase au fost cele mai ardente în secolul anterior?“[344]

Acesta este într-adevăr un indiciu preţios şi chiar unul care se potriveşte foarte bine ipotezei noastre generale şi, în plus, unul cu care sînt de acord atît Mousnier cît şi Porchnev. Mousnier susţine:

> „Studiul fiecărei revolte nu poate fi separat de cercetarea structurilor economice şi sociale locale. De ce au apărut revoltele rurale în principal în vest, centru şi sud-vest? Nu ar fi oare posibil să clasificăm oraşele în funcţie de nivelul lor de dezvoltare capitalistă şi să examinăm dacă el nu este corelat cu anumite constante ale răscoalelor?“[345]

Porchnev notează că revoltele din 1623-1648 fuseseră precedate de alte trei serii în secolul al XVI-lea. Primele au fost acelea din 1520-1550, legate de Reformă, şi cele din 1570-1590, în timpul cărora mişcările populare „şi-au pus speranţele în Liga catolică faţă de care s-au autodeclarat ca fiind adepţi“. Apoi, de la 1590-1600, a avut loc un ultim val care devenise non-religios în formă[346]. Într-adevăr, Porchnev susţine în continuare că insatisfacţia poporului faţă de războaiele religioase a condus la desanctificarea autorităţii, situaţie care, la rîndul ei, explică nevoia puternică de a reafirma autoritatea de stat de la începutul secolului al XVII-lea[347].

Această afirmaţie a lui Porchnev ridică din nou anumite probleme în legătură cu semnificaţia mişcărilor şi afilierilor religioase în Europa la începutul epocii moderne privind legăturile lor cu afirmarea entităţilor naţionale şi, invers, cu forţele centrifugale religioase. Am discutat anterior despre faptul că Koenigsberger i-a considerat pe hughenoţi ca o mişcare naţională revoluţionară franceză[348]. Este desigur o problemă de speculaţie rezonabilă faptul că hughenoţii şi-ar fi putut consolida poziţia în sudul şi vestul Franţei într-un mod asemănător cu consolidarea poziţiei calviniştilor în nordul Ţărilor de Jos, ceea ce ar fi putut avea ca rezultat o scindare ca în Ţările de Jos. Exista, desigur, această teamă în acea vreme[349]. În contextul unei astfel de perspective, nu este surprinzător faptul că hughenoţii au apelat, la un moment dat, la Spania catolică pentru ajutor. Lichidarea hughenoţilor a constituit deci o parte integrantă din încercarea de a menţine integritatea Franţei ca stat[350], iar Mousnier subliniază rolul pe care l-a jucat după 1620 venalitatea funcţiei în mituirea cadrelor calviniste[351].

Faptul că regionalismul era mai important decît schisma religioasă este clar indicat de modul în care sudul Franţei, vechea Occitania, a încetat să mai fie o fortăreaţă hughenotă. Henri Espieux se referă la situaţia în care Reforma şi-a întemeiat citadelele „atît în Occitania cît şi în rămăşiţele vechii Galii romane a secolului al VI-lea, în timp ce catolicismul este, în esenţă, nordic...“[352] Dar, notează el, cînd Henric de Navara devine rege „în detrimentul cauzei occitane“, atunci, „printr-o mişcare unică, Occitania a devenit adeptă a Ligii *(ligeuse)* - singurul mod care-i mai rămînea pentru a-şi menţine specificul...“[353] În final, susţine Espieux, occitanii au îmbrăţişat jansenismul în acelaşi „spirit nonconformist“, o cauză care „a contribuit la menţinerea atitudinii lor de frondă *(humeur frondeuse)*“[354] Espieux vede această atitudine ca metoda Occitaniei de a se opune integrării sale în Franţa, impusă ei în secolul al XVI-lea, realizată şi întărită prin poverile fiscale pe care a trebuit să le suporte şi care au devenit şi mai de nesuportat prin declinul economic al Marsiliei şi Bordeaux-ului, în „cel de-al doilea“ secol al XVI-lea, nu numai în raport cu Parisul ci chiar în raport cu Barcelona şi Genova - încă o dată, stratificări în cadrul stratificărilor[355].

Descrierea revoltei din Normandia din 1639 de către Porchnev înregistrează aspecte similare. Pe măsură ce relatează evenimentul, reiese că ţăranii din Normandia, în secolele al XIV-lea şi al XV-lea, aveau o povară feudală mai grea decît oriunde în Franţa. Datorită acestui fapt, ca şi datorită distrugerilor cauzate de Războiul de 100 de ani, ţăranii au fugit de pe moşii, creînd astfel o lipsă acută de mînă de lucru, ceea ce a condus la declinul relativ rapid al arendelor pe viaţă în favoarea arendelor pe termen scurt, care erau mai avantajoase pentru ţărănime. Revoluţia preţurilor şi rolul crescînd al Franţei în economia mondială au condus la un regres în situaţia ţăranilor proprietari - rente mai mari, parcele mai mici, revenirea parţială la o economie naturală, pe scurt, o frînă în dezvoltarea capitalistă[356]. Într-o perioadă cînd *yeoman*-ul englez beneficia de îngrădirile terenului arabil, echivalentul său normand pierdea. Cît despre burghezie, Porchnev indică diviziunea între cele două segmente ale ei: magistraţii, legaţi de interese locale şi deci cochetînd cu revolta, şi financiarii, strîns legaţi de stat şi deci înclinaţi să susţină aristocraţia locală[357]. Revolta poate fi văzută ca nemulţumire faţă de politica Centrului care-l priva pe proprietarul ţăran normand (şi burghezia locală) de beneficiile participării depline la noua economie mondială.

În vest, ca şi în Occitania, monarhia era văzută ca urmînd o linie „naţională" franceză care era regresivă din punct de vedere economic. În numele tradiţionalului, provinciile din exterior pretindeau mai mult progres economic, nu mai puţin[358]. Nu a constituit deci o întîmplare faptul că revolta din Normandia din 1639 a fost urmată de revoltele din Provence, Bretania, Languedoc şi Poitou[359]. Nu a fost o întîmplare nici faptul că premisa imediată a revoltei din Normandia a fost refuzul monarhului de a înlătura povara impozitului în Normandia, ca o consecinţă a dificultăţilor economice care au urmat epidemiei din 1632-1633, deoarece „maiestatea sa fiind împovărată de cheltuieli prea mari, nu poate uşura soarta poporului său aşa cum ar dori"[360]. El nu putea face aceasta pentru că banii erau cheltuiţi pentru crearea entităţii naţionale franceze.

Să presupunem - măreţ joc istoric - că Franţa ar fi fost o entitate geografică cu o altă formă, acoperind numai nordul şi vestul Franţei şi avînd drept capitală

Rouen-ul. Să presupunem că Occitania ar fi fost un stat separat începînd din secolul al XIII-lea. Oare o astfel de Franţă micşorată nu ar fi putut găsi că interesele naţionale ale aparatului central de stat concordau mai mult cu interesele comerciale ale burgheziei? Oare o astfel de Franţă, aparent mai slabă, nu ar fi putut să facă ceea ce a făcut Anglia - şi anume să răspundă economiei mondiale emergente prin crearea unei baze industriale? Poate că da.

Dar o astfel de Franţă nu a existat. Franţa care a existat nu era, aşa cum am spus, nici cal, nici măgar, fiind în plus sfîşiată de lupte religioase regionale. Presiunea către un stat unireligios era la fel de puternică în Eruopa secolului al XVI-lea ca presiunea spre un stat unipartid în Africa secolului al XX-lea, şi din acelaşi motiv, nevoia de a combate forţele centrifugale. Dar preţul a fost greu. Pentru Franţa, preţul a fost căderea la înţelegere cu aristocraţia, în esenţă cu condiţiile acesteia - aşa-numita *„réaction seigneuriale"*, *„féodalisation"* a burgheziei. În secolul al XVII-lea nu avea să aibă loc nici un război civil, ci doar *Fronda*. Revoluţia burgheză avea să apară în 1789, într-o altă epocă, pentru un alt scop, şi în anumite privinţe prea tîrziu. În secolul al XVII-lea, burghezia administrativă franceză, acea *noblesse de robe*, a fost constrînsă să-şi aducă aminte că nu-şi putea permite luxul de a-şi promova interesele ei înguste prea departe deoarece, dacă ar fi făcut-o, integritatea statului şi deci fundamentul economic al acestei burghezii administrative erau ameninţate.

Rolurile diferite (roluri, nu intenţii) ale monarhiilor în Anglia şi Franţa au constituit în final un factor esenţial. Un mod de a privi acest fapt este definirea luptei politice ca una în care monarhiile vremii încercau să submineze privilegiile tuturor grupărilor nonstatale şi observarea, după cum face Cooper, că în general ele au reuşit mai mult în acţiunea împotriva oraşelor (şi deci a segmentelor burgheziei) decît împotriva claselor proprietare de pămînt[361]. Braudel vorbeşte despre oraşe ca fiind „ţinute în frîu" sau „disciplinate" de către monarhi[362]. În acest sens, clasele proprietare de pămînt încercau să folosească statul pentru a le ajuta să reziste în faţa curenţilor iuţi ai extinderii economice. Din această perspectivă,frondorii, deşi au pierdut, au cîştigat, în timp ce aristocraţia engleză a pierdut, deşi a existat o

Restaurație. În final, afirmă Braudel, întîietatea englezilor în lume avea să fie cea a Londrei, „care a construit Anglia conform cerințelor ei *(à sa guise)* după revoluția pașnică din 1688“[363].

În oscilarea între cerințele burgheziei și cele ale aristocrației, monarhiile, atît din Anglia cît și din Franța, s-au apropiat tot mai mult de cerințele aristocrației. Diferența a fost că în Anglia interesele burgheziei comerciale erau legate de un centru puternic, în timp ce în Franța ele erau legate, într-o oarecare măsură, de periferia națională. Această diferență a fost urmarea pozițiilor geografice în cadrul economiei mondiale europene.

O consecință a fost aceea că, pentru a ține în frîu o burghezie intrinsec mai refractară, monarhia franceză a trebuit să se consolideze și să o cumpere prin venalitatea funcției, care la rîndul ei a abătut-o de la investiția industrială. În Anglia, pentru a supraviețui, aristocrația a trebuit să se adapteze burgheziei și, parțial, să se contopească cu ea. În Franța, burghezia era aceea care trebuia să supraviețuiască. În Franța și Anglia, centrul a cîștigat în detrimentul periferiei. Dar în Anglia aceasta a însemnat promovarea cauzei burgheziei naționale, în timp ce în Franța a reprezentat un regres pentru burghezie.

Războiul civil englez a izbucnit în ultimul moment posibil. În următorii 150 de ani resurgența claselor proprietare de pămînt avea să fie marcantă peste tot, chiar și în Anglia. Dar cel puțin aici burghezia își cîștigase *droit de cité*. Iar clasele proprietare de pămînt însemnau mai puțin aristocrația și mai mult *gentry*, care erau în final *bons bourgeois*. În Franța secolului al XVII-lea, burghezia era mult prea slabă pentru a produce un Cromwell. Abia în 1789 interesele sale aveau să fie consonante cu cele ale statului ca stat. Pînă atunci, economia mondială avea să evolueze, iar pentru Franța avea să fie prea tîrziu ca să-și mai impună supremația în cadrul ei.

Note

1. Domenico Sella, „European industries, 1500-1700“, *Fontana Economic History of Europa*, II, 5, 1970, p. 5. Ruggiero Romano afirmă că erau foarte puține industrii „autentice“ în secolul al XVI-lea,

respectiv numai: „produsele textile principale, industriile extractive de minereuri şi construcţiile navale. Toate celelalte activităţi productive erau, în esenţă, bazate pe munca meseriaşilor individuali". *Revista storica italiana*, LXXIV, p. 500.

2. Sella, *Fontana Economic History of Europe*, II, 5, p. 64.

3. „A fost un declin marcant în mărimea producţiei, o diminuare a mărimii întreprinderii industriale şi o scădere a importanţei relative a industriei... într-o mare parte a Europei, dominioanele imperiale şi spaniole, incluzînd Franche-Comté şi sudul Ţărilor de Jos – tot teritoriul care a fost în mod formal unit pentru o generaţie sub împăratul Carol al V-lea." John U. Nef *War and Human Progress*, Norton, New York, 1963, p. 6. Nef oferă date pentru declinul fiecărei părţi a fostului complex imperial habsburgic în pag. 6-7.

4. *Ibid*, p. 6.

5. Sella, *Fontana Economic History of Europe*, II, 5, p. 65.

6. *Ibid.*, p. 66. Vezi Heaton, *Economic History of Europe*, pp. 314-319. Imaginea Suediei pe care Eli F. Heckscher o conturează în ceea ce el numeşte „Maturitatea economiei medievale", o perioadă între 1520 şi 1600, tinde să confirme afirmaţia lui Sella: „Ce este remarcabil în legătură cu economia suedeză în secolul al XVI-lea nu este că, în cele din urmă, a fost o schimbare ci că schimbarea întîrzia să apară. Suedia a rămas, în esenţă, medievală în decursul întregii perioade. Izolată cum era din punct de vedere politic, economic şi intelectual, ţara privea încă spre trecut mai degrabă decît spre viitor. Sarcinile realizate de guvern erau încă atît de minore că nici conducătorii, nici contribuabilii nu se simţeau stînjeniţi de continuarea existenţei economiei naturale. Deoarece guvernul nu achita nici un fel de cheltuieli substanţiale în afară, el nu a avut nevoie să obţină valută străină prin exporturi. Modul de viaţă al populaţiei a rămas atît de neschimbat, încît, exceptînd sarea, importurile erau de mic interes." *An Economic History of Sweden*, Harvard, Univ. Press, Cambridge, Massachusetts, 1954, pp. 77-78.

François Mauro insistă asupra fenomenului industriilor *cheie*, în explicarea rolului conducător al Angliei şi Olandei: „Industriile miniere şi metalurgice au fost cele care au jucat în revoluţia comercială un rol analog cu cel pe care industria oţelului îl joacă în lumea a treia contemporană. Alături de clasa comerciantă a apărut clasa industriaşilor. Marele noroc al Angliei şi Olandei a fost să le aibă pe amîndouă: una ajutînd-o pe cealaltă, una furnizînd maşinile, cealaltă produsele de consum pentru masa muncitorilor. Anvers-Liège-Hondschoote: acesta era triunghiul succesului Belgiei în secolul al XVI-lea. Londra-Newcastle, aceasta era axa revoluţiei preindustriale britanice sub regimul Elisabetei." *Le XVIe siècle européen*, pp. 298-299.

7. Postan, *Cambridge Economic History of Europe*, II, p. 233. În altă parte, totuşi, Postan manifestă o mai mare reţinere în a vedea relaţiile Angliei cu Italia în Evul Mediu în mod paralel cu ciclul colonialismului secolului XX de împrumutare de tehnici şi capital, urmată de expulzarea stăpînului colonial. El susţine că diferenţa constă

în dezvoltarea treptată a industriei engleze, a cărei cauză se află în primul rînd în expansiunea populaţiei şi acţiunea altor factori interni combinate probabil cu mici împrumuturi şi investiţii străine. El demonstrează aici că dominaţia Italiei „era secundară şi relativ neimportantă cînd este opusă imaginii economiei naţionale ca întreg. Într-adevăr, s-ar putea spune că eficacitatea impactului italienilor consta nu în investiţiile lor directe şi nici în cunoştinţele tehnice superioare, ci în rolul pe care l-au jucat în sprijinirea monarhilor să destabilizeze viaţa economică a ţării. Impozitul şi veniturile băneşti regale stoarse de la proprietarii şi lucrătorii pămîntului măresc volumul bogăţiei anterior imobilizate şi care este depusă în mîinile comercianţilor, financiarilor, furnizorilor pentru armate şi profitorilor de război. În acest fel, o parte a bogăţiei ţării, care în caz contrar ar fi fost stocată, a devenit disponibilă pentru comerţ şi industrie." „Italy and the Economic Development of England in the Middle Ages", *Journal of Economic History*, XI, 4, toamna, 1959, p. 345.

8. John U. Nef, *Industry and Government in France and England, 1540-1640*, Great Seal Books, Ithaca, 1957, p. 1.

9. „În întreg Evul Mediu timpuriu, dar mai ales în secolul al XIII-lea, Anglia a fost un exportator de produse alimentare, inclusiv cereale. Mai tîrziu a apărut o altă sursă de cereale mult mai importantă. Ca un rezultat al colonizării germane a pămînturilor slave de dincolo de Elba s-au descoperit vaste resurse agricole noi, şi, începînd cu sfîrşitul secolului al XIII-lea, secara Germaniei de est şi Poloniei a curs spre vest. Pe la începutul secolului al XIV-lea, cerealele baltice au început să contribuie la aprovizionarea alimentară flamandă, şi în timp au înlocuit cerealele engleze de pe pieţele scandinave." Postan, *Cambridge Economic History of Europe*, II, p. 121.

Vezi A.R. Myers: „Pînă în secolul al XVI-lea exporturile engleze, exceptînd textilele, au constat în cea mai mare parte din materii prime-metale, grîu şi alte produse alimentare, lînă şi piele – iar prin secolul al XIV-lea exporturile engleze ale unora dintre aceste mărfuri, în special cel cu grîu, au început să se angajeze în competiţia tot mai puternică cu noile teritorii colonizate ale Germaniei de est." *England in the Late Middle Ages*, vol. IV din *The Pelican History of England, Penguin Books, Londra, 1952, p. 57*.

10. Vezi F.I. Fisher, *Essays in Economic History*, II, pp. 197-207.

11. Vezi M.M. Postan, „The Economic and Political Relations of England and the Hanse (1400 to 1475)", în Eileen E. Power and M.M. Postan ed., *Studies in English Trade in the Fifteenth Century*, Barnes & Noble, New York, 1966, în special pp. 139-141. Vezi N.S.B. Gras: „În perioada dinastiei Tudor a apărut o schimbare de cea mai mare importanţă... Londra a întrerupt continuitatea independenţei sale de la început faţă de cerealele străine... Creşterea populaţiei Londrei a creat o mare cerere, care la rîndul ei a dat naştere la un comerţ organizat de import... Toată această situaţie devine mai interesantă cînd se înţelege că a existat o mare creştere în exportul general de cereale în secolul al XVI-lea. *The Evolution of the English Corn Market*, Harvard Univ.

Press, Cambridge, 1915, pp. 101- 102, Vezi Marian Malowist, „Histoire sociale: époque contemporaine", în *IXe Congrès International des Sciences Historique*. I: *Rapports*, Lib. Armand Colin, Paris, 1950, p. 310.

Dar conform lui van Dillen: „[În secolul al XVII-lea] Anglia se autoaproviziona, pe cînd Olanda nu. Iată de ce, inițial, cerealele de import erau destinate în principal Olandei", *Britain and the Netherlands*, II, p. 134. Vezi de asemenea Alan Everitt în *Agrarian History*, IV, pp. 524-527.

12. G.N. Clark. *The Wealth of England from 1496 to 1769*, Oxford Univ. Press, Londra, 1946, pp. 27-28. Dar Norvegia era de asemenea exportatoare de produse de bază către Scoția, Danemarca și Olanda, ceea ce a scăzut dependența sa de Anglia. Vezi Lythe, *The Economy of Scotland*, p. 147.

13. „Schimbările administrative în Țara Galilor în timpul perioadei Tudor au favorizat dezvoltarea comerțului cu vite prin reducerea dezordinei în Marches". Caroline Skeel „The Cattle Trade Between Wales and England From the Fifteenth to the Nineteenth centuries", *Transactions of the Royal Historical Society*, seria a 4-a, IX, 1926, p. 138.

14. Eileen E. Power, „The Wool Trade in the Fifteenth Century", în Eileen E. Power and M.M. Postan, ed., *Studies in the English Trade in the Fifteenth Century*, Barnes and Noble, New York, 1966, p. 39.

15. Myers, *England in the Late Middle Ages*, po. 132.

16. Vezi P.J. Bowden, *The Wood Trade in Tudor and Stuart England*, Macmillan, Londra, 1962, pp. 203-212.

17. Vezi Postan, *Cambridge Economic History of Europe*, II, p. 224. Vezi Ramsey, *Tudor Economic Problems*, p. 101.

18. „Extinderea rapidă a utilizării intensive a pivelor de la sfîrșitul secolului al XII-lea a condus la înlocuirea muncii care pînă atunci era făcută cu mîna sau piciorul, cu puterea apei. Apa curgătoare care să acționeze pivele a fost găsită pe dealurile Costwold [din Gloucestershire], pe culmea muntoasă Pennine și în regiunea lacurilor, iar pe la începutul secolului al XIV-lea industria textilă se deplasa deja spre aceste zone. Țesăturile de lînă fabricate în special în East Anglia nu aveau nevoie să fie bătute la piuă și de aceea nu au fost atît de dependente de puterea apei, dar chiar manufacturile de lînă au tins să se mute în sate din cauza politicii restrictive a breslelor orășenești. Încercarea acestora din urmă de a menține la același nivel prețul produselor a grăbit decăderea lor, din cauza muncitorilor țesători neorganizați din sate care erau dispuși să accepte salarii mai mici... Dezvoltarea industriei textile rurale la sfîrșitul epocii medievale în Anglia era astfel datorată mai degrabă avantajului său în tehnică și organizare decît (așa cum s-a pretins uneori) invitației lui Eduard al III-lea, adresată țesătorilor flamanzi de a se stabili în Anglia." Myers, *England in the Middle Ages*, p. 56.

19. M. Malowist, *Economic History Review*, XII, p. 178.

20. „Declinul industriei [textile] în secolul al XIII-lea în centrele sale urbane cele mai înfloritoare este la fel de uimitor precum

expansiunea sa în regiunile rurale, în aceeaşi perioadă, dar partea urbană a problemei este cea care a atras pînă acum atenţia istoricilor şi de aici ei au dedus în mod greşit un declin al întregii industrii." E.M. Carus-Wilson, „An Industrial Revolution of the Thirteenth Century", *Economic History Review*, XI, 1949, p. 59. Vezi Edward Miller: „Producţia [industriei textile engleze] a crescut rapid de-a lungul secolului al XIV-lea, pe care mulţi cercetători l-au considerat a fi o perioadă de recesiune economică." „The Fortunes of the English Textile Industry During the Thirteenth Century", *Economic History Review*, seria a 2-a, XVIII, 1, aug. 1965, pp. 39-60.

21. Malowist, *Economic History*, p. 179. Vezi Postan: „Atît timp cît exporturile engleze au constat în principal din lînă, nu a fost nevoie ca mărfurile engleze să meargă prea departe în căutare de piaţă şi clienţi. Lîna era o materie primă a industriei; clienţii ei erau fabricanţii străini de stofe; iar singurele centre manufacturiere de textile erau nu numai puternic concentrate ci şi situate la îndemînă, în principal în Ţările de Jos. Pe de altă parte, ţesăturile finite a trebuit să fie vîndute unor clienţi potenţiali şi în principalele centre de consum potenţial, sau cu alte cuvinte, unor bărbaţi şi femei de pe tot continentul european şi dincolo de el." *Cambridge Economic History of Europe*, II, p. 245.

22. Postan, în Power şi Postan, ed., *Studies in English Trade*, p. 103: cf. Clark, *Wealth of England*, pp. 39-40.

23. Vezi Alwyn A. Ruddock: *Italian Merchants and Shipping in Southampton, 1270-1600*, University College, Southampton, 1951, *passim*.

24. Vezi Jacques Heers, „Les Génois en Angleterre: la crise de 1458-1466", în *Studi in onore di Armando Sapori*, Instituto Edit. Cisalpino, Milano, 1957, II, pp. 812, 824.

25. Vezi Postan, *Studies in English Trade*, p. 101.

26. „O diferenţă remarcabilă între comerţul cu lînă şi cel cu ţesături în secolul al XV-lea se găseşte în condiţiile în care fiecare marfă era comercializată. Cu excepţia exporturilor italiene, lîna era vîndută de către englezi cumpărătorilor continentali la Calais, un tîrg sub dominaţie engleză, protejat în acest sens de guvern. În contrast, ţesăturile vîndute pe continent de către străini la fel de mult ca de către englezi, au fost comercializate în regiuni care se întindeau din Prusia, în coasta de vest a Europei pînă în Italia. Această zonă comercială întinsă şi neprotejată era mai expusă dezordinii decît piaţa de lînă concentrată şi protejată de la Calais, cu comerţul său italian suplimentar. Cele mai mari pieţe pentru textilele englezeşti erau regiunile baltice, în special Prusia şi Polonia, Ţările de Jos şi Renania inferioară, în sfîrşit nordul Franţei şi Guienne. În perioada 1448-1476, s-a întîmplat că Anglia nu numai că a pierdut Guienne, dar pieţele Balticii şi Ţările de Jos au devenit instabile datorită disensiunilor politice. Condiţiile celor trei pieţe trebuie deci luate în seamă în stabilirea cauzelor pentru declinul comerţului cu textile." H.L. Gray, „English Foreign Trade from 1446 to 1482", în Eileen E. Power & M.M. Postan, ed., *Studies in English*

Trade in the Fifteenth Century, Barnes & Noble, New York, 1966, p. 25.

27. „Pe la mijlocul secolului al XV-lea, negustorii de postav englezi au fost excluşi din toate avanposturile lor mai îndepărtate. Piaţa scandinavă fusese pierdută la începutul secolului. Legăturile cu Prusia şi, prin acea ţară, cu întreaga Europă centrală şi de est au fost în final întrerupte de conflictele succesive anglo-hanseatice din anii '30 şi '50. Concentrarea comerţului englez în Ţările de Jos, specializarea industriei engleze în ţesături nefinisate şi apariţia companiei şi a monopolului acestor *Merchant Adventurers* – toate aceste caracteristici cunoscute ale comerţului englez la sfîrşitul Evului Mediu puteau fi găsite în prăbuşirea imperiului medieval al Angliei de la sfîrşitul Războiului de o sută de ani." Postan, *Economic History Review*, XII, 1942, p. 3. Vezi de asemenea Postan în Power & Postan, ed., *Studies in English Trade*, p. 153. [„Fără îndoială, englezii au fost aceia care deţineau locul întîi printre «naţiunile» Anversului în acea perioadă, iar alegerea Anversului ca «oraş-piaţă» pentru postavul englez deţine doar locul al doilea după înfiinţarea tîrgului de mirodenii ca motiv de atragere acolo a negustorilor din întreaga Europă. Confruntat cu multe obstacole, comerţul englez cu postav a luptat să obţină un debuşeu în Ţările de Jos în secolul al XV-lea. Insistenţa pe care a manifestat-o şi care a fost atît de bine răsplătită, a fost o virtute născută din necesitate. Căci eşecul lor în a se menţine în altă parte de-a lungul coastei Europei a fost cel care a determinat atît de mulţi negustori englezi să-şi încerce şansele în Ţările de Jos. Sînt multe de spus referitor la punctul de vedere conform căruia creşterea comerţului de postav englez la Anvers, ca şi apariţia Companiei negustorilor aventurieri care au reuşit să-l domine, era o funcţie a restrîngerii comerţului englez de peste mări în ansamblu, şi nu a creşterii sale." S.T. Bindoff, *New Cambridge Modern History*, II, pp. 53-54.

28. S.T. Bindoff, *Tudor England*, vol. V din *The Pelican History of England*, Penguin Books, Londra, 1950, p. 20.

29. Bindoff, *New Cambridge Modern History*, II, p. 54.

30. „La preţul de cost se adaugă, atît în cazul comerţului internaţional cît şi al tranzacţiilor interne, costurile împachetării, transportului, descărcării, procedurilor legale şi impozitului, dar acestea constituie o parte mică din preţul de cost. Acesta este un fapt care merită a fi subliniat: comerţul vestic, în secolul al XV-lea, era supus unor condiţii mai favorabile decît cel al Genovei, care menţinea o politică mai dură a impozitului. În orice caz, anumite tehnici comerciale (transporturi sau operaţii anexe) erau suficient de avansate ca să permită preţuri relativ scăzute. Indiferent dacă era vorba de bunuri scumpe precum postavul englez sau de un produs ieftin precum piatra acră, aceste costuri au rămas scăzute: o marcă a unei economii mai moderne... Condiţiile creditului sînt, de asemenea, foarte importante. În Londra, banii se obţineau uşor, fără formalităţi excesive, fără să trebuiască să se utilizeze metode mai mult sau mai puţin legale." Heers, *Studi in onore di Armando Sapori*, II, p. 832.

31. „Comerțul peste mări al Angliei... a constat în vinderea unui singur produs, postavul – iar rezultatul a fost, pentru epocă, o industrializare într-adevăr gigantică, implicînd o mare revoluție agrară și o schimbare în întreg modelul economiei interne – în schimbul unor alte mărfuri, dintre care multe nu puteau fi produse în Anglia din motive climatice, și al unei varietăți de produse industriale finite destinate să satisfacă nevoile crescînde ale persoanelor civilizate și iubitorilor de lux din înalta societate și clasa de mijloc. Anglia a îmbrăcat țăranul Europei de nord și a absorbit în schimb o mare parte a produselor inventate de către talentele tehnice ale Europei și importate din est și sud prin marina comercială a Europei. Balanța comercială s-a sprijinit în întregime pe capacitatea Europei de a comercializa, transporta și cumpăra postavul pentru care Anglia era un furnizor aproape nelimitat." Lawrence Stone, *Economic History Review*, II, p. 39.

32. Vezi Strayer, *On the Medieval Origins of the Modern State*, pp. 44-45. Eli F. Heckscher precizează că Anglia a avut un sistem monetar unificat sub Henric al II-lea în a doua jumătate a secolului al XII-lea, în timp ce Franța a realizat aceasta numai în 1262. *Mercantilism*, II, p. 119.

33. De exemplu, Marc Bloch: „[Cucerirea lui William] avusese loc chiar în momentul cînd transformarea condițiilor economice și intelectuale în întregul Vest a început să favorizeze lupta împotriva dezintegrării. Este semnificativ că, aproape de la început, această monarhie, apărută ca rezultat al unui război încununat de succes pare să fi dispus la momentul potrivit de un personal educat și un aparat birocratic... Deși [nu trebuie să se citească deoarece?] în anumite privințe nici un alt stat nu era mai complet feudal, feudalismul era de tipul care în final a sporit prestigiul Coroanei. În această țară unde fiecare bucată de pămînt era o moșie arendată, regele era într-adevăr stăpîn al tuturor stăpînilor. Nicăieri nu a fost sistemul feudelor militare mai metodic aplicat". *Feudal Society*, pp. 429-430.

34. De exemplu, Hecksher: „Una din principalele două cauze [ale dificultăților în crearea unui stat centralizat în Evul Mediu] a fost situația în care se găseau facilitățile comunicaționale, în special transportul rutier, care în condițiile tehnicii primitive a întîmpinat întotdeauna mai mari dificultați în fața marilor invenții decît transporturile pe apă sau traficul de-a lungul coastei. O țară ca Anglia, cu o linie de țărm deosebit de lungă în raport cu zona sa de uscat, a avut, din acest motiv, mult mai mari posibilitați de realizare a unei unități politice decît statele continentului, iar dintre acestea, nici unul nu era într-o situație mai proastă decît Germania." *Mercantilism*, I, p. 36. Vezi Clark, *The Wealth of England*, pp. 4-5, 44-45.

35. Aprecierea îi aparține lui H.R. Trevor-Roper, și poate fi găsită în „England's Modernizer: Thomas Cromwell", în *Historical Essays*, Harper, New York, 1966, p. 74.

36. G.R. Elton, *The Tudor Revolution in Government*, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1953, p. 4.

37. „Diferite regiuni ale Angliei (şi într-o anumită măsură chiar diferite orăşele) au avut în... secolele al XIV-lea şi al XV-lea istoriile lor economice diferite, în acelaşi mod în care dezvoltarea economică a diferitelor naţiuni ale Europei în secolul al XI-lea este pe drept tratată în istorii în mare măsură distincte... În această privinţă însăşi apariţia capitalismului are o puternică influenţă coordonatoare". Dobb, *Studies*, p. 21.

38. Elton, *Tudor Revolution*, p. 415. De asemenea, „schimbarea fundamentală [era] schimbarea de la birocraţia învăţată în biserică sau la curtea regelui la birocraţia instruită în preajma unui ministru şi folosită apoi în serviciul statului" (p. 308).

39. Vezi Penry Williams şi G.L. Harriss „A Revolution in Tudor History?", *Past & Present*, 25, iulie 1963. pp. 3- 58; G.R. Elton „The Tudor Revolution: A Reply", *Past & Present*, 29, dec. 1964, pp. 26-49; G.L. Harriss şi Penry Williams, „A Revolution in Tudor History?" *Past & Present*, 31, iulie 1965, pp. 87-96; G.R. Elton „A Revolution in Tudor History?", *Past & Present*, 32, dec. 1965, pp. 103-109.

40. Hill, *Reformation to Industrial Revolution*, p. 28. Eu cred că aceasta este mai bună, ca rezumat, decît versiunea, într-un fel mai radicală, a lui Elton: „Reformele anilor 1530, birocratizarea guvernării au reuşit să obţină acea continuitate care marchează guvernarea modernă şi previne anarhia reală chiar în zilele războiului civil". *Tudor Revolution*, p. 417.

41. Hill, *ibid*., p. 25.

42. „Secolul al XVI-lea a asistat la integrarea oraşelor engleze într-o singură unitate naţională, într-o măsură care nu are comparaţie pe continent... Expansiunea semnificativă a Londrei şi creşterea puterii sale ca forţă unificatoare pot fi situate în era de după Reformaţie... Negustorii capitalei – profitînd de stabilitatea legii, ordinii şi politicii interne, de încheierea războiului local din Ţara Galilor şi din nordul Angliei, de eliminarea privilegiilor şi îmbunătăţirea lentă a comunicaţiilor – au răsturnat treptat privilegiile corporaţiilor locale. În acelaşi timp, predicatorii protestanţi, finanţaţi de la Londra, s-au străduit, au muncit să ridice colţurile întunecoase ale regatului la nivelul înţelegerii corecte a religiei acceptate de Londra." Hill, *ibid*., pp. 25-27.

Poziţia excepţională a Angliei prin comparaţie cu continentul este subliniată şi de Heckscher: „În nici o ţară nu a fost atît de relativ uşoară sarcina stabilirii unui sistem de impozit unitar ca în Anglia. Doi factori au fost semnificativi în acest sens. Primul – valabil în toate celelalte sfere - era unitatea şi puterea de nezdruncinat a monarhiei engleze, iar al doilea este legat de importanţa copleşitoare a transportului maritim, care a făcut ca drumurile pe uscat şi pe apă din interior să devină mult mai puţin importante decît erau în cazul unor teritorii geografice compacte precum Germania şi Franţa...

Anglia a ocupat însă o poziţie unică nu numai prin impozitele rutiere şi fluviale foarte mici. Ea a fost capabilă, de asemenea, să dezvolte un sistem naţional de vămi, total independent de taxele municipale şi aflat complet în mîinile statului, sistem de vămi care nu a

fost modificat nici prin numeroasele scutiri de taxe, nici prin arendarea obişnuită...

De altfel, nu numai că vămile erau în mîinile statului, dar s-a manifestat şi o separare timpurie între comerţul extern şi intern, ceea ce a constituit o caracteristică." *Mercantilism*, pp. 46, 51, 52.

Vezi Gino Luzzato, *L'età moderna*, CEDAM, Padova, p. 14.

Barry Supple formulează problema integrării economice mai moderat: „Nu putem vorbi încă de o piaţă naţională pentru factorii de producţie sau pentru cele mai multe bunuri de consum. Dar specializarea şi comerţul regional erau suficient de mult dezvoltate pentru a crea o balanţă economică care ar fi putut fi alarmant de sensibilă la o dereglare comercială." *Comercial Crisis*, p. 3. Despre creşterea pieţei Londrei ca un stimul pentru dezvoltarea economică naţională, vezi două articole ale lui F.J. Fisher: „The Development of the London Food Market, 1540-1640", în Carus-Wilson, ed., I, pp. 135-51; „The Development of London as a Centre of Conspicuous Consumption in the 16th and 17th Centuries", în Carus-Wilson, ed., II, pp. 197-207.

43. „În perioada de tranziţie de la medieval la modern englezii erau rămaşi în urmă din punct de vedere cultural, comparativ cu restul Europei vestice şi centrale, inclusiv Germania de vest şi de sud, indiferent dacă epoca ar fi datată începînd cu sfîrşitul secolului al XV-lea sau cu o perioadă mai timpurie, şi indiferent dacă analiza comparativă ar fi făcută din punct de vedere al civilizaţiei industriale şi materiale sau în termeni spirituali, ai realizării intelectuale şi artistice. Dar în cursul secolului următor comunitatea engleză a făcut asemenea progrese încît la sfîrşitul lui ei se aflau (probabil) la acelaşi nivel cu vecinii lor continentali. Acest cîştig britanic a fost atît absolut cît şi relativ, şi s-a datorat atît unei înaintări rapide în teritoriul insulei cît şi rămînerii în urmă a ţărilor de pe continent, deşi întîrzierea este mai vizibilă pe continent în secolul al XVII-lea decît spre sfîrşitul secolului al XVI- lea...

Anglia elisabetană a avut un avantaj deosebit în materie de spirit întreprinzător pe cînd restul creştinătăţii era mereu implicat în războaie distructive, care, din fericire pentru comunitatea industrială engleză, au lovit din plin pe rivalii lor cei mai puternici din punct de vedere industrial şi comercial." Thorstein Veblen, *Imperial Germany and the Industrial Revolution*, Ann Arbor Paperbacks, Ann Arbor, Michigan, 1966, pp. 92, 98.

44. R.B. Wernham „The British Question 1559-69", *New Cambridge Modern History", III: R.B. Wernham, ed., The Counter-Reformation and the Price Revolution, 1559-1610*, Cambridge Univ. Press, Londra şi New York, 1968, p. 209.

45. Vezi *ibid.*, p. 212.

46. *Ibid.*, p. 233.

47. Vezi Hurstfield în legătură cu problema generală pentru întreaga Europă, inclusiv Anglia: „Atunci guvernele Europei secolului al XVI-lea s-au aflat confruntate cu resurse relativ sărace faţă de

creşterea continuă a obligaţiilor... [Ele] erau confruntate cu o situaţie în care clasele mijlocii nu puteau, sau nu voiau, să suporte ponderea mare a costurilor guvernării naţionale. Dar dacă clasele mijlocii s-au dovedit a fi necooperante, atunci înseşi monarhiile erau, în relaţia cu clasele mijlocii, ambigue pînă la un punct... [Astfel a rezultat] o serie răspîndită de încercări... în toată Europa de stabilire de impozite pe economie prin subterfugiu, de utilizare a proceselor comerciale şi industriale existente ca un instrument fiscal. Ele au provocat în mod necesar şi pe scară largă distorsiunea economică. Cea mai bună dovadă este procedeul răspîndit de vînzare a funcţiilor." J. Hurstfield, *New Cambridge Modern History*, III, pp. 139-140.

Dar vezi Christopher Hill despre Anglia: „Pacea Tudorilor şi lipsa unei armate permanente în Anglia a însemnat că impozitul era relativ redus comparativ cu normele continentului... Micile sume au contribuit, la rîndul lor, la eşecul Angliei de a forma o birocraţie comparabilă ca putere, ca să dăm un exemplu, cu cea a Franţei." *Reformation to Industrial Revolution*, p. 101.

48. „Factorul fundamental în refacerea puterii regale îl reprezenta refacerea bogăţiei regale. Pentru a fi cel mai puternic om din regat regele trebuia să fie cel mai bogat. În realitate, aceasta însemna spre sfîrşitul secolului al XV-lea că el trebuia să fie cel mai mare proprietar de pămînt." Elton, *Tudor Revolution*, p. 25.

49. „Perioada absolutismului a fost inaugurată prin desfiinţarea mînăstirilor, fapt care, din punct de vedere economic, a reîntărit clasa conducătoare şi a permis recrutarea ei începînd de jos, prin îmbogăţirea unor noi familii. Înainte de aceasta, nobilii au căutat să-şi recîştige puterea economică prin îngrădiri şi creşterea rentei, dar aceste măsuri au provocat nemulţumirea ţăranilor şi au făcut necesară o guvernare centrală puternică pentru a consolida politic puterea economică şi socială a nobililor. Totuşi, aceasta a dus monarhia absolută la o dilemă pe care ea nu a rezolvat-o niciodată şi care i-a cauzat prăbuşirea. Dacă ea ar fi lăsat nobililor mînă liberă atunci ar fi fost confruntată cu revoltele ţărăneşti care ar fi putut înlătura clasa conducătoare. Dacă ar fi restrîns puterea nobililor şi ar fi protejat pe ţărani atunci s-ar fi confruntat cu o revoltă în rîndurile clasei conducătoare care ar fi putut pune în pericol monarhia." Brian Manning, „The Nobles, the People, and the Constitution", *Past & Present*, 9, apr. 1956, p. 48.

50. Vezi Gordon Batho, „Landlords in England. A The Crown", în *The Agrarian History of England and Wales*, Joan Thirsk, ed., IV: *1500-1640* Cambridge Univ. Press, Londra şi New York, 1967, p. 273.

51. G.E. Aylmer, *The King's Servants*, Columbia Univ. Press, New York, 1961, p. 7.

52. J.H. Hexter, „The Myth of the Middle Class in Tudor England", *Reappraisals in History*, Harper, New York, 1963, pp. 117-162.

53. Spooner, *New Cambridge Modern History*, III, p. 15. Lawrence Stone spune că din 1540 a urmat „o perioadă a celor trei cicluri de creşteri explozive ameţitoare şi căderi abisale, sfîrşind cu prăbuşirea

fiscală din 1553." „State Control in Sixteenth-Century England", *Economic History Review*, XVII, 1, 1947, p. 106.

54. Christopher Hill, „Some Social Consequences of the Henrician Revolution", în *Puritanism and Revolution*, Schocken Books, 1958, p. 44. Marc Bloch afirmă că „desființarea mînăstirilor (1536-1539) a grăbit fuziunea claselor. Coroana a dat sau vîndut cea mai mare parte. Toate clasele au beneficiat: nobilimea, *gentry* (dintre care mulți au servit mînăstirilor ca administratori sau le-au gospodărit pămînturile), negustorii (sindicatele londoneze ale negustorilor)". *Seigneurie française, p. 122.*

55. Vezi Clark, *Wealth of England*, pp. 64-65. Lawrence Stone susține că, în plus, nevoile sistemului familial au condus la o vînzare considerabilă de pămînt de către nobilime. Vezi *The Crisis of the Aristocracy, 1558-1641*, ed. prescurtată, Oxford Univ. Press, Londra, 1967, pp. 76-88.

56. R.H. Tawney, „The Rise of the Gentry, 1558-1640", în E.M. Carus-Wilson, ed. *Essays in Economic History*, St. Martin's, New York, 1965, I, p. 202.

57. Acesta este, în mod special, aspectul avut în vedere de către unul dintre cei mai severi critici ai lui Tawney, J.P. Cooper, care estimează că mulți aristocrați dețineau posesiuni de mărime medie și mulți nenobili dețineau mai mult de zece moșii. Vezi „The Counting of Manors", *Economic History Review*, seria a 2-a, VIII, 3, 1958, pp. 381-383.

58. Tawney, *Essays in Economic History*, I, p. 189.

59. „Nu pot fi prezentate, fără a induce în eroare, începuturile societății moderne, în termeni riguroși de «clasă», în special dacă se insistă pe limitarea noțiunii de clasă la clasificarea tripartită marxistă. La un moment dat, muncitorii salariați pot acționa împotriva patronilor lor, după care ei pot, din contră, acționa împreună cu patronii împotriva opresiunii capitalului comercial sau guvernului; țăranii se puteau foarte bine ridica, în același timp, împotriva manevrelor regelui de a diminua puterea nobililor *lor* dar și împotriva încercărilor nobililor de a crește volumul obligațiilor feudale. Țăranii nu au reușit niciodată să stabilească o solidaritate reală la nivelul întregii țări ci dimpotrivă, ei adesea îi considerau pe orășeni opresorii lor. Fiecare persoană aparținea mai multor grupuri sociale: familiei sale, breslei sale (*corps de métier*), orașului sau satului său, ținutului său – denumit „țară" în secolul al XVI-lea – , țării sale în sensul modern al termenului și clasei sale economice. Fără îndoială, adesea individul se autodefinea în termeni care exprimau o combinare a acestor diverse poziții sociale. Se vorbea de «țesătorii din Norfolk» mai degrabă decît de țesători în general sau de oamenii din Norfolk în ansamblu. Părerea pe care indivizii o aveau despre ei înșiși privind apartenența la grup și obligațiile lor era pur și simplu determinată de circumstanțele de moment. Nu există un răspuns pentru a cunoaște care era apartenența «fundamentală» a unui individ, și aceasta nu numai pentru că datele sînt dificil de evaluat ci și deoarece aceste alegeri erau mai degrabă efectuate în relație cu circumstanțele

specifice decît în abstract." C.S.L. Davies, „Les révoltes populaires en Angleterre (1500-1700)", *Annales E.S.C.*, 24, I, ianuarie-februarie 1969, pp. 59-60. Ceea ce spune Davies despre modul şi complexitatea autodesemnării apartenenţei sociale este desigur adevărat, dar nu contrazice în nici un fel modelul marxist al claselor. Marx a ţinut seama de exact aceleaşi consideraţii. Davies este folositor totuşi, pentru că ne reaminteşte că, în acel timp, pentru mulţi, apartenenţa de clasă era mai degrabă regională decît naţională.

60. Tawney, *The Agrarian Problem*, p. 195.

61. Lawrence Stone, „The Anatomy of the Elizabethan Aristocracy", *EconomicHistory Review*, XVIII, 1, & 2, 1948, pp. 3-4.

62. *Ibid.*, p. 15.

63. *Ibid.*, pp. 37-38. Vezi Tawney: „Datele pentru generalizare n-au fost încă adunate, iar a spune că multe familii de nobili – deşi nu numai ele – s-au confruntat cu o criză financiară cu două generaţii înainte de războiul civil, nu este, probabil, o exagerare." *Essays in Economic History*, I, p. 181.

64. Lawrence Stone, „The Nobility in Business, 1540- 1640", *Explorations in Entrepreneurial History*, X, 2, dec. 1957, p. 61.

65. *Ibid., p. 60.*

66. Vezi H.R. Trevor-Roper, „The Elizabethan Aristocracy: an Anatomy Anatomized", *Economic History Review*, seria a 2-a, III, 3, 1951, pp. 279-298, şi replica: „Dar domnul Trevor-Roper este probabil corect cînd mă acuză de exagerarea gravităţii pe termen lung a crizei anilor 1590." Lawrence Stone, „The Elizabethan Aristocracy – A Restatement", *Economic History Review*, seria a 2-a, IV, 1, 2, şi 3, 1951- 52, p. 311. În capitolul de concluzii, Stone spune: „Negarea [lui Trevor-Roper] că aristocraţia elisabetană se găsea în cea mai mare parte în plin declin economic pare a fi contrazisă de fapte..." (p. 320). Vezi de asemenea Cooper, *Encounter*, XI, p. 388; Lawrence Stone, „Letter to the Editor", *Encounter*, XI, 1, iulie 1957, 73; J.H. Hexter, „Letter to the Editor", *Encounter*, XI, 2, august 1958, p. 76.

67. Trevor-Roper, *Economic History Review*, III, 290- 291.

68. *Ibid.*, pp. 291-292. P. J. Bowden oferă o explicaţie suplimentară a faptului că declinul era mai puţin grav decît presupuneau unii: „Totuşi, chiar în astfel de împrejurări, nu rezultă cu necesitate că proprietarul de pămînt trebuia să suporte o reducere în venitul său real. Presupunerea făcută anterior, că renta era singura sursă de venit a nobilului proprietar de pămînt nu reprezintă, de fapt, situaţia adevărată. Veniturile sale în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea proveneau dintr-o varietate de surse. Cei mai mulţi dintre proprietarii de pămînt au fost, probabil, direct angajaţi în activitatea agricolă, dacă nu pentru piaţă cel puţin pentru a-şi completa nevoile gospodăriei... [şi în continuare] Pe lîngă venitul din rentă şi beneficiile din activitatea agricolă directă... cea mai importantă sursă de venituri, pentru majoritatea proprietarilor de pămînt, era cheresteaua. „Agricultural Prices, Farm Profits and Rents", în *The Agrarian History of England and Wales*, Joan Thirsk, ed., IV, *1500-1640*, Cambridge Univ. Press, Londra şi New York, 1967, pp.

675, 677. Bowden afirmă că, deoarece unele rente erau fixe şi altele nu, consecinţele reale au fost două: „Mărimea rentelor, între diferitele proprietăţi [întinse] s-a diversificat"; şi „diferenţa dintre taxele pentru pămînturile mai sărace şi cele cu calităţi superioare [limitate] s-a micşorat" (pp. 689, 693).

69. Stone, *The Crisis of the Aristocracy*. p. 94.

70. J.H. Hexter, „The Storm Over the Gentry", în *Reappraisals in History*, Harper, New York, 1963, p. 133. Dacă ar fi să-l credem pe Hexter, ar fi putut exista la început două părţi ale acestei controverse – Tawney şi Trevor-Roper - dar el, Hexter, a înţeles corect că ambii erau „pseudomarxişti", împotriva cărora el oferă propria sa „interpretare de tip Whig". Este şi mai ciudat atunci să descoperi, după o examinare amănunţită, că argumentele lui Hexter pot fi, de fapt, împărţite în trei categorii – una pro Tawney (şi „mai rea", după părerea lui Christopher Hill), a doua pro Trevor-Roper şi a treia diferită de ambii. Nu este deloc sigur că cea de-a treia dintre aceste variante este cea mai largă. Mai mult, aşa cum demonstrează citatul, Hexter inventează uneori diferenţe nereale.

71. Hill, *Puritanism and Revolution*, pp. 36-37.

72. Cooper, *Economic History Review*, VIII, p. 381, Hexter doreşte de asemenea să distingă între nobilime şi aristocraţie, considerînd pe fiii mai tineri ai nobililor ca „aristocraţi" şi nu „*gentry*". *Reappraisals in History*, p. 127.

73. F.J. Fisher, „The Sixteenth and Seventeenth Centuries: The Dark Ages in English Economic History?" *Economica*. Serie nouă, XXIV, 93, 1957, p. 17. Fisher ne mai reaminteşte, totuşi, că vechea semnificaţie a categoriilor nu a fost însă lipsită de consecinţe sociale: „Şi dacă pămîntul în sine nu era un paşaport suficient spre fericirea socială, nobleţea nu era de neobţinut în afara bogăţiei. La prima vedere este adevărat, sistemul de status al secolelor al XVI-lea şi al XVII-lea nu pare a fi foarte favorabil celui care voia să parvină. Aşa cum îl înţeleg eu, acel sistem, cel puţin în manifestările sale elementare, era, în esenţă, biologic. El era bazat pe discriminarea rasială, deşi culoarea relevantă era mai degrabă cea a sîngelui decît cea a pielii. Statusul unui om depindea mai puţin de propriul său titlu decît de existenţa unui strămoş care a fost distins înaintea lui. Şi cu cît era mai îndepărtat acel strămoş şi, deci, probabil cu cît mai puţin din sîngele său curgea prin vinele unui elisabetan, cu atît era mai înalt statusul acestuia. Cred că una dintre cele mai patetice povestiri ale secolului al XVI-lea este aceea a eforturilor Lordului Burleigh – un om deosebit după orice criteriu raţional – de a dovedi descendenţa sa dintr-un prinţişor galez care, probabil, nu a existat niciodată şi care, dacă a existat, probabil ca ar fi greu de separat de oile de pe dealurile sale natale" (pp. 13-14).

74. Christopher Hill, „Recent Interpretations of the Civil War", *Puritanism and Revolution*, Schoken Books, New York, 1958, p. 8.

75. Julian Cornwall, „The Early Tudor Gentry", *Economic History Review*, seria a doua, XVII, 3, 1965, p. 470. El adaugă: „Ei erau de fapt

clasa principală de proprietari de pămînt, depăşind cu mult nobilimea care, în orice caz, era redusă ca număr la acea dată".

76. Tawney susţine, conjunctural, că *gentry*, sau mai degrabă, în acest moment al dezbaterii, nobilimea de ţară deţinea „o poziţie determinată nu prin diferenţieri juridice ci prin evaluare comună...", *Essays in Economic History*, I p. 174.

77. *Ibid.*, p. 197.

78. *Ibid.*, p. 174.

79. *Ibid.*, p. 175. Această evaluare a situaţiei olandeze este contrazisă într-o recentă lucrare de doctorat, al cărei rezumat a fost publicat şi care susţine că sectorul rural a fost la fel de puţin important în economia olandeză a timpului precum a fost în cea engleză. Vezi Jan de Vries, „The Role of the Rural Sector in the Development of the Dutch Economy: 1500-1700", *Journal of Economic History*, XXXI, 1, mart. 1971, pp. 266 - 268.

80. Tawney, *Essays in Economic History*, I, p. 175.

81. „Profesorul Pirenne, într-un binecunoscut escu, a arătat cum capitaliştii fiecărei epoci sînt recrutaţi nu dintre cei ai perioadei precedente, ci dintre indivizii de origine săracă dar care luptau pentru a se ridica, formînd în timp o nouă plutocraţie, recad apoi într-o demnă pasivitate şi sînt la rîndul lor înlocuiţi. Sînt perioade cînd poate fi observată, într-o anumită măsură, aceeaşi alternanţă a progresului şi stagnării în istoria claselor proprietarilor de pămînt. O asemenea perioadă a avut loc cu trei generaţii înainte de a fi menţionată de Harrington". R.H. Tawney, „Harrington's Interpretation of His Age", *Proceedings of the British Academy*, 1941, p. 218.

82. *Ibid.*, p. 207.

83. Vezi H.R. Trevor-Roper, „The Gentry, 1540-1640", *Economic History Review*, supliment 1, 1953, pp. 4-24. Pentru continuarea acestei părţi a dezbaterii, vezi R.H. Tawney, „Postcript", în E.M. Carus-Wilson, ed., *Essays in Economic History*, St. Martin's, New York, 1965, I, pp. 206-214; Cooper, *Economic History Review*, VIII, pp. 277-81; Hexter, *Reappraisals in History*, pp. 124-219; Hill, „Recent Interpretations", p. 9.

84. Trevor-Roper, *Economic History Review*, pp. 26-27, 30.

85. Hexter, *Reappraisals in History*, p. 131.

86. *Ibid.*, pp. 135-136. Într-un alt loc, Hexter, care nu duce niciodată lipsă de imaginaţie dar care nu iubeşte statisticile, spune despre Anglia din timpul domniei primilor Stuarţi:" În vidul cauzat de incapacitatea temporară a magnaţilor s-au scurs *gentry* de ţară – nu micul grup de *gentry* încăpăţînaţi şi activi ai profesorului Tawney, nici *gentry* simpli, demodaţi şi înţepaţi ai profesorului Trevor-Roper – ci bogaţii, bine educaţii cavaleri şi nobili de ţară care erau membri în parlamentele lui Iacob I şi Carol I" (p. 148). Vezi comentariul lui Cooper asupra atitudinii lui Hexter faţă de statistici: „În concluzie, spre deosebire de profesorul Hexter, cred că dacă s-ar fi studiat în primul rînd mai atent conturile (şi arendele), şi s-ar fi numărat mai puţin moşiile, controversa nu ar fi luat niciodată forma sa prezentă. Pentru a

fi corect cu domnul Stone trebuie să adaug că, de la prima sa abordare a subiectului, el a dedicat mult timp unor asemenea studii. Presupun că domnul Stone şi cu mine putem cel puţin să fim de acord asupra necesităţii continuării unor asemenea studii în loc de a le abandona, aşa cum sugerează profesorul Hexter." „Letter to the Editor", *Encounter*, XI, 3, sept. 1958, p. 74.

87. Hexter, *Reappraisals in History*, p. 142.

88. *Ibid.*, p. 147.

89. Lawrence Stone, *Encounter*, p. 74.

90. „Dacă nu mai putem accepta fară rezerve teza profesorului Tawney conform căreia *gentry* s-au ridicat pe seama nobilimii între 1540 şi 1640 sau că nobilimea iacobină se deosebea profund, în administrarea proprietăţilor sale, de cea elisabetană, atunci nu mai are rost să vorbim de ridicarea în cadrul clasei proprietarilor de pămînturi a anumitor familii sau de faptul că multe dintre aceste familii datorau, în special în perioada de început a dinastiei Stuart, îmbunătăţirea statusului lor mai degrabă profiturilor obţinute din funcţie, profesie sau comerţ decît producţiei de pe pămînturile proprii". Gordon Batho, „Landlords in England, B. Noblemen, Gentlemen and Yeomen", în *The Agrarian History of England and Wales*, IV: Joan Thirsk, ed., 1500-1640, Cambridge Univ. Press, Londra şi New York, 1967, p. 285. Dar, adaugă Batho: „Importanţa deţinerii funcţiei şi a influenţei politice pentru ridicarea unor familii în ierarhia socială nu trebuie, totuşi, exagerată. În timp ce de veniturile mari se bucurau cîţiva norocoşi, majoritatea posturilor în casa regală şi în guvernul central erau, chiar în timpul dinastiei Stuart, slab plătite şi nu permiteau cîştiguri mari în plus faţă de retribuţie, cu excepţia celor obţinute din impozitele oficiale" (p. 289).

91. J.H. Hexter, „A New Framework for Social History", *Reappraisals*, p.14.

92. J.H. Hexter, *Reappraisals in History*, pp. 103, 105.

93. *Ibid.*, p. 109.

94. *Ibid.*, p. 110.

95. „Prima jumătate a secolului al XVI-lea a fost o perioadă de experimente empirice dar din ce în ce mai numeroase în privinţa controlului economic, însă nu există nici o dovadă pentru o creştere a libertăţii comerciale...

Securitatea şi nu prosperitatea era scopul principal al guvernării economice a dinastiei Tudorilor.

Dar paradoxul administraţiei dinastiei Tudor, şi poate cauza ultimă a prăbuşirii întregului sistem, poate fi găsit în măsura în care programul său de stat paternalist, de dreptate socială şi conservatorism a fost sacrificat în favoarea realizării obiectivelor mai presante ale autarhiei planificate şi ale finanţării războaielor oportuniste. Toate guvernele conduse de Tudori erau în teorie oponenţii cei mai fermi ai acelor schimbări sociale şi ai acelor noi clase burgheze din partea cărora se presupune că au obţinut cel mai mare sprijin". Stone, *Economic History Review*, XVIII, pp. 109, 111, 115.

96. Hexter, *Reappraisals in History*, p. 91; cf. de asemenea pp. 83-84.

97. După cum sugerează Christopher Hill,„în secolul inflaţionist se pare că arendaşii, *yeomani*-i şi micii proprietari de pămînt au fost primii care au manifestat calităţile burgheze necesare succesului: cumpătare, sîrguinţă, dibăcia de a impune arende exorbitante şi de a supraveghea pieţele, consum moderat şi reinvestirea profiturilor. Nobilimea cu titluri sau nobilii de rang mai mare care trebuiau să-şi menţină nivelul obişnuit de cheltuieli s-au adaptat mai greu şi au continuat să cheltuiască sume nejustificate prin veniturile obţinute din arendă. Astfel de oameni au devenit din ce în ce mai dependenţi de curte pentru a putea supravieţui economic". *Reformation to Industrial Revolution*, pp. 65-66. Dar aceasta este cel mult o problemă de rang.

98. Vezi comparaţia tipică a lui Zs.S. Pach între Ungaria şi Anglia: „[Proprietarii de pămînturi ca negustori] nu sînt un fenomen original dacă ar fi să comparăm [Ungaria] cu dezvoltarea din Anglia în această perioadă, unde avea loc un proces analog. Ne gîndim la «noua nobilime», la «*gentry*» din Anglia care în esenţă primeau sub formă de rentă ceea ce li s-ar fi cuvenit ca obligaţii feudale. Ei s-au angajat în vînzarea lînii, a grîului şi a altor bunuri şi, expropriind pe micii ţărani şi fermieri, au început exploatarea directă a proprietăţii lor într-un mod caracteristic burgheziei". *Annales E.S.C.*, XXI, p. 1230.

99. Tawney, *Essays in Economic History*, I, p. 186.

100. Barrington Moore, Jr., *Social Origins of Dictatorship and Democracy*, Beacon Press, Boston. 1966, p. 16.

101. În legătură cu aceasta, Christopher Hill are absolută dreptate: „Ar trebui să nu mai facem generalizări în legătură cu *gentry*" *Puritanism and Revolution*, p. 27.

102. Lawrence Stone,„Social Mobility in England, 1500-1700", *Past and Present*, 33, aprilie 1966, pp. 28-29.

103. Hurstfield, *New Cambridge Modern History*, III, p. 148.

104. Perez Zegorin, „The Social Interpretation of the English Revolution", *Journal of Economic History*, XIX, 3, sept. 1959, p. 388. El adaugă: „clasa a cărei formare reprezintă centrul atenţiei se întregea continuu şi cuprindea evident elemente diferite în ceea ce priveşte statusul, averea şi sursa de venit. Dar, în ciuda acestor diferenţe şi a altora, membrii săi aparţineau aceluiaşi gen. Ei constituiau o clasă economică unică întrucît ceea ce aveau în comun era posesiunea de capital pe care îl foloseau în vederea obţinerii profitului şi pentru o continuă acumulare" (p. 389).

105. „Între 1500 şi 1700 rezultatul final al amplei activităţi de transfer de pămînt pare a fi fost deplasarea pe orizontală şi pe verticală a unui sfert din totalul suprafeţei de pămînt în cadrul graniţelor sociale, uneori de către un posesor care trecea bariera socială menţinîndu-şi totodată dreptul de proprietate asupra pămîntului său, alteori prin trecerea pămîntului peste această barieră prin schimbarea proprietarului. Cei care au avut de cîştigat în acest proces au fost marii proprietari de pămînt şi membrii categoriei de *gentry*, iar cei care au avut de pierdut

au fost proprietarii instituţionali, Coroana şi biserica, precum şi ţăranii, probabil în proporţii aproximativ egale...

În secolul al XVI-lea structura sistemului de proprietate a pămîntului răspundea presiunilor pieţei, cererii tot mai mari pentru produse agricole, cu o tendinţă de a se îndepărta de agricultura de subzistenţă şi de a se apropia de agricultura comercială. Aceasta a avut urmări asupra elementului ţărănesc, creînd nu doar o situaţie în care mulţi stăpîni feudali şi-au exploatat la maximum drepturile lor legale, ci oferind şi ocazii *yeoman*-ului norocos şi întreprinzător să prospere. Dar structura a răspuns, de asemenea, presiunilor competiţiei de status şi tendinţei noii averi mercantile de a-şi afla securitatea în pămînturi. Statusul social avea nevoie de o nouă protecţie, în bani mai degrabă decît prin intermediul numeroşilor agenţi şi oameni de încredere, şi aceasta a fost o nouă sursă de presiuni asupra poziţiei ţăranilor." F.M.L. Thompson, „The Social Distribution of Land Property in England since the Sixteenth Century", *Economic History Review*, ediţia a II-a, XIX, 3, 1966, p. 515.

106. Owen Lattimore, *Inner Asian Frontiers of China*, p. 123.

107. Mildred Campbell, *The English Yeoman Under Elizabeth and the Early Stuarts*, Yale Univ. Press, New Haven Connecticut, 1942, p. 25.

108. *Ibid.*, p. 61.

109. Marx, *Capital*, III, cap. XLVII, sect. IV, p. 799. Sublinierea noastră. El adaugă: „Această apariţie a capitalului ca o forţă independentă şi conducătoare în agricultură nu are loc deodată şi peste tot, ci gradat şi în anumite sectoare de producţie. La început el nu cuprinde agricultura propriu-zisă, ci ramuri de producţie cum ar fi creşterea animalelor, în special creşterea oilor, al căror produs principal, lîna, oferă în stadiul iniţial o sporire constantă a preţului de piaţă faţă de preţul de producţie în perioada de apariţie a industriei, şi aceasta nu se echilibrează decît mai tîrziu. Astfel a fost situaţia în Anglia în secolul al XVI-lea" (p. 801).

110. Vezi H. John Habakkuk.„La disparition du paysan anglais", *Annales E.S.C.*, XX. 4, iulie-august 1965, pp. 652-654. Tawney relevă cum situaţia legală a făcut posibil acest lucru: „Dacă anumite cauze economice au făcut noul sistem agricol profitabil este tot atît de adevărat că unele condiţii legale au decis cine trebuie să se bucure de profituri... Mulţi arendaşi obişnuiţi practicau creşterea oilor la o scară considerabilă, şi nu este uşor să se găsească vreun motiv economic pentru care lîna ieftină necesară pentru industria manufacturieră textilă să nu fi fost livrată tocmai de ţăranii în ale căror gospodării era dărăcită, toarsă şi ţesută. Factorul decisiv... era faptul că proprietatea marii majorităţi a micilor cultivatori le-a permis să fie storşi prin taxe exorbitante şi să fie evacuaţi atunci cînd se încheiau termenele pe viaţă, pentru care majoritatea îşi păstrau dreptul de arendă. Ghinionul lor a fost că protecţia acordată de curte celor cu drept de arendă începînd cu secolul al XV-lea nu a depăşit aplicarea taxelor senioriale existente...

Trăind, aşa cum s-a întîmplat, marcaţi încă de sistemul de arendare, micii producători ai perioadei noastre erau încătuşaţi de rămăşiţele legale deficitare ale Evului Mediu fără a se bucura de securitatea practică dată de sistemul medieval şi simţeau mărinimia aspră a comercialismului modern, neapărat de protecţia statului modern atotcuprinzător, singurul care îl poate face tolerabil". *Agrarian Problems*, pp. 406-408. (Notaţi că Tawney vorbeşte despre „marea majoritate a micilor cultivatori". Totuşi el nu a analizat această problemă empirică atît de îndeaproape ca Habakkuk).

Ambiguităţile sistemului de proprietate asupra pămîntului au constituit în plus un factor major pentru apariţia unei clase de avocaţi la oraşe. Pe măsură ce pămîntul a devenit *de facto* disponibil, s-a căutat o definiţie mai exactă a drepturilor individuale. Pentru micul cultivator o alternativă faţă de vînzările forţate sau alte schimbări nedorite în cadrul proprietăţii lui era să se apere de intervenţiile semilegale în drepturile lui prin angajarea de avocaţi.

"În plus faţă de negustorii particulari cu agenţii şi servitorii lor, în secolul al XVI-lea a apărut o elită mică dar puternică de oameni de diferite meserii. Fiecare oraş de provincie de orice mărime avea corpul lui de notari, avocaţi, agenţi de schimb; oraşe de mărimea unuia ca Northampton sau Maidstone aveau poate o jumătate de duzină de astfel de oameni, care se numeau adesea «gentlemeni» şi care proveneau din familii de mici proprietari de pămînturi..." Everitt, *Agrarian History*, IV, p. 555.

111. Habakkuk, *Annales E.S.C.*, XX, p. 657.

112. Campbell, *English Yeomen*, pp. 68-69. Eric Wolf este mai rigid în analizarea condiţiilor în care ţăranii încep să se orienteze spre producţia mărită pentru piaţă: „ Problema eternă a ţărănimii constă în echilibrarea cererilor lumii externe cu nevoia ţăranilor de a-şi aproviziona gospodăriile. Şi totuşi, în rezolvarea acestei probleme de bază ţăranii pot folosi două strategii diametral opuse. Prima dintre ele este mărirea producţiei; a doua, diminuarea consumului.

Dacă un ţăran urmează prima strategie, el trebuie să mărească cantitatea de muncă în gospodăria lui pentru a creşte productivitatea şi pentru a mări cantitatea de produse cu care să intre pe piaţă. Capacitatea lui de a face astfel depinde în mare măsură de cît îi este de uşor să mobilizeze factorii de producţie necesari – pămînt, muncă, capital (fie sub formă de economii, bani gheaţă, sau credit) – şi, desigur, de condiţiile generale ale pieţei...

În primul rînd, [această strategie] devine posibilă atunci cînd garanţiile tradiţionale ale fondurilor de rentă ale ţăranilor au slăbit, o condiţie care poate avea loc atunci cînd structura puterii prin care fondurile au fost transferate stăpînilor tradiţionali a devenit ineficientă. În al doilea rînd ne putem aştepta să găsim acest fenomen acolo unde a fost posibil ca ţăranul să se eschiveze de la obligaţiile de a asigura prin cheltuieli formale legăturile sociale tradiţionale cu semenii săi. Dacă poate refuza să aloce surplusul pentru astfel de cheltuieli el poate utiliza fondurile rămase libere pentru a-şi susţine financiar ascensiunea

economică. Cele două modificări merg adesea împreună. Pe măsură ce structura puterii slăbeşte, multe legături sociale tradiţionale îşi pierd drepturile specifice. În astfel de condiţii, comunitatea ţărănească poate asista la ridicarea ţăranilor bogaţi care îi înlătură pe semenii lor mai puţin norocoşi şi intră în vidul de putere lăsat de deţinătorii anteriori ai acesteia, aflaţi acum în retragere. În cursul ascensiunii lor ei violează adesea prevederile tradiţionale privind modul în care relaţiile sociale ar trebui conduse şi reprezentate – de multe ori ei folosesc puterea de curînd cîştigată pentru a se îmbogăţi pe seama vecinilor lor. Astfel de oameni erau *yeomen-i* în ascensiune în Anglia secolului al XVI-lea, ţăranii bogaţi din China, *Kulaci* sau «fists» în Rusia prerevoluţionară". *Peasants*, pp. 15-16.

113. „În primii ani după dizolvare, probabil puţini *yeomen*-i au profitat de eliberarea pămînturilor monastice, deoarece această proprietate a trecut în primul rînd în mîinile marilor proprietari de pămînturi ca dar şi răsplată a serviciilor sau a fost cumpărată. Dar mari suprafeţe au ajuns rapid în mîinile speculanţilor şi deci pe piaţă, unde, după diviziune şi rediviziune, au ajuns la sfîrşitul secolului al XVI-lea la îndemîna micului cumpărător". Campbell, *English Yeomen*, pp. 70-71.

Joyce Youings avertizează împotriva exagerării:„O mare parte a pămîntului monastic a fost revîndut de către beneficiarii originari, trecînd uneori prin multe mîini, dar piaţa nu era atît de activă şi nici specula atît de intensă, după cum au sugerat mulţi specialişti... Nu toate aceste modificări privind proprietatea asupra pămîntului erau vînzări clare. Eliberările unor părţi de proprietate între parteneri sub formă de donaţie au fost ignorate, iar unele dintre «revînzări» s-ar fi putut să fie simple transferări de către agenţi stăpînilor lor". „Landlords in England. C. The Church", în *The Agrarian History of England and Wales*, Joan Thirsk, ed., IV: *1500-1640*, Cambridge Univ. Press, Londra şi New York, 1976, pp. 349-350. În plus, ea subliniază că: „Majoritatea mirenilor, fie arendaşi, gentlemeni sau *yeomen-i*, puteau obţine profituri mult mai rapid prin arendarea pămînturilor monastice decît prin cumpărarea lor" (p. 384).

114. „Dar, de obicei, *yeomen*-ii se aflau printre cei care «ciupeau» din pămînt şi care erau relativ în afara oprobriului printre contemporanii lor şi pentru cea mai mare parte dintre istoricii de mai tîrziu. De asemenea, faptul că micile îngrădiri au fost de obicei folosite mai degrabă în scopul cultivării decît pentru transformarea lor în teren de păşunat, i-a ajutat pe deţinători să evite în mare măsură ocările aduse celor care contribuiau la procesul de depopulare". Campbell, *English Yeomen*, p. 91.

115. Joan Thirsk, „Farming Techniques", în *Agrarian History of England and Wales*, IV: Joan Thirsk, ed., *1500-1640*, Cambridge Univ. Press, Londra şi New York, 1967, p. 199. (Sublinierea noastră). Totuşi, în interiorul Angliei, spre deosebire de zona dintre Anglia şi Ţara Galilor, nu este atît de sigur că a existat o prea mare specializare regională. Cel puţin E.J. Buckatzsch indică în studiul lui despre

impunerea taxelor că „schema distribuţiei geografice a averii în Anglia... a rămas în esenţă neschimbată de la sfîrşitul secolului al XIII-lea pînă la sfîrşitul secolului al XVII-lea, [schimbîndu-se] fundamental [doar] în secolul al XVIII-lea." „The Geographical Distribution of Wealth in England, 1086-1843", *Economic History Review*, III, 2, 1950, p. 195.

116. Frank Emery, „The Farming Regions of Wales", în *The Agrarian History of England and Wales*, Joan Thirsk, ed., IV *1500-1640*, Cambridge Univ. Press, Londra şi New York, 1967, p. 124.

117. *Ibid.*, p. 152.

118. T. Jones Pierce, „Landlords in Wales, A. The Nobility & Gentry", în *The Agrarian History of England and Wales*, Joan Thirsk, ed., IV *1500-1640*, Cambridge Univ. Press, Londra şi New York, 1967, p. 380.

119. Campbell, *English Yeomen*, p. 65.

120. *Ibid.*, p. 72.

121. W.G. Hoskins, „The Rebuilding of Rural England, 1570-1640", *Past & Present*, nr. 4, nov. 1953, p. 30.

122. Stone, *Past & Present*, nr. 33, p. 26.

123. Peter Laslett vede principala diviziune de clasă între gentlemeni (nobili plus *gentry*) şi ceilalţi (*yeomen*-i plus muncitori obişnuiţi). Vezi *The World We have Lost*, Scribner's, New York, 1965, cap. 2, în spec. pp. 26-27. Dar în acelaşi capitol el reproduce schema lui Gregory King (pp. 32-33) pentru anul 1688 care delimitează, mai corect după părerea mea, între, în terminologia lui King, cei care „măresc" averea regatului (nobili, *gentry*, comercianţi, ţărani liberi, meşteşugari) şi cei care o „micşorează" (lucrători, ţărani, soldaţi obişnuiţi, vagabonzi). Adică, mi se pare corectă linia de divizare a lui King, nu şi caracterizarea lui privind natura muncii de fiecare parte a liniei. Laslett recunoaşte că *yeomen* „era denumirea de status a celor mai plini de succes dintre cei care lucrau pămîntul" şi observă că „această categorie a devenit romanţată foarte devreme" (p. 43). Dar el pare a fi de acord cu preferinţa *gentry*-lor de a exclude pe cei care nu erau „inactivi" mai degrabă decît cu analiza intereselor lor economice şi politice.

"Începînd din epoca elisabetană, există multe documente interne care descriu stilul de viaţă al micii *gentry* şi care era desigur acelaşi cu cel al *yeoman*-ului mai bogat". M.W. Barley, „Rural Housing in England", în *The Agrarian History of England and Wales*, Joan Thirsk, ed., IV: *1500-1640*, Cambridge Univ. Press, Londra şi New York, 1967, p. 713.

Vezi Gordon Batho: „Dar nu exista o diferenţă clară între *gentry* mai mici şi *yeomen*-i mai bogaţi... De fapt, definiţia [legală a unui *yeoman*] era în realitate lipsită de sens deoarece mulţi *yeomen*, în epocile de început ale dinastiei Tudorilor şi Stuarţilor, ca de pildă tatăl lui Latimer, nu aveau pămîntul lor ci deţineau un lot de pămînt luat în arendă pe viaţă sau transmis prin moştenire (*Copyholders*), sau arendat pentru un număr de ani (*leaseholders*). În numeroase testamente şi documente legale ale timpului, un om este descris ca *yeoman* într-un loc şi ca

gentilom într-altul, sau un om se descrie pe sine ca gentilom dar este descris de alţii ca *yeoman*. Deoarece nu faptul că te năşteai gentilom sau gradul de bogăţie deosebeau clasele. Mulţi dintre fiii mai tineri ai *gentry*-lor mai puţin avuţi deveneau *yeomen*, mulţi *gentry* erau proaspăt ridicaţi din rîndul *yeomen*-ilor sau, cu ajutorul afacerilor şi al profiturilor profesionale, chiar din origini mai umile. Puţini *gentry* şi-ar fi putut trasa genealogia în urmă cu trei secole aşa cum o puteau face unele familii de *yeomen* cum ar fi Reddaway din Devon". *Agrarian History*, IV, p. 301.

124. Esenţial este că presiunea era fie într-un sens, fie într-altul: „Pentru a rezuma: un număr substanţial de mici fermieri se găseau în pericol în Anglia Tudorilor. Ei erau expuşi exproprierii în acele regiuni în care motivaţia de a îngrădi era puternică, şi aceasta a fost valabilă pentru centrul Angliei la începutul şi la sfîrşitul secolului al XVI-lea. Acolo unde îngrădirea nu era o regulă ei erau expuşi rentei exorbitante, taxelor arbitrare şi ştirbirii drepturilor lor de păşunat pe păşunile comune... Insecuritatea era un fenomen general şi cei cu drept de arendă pe viaţă, care formau (după cum susţineau contemporanii) coloana vertebrală a Angliei agrare, se puteau aştepta numai la o protecţie parţială şi intermitentă din partea guvernelor dinastiei Tudor." Ramsey, *Tudor Economic Problems*, p. 36.

125. „Dintr-un punct de vedere mai larg, modificările din agricultura secolului al XVI-lea pot fi privite ca o lungă etapă în comercializarea vieţii în Anglia. Dezvoltarea industriilor textile este strîns legată de dezvoltarea păşunatului, iar exportul ţesăturilor din lînă, acea «minune a comerţului» a fost cel care a introdus prima dată Anglia în comerţul internaţional şi a constituit motivul acelor cîteva expediţii de început pentru a descoperi noi pieţe, care au generat plantaţii, colonii, imperiu... Strămutarea unui număr considerabil de familii de pe pămînt a accelerat, dacă nu a iniţiat, tranziţia de la problema medievală a plăţilor, care se bazează pe numărul redus de forţă de muncă, la problema modernă a plăţii, care constă în abundenţa ei." Tawney, *Agrarian Problems*, p. 3. Vezi Joan Thirsk, „Enclosing & Engrossing", în *The Agrarian History of England and Wales*, Joan Thirsk, ed., IV: *1500-1640*, Cambridge Univ. Press, Londra şi New York, 1967, p. 210; Bowden, *Agrarian History*, IV, p. 598.

126. „Un număr restrîns de ţărani fermieri posedau parcele relativ extinse sau drepturi asupra păşunilor comune şi au putut profita de noile deschideri comerciale ale vremii, evoluînd, într-o generaţie sau două, la statutul de *yeoman*. Şi totuşi, ţăranii din stratul de mijloc şi de jos îşi pierdeau drepturile lor modeste de proprietate, decăzînd la nivelul unui proletariat lipsit de pămînt." Alan Everitt, „Social Mobility in Early Modern England", *Past & Present*, 33, apr. 1966, p. 57.

127. Alexander Savine, „Bondmen Under the Tudors", *Transactions of the Royal Historical Society*, serie nouă, XVII, 1903, p. 268.

128. *Ibid.*, pp. 270-271.

129. Vezi *Ibid.*, p. 275.

130. *Ibid.*, p. 276.

131. Batho, *Agrarian History*, IV, p. 303.

132. „Uneori nu există o distincţie netă între lucrătorul mai înstărit care îşi cultiva parcela, suplimentîndu-şi venitul cu muncă sezonieră salariată, şi cultivatorul sărac a cărui parcelă era insuficientă pentru a-şi susţine familia şi care era nevoit să lucreze ca salariat ocazional pentru a-şi spori resursele. Tot ce se poate spune este că angajarea celui dintîi tindea să fie constantă şi a celui din urmă sporadică." Everitt, „Farm Labourers", în *The Agrarian History of England and Wales*, Joan Thirsk, ed., IV: *1500-1640*, Cambridge Univ. Press, Londra şi New York, 1967, p. 397.

133. Vezi *ibid.*, p. 409.

134. Una dintre atracţiile zonelor forestiere era posibilitatea muncilor suplimentare (meşteşuguri în domeniul forestier şi al prelucrării lemnului; torsul şi ţesutul inului, cînepii sau lînei). Vezi Everitt, *Agrarian History*, IV, pp. 425-429; Thirsk, *Agrarian History*, IV, pp. 109-10.

135. Everitt, *Past & Present*, nr. 33. p. 58.

136. „Cerşitul şi vagabondajul în Anglia nu au început în secolul al XVI-lea... Cu toate acestea, există foarte multe dovezi că în secolul al XVI-lea numărul cerşetorilor şi vagabonzilor era, în raport cu numărul populaţiei, într-o proporţie mai mare decît fusese vreodată pînă atunci sau de atunci încoace..." Frank Aydelotte, *Elizabethan Rogues and Vagabonds*, vol. I din *Oxford Historical and Literary Studies*, Oxford Univ. Press (Clarendon) Londra şi New York, 1913, p. 3.

"Vagabonzii turbulenţi şi bandele înfricoşătoare de cerşetori, cunoscute celor care au studiat epoca elisabetană în Anglia, şi-au găsit contraponderea în acei *«idill lymmaris and harlottis falslie calling thame selffis egiptianis»*, care bîntuiau prin Scoţia, furînd mîncare şi bani, jefuind şi ameninţînd şi aducînd panica în fermele şi hanurile izolate." *The Economy of Scotland*, p. 29.

137. Aydelotte, *Elizabethan Rogues and Vagabonds*, p. 17.

138. Vezi Robert M. Kingdom, „Social Welfare in Calvin's Europe", *American Historical Review*, LXXVI, 1, feb. 1971, pp. 50-51.

139. „Cea mai mare parte a legislaţiei împotriva îngrădirilor din secolul al XVI-lea coincide cu perioadele de sărăcie. Plîngerile împotriva sărăciei sînt evidente în perioada revoltelor din 1536, 1548-1549 şi 1596." Edwin F. Gay, „The Midland Revolt and the Inquisitions of Depopulation of 1607." *Transactions of the Royal Historical Society*, serie nouă, XVIII, 1904, p. 213, nota de subsol 2.

140. G.N. Clark, descriind cadrul economic în epoca Tudorilor, care poate fi aflat din Statutul Meşteşugarilor (sau al Ucenicilor), din lista preţurilor, din legile pentru încurajarea construcţiei de nave, din actele împotriva îngrădirilor, din legea pentru săraci, el afirmă: „Noua legislaţie a acceptat şi chiar a promovat economia monetară: a continuat limitarea comerţului sau plătirea salariilor în natură. Dar tendinţa generală a acestor legi era conservatoare: ele urmăreau să asigure oferta de forţă de muncă în primul rînd pentru agricultură, apoi pentru

meşteşugurile mai simple şi să restrîngă pătrunderea în profesiile cu nivel social mai ridicat şi în acelea despre care se credea că se desfăşoară în locuri inadecvate.

Astfel, codul elisabetan urmărea stabilitatea structurii de clasă existente, a poziţiei industriei şi a fluxului de forţă de muncă prin garantarea privilegiilor şi prin punerea de obstacole în calea mobilităţii şi libertăţii contractuale. El nu a fost însă produsul unei simple politici economice doctrinare ci a reconciliat sau a făcut un compromis între interese opuse." *Wealth of England*, pp. 84, 86.

141. „Anglia a rezistat fără prea mari pagube la calamitatea produsă de îngrădirile [din secolul al XVI-lea] numai pentru că Tudorii şi primii Stuarţi au folosit puterea Coroanei pentru a încetini procesul de ameliorare economică pînă cînd a devenit suportabilă din punct de vedere social – folosind puterea conducerii centrale pentru a ajuta victimele transformării şi încercînd să canalizeze procesul de schimbare astfel încît cursul lui să fie mai puţin devastator." Karl Polanyi, *The Great Transformation*, Beacon Press, Boston, 1944, p. 38.

142. „Trecerea proprietăţilor individuale în mîinile stăpînului feudal nu se datora doar incapacităţii populaţiei de a fi înlocuită pe cale naturală... Sarăcia... nu lipsa pămîntului, ci lipsa de unelte şi de rezerve de bani poate să fi fost un factor [în cedarea proprietăţilor] ce nu era incompatibil cu o scurgere spre oraşe sau spre industria din zona rurală." Rodney H. Hilton, „A Study in the Pre-History of English Enclosure in the Fifteenth Century", *Studi in onore di Armando Sapori*, Istituto Edit. Cisalpino, Milano, 1957, I, pp. 678-679.

143. „Domeniul putea fi arendat unor mari fermieri capitalişti, care îşi puteau obţine cea mai mare parte a venitului lor din produsele pămîntului şi nu din proprietatea lor. Pentru marii proprietari de pămînt această metodă era preferabilă din toate punctele de vedere. Fermierul capitalist avea o bază de capital mai mare decît ţăranul şi nu era tentat, precum ţăranul, să acorde mai multă atenţie propriei lui ferme, în detrimentul pămîntului arendat de la proprietar. Se poate înţelege deci de ce marele proprietar de pămînt prefera să acorde arende limitate unui mic număr de fermieri capitalişti decît unui mare număr de ţărani." Habakkuk, *Annales E.S.C.*, XX, p. 650.

144. „Comunităţile englezeşti de ţărani din secolele al XIII-lea şi al XIV-lea fuseseră capabile de o mare rezistenţă, chiar de o rezistenţă plină de succes, în faţa atacurilor proprietarilor de pămînt asupra condiţiei lor. Dacă ele au permis izgonirea lor în secolele al XV-lea şi al XVI-lea, a fost pentru că schimbările economice şi sociale distruseseră coeziunea care reprezentase puterea lor în trecut." Hilton, *Studi in onore di Armando Sapori*, p. 685.

145. Vezi C.S.L., Davies, *Annales E.S.C.*, XXIV, p. 35.

146. Totuşi, „acesta nu a fost deloc cazul celor care trebuiau să trăiască din salarii şi nici al micilor arendaşi, care erau nevoiţi să-şi suplimenteze veniturile cu salarii în plus din munca industrială sau agricolă. Cei din urmă au avut mult de pierdut în această perioadă." *Ibid.*, pp. 36-37.

147. Vezi *ibid.*, pp. 54-55. Vezi Tawney, *Agrarian Problems*, pp. 340-342.

148. *Ibid.*, p. 321.

149. *Ibid.*, p. 322.

150. „Sfîrşitul Evului Mediu în Anglia a fost marcat mai degrabă de regres decît de avînt: retragerea din lungul vis de cucerire în Franţa, şi, ceea ce este deosebit de important, o micşorare substanţială a zonei de control a Angliei, a limbii şi civilizaţiei engleze, în Irlanda. Civilizaţia scoţiană a venit încă o dată clipocind ca apa lacului pînă la zidurile oraşelor – Dublin, Waterford, Cork, Galway, ultimele avanposturi ale anglo-irlandezilor de odinioară. La începutul secolului al XV-lea, o dată cu revolta lui Owen Glendower, Ţara Galilor a obţinut o cvasiindependenţă temporară; deşi a fost învinsă şi zdrobită, Ţara Galilor a rămas în continuare neabsorbită. Nu s-a realizat vreun progres real nici prin integrarea Cornwall-ului sau a zonelor de graniţă scoţiene, unde «nu se cunoştea nici un rege, ci un Percy», în orînduiala statului." A.L. Rowse, „Tudor Expansion: The Transition from Medieval to Modern History", *William and Mary Quarterly*, seria a 3-a, XIV, 3, iulie 1957, p. 312.

151. Stone, *Encounter*, XI, p. 73; Hill, *Puritanism and Revolution*, p. 28.

152. Vezi Tawney, *Essays in Economic History*, I, p. 176.

153. Tawney, *Proccedings of the British Academy*, p. 211.

154. *Ibid.*, p. 210. Vezi Tawney, *Essays in Economic History*, I, p. 176-177.

155. Vezi Stone, *Crisis of the aristocracy*, pp. 124, 135.

156. Vezi Tawney, *Agrarian Problems*, pp. 191-192. Tawney conchide: „Epoca de prosperitate care începe cu Elisabeta străluceşte prin contrast cu fundalul de sărăcie şi mizerie socială... Tot ceea ce ştiu ţăranii este că agenţii care percep taxe asupra pămîntului lor sînt mai aspri" (p. 193).

157. Vezi *ibid.*, p. 229.

158. „O economie înfloritoare poate să conţină multe anomalii, multe abuzuri. Ar putea chiar să includă – cu condiţia să continue să înflorească – curtea şi bisericile renascentiste, incredibil de risipitoare, ornamentale, parazitare. Cu condiţia să continue să înflorească. Dar cît timp avea să mai înflorească? Deja, prin 1590, fisurile încep să apară." H.R. Trevor-Roper, „The General Crisis of the Seventeenth Century", în *The European Witch-Craze of the 16th and 17th Centuries and Other Essays*, Harper, New York, 1969a, pp. 68-69.

159. Vezi *ibid.*, p. 69.

160. Vezi Stone, *Economic History Review*, XVIII, p. 39.

161. Cînd Elisabeta a încercat să răspundă crizei economice din anii 1590, aristocraţia însăşi a fost ameninţată. Vezi Stone, *Crisis of the Aristocracy*, pp. 124,133 Nefiind încă pregătită să elimine „sprijinul pe care numai aristocraţia putea să i-l ofere" (Tawney, *Proceeding of the British Academy*, p. 212). Curtea şi-a reînnoit şi şi-a extins extravaganţa. Vezi Trevor- Roper, *The European Witch-Craze*, p. 69.

162. Vezi R.W. K. Hinton, „Letter to the Editor", *Encounter*, XI, 1, iulie 1958, pp. 74-75.

163. Vezi H.R. Trevor-Roper, „Letter to the Editor", *Encounter*, Xi, 1, iulie 1958, pp. 73-74. Chiar dacă este adevărat că, după cum afirmă J.P. Cooper, „tot nu există o dovadă suficientă că totalul averii în pămînturi a nobilimii era mai mic [în 1642 decît în 1559]" (*Encounter*, XI, p. 74), se pare că pămîntul a trecut în mîinile nobililor care erau orientaţi spre piaţa capitalistă.

164. Trevor-Roper, *The European Witch-Craze*. p. 70.

165. Vezi John U. Nef, „A Comparison of Industrial Growth in France and England from 1540 to 1640", în *The Conquest of the Material World*, Univ. of Chicago Press, Chicago, Illinois, 1964, pp. 144-212. Vezi totuşi rezervele lui P.J. Bowden asupra acestei ipoteze în *Agrarian History*, IV, pp. 608-609. O evaluare mai binevoitoare a tezelor lui Nef într-o sursă franceză, poate fi găsită în Gaston Zeller, „Industry in France Before Colbert", în Rondo Cameron, ed., *Essays in French Economic History*, Irwin, Inc., Homewood, Illinois, 1970, pp. 128-139.

166. Producţia de cărbune în Newcastle s-a ridicat de la 30 000 tone pe an în 1563-64 la 500 000 în 1658-59. Vezi Braudel, *Civilisation matérielle*, p. 281.

167. John U. Nef, „The Progres of Technology and Growth of Large- Scale Industry in Great Britain, 1540-1640", în *Conquest of the Material World*, Univ. Of Chicago Press, Chicago, Illinois, 1964, p. 136.

168. *Ibid.*, p. 142. Vezi, din nou, Nef: „Anglia a obţinut creşterea puterii şi independenţei sale economice mai ales datorită extraordinarei expansiuni a comerţului său de coastă şi a comerţului pe rîuri şi de uscat. Această expansiune a fost posibilă prin exploatarea puternică a resurselor naturale şi a pieţelor în cadrul insulei Marii Britanii, atît de bogată în minereuri şi soluri bune şi atît de bine dotată cu porturi care făceau posibil transportul de mărfuri pe apă la preţuri relativ scăzute, către orice port al Insulelor Britanice", *War and Human Progress*, p. 111.

169. K. W Taylor, „Some Aspects of Population History", *Canadian Journal of Economics and Political Science*, XVI, aug. 1950, p. 308.

170. Clark, *Wealth of England*, p. 51. Vezi Eduard Taube, „German Craftsmen in England During the Tudor Period", *Journal of Economic History*, IV, 14, feb. 1939, pp. 167-168. O descriere a variatelor moduri în care imigranţii flamanzi „au alterat modelele de viaţă englezeşti atît în aspectele lor esenţiale cît şi în cele banale" poate fi găsită în John J. Murray, „The Cultural Impact of the Flemish Low Countries on Sixteenth and Seventeenth Century England", *American Historical Review*, LXII, 4, iulie 1957, p. 853, şi urm. Aceasta este de asemenea perioada primei imigrări majore în Anglia a galezilor. Vezi Bindoff, *Tudor England*, p. 24.

171. Fisher, *Economica*, XXIV, p. 16.

172. Braudel, *Civilisation matérielle*, p.56. G.N. Clark notează: „Coroana a încercat să stopeze expansiunea Londrei începînd din anul Armadei spaniole, mai întîi prin Actele parlamentului, apoi prin proclamaţii, comisii guvernamentale şi proceduri juridice". *Wealth of England*, p. 94.

173. Vezi Stone, *Past & Present*, nr. 33, pp. 32-33.

174. Malowist, *Annales E.S.C.*, XVII, p. 929.

175. Braudel, *Civilisation matérielle*, p. 37. Lublinskaya notează că acest fapt a fost susţinut de A. de Montchrétien încă din 1615. Vezi *French Absolutism*, p. 132.

176. De observat totuşi că Pierre Goubert susţine că populaţia Franţei a crescut continuu de-a lungul secolului al XVI-lea, în ciuda războaielor religioase.„Recent Theories and Research in French between 1500 and 1700", în D.V. Glass şi D.E.C. Eversley, ed., *Population in History*, Arnold, Londra, p. 465.

177. Marea epidemie din 1628-1635 a contribuit fără îndoială la această situaţie. Vezi J. Meuvret, „Demographic Crisis in France from the Sixteenth to the Eighteenth Century", în D.V. Glass and D.E.C. Eversley, ed., *Population in History*, Arnould, Londra, 1965, p. 509. Plaga a facut ravagii de asemenea în Germania şi Italia.

178. Frank C. Spooner, „A la côte de Guinée sous pavillion français (1559-1561)", *Studi in onore di Armando Sapori*, Instituto edit. Cisalpino, Milano, 1957, II, p. 1001.

179. Vezi Braudel, *La Méditerranée*, I, 449. Vezi Emile Coornaert, „Les échanges de la France avec l'Allemagne et les pays du Nord au XVIe siècle", *Revue d'histoire économique et sociale*, XXXV, 3, 1959, p. 244.

180. Vezi Henri Hauser, „The Characteristic Features of French Economic History from the Middle of the Sixteenth Century to the Middle of the Eighteenth Century", *Economic History Review*, IV, 3, oct. 1933, pp. 261-262.

181. Coornaert, *Revue d'histoire économique et sociale*, XXXV, p. 242.

182. Faptul că Anversul a continuat să atragă puternic pe francezi mult după 1550 este explicat prin sciziunea economică (*morcellement*) a Franţei, o ţară a cărei dotare comercială era, în plus, încă în mare măsură insuficientă. Jan Craeybeckx, „les français et Anvers au XVIe siècle", *Annales E.S.C.*, XVII, 3, mai-iunie 1962, p. 548. Într-adevăr, susţine Nef, o evoluţie insuficientă: „Cei cincizeci de ani de rapidă creştere în industria engleză (1550-1600) au reprezentat în Franţa o perioadă de regres..." *Conquest of the Material World*, 1964a, p. 146.

183. Vezi J.R. Parry „Colonial Development and International Rivalry Outside Europe, I. America", *New Cambridge Modern History*, III: R.B. Wernham, ed., *The Counter-Reformation and the Price Revolution, 1559-1610*, Cambridge Univ. Press, Londra şi New York, 1968, p. 530. H.A. Innis notează că: „În prima jumătate a secolului al XVI-lea, flotele de pescuit din Lumea Nouă au aparţinut în principal Franţei...", *The Cod Fisheries*, Yale Univ. Press, New Haven, 1940, p.

49. Erau implicate atît porturile de la Marea Mînecii cît şi cele din Biscaya. Comerţul era atît de extins încît ele puteau asigura „producerea unui surplus de peşte pentru piaţa engleză."

În mod similar, Jeannin observă: „În expediţiile maritime ale Franţei spre Baltica, rolul principal îl deţinea... desigur portul Dieppe... Navele franceze care traversau Strîmtoarea Øresund în secolul al XVI-lea erau, în mod covîrşitor, din Normandia şi cei mai mulţi dintre normanzi erau oamenii Dieppe-ului." *Vierteljahrschrift für Sozial und Wirtschaftsgeschichte*, XLIII, p. 329.

Comerţul francez extensiv cu Scoţia avea două segmente: un comerţ al Normandiei prin care erau exportate bunuri manufacturate şi servicii, şi un comerţ al Biscayei, prin care erau exportate sarea şi vinul. Vezi Lythe, *The Economy of Scotland*, pp. 172-182. Primul tip de comerţ era foarte asemănător cu cel pe care-l aveau Ţările de Jos cu Scoţia, în acea perioadă. „Ambele [nordul Franţei cît şi Ţările de Jos] au avut propriile lor produse vegetale specifice, ambele au avut un nivel relativ înalt al tehnicii industriale, ambele serveau drept antrepozite pentru bunuri exotice de la mari depărtări." (pp. 174-175).

184 .„Aşa cum era practicat, *métayage*-ul părea a fi un mod de producţie profund capitalist, răspunzînd nevoilor patronilor burghezi..." G.E. de Falguerolles, „La décadence de l'économie agricole dans le Consulat de Lempaut aux XVIIe et XVIII° siècles", *Annales du Midi*, LIII, 1941, p. 149. G.E. de Falguerolles susţine că originea acestui sistem poate fi găsită în datoriile acumulate de micii proprietari de pămînturi, ca o consecinţă a creşterii impozitului regal şi a inflaţiei preţurilor în ultima parte a secolului al XVI-lea. Vezi pp. 142-146. El vede sistemul ca o cale de a pune o enormă povară asupra pămîntului, cerîndu-i să facă posibile: (1) plata taxelor pe exporturile de grîu: (2) plata rentelor pentru burghezie (contribuţii în cereale, legume, produse animaliere, materiale locale de construcţie, cote din recolta de toamnă, prima recoltă pomicolă) (3) asigurarea bazei de subzistenţă pentru oamenii şi animalele lor. Combinarea acestor trei poveri a condus la o catastrofă în secolul al XVIII-lea:„epuizarea pămîntului, ruinarea burgheziei, mizeria populaţiei rurale" (p. 167).

185. Hauser, *Economic History Review*, IV, p. 260.

186. K. Berrill, *Economic History Review*, seria a 2-a, XII, 3, p. 357.

187. Glamann, *Fontana Economic History of Europe*, II, p. 7.

188. Wilfrid Brulez, *Studi in onore di Amintore Fanfani*, IV, p. 125. În plus, adaugă Brulez, se pare că aceiaşi factori au contat şi în desfăşurarea pe uscat a celei mai mari părţi a comerţului anglo-italian, în acea perioadă:„În mod cert, textilele, care reprezentau esenţa comerţului anglo-italian, nu au fost transportate niciodată pe cale maritimă, exceptînd transporturile suplimentare, şi au continuat tot secolul să fie transportate pe uscat" (p. 126).

189. Glamann, *Fontana Economic History of Europe*, II, p. 31:

190. Vezi Jacques Heers, „Rivalité ou collaboration de la terre de l'eau? Position générale des problèmes", *Les grandes voies maritimes*

dans le monde, XVe-XIXe siècles, VIIe Colloque, Commission Internationale d'Histoire Maritime, S.E.V.P.E.N., Paris, 1965, pp. 47-50.

191. Vezi referitor la această dispută ceea ce spune A.L. Rowse despre modul în care statul francez nu a reuşit să satisfacă interesele grupurilor orientate spre comerţul maritim, la mijlocul secolului al XVI-lea: „Traficanţii francezi ai anilor 1550 erau tot mai activi în Indiile de Vest. Dar prin armistiţiul din 1556, Franţa a acceptat cererea lui Filip al II-lea pentru prohibiţia comerţului, exceptînd cel pentru care exista aprobarea sa – care nu se obţinea uşor, după cum putem presupune. Căpitanii de marină francezi au refuzat să accepte această măsură, dar ei nu au fost sprijiniţi de guvernul lor. Situaţia era total diferită în Anglia în timpul reginei Elisabeta: faptul că Anglia era protestantă a reprezentat un inestimabil avantaj; ea ne-a dat nouă [englezilor], mînă liberă şi nu am mai fost împiedicaţi şi ţinuţi pe loc aşa cum erau francezii. Prin tratatul definitiv de la Cateau-Cambrésis (1559), Henric al II-lea a renunţat, în interesul unităţii catolice, la toate acţiunile franceze în America de Sud... Ce pierdere pentru Franţa prin acest mizerabil (şi ortodox) Valois! Torţa a fost trecută în mîinile amiralului Coligny, conducătorul hughenot, adevăratul şi cel mai evident exponent al intereselor Franţei“ *The Elisabethans and America*, Macmillan, New York, 1959, pp. 7-8. Pasiunile de protestant ale lui Rowse sînt fără îndoială discutabile. Dar descrierea conflictelor interne ale diferitelor grupuri din Franţa şi consecinţele lor pentru rolul Franţei în economia mondială mi se par corecte. Esenţialul în legătură cu protestantismul, aşa cum am arătat atunci cînd am tratat declinul său în Polonia, este că cei interesaţi în noile orientări ale statelor-naţiuni care funcţionau în cadrul unei economii mondiale tindeau să găsească consonanţă cognitivă în a fi protestanţi, simbolizînd astfel opoziţia faţă de puterea imperiului şi *Weltanschauung*-ul Habsburgilor, care era, după Cateau- Cambrésis, în mod special legată de Contrareformă.

192. „În 1552, regele sau mai degrabă Tournon, a apelat, pentru a evita cheltuielile de «călătorie în Germania», nu numai la italieni ci şi la cei doi habsburgi, fraţii Zangmeister din Augsburger şi la Georg Weikman de Ulm, toţi trei stabiliţi la Lyon. Regele a luat sub protecţia sa pe aceşti agenţi ai finanţelor Germaniei antiimperialiste, le-a garantat libertatea religioasă şi le-a promis discreţia, menţinerea secretului profesional al meseriei lor.“ Henri Hauser, *Journal of European Business History*, II, p. 247.

193. „În Franţa, criza St. Quentin-ului a fost urmată aproape imediat de izbucnirea războaielor religioase. Acum oraşul Lyon era expus în mod special din cauza poziţiei sale geografice. El a fost ocupat, asediat şi jefuit pe rînd de catolici şi hughenoţi, a fost ameninţat de toţi duşmanii Franţei, în frunte cu ducele de Savoia.“ Hauser, *Ibid.*, p. 255.

194. Hurstfield, *New Cambridge Modern History*, III, p. 131.

195. H.G. Koenigsberger, „Western Europe and the Power of Spain“, *New Cambridge Modern History*, III, R.B. Wernham, ed., *The*

Counter-Reformation and the Price Revolution, 1559- 1610, Cambridge Univ. Press, Londra şi New York, 1968, pp. 281-282, 290. Sublinierea noastră. De observat că Koenigsberger vorbeşte de creşterea influenţei breslelor. John U. Nef face următoarea comparaţie: „Dar pe la sfîrşitul secolului al XVI-lea şi începutul secolului al XVII-lea, sistemul de breaslă începea să se prăbuşească în Anglia, chiar în momentul cînd el era întărit şi extins în Franţa." *Industry and Government*, p. 25.

196. Vezi Koenigsberger, *New Cambridge History*, III, pp. 302-303.

197. *Ibid.*, p. 292.

198. Religia era forţa de coeziune care a menţinut unite interesele divergente ale diferitelor clase şi le-a asigurat o organizare şi un aparat de propagandă capabile de a forma primele partide cu adevărat naţionale şi internaţionale din istoria europeană modernă pentru că respectivele partide nu au inclus niciodată mai mult de o minoritate din fiecare dintre clasele lor constituente. Religia a fost aceea prin care se putea apela la clasele de jos şi la mulţime pentru a da frîu liber furiei provocate de sărăcie şi disperării lipsei de muncă, sub forma unor fanatice jafuri şi masacre barbare." Koenigsberger, *New Cambridge Modern History*, III, pp. 306-307.

199. „Cînd partidele şi-au pierdut avîntul revoluţionar şi a sărăcit conţinutul social al propagandei lor, ele au pierdut foarte repede şi suportul claselor de jos. Devastările produse de războaiele Ligii şi creşterea mizeriei ţăranilor francezi au produs un număr tot mai mare de mişcări ţărăneşti, îndreptate împotriva nobililor şi rentelor acestora, împotriva clerului şi zeciuielilor (dărilor bisericeşti) sale şi împotriva colectorilor de impozite şi a drepturilor percepute de către ei (taille); dar ele nu au luat în considerare religia sau partidele politice. Aceste *jacquerii* au culminat cu mişcarea *croquant*-ilor din centrul şi sudul Franţei, în 1594-95. Ei au dat o bătălie decisivă împotriva unei ligi a nobililor, formată cu unicul scop de a-i înăbuşi. Aceasta şi multe alte dezlănţuiri similare ~~din secolul al~~ XVII-lea au aruncat o umbră asupra societăţii rurale şi a sistemului de impozite ale Franţei, dar ele au rămas fără efect politic pînă la revoluţia din 1789." *Ibid.*, p. 307.

Jacqueries nu sînt greu de explicat din perspectiva a ceea ce Le Roy Ladurie descrie ca „dublă pauperizare" suportată de straturile cele mai de jos ale ţărănimii Languedoc-ului în anii 1550-1590: „cea care a năpăstuit pe micii proprietari de pămînturi, al căror număr era în creştere datorită diviziunii pămînturilor, fără ca venitul real pe proprietate să manifeste o creştere care să compenseze diminuarea mărimii loturilor; şi cea care a afectat pe muncitorii salariaţi ca rezultat al scăderii salariilor reale". *Paysans du Languedoc*, I, p. 317.

200. Vezi Koenigsberger, *New Cambridge Modern History*, III, p. 314.

201. Mousnier, *Les XVIe et XVIIe siècles*, p. 103. Efectul economic negativ al Războaielor religioase a fost un efect cumulativ, deoarece, aşa cum susţine H.M. Robertson, „acolo unde condiţiile economice au luat o întorsătură nefavorabilă, folosirea statului ca agent protector al

intereselor existente dar amenințate a devenit o practică obișnuită. În Germania, multitudinea autorităților a însemnat restrîngerea piețelor și a condus la reapariția breslelor și monopolului urban. „În Franța, de asemenea, puterea breslelor a fost considerabil întărită, pe la sfîrșitul secolului, prin decretele din 1581 și 1597." „European Economic Developments in the Sixteenth Century", *South African Journal of Economics*, XVIII, 1, 1950, p. 46.

202. Frank C. Spooner, „The European Economy 1609-50", *New Cambridge Modern History*, IV: J.P. Cooper, ed., *The Decline of Spain and the Thirty Years' War, 1609-48/59*, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1970, p. 69.

203. Exceptîndu-l poate pe René Baehrel, care merge împotriva curentului și desemnează această perioadă a prețului ca întinzîndu-se de la 1594 la 1689 și în care intervalul 1628-55 este pur și simplu perioada intermediară. Vezi *Une croissance: La Basse-Provence rurale (fin XVIe siècle – 1789)*, S.E.V.P.E.N., Paris, 1961, pp. 50-57.

204. Vezi Pierre Chaunu, „Le renversement de la tendance majeure des prix et les activités au XVIIe siècle". *Studi in onore di Amintore Fanfani*, IV: *Evo moderno*, Dott A. Giuffrè, ed., Milano, 1962, p. 231.

205. „Pacea este poate secretul principal al acestei mențineri paradoxale a comerțului după 1608-12 pînă în 1619-22, al acestor ceva mai mult de zece ani care separă, printr-o lungă incertitudine, sfîrșitul clar al fazei de ascensiune a unei prosperități care nu mai exista și începutul clar al fazei de declin al Atlanticului spaniol." Pierre Chaunu, *Seville et l'Atlantique (1504-1650)*, vol. VIII (2 bis): *La conjuncture (1593-1650)*, S.E.V.P.E.N., Paris, 1959, p. 889. Vezi și pp. 1404-1405.

206. „Întreaga Americă era văzută în secolul al XVI-lea ca un domeniu gigantic din care se puteau culege produse (*champ de cueillette*). Această culegere a produselor, fie printr-un simplu transfer către circuitele comerciale ale bogățiilor potențiale obținute prin secole de muncă sterilă, fie prin zgîrierea filoanelor de suprafață sau a acelor soluri mai apropiate de căile de transport, a fost posibilă numai printr-un intermediar, numai datorită suportului oferit de populația indiană. Dar folosirea inițială a indienilor în acest scop a însemnat distrugerea acestor oameni fără nici o grijă de a-i conserva, ei fiind folosiți ca o bogăție pe care nimeni nu intenționa să o refacă. De aici epuizarea rapidă, în patruzeci de ani, a solului zonei însămînțate și a întregii suprafețe, în șaptezeci de ani. Pînă s-a ajuns la situația din secolul al XVII-lea, cînd marile plantații au trebuit să folosească peste tot muncă importată." Chaunu, *ibid.*, pp. 1422-1423.

207. Vezi *ibid.*, pp. 1423-1425.

208. Spooner, *New Cambridge Modern History*, IV, p. 79.

209. Spooner clarifică acest aspect în *ibid.*, tabelul II (p. 86) și harta I (p. 87). Anglia și Olanda sînt cele mai rezistente la devalorizare, Polonia, Genova și Spania, cel mai puțin. Franța stă numai puțin mai bine decît Spania.

210. Vezi Baehrel, *Une Croissance*, pp. 2-20; de asemenea, René Baehrel, „Economie et histoire à propos des prix", în *Eventail de*

l'histoire vivante: hommage à Lucien Febvre, Lib. Armand Colin, Paris, 1955, I, pp. 287-310. Baehrel conchide în acest articol: „Priviţi «ecranele sociale», ne recomandă Marc Bloch. Trebuie să vorbim atunci şi de «ecrane economice»? Odată, Lucien Febvre m-a făcut să înţeleg că obiecţia lui Luther faţă de cei ce acordau indulgenţe era că ei ofereau o «falsă securitate». Putem să spunem la fel despre preţurile lingourilor?" (p. 310).

211. Lublinskaya, *French Absolutism*, p. 15.

212. Romano, *Rivista storica italiana*, LXXIV, p. 522.

213. *Ibid.*, p. 525. Romano preia aceste cifre după Cipolla, „Note sulle storia del saggio d'interesse", tabelul III. Eu cred că Romano a copiat procentul lui Cipolla greşit. El trebuie să fie 1,1%.

214. Ruggiero Romano, „Encore la crise de 1619-22", *Annales E.S.C.*, XIX, 1, ian.-feb. 1964, p. 33.

215. Vezi Romano, *Rivista storica italiana*, LXXIV, p. 216. Glamann arată de ce se încheie această expansiune. El observă că rolul cerealelor baltice în Europa scade în importanţă *după 1650*, şi deci rolul economiei olandeze se reduce datorită apariţiei unei noi autosatisfaceri cu cereale în sudul şi vestul Europei. *Fontana Economic History of Europe*, II, p. 42. Aceasta poate fi explicată, la rîndul său, în parte prin reducerea populaţiei (probabil) şi în mare parte prin creşterea atît a productivităţii cît şi a mărimii terenului arabil. O astfel de situaţie a însemnat pentru sudul Europei o dimensiune a periferializării sale. Mai mult, în perioada de restrîngere a economiei mondiale din 1650-1750, Anglia a găsit profitabil să-şi menţină balanţele comerciale înalte prin reluarea unei părţi a comerţului internaţional cu grîne pe care-l cedase anterior, în perioadele mai profitabile, pentru zonele periferiale.

216. Chaunu, *Séville*, VIII (2 bis), p. 90.

217. „«Prosperitatea» de care se bucura nord-vestul nu este o formă de dar oferit de nu ştiu care putere misterioasă; ea rezultă din cauze interne printre care, la un inventar sumar, se pot distinge cu uşurinţă elementele structurale şi cele conjuncturale." Pierre Jeannin, „Les comptes du Sund comme source pour la construction d'indices généraux de l'activité économique en Europe (XVIe-XVIIe siècles)", *Revue historique*, CCXXXI, apr.-iunie 1964, p. 325.

218. Vezi Pierre Chaunu, „Réflexions sur la tournant des années 1630- 1650", *Cahiers d'histoire*, XII, 3, 1967, pp. 259-260.

219. Vezi Lublinskaya, *French Absolutism*, p. 52.

220. Pentru impactul asupra economiei spaniole, vezi Chaunu, *Séville*, VIII (2 bis), pp. 1535-1537.

221. Vezi H, Kellenbenz, „Autour de 1600: le commerce de poivre des Fuggers et le marché internationale de poivre", *Annales E.S.C.*, *XI*, 1, ian.-martie 1956, în special pp. 23, 27.

222. Glamann, *Fontana Economic History of Europe*, II, p. 5. Este acest lucru atît de greşit chiar şi din perspectiva zilelor noastre? Punctul de vedere al lui H.M. Robertson este că „în secolul al XIX-lea a existat, probabil, o tendinţă de a minimaliza sau chiar de a neglija costurile progresului economic; în prezent există, probabil, o tendinţă, de a le

acorda o atenţie exagerată. În secolul al XVI-lea aceste costuri erau atît de evidente încît au făcut să apară aproape axiomatic faptul că profiturile unei persoane sau ale unei ţări reprezentau pierderile altor persoane sau ţări; că o activitate mai mare într-un loc însemna mai puţine locuri de muncă într-altul. Un proverb olandez exprimă aceasta în mod concis: „*De éen man zijn brood is de ander zijn dood.*" *South African Journal of Economica*, XVIII, p. 46.

223. Chaunu, *Cahiers d' histoire*, XII, p. 264.

224. Romano, *Annales E.S.C.*, XIX, p. 33. Sublinierea noastră.

225. Romano, *Rivista storica italiana*, LXXIV, pp. 511-512. Pentru Olanda ca o excepţie, vezi p. 512, iar pentru Anglia, ca o excepţie mai limitată, vezi pp. 517-519.

226. Vezi Clark, *Wealth of England*, pp. 103-107.

227. Supple, *Comercial Crisis*, p. 9.

228. Supple, *ibid.*, pp. 6-7. Vezi Astrid Friis, *Alderman Cockayne's Project and the Cloth Trade*, Levin & Munksgaard, Copenhaga, 1927, p. 22.

229. F.J. Fisher, „Tawney's Century" în Fisher, ed., *Essays in the Economic and Social History of Tudor and Stuart England*, Cambridge Univ. Press, Londra şi New York, 1961, pp. 4-5.

230. Fisher prezintă acţiunea de extorcare în felul următor:„În producţia primară, obstacolele în calea expansiunii ţineau în principal de domeniul ofertei şi au apărut în mare măsură din limitele tehnicilor acelei perioade...

În secolele al XVI-lea şi al XVII-lea, ca şi în Evul Mediu, oamenii priveau pămîntul nu numai ca sursă pentru hrana lor,ci şi pentru băutura şi combustibilul ce le erau necesare, furnizînd pe această bază materiale pentru industrie ca: lemnul, lîna, blănuri, piei şi seu... În aceste circumstanţe, expansiunea economică şi demografică a tins să exploateze pămîntul în acelaşi fel în care, în epocile următoare şi în circumstanţe diferite, aveau să solicite balanţa de plăţi...

În producţia secundară, dimpotrivă, obstacolul în calea expansiunii pare să fie domeniul cererii mai degrabă decît cel al ofertei... În cele mai multe industrii, principalul factor de producţie era forţă de muncă, iar aceasta era ieftină şi din abundenţă... Muncitorul şi micul gospodar, angajaţi neregulat şi prost plătiţi, erau clienţi săraci." *Ibid.*, pp. 3,4,6.

231. Stone, *Economic History Review*, II, p. 50.

232. „Într-un mod simbolic, acest din urmă eveniment, din 1598, a fost un semn că Anglia se deplasa din periferie spre centrul unui nou sistem comercial." W.E. Minchinton, „Introduction", *The Growth of English Overseas Trade in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*, Methuen, Londra, 1969, p. 3. „Se deplasa... spre", dar nu era încă acolo - aceasta este problema!

233. Vezi Rich, *New Cambridge Modern History*, I, pp. 461- 462.

234. Evaluarea standard poate fi găsită în Friis, *Alderman Cockayne's Project*, p. 22.

235. Supple, *Comercial Crisis*, pp. 49-50.

236. Însuşi Stone admite: „Este foarte semnificativ pentru noul *pattern* al economiei engleze că cele două mari pieţe de consum, alimentate de producţia din ce în ce mai mare, erau reprezentate de nevoile militare ale statului şi de cerinţele de mărfuri de subzistenţă ale claselor mai sărace." *Economic History Review*, XVII, p. 108.

237. Vezi R.W.K. Hinton, *The Eastland Trade and the Common Weal in the Seventeenth Century*, Cambridge Univ. Press, Londra şi New York, 1959, pp. 9-10.

238. Vezi Stone, *Economic History Review*, XVII, p. 51.

239. „Stabilitatea depindea de limitarea creşterii capitalismului şi aceasta era politica economică a monarhiei absolute... [în acelaşi timp] cerinţele militare şi strategice ale monarhiei absolute au determinat-o să sprijine, într-o anumită măsură, apariţia capitalismului industrial." Manning, *Past & Present*, nr. 9, p. 49.

240. „Pe la sfîrşitul secolului al XVI-lea, stabilitatea care pare să fi fost atît de dorită de o generaţie înainte, devenise acum enervantă; pe măsură ce luau naştere din nou condiţiile pentru expansiunea comercială, nemulţumirea faţă de această expansiune s-a diminuat. Şi desfiinţarea acestor monopoluri care s-au dezvoltat în spatele restricţiilor marii depresiuni a devenit una dintre sarcinile majore ale secolului al XVII-lea." Fisher, în Carus-Wilson, ed., *Essays in Economic History*, I, p. 172.

241. Vezi Friis, *Alderman Cockayne's Project*, pp. 149-150.

242. Supple, *Commercial Crisis*, p. 9.

243. *Ibid.*, p. 52.

244. Hinton, *The Eastland Trade*, p. 20. Vezi Supple: „Căci este bine să ne amintim că impactul deplin al regresului poate fi explicat numai prin referire la paguba provocată comercianţilor englezi de proiectul Cockayne, creşterea industriilor rivale, îngrădirile financiare ale postavului englezesc, tulburările provocate de războiul continental şi larga răspîndire a dificultăţilor preexistente. Acestea au însemnat că economia, o dată ce avea loc vreun eveniment supărător, trebuia să cunoască iar una dintre acele perioade de declin economic extrem care sînt considerate rivali istorici perpetui pentru aşa numita „Marea criză *(the Great Depression)*", *Commercial Crisis*, p. 64.

245. Supple, *ibid*, p. 80.

246. Vezi *ibid*, pp. 89-96.

247. *Ibid*. p. 162.

248. J.D. Gould, „The Trade Depression of the Early 1620's", *Economic Historical Review*, seria a doua, VII, 1, 1954, p. 89.

249. Vezi Hinton, *Eastland Trade*, pp. 18-19. Vezi, de asemenea, relatarea sa asupra unui anumit studiu empiric: „Anii 1611 pînă la 1618 au fost singurii noştri ani cînd atît Anglia cît şi Provinciile Unite nu erau în conflict şi cînd, de aceea, vasele şi comercianţii lor au concurat în această privinţă de pe poziţii egale. Este vizibil că în competiţia de pe poziţii egale, olandezii au stabilit rapid dominaţia lor comercială absolută, fără îndoială în principal prin intermediul tarifelor

nemaipomenit de scăzute ale transporturilor pe care le efectuau. Anul 1615 este primul an care apare în registrele portului Boston [Lincolnshire]... Aflăm că în 1615-18 valoarea tuturor «mărfurilor solide» (exceptînd deci vinul) importate din Provinciile Unite era mai mare decît valoarea tuturor acestor mărfuri importate din toate celelalte părți la un loc, în timp ce situația inversă este adevărată pentru oricare altă perioadă de timp. În mod similar, în aceeași perioadă au venit anual din Provinciile Unite mai multe nave în Boston decît din toate celelalte locuri, ceea ce nu este adevărat pentru nici un alt an al seriei, exceptînd 1628, un an cu foarte puțin comerț... [Aceste fapte] îmbogățesc explicația contemporană privind criza din 1620, respectiv faptul că ea s-ar fi datorat în mare măsură efectului de antrepozit [centru comercial de import și export unde bunurile sînt depozitate sau trimise pentru distribuție] olandez asupra comerțului de import englez." „Dutch Entrepôt Trade at Boston, Lincs, 1600-40", *Economic History Review*, seria a doua, IV, 3, apr. 1957, p. 470.

250. Hinton, *Eastland Trade*, p. 45.

251. Vezi *Ibid.*, pp. 28, 31-32.

252. Vezi *Ibid.*, p. 29.

253. Supple, *Commercial Crisis*, p. 64.

254. „În încercarea, cu diferite grade de succes, de a găsi unele mijloace de convingere a comercianților de a continua să cumpere postav într-o perioadă cînd ei reclamau că nu puteau să-l vîndă cu profit peste graniță, [Consiliul de Coroană] s-a găsit el însuși într-un viespar de probleme foarte controversate." *Ibid.*, p. 237.

255. Vezi, *ibid.*, p. 237.

256. Vezi *ibid.*, pp. 68-69.

257. *Ibid.*, p. 227.

258. *Ibid., p. 71.*

259. *Ibid.* pp. 99-102. Vezi W.B. Stephens: „Mai puțin previzibil din dovezile literare este faptul că ultimii ani ai decadei a treia erau pentru multe porturi, în afara Londrei, ani de criză reală, în timp ce eșecul suferit la începutul aceleiași decade a fost limitat, redus și urmat de un fel de *boom.*" „The Cloth Exports of the Provincial Ports, 1600-1640", *Economic History Review*, seria a doua, XXII, 2, aug. 1969, p. 241.

260. Supple, *Commercial Crisis*, p. 119.

261. *Ibid.*, p. 125.

262. „Guvernul a avut de la început o sarcină nerezolvabilă. Dacă exigențele legale ar fi fost aplicate, atunci costurile ar fi crescut într-o asemenea măsură încît ar fi prevestit un șomaj pe scară mare. Dacă o schimbare în metodele de producție era rezultatul recesiunii economice, așa cum se pare că a fost cel mai adesea cazul, atunci soluția pentru aceasta din urmă nu era să încerce s-o împiedice pe cea dintîi. Date fiind tehnicile industriale contemporane de atunci, s-ar putea să fi existat unele situații în care textilele englezești pierdeau teren pe piața externă în primul rînd pentru că erau de calitate inferioară. Dar se pare că au existat mult mai multe situații în care procesul cauzal era inversat

şi, în acest caz, deoarece fabricarea ilegală era numai o formă limitată şi fără şanse de reducere a costurilor, răspunsurile la problemele Angliei stăteau în alte direcţii.". *Ibid.*, p. 147.

263. „Unde forţa de muncă necalificată era ieftină şi din abundenţă, lucrurile de slabă calitate puteau fi fabricate la un preţ redus. Aceasta se aplica probabil în special acolo unde sărăcia larg răspîndită era caracteristică pentru o regiune în care producţia de textile asigura numai o angajare parţială pentru muncitorii acestei industrii. Munca într-o activitate din care nu se aşteaptă să se obţină fondurile necesare subzistenţei este în mod normal mai ieftină decît cea dintr-o ocupaţie unde muncitorul este angajat permanent. Acesta a fost motivul invocat de Adam Smith pentru explicarea ieftinirii în timp a ţesăturilor grosiere în comparaţie cu cele fine. În prima parte a secolului al XVII-lea, condiţiile economice în Europa de est se apropiau de o astfel de situaţie, şi aceasta însemna că acea zonă corespundea în întregime producerii efective de textile ieftine în condiţiile în care exigenţele de calitate ale cererii pieţei erau scăzute." *Ibid.*, p. 140.

264. Existau multiple feluri de postav. Se pare că au fost (a) de lînă: călduroase şi grele; adică stofe de lînă moale şi groasă, care-şi bazau durabilitatea pe compactibilitatea lînii; care foloseau fibre scurte şi buclate; adesea firele erau dărăcite, adică transformate într-o masă pufoasă; pe urmă lîna era pregătită în piuă, adică spălată şi bătută umedă pentru a o face mai călduroasă, mai opacă şi durabilă; această lînă avea un model uniform şi era adaptabilă pentru climă rece; (b) „noile tipuri" de ţesături (totuşi de lînă, în esenţă), mai înguste şi mai ieftine, includ kirze [ţesătură groasă pentru carîmbi] şi alte tipuri de ţesături orientate de timpuriu în direcţia noilor pieţe din sud; (c) ţesături de lînă groase: toarse din lînă cu fir lung, dărăcită; care-şi bazau durabilitatea pe urzeală şi bătătură, produse mai uşoare decît stofele de lînă groasă care foloseau mai puţină lînă pe unitate de suprafaţă şi nu erau bătute în piuă, fiind bine adaptate la climatul mediteranean netropical: (d) „noile pînzeturi" sau „stofe": în esenţă o variantă de postavuri; mai uşoare decît toate; varietate mare de modele uneori bătute în piuă; ocazional bătătura era de mătase, in sau bumbac; includ postavuri, stofe de lînă, serj, barchet şi multe alte stofe din lînă în amestec cu bumbac sau mătase. Vezi Bowden, *Wool Trade*, pp. 41-43; Friis, Alderman Cockayne's Project, p. 2; Supple, *Commercial Crisis*, p. 5; D.C. Coleman, „An Inovation and Its Diffusion: The «New Draperies»", *Economic History Review*, seria a doua, XXII, 3, dec. 1969, pp. 418-423.

265. Cauza acestei creşteri a fost atribuită de P.J. Bowden mai degrabă factorilor tehnologici decît celor comerciali. El susţine: „Păşunatul a avut o mult mai mare influenţă decît temperatura asupra fineţei lînii şi lungimii firului său. O oaie devenea cu atît mai mare cu cît primea mai multă hrană. La fel, firul creştea în lungime şi volum, ca şi celelalte părţi ale animalului, ca rezultat al unei mai bune hrăniri... Îngrădirile fermelor de oi au făcut mai uşoară viaţa atît pentru fermier cît şi pentru turma sa. Aşa cum Lordul Ernle arătase deja, «pe măsură

ce s-au înmulţit îngrădirile, oile au fost hrănite mai bine şi lîna a crescut în greutate şi lungime, deşi ea a pierdut ceva din fineţe» Astfel, de-a lungul secolelor al XVI-lea şi al XVII-lea, a existat o diminuare treptată a ofertei de lînă fină şi scurtă produsă în Anglia şi o creştere în oferta de lînă mai lungă şi mai grosieră." „Wool Supply and the Woolen Industry", *Economic History Review*, seria a doua, XI, 1, 1956, pp. 45-46. Replica lui Supple este că Bowden „nu reuşeşte să ia în considerare nici expansiunea industriei continentale, în raport cu care trebuia apreciat un produs inferior, şi nici creşterea remarcabilă a ofertei de lînă europene, pe care se baza industrializarea continentală. Mai mult, competiţia era mai puternică nu *direct*, pe piaţa de înaltă calitate, ci în pieţele cu textile relativ mai puţin finisate – situaţie care, este de presupus, s-a generalizat astfel încît bunurile inferioare produse în străinătate erau substituite de tradiţionalele postavuri englezeşti. Nu numai deteriorarea industriei engleze, ci şi o serie de schimbări radicale în cadrul pieţei şi în ofertele alternative au avut repercusiuni aşa de nefericite asupra «vechilor pînzeturi»", *Commercial Crisis*, p. 143.

266. Vezi F.J. Fisher, „London's Export Trade in the Early Seventeenth Century", *Economic History Review*, seria a doua, III, 2, 1950, pp. 159-161.

267. „Puterea crescîndă a economiei engleze timp de aproximativ o jumătate de secol înaintea Războiului civil s-a manifestat mult mai clar aici decît în relaţiile sale cu Mediterana. În această perioadă industria engleză a rezolvat problemele tehnice care o frînaseră pînă atunci şi a inundat piaţa estului şi vestului mediteranean cu bunuri de lînă, reducînd, printre altele, Turcia şi Italia la simpli furnizori de materii prime industriale". Ralph Davis, „England and the Mediteranean, 1570-1670", în F.J. Fisher, ed., *Essays in the Economic and Social History of Tudor and Stuart England*, Cambridge Univ. Press, Londra şi New York, 1981, p. 117.

268.Vezi Fisher, *Economic History Review*, III, p. 336. Vezi Bowden: [Vechile ţesături de lînă] erau cele mai potrivite pentru a fi purtate în nordul, centrul şi estul Europei, în timp ce [noile postavuri] erau admirabil adaptate pentru zona mediteraneeană călduroasă, dar nu tropicală. A fost şansa Angliei că a deţinut un cvasimonopol al produselor de lînă cu fir lung..." *Economic History Review*, IX, p. 57. Monopolul era în sensul absenţei concurenţei şi nu în sensul restricţiilor legale privind intrarea stofelor. Pe la mijlocul secolului al XVII-lea, lîna cu fir lung se producea în Irlanda, iar pe la sfîrşitul secolului, ea se producea în cantităţi limitate în Olanda, Zeelanda şi Flandra (Vezi p. 53. nota de subsol 3).

269. Fisher, *Economic History Review*, III, p. 155.

270. Vezi Charles Wilson, „Cloth Production and International Competition in the 17th Century", *Economic History Review*, seria a doua, XIII,2, 1960, p. 212.

271. Citat în Rich, *New Cambridge Modern History*, I, p.467.

272. „Coloniştii [spanioli ai Lumii Noi] – avizi de sclavi şi bunuri manufacturate de tot felul, avînd o mare cantitate de monezi la

dispoziția lor, încă limitați de lege în legăturile comerciale cu un monopol rapace și ineficient – au oferit o piață interlopă perfectă ce implica riscuri considerabile pentru a pătrunde în ea." Parry, *New Cambridge Modern History*, III, pp.516-517.

John Maynard Keynes a fost unul dintre primii care recunosc importanța pirateriei în procesul acumulării capitalului în Anglia. El a reproșat generației anterioare de istorici neglijarea acestei surse majore de metale prețioase: „Este specific istoricilor noștri că, de exemplu, *The Cambridge Modern History* nu menționează acești factori economici care au modelat epoca elisabetană și au făcut posibilă măreția sa". *Treatise on Money*, II, p.156, nota de subsol.

Webb caracterizează procesul ca „nimerind din plin odată ce s-a pornit". Adică „în loc de a lua aurul și argintul de la sursă, așa cum făceau spaniolii, ei luau prin scurte «incursiuni», după ce spaniolii le dobîndiseră deja..." *The Great Frontier*, p.196.

273. Parry, *New Cambridge Modern History*, III, p.524.

274. Vezi *Ibid.*, p.526. Chiar în Irlanda, atitudinea Angliei era destinsă în această perioadă. Irlanda avea un comerț extins cu Spania. Dacă englezii erau nefericiți și suspicioși, ei nu se răzbunau pe comerț. „Anglia sub domnia reginei Elisabeta era, în această privință cel puțin, mai îngăduitoare decît în anii următori. În același timp nici catolicii irlandezi nu erau afectați de dificultățile economice." Cyril Falls, *Elisabeth's Irish Wars*, Methuen, Londra, 1950, p.20.

275. Vezi Lythe, *The Economy of Scotland*, pp.63-70. O încercare scoțiană asemănătoare de a stabili colonii în *Nova Scoția* în acea perioadă a eșuat deoarece „după 1603 Scoția nu a mai avut o politică externă independentă, ea nu dobîndise încă întreaga bunăvoință a Angliei și, în Noua Scoție ea a avut de furcă cu amenințarea Franței, cealaltă națiune care își putea încerca ambițiile" (p.75).

276. În 1600, o optime din teritoriul Irlandei era acoperit de păduri. Prin 1700 ele dispăruseră practic în întregime. S-au obținut profituri rapide din vînzarea lemnului care era utilizat pentru tăbăcirea pieilor, construirea corăbiilor, fluierelor, confecționarea doagelor pentru butoaie și topirea fierului. Cantitatea de lemn s-a redus și din cauza unor necesități gospodărești (materiale de construcție, lemn de foc). În afară de motivele economice, a existat și rațiunea militară de eliminare a mlaștinilor și pădurilor în care oponenții irlandezi nu puteau fi urmăriți de călăreții englezi." Vezi Eileen Mc Cracken, „The Woodlands of Irland circa 1600", *Irish Historical Studies*, XI, 44, sept.1959, pp.273, 287, 289.

277. „S-a acceptat în general că dezvoltarea industriei irlandeze a fierului controlată de englezi a coincis cu o criză a combustibilului în Anglia. Pare probabil, acum, că dificultatea care a afectat industria engleză a fost mai degrabă costul combustibilului decît lipsa acestuia...

Pe la sfîrșitul secolului al XVI-lea combustibilul și forța de muncă erau cele mai scumpe articole în costul curent de administrare a unei fabrici engleze... În Irlanda, în timpul aceleiași perioade, el era mult mai ieftin..." *Ibid.*, p.295.

278. În perioada 1550 - 1600, englezii începuseră să-i înlocuiască pe spanioli în zonele de pescuit ale Americii de Nord. Această situaţie a devenit şi mai adevărată după 1580, cînd Danemarca a început să impună un sistem de taxe pentru permiterea pescuitului în apele islandeze. Pe la sfîrşitul secolului, Anglia a pătruns în peninsula Avalon. Totuşi, abia pe la 1600-1650, Anglia era sigur instalată în Terra-Nova şi în Noua Anglie şi a putut acapara piaţa spaniolă. Vezi Innis, *The Cod Fisheries*, pp.30-81.

279. Vezi Parry, *New Cambridge Modern History*, III, p.527.

280. Zagorin, *Journal of Economic History*, XIX, pp.391-392. Acest argument este foarte asemănător cu cel formulat iniţial de Tawney: „A fost în primul rînd o luptă între economii de tipuri diferite, care corespundeau mai mult particularităţilor regionale decît diviziunii sociale." *Essays in Economic History*, I, p.186.

281. Stone, *Economic History Review*, XVII, p.120. Desigur că numai într-o astfel de ambianţă de relativă securitate putem găsi imaginea ciudată a companiilor *charter*, orientate spre binefăcătorul lor, statul. Vezi explicaţia lui Robert Ashton: „Este dificil de evitat concluzia că multe companii atinseseră în dezvoltarea lor un stadiu cînd erau înclinate să considere sigură o mare parte a ajutorului guvernamental şi să devină mai conştiente de acelea dintre scopurile care erau mai puţin împlinite decît de cîştigurile substanţiale pe care le realizau de fapt. Dată fiind această gîndire, era foarte probabil ca aparentele încălcări ale privilegiului să capete o importanţă disproporţionată în ochii concesionarilor." „Charles I and the City", în Fisher, ed., p.151. Dacă structura socială a fost supusă unei presiuni reale din interior sau din afară, este greu să ne imaginăm că aceste companii s-ar fi comportat ca atare.

282. Tawney, *Proceedings of the British Academy*, p.212.

283. Trevor-Roper, *The European Witch-Craze*, pp.86-87.

284. Hexter, *Encounter*, XI, p.76.

285. J.G.A.Pocock, „Letter to the Editor", *Encounter*, XI, 4, oct.1958, p.70.

286. Vezi Stone, *Crisis of the Aristocracy*, pp.349-351.

287. Bitton, *The French Nobility in Crisis*, Stanford Univ.Press, Stanford, California, 1969, p.1.

288. Boris Porchnev, *Les soulèvements populaires en France de 1623 à 1648*, S.E.V.P.E.N., Paris, 1963, p.577.

289. Roland Mousnier, ed., *Lettres et mémoires addresés au Chancelier Séguier (1633-1649)*, vol.I, Presses Universitaires de France, Paris, 1964, pp.82-83.

290. Roland Mousnier, *La vénalité des offices sous Henri IV et Louis XIII*, Ed.Mougard, Rouen, f.a., cca.1945, p.58. Vezi de asemenea pp.518-532.

291. Vezi G.Pagès, „La vénalité des offices dans l'ancienne France", *Revue historique*, CLXIX, 3, 1932, pp.493-494.

292. „Deşi a continuat menţinerea distanţelor în ierarhia claselor, uneori chiar a luptei de clasă, nu a existat o separare tranşantă a

claselor. Trecerea de la una la cealaltă a avut loc prin salturi mărunte, prin intermediul unor multiple şi nuanţate relaţii." Mousnier, *Vénalité*, p.532.

293. Vezi Mousnier, *Lettres et mémoires*, I, pp.168-169.

294. Porchnev, *Les soulèvements populaires*, p.578.

295. Bitton, *The French Nobility in Crisis*, p.100.

296. Vezi *ibid.*, pp.70-76.

297. Bloch, *Caractères originaux*, I, p.139.

298. „Linia principală a politicii monarhiei absolute a urmat o direcţie favorabilă burgheziei, care avea mare nevoie de o autoritate centrală puternică, în stare să-i apere interesele economice atît dincolo de frontierele Franţei cît şi în cadrul lor." Lublinskaya, *French Absolutism*, p.30.

299. *Ibid.*, p.240.

300. *Ibid.*, p.271.

301. „Ar fi cu totul inexact să ne imaginăm că nobilimea ar fi complet ferită de presiunile impuse asupra ţării de guvernele lui Ludovic al XIII-lea şi al Regenţei." Pierre Deyon, „A propos des rapports entre la noblesse et la monarchie absolute pendant la première moitié du XVI° siècle", *Revue historique*, CCXXXI, apr.-iunie 1964, p.342.

302. Vezi Lublinskaya, *French Absolutism*, p.226. Corrado Vivanti adaugă că o astfel de mişcare ar fi fost periculoasă pentru stat, atît din punct de vedere politic, cît şi economic, întrucît ea „ar fi dat naştere unei coaliţii a stării a treia împotriva monarhiei absolute". „Le rivolte popolari in Francia prima della Fronde e la crisi del secolo XVII", *Rivista storica italiana*, LXXVI, 4, dec.1964, p.966.

303. Lublinskaya, *French Absolutism*, p.271.

304. Vezi J.Hurstfield, „The Profits of Fiscal Feudalism, 1541-1602", *Economic History Review*, seria a doua, VIII, 1, 1955, pp.53-61; Robert Ashton, „Revenue Farming under the Early Stuarts", *Economic History Review*, seria a doua, VIII, 3, 1956, pp.310-322.

305. Vezi Hurstfield, *Economic History Review*, VIII, p.60.

306. Porchnev, *Les soulèvements populaires*, p.39.

307. *Ibid.*, p.43.

308. *Ibid.*, p.545.

309. Vezi *ibid.*, pp.545-561.

310. Vezi *ibid.*, pp.282-285, 446.

311. *Ibid.*, p.580.

312. *Ibid.*, pp.580-581.

313. Corrado Vivanti, *Rivista storica italiana*, LXXVI, p.966.

314. *Ibid.*, p.965.

315. *Ibid.*, p.965.

316. Le Roy Ladurie, *Paysans*, pp.636-637.

317. Denumirea *paulette* este dată după omul de afaceri Paulet care a conceput această reformă financiară. Înainte de decretul din 1604 prin care s-a introdus *paulette*, funcţiile puteau fi vîndute de o persoană alteia, dar nu puteau fi transmise moştenitorilor, deoarece dacă un

funcţionar murea în mai puţin de 40 de zile după abdicarea sa, tranzacţia era invalidată. Decretul din 1604 făcea posibil să laşi o funcţie unor moştenitori cu condiţia ca funcţionarul să plătească la începutul fiecărui an o taxă (*paulette*) reprezentînd a 60-a parte din valoarea funcţiei. Vezi Stuart, *The Sale of Offices*, pp.9-10.

318. „Guvernarea monarhiei cu puteri limitate a depins de *officiers* şi *Cours souveraines*, presupunînd deci o mai bună înţelegere între rege şi starea a treia. Guvernarea monarhiei absolute a depins de *Conseils* şi de *Intendants* şi a presupus în consecinţă un echilibru al puterii între diferitele clase, dintre nobilime pe de o parte, şi *officiers* şi starea a treia, pe de altă parte. Dezvoltarea monarhiei absolute a implicat astfel... o politică de alianţă între Coroană şi nobili. Aceasta aducea cu sine riscul ca aristocraţia să pătrundă în aparatul de guvernare în acelaşi mod în care procedase şi burghezia atunci cînd regele era aliat cu starea a treia. Prin urmare, Coroana trebuia în primul rînd să procedeze astfel încît acest aparat să rămînă deasupra tuturor claselor sociale şi, în al doilea rînd, să se asigure că funcţiile (*offices*) rămîneau domeniul exclusiv al clasei de mijloc." Lucien Goldmann, *The Hidden God*, Humanities Press, New York, 1964, pp.127-128. Prin urmare a apărut *paulette*.

319. Vezi *ibid.*, p.120.

320. *Ibid.*, p.141.

321. *Ibid.*, p.106.

322. De fapt, incomodaţi, aşa este la început. O dată ce ei şi-au pierdut speranţele iniţiale de putere şi influenţă au început să vadă partea benefică a *paulette*-ei. Vezi Goldmann, *The Hidden God*, p.129.

323. *Ibid.*, p.120.

324. Roland Mousnier, „Recherches sur les soulèvements populaires en France avant la Fronde", *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, V, 1958, p.107.

325. *Ibid.*, p.108.

326. *Ibid.*, p.110. Corrado Vivanti îi răspunde lui Mousnier: „Mai mult decît atît, atunci cînd Mousnier, căutînd să arate consecinţele extreme şi abuzurile unei astfel de terminologii, întreabă: «putem oare numi nobilimea veneţiană, acei mari comercianţi, un organism feudal ?"; prin analogie, ne vine în minte vestitul vers: «Tu care eşti rege în Sardinia, însă burghez în Pisa» [«voi che re siete in Sardegna /ed in Pisa cittadini»] şi sîntem înclinaţi cel puţin să replicăm că patricienii veneţieni erau de asemenea angajaţi în preluarea domeniilor feudale în Imperiul Răsăritean [adică cel Bizantin, mai tîrziu Otoman] şi în Terraferma". *Rivista storica italiana*, LXXVI, p.969.

327. Mousnier, *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, V, p.110.

328. J.H.M. Salmon, „Venality of Office and Popular Sedition in Seventeenth Century France", *Past & Present*, nr.37, iulie, 1967, p.43. Aproape acelaşi limbaj este folosit de Minna Prestwick într-o recenzie a cărţii lui Porchnev şi a uneia scrisă de Robert Mandrou: „Astfel, ceea ce a început ca o controversă asupra naturii revoltelor din Franţa în secolul

al XVII-lea s-a transformat într-o dezbatere despre structura societății și tipul de guvernare..." *English Historical Review*, CCCXX, iulie 1966, p.572.

329. „Prețurile scăzute nu au afectat negativ industria. În Franța, de exemplu, primul deceniu al secolului al XVII-lea a fost o perioadă de *boom* în manufactură, producția meșteșugărească și agricultură, o perioadă în care datoria statului s-a redus, bugetul statului s-a echilibrat și așa mai departe. Profiturile comercianților și fabricanților au crescut și ei au reușit să se îmbogățească serios în acești ani." Lublinskaya, *French Absolutism*, p.13.

330. Porchnev, *Les soulèvements populaires*, p.560.

331. Lublinskaya, *French Absolutism*, pp.144-145. Zeller subliniază că întregul sistem de *manufactures royales*, care s-a dezvoltat intens în Franța secolului al XVI-lea, în special sub domnia lui Henric al IV-lea, era bazat pe dorința de a evita ieșirea din țară a metalelor prețioase. Astfel, regele a încurajat înființarea industriilor de *bunuri de lux*, cu scopul de a evita importarea acestora. *Essays in French Economic History*, pp.130-131.

Consecințele au fost considerabile în restrîngerile de la începutul secolului al XVII-lea. „Oprirea inflației a fost foarte dificilă pentru economia franceză. Produsele pe care le exporta Franța nu asigurau garanții mari de profit. Exporturile sale depindeau în principal de diferențele dintre prețurile franceze și spaniole. Din ziua în care influxul de metale prețioase a intrat în declin, această diferență s-a micșorat.

Din alt punct de vedere, perioada de reducere a inflației a fost marcată de o încercare notabilă de raționalizare economică în țări care se orientaseră hotărît în direcția producției capitalise: Provinciile Unite și Anglia. Producția capitalistă a însemnat o încercare de a profita de acumularea banilor pentru a maximaliza profiturile într-o piață care dispunea de mijloace monetare adecvate.

Este ușor de înțeles, comparativ, de ce eforturile manufacturiere franceze au reprezentat totuși, de la Henric al IV-lea la Ludovic al XIV-lea, o serie de încercări mai mult sau mai puțin reușite de a dezvolta industriile articolelor de lux, urmărind limitarea importurilor. În pofida acestora, țara ca întreg a rămas în stare de sărăcie monetară observată de Desmarest, dar pe care Colbert o recunoscuse încă din 1670, cînd a admis în fața regelui «dificultatea generală» întîmpinată de arendași și colectorii generali ai taxelor în «obținerea banilor din provincii» și cînd a conchis că existau chiar mai puțini în «comerțul public»." Jean Meuvret, „Monetary Circulation and the Economic Utilization of Money in 16th and 17th Century France", în Rondo Cameron, ed., *Essays in French Economic History*, Irwin, Inc., Homewood, Illinois, 1970, pp.148-149.

332. Vezi Lublinskaya, *French Absolutism*, p.328.

333. „Dar marea diferență [dintre Franța și Anglia] nu a stat în natura legilor [industriale] ci în aplicarea lor. În Franța funcționarii militau cu atîta înverșunare pentru aplicarea legilor încît meșteșugarii

au încercat uneori să-i lichideze, din cauza patimii lor. În Anglia, funcţionarii erau atît de dezinteresaţi încît muncitorii îi ameninţau uneori cu scopul de a le reaminti de datoria lor... Multe reglementări impietau asupra progresului întreprinderii capitaliste industriale..." Nef, *Industry and Government*, p.56.

334. *Ibid.*, p.98.

335. Vezi Sella, *Fontana Economic History of Europe*, II, p.26.

336. Atît Porchnev cît şi Mousnier sînt de acord în această privinţă. Vezi Porchnev, *Les soulèvements populaires*, pp.458-463. Vezi Roland Mousnier, *Peasant Uprisings in Seventeenth - Century France, Russia and China*, Harper, New York, 1970, pp.306-311.

„Războiul, coincizînd, aşa cum s-a întîmplat, cu anii lungi de depresiune economică, a solicitat resursele financiare şi aparatul administrativ al acestor state [ale vestului şi nordului Europei] care au forţat guvernele respective atît să-şi extindă competenţa administrativă, cît şi să sporească impozitul. Cu toate că aceste două direcţii politice erau complementare din punct de vedere logic, ele s-au dovedit a fi incompatibile politic. Aparatul birocratic pentru sporirea puterii legale, fie că nu exista deloc, fie, acolo unde exista, era ineficient şi prost controlat. Cu cît era mai mare presiunea financiară, cu atît conducerile centrale erau împinse mai mult înapoi spre cooperarea voluntară cu clasele şi corporaţiile privilegiate...

În teorie monarhia franceză era absolută. Autoritatea sa legislativă şi executivă şi puterea sa neîngrădită de stabilire a impozitului erau în general acceptate în toată ţara. Totuşi, monarhia era limitată în practică de scutirile de taxe, intangibile în realitate, ale claselor, corporaţiilor şi indivizilor, ca şi de lipsa controlului central efectiv asupra numeroaselor şi eterogenelor corpuri de funcţionari regali. Ca oriunde în altă parte, producţia de război a pretins o mare centralizare şi a făcut mai dificilă realizarea acesteia." H.G.Koenigsberger, *The Habsburgs and Europe*, pp.279-280.

337. Vezi J.Meuvret, *Population in History*, în special pp.511-512. „În Franţa, mărimea impozitului a crescut în 1640 faţă de 1623 de la 43 la 80 milioane de livre. Totuşi preţul griului a scăzut simţitor începînd din 1638-40. Această conjugare a creşterii poverilor fiscale cu regresul economic explică marile revolte de la sfîrşitul administraţiei Richelieu." Ardant, *Impôt*, II, p.754.

338. Vezi Porchnev, *Les soulèvements populaires*, p.119.

339. Elizabeth S.Teall, „The Seigneur of Renaissance France", *Journal of Modern History*, XXXVII, 2, iunie 1965, p.150.

340. Salmon, *Past & Present*, nr.37. p.43.

341. „Franţa a rămas o ţară a ţăranilor săraci peste care s-a suprapus o clasă de seniori; ea a rămas o ţară săracă şi slab dezvoltată, bazată pe metode economice tradiţionale. Tendinţele care au început să se contureze în perioada de pace dinaintea izbucnirii războaielor religioase au rămas în stadiu incipient, în timp ce în Anglia ele au determinat o puternică dezvoltare." Friedrich Lütge, „Economic Change: Agriculture", *New Cambridge Modern History*, II: G.B.Elton, ed., *The*

Reformation 1520-1559, Cambridge Univ.Press, Londra şi New York, 1958, p.47.

342. Vezi Porchnev, *Les soulèvements populaires*, pp.268-275. Porchnev împrumută, pentru a-i descrie pe aceşti orăşeni, termenul plebei („plebeians“) din lucrarea lui Engels - *Peasant War in Germany*. El spunea: „Plebeii nu constituie încă pre-proletariatul, ci o masă disparată, care provine din diferite grupuri ale societăţii feudale şi care îşi strînge rîndurile pas cu pas pentru a obţine o unitate adevărată.“ (p.269)

343. Robert Mandrou, „Les soulèvements populaires et la société française du XVIIe siècle“, *Annalea E.S.C.*, XIV, 4, oct.-dec. 1959, p.760.

344. *Ibid.*, p.761.

345. Mousnier, *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, V, p.112.

346. „Spre sfîrşitul secolului al XVI-lea, masele populare, convinse de inutilitatea drapelelor Reformei şi Catolicismului în apărarea intereselor lor, au respins, după ce li s-au spulberat toate iluziile politice şi de credinţă, orice acoperire religioasă pentru lupta lor. Aceasta este una dintre cauzele pentru care la sfîrşitul secolului al XVI-lea, cînd masele populare franceze vorbeau simplu şi corect în termenii limbajului de clasă, clasele feudale franceze s-au grăbit «să pună capăt războaielor religioase intestine» şi, uitînd de duşmănia lor, s-au raliat monarhiei lui Henric al IV-lea.“ Porchnev, *Les soulèvements populaires*, p.47. Vezi şi pp.280-281.

347. Vezi *ibid.*, pp.572-573.

348. Vezi Koenigsberger, *Journal of Modern History*, XXVII, pp.338-340.

349. Vezi Lublinskaya, *French Absolutism*, p.166.

350. Georges Duby şi Robert Mandrou vorbesc de „catolicii care apără unitatea politică a regatului.“ *Histoire de la civilisation française*, vol.I: *Le Moyen Age et le XVI-e siècle*, Lib.Armand Colin, Paris, 1958, p.341. Vezi Victor-L.Tapié: „Franţa din perioada Regenţei şi primii ani ai domniei lui Ludovic al XIII-lea... a fost o victimă ... Cîteva provincii ale Franţei au rămas subiectul contestării teritoriale...

Nici un stat nu era suficient de puternic sau de bogat *în acea perioadă* pentru a crea în jurul său un scut (*concours*) de pace şi progres economic, dar un stat hotărît putea apăra condiţiile independenţei sale teritoriale şi crea resurselor sale naturale posibilitatea de a fi puse în valoare. Meritul lui Richelieu a constat în priceperea acestui lucru, iar meritul lui Ludovic al XIII-lea a stat în înţelegerea faptului că ministrul său îl slujea bine.“ *La France de Louis XIII et de Richelieu*, Flammarion, Paris, 1952, pp.524-526.

351. Vezi Mousnier, *Vénalité*, pp.601-602.

352. Henri Espieux, *Histoire de l'Occitanie*, Le Centre Culturel Occitan, Collection Cap-e-Cap, Nîmes, 1970, p.155.

353. *Ibid.*, p.159.

354. *Ibid.*, p.161.

355. Vezi *ibid.*, pp.146-154.

356. Vezi Porchnev, *Les soulèvements populaires*, pp.402-403, 418-419.

357. Vezi *ibid.*, p.578.

358. Un exemplu al acestui fenomen pentru secolul al XX-lea este descris de Jeanne Favret în „Le traditionalisme par excès de modernité", *European Journal of Sociology*, VIII, 1, 1967, pp.71-93.

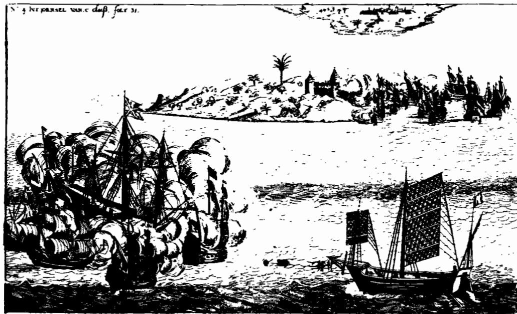
359. Vezi Porchnev, *Les soulèvements populaires*, p.470.

360. *Ibid.*, p.425.

361. J.P.Cooper, „General Introduction", *New Cambridge Modern History*, IV: J.P.Cooper, ed., *The Declin of Spain and the Thirty Years' War, 1609-48/59*, Cambridge Univ.Press, Londra şi New York, 1970, p.15.

362. Braudel, *Civilisation matérielle*, p.399.

363. *Ibid.*, p.396.

„Flota (olandeză) distanţîndu-se de Mozambic şi capturarea unui carac (portughez) lîngă Goa", o ilustraţie din *Jurnal de observaţii al unui voiaj în Indiile de Est al lui Cornelis Claeszoon din Purmerent, cîrmaci al vasului Bantam, care a navigat în serviciul înalţilor stăpîni ai Companiei Unite.*

Capitolul VI
ECONOMIA MONDIALĂ EUROPEANĂ: PERIFERIE ŞI ZONĂ EXTERNĂ

Graniţele unei entităţi definite în termeni politici sînt relativ uşor de stabilit. Dacă vrem să cunoaştem teritoriul acoperit de imperiul Chinei în anul 1600, trebuie să consultăm unele arhive în care vom afla revendicările juridice din acea perioadă. Fără îndoială, vor exista întotdeauna zone marginale în care suveranitatea este contestată de către două structuri statale rivale, sau una în care autoritatea imperială poate fi cu greu percepută ca existînd *de facto*, ceea ce ne-ar putea face să considerăm revendicarea ca fiind ficţiune juridică. Dar criteriile sînt destul de clare: combinaţia dintre autoritatea pretinsă şi o anume măsură (oricît de mare) de autoritate efectivă (oricît de vagă) ne va conduce în general către ceea ce căutăm.

Dar ce avem de spus despre graniţele unui sistem social ce nu a fost definit în termeni politici, al unei „economii mondiale" ca aceea de care ne ocupăm în lucrarea de faţă? Afirmînd că în secolul al XVI-lea a existat o economie mondială *europeană*, indicăm faptul că graniţele sînt mai restrînse decît pămîntul ca întreg. Dar cu cît mai restrînse? Nu putem include în această economie pur şi simplu orice parte a lumii cu care „Europa" întreţinea relaţii comerciale. În 1600 Portugalia făcea comerţ cu regatul Monomotapa din Africa Centrală, ca şi cu Japonia. Şi totuşi, la prima vedere, ar fi greu de susţinut că în acea vreme, Monomotapa sau Japonia făceau parte din economia mondială europeană. Cu toate acestea, susţinem că Brazilia (sau cel puţin zone

de pe coasta Braziliei) şi Insulele Azore erau incluse în economia mondială europeană. A existat un comerţ de tranzit prin Rusia între vestul Europei şi Persia[1]. Şi totuşi, susţinem că Persia se afla în mod sigur în afara acestei economii mondiale, la fel ca şi Rusia. Rusia în exterior, dar Polonia în interior. Ungaria în interior, dar Imperiul Otoman în exterior. Pe ce bază sînt determinate aceste distincţii?

Nu este vorba numai despre volumul sau natura comerţului. Celso Furtado afirmă următoarele:

> "În afară de aur şi argint, o mică parte din ceea ce putea fi produs în Americi în primul secol de colonizare era vandabil în Europa. Spre deosebire de Indiile de Est, care produceau articole de mare valoare pe unitatea de greutate, cum ar fi mirodeniile, mătăsurile şi şifoanele, Americile nu produceau nimic care ar fi putut deveni baza unui comerţ avantajos"[2].

Şi totuşi, Americile în interior şi Indiile de Est în exterior, sau cel puţin aşa susţinem.

Vom explica această distincţie ca fiind cea între periferia unei economii mondiale şi zona sa externă. Periferia unei economii mondiale este acel sector geografic al ei în care producţia este reprezentată în principal de bunuri de categorie mai joasă (adică bunuri pentru execuţia cărora mîna de lucru este mai prost plătită), dar care face parte integrantă din sistemul general al diviziunii muncii, pentru că produsele implicate sînt esenţiale pentru consumul zilnic. Zona externă a unei economii mondiale constă din celelalte sisteme mondiale cu care o economie mondială dată întreţine un tip de relaţie comercială, bazată în primul rînd pe schimbul de obiecte de lux, ceea ce a fost numit uneori „comerţul bogat". Vom încerca să demonstrăm această distincţie în primul rînd prin analiza diferenţelor dintre Rusia şi diferite părţi ale Europei de Est şi a celor dintre zona Oceanului Indian şi America Hispanică în *secolul al XVI-lea*.

La prima vedere, între Rusia şi Europa de Est par a exista mari similitudini. Ambele par a asista la apariţia marilor domenii angajate în activitatea de producţie în sistem fiscal comercial bazată pe munca forţată. Într-adevăr, după cum remarcă Braudel, fenomenul are loc şi în Imperiul Otoman în această perioadă[3]. În ambele

zone constrîngerea ţăranilor este în primul rînd rezultatul acţiunilor statale. În ambele zone clasa proprietarilor de pămînt pare a ieşi consolidată din această epocă, iar burghezia slăbită. În afară de aceasta, ambele zone par a fi afectate de Revoluţia Preţurilor şi par a se conforma parametrilor ei generali în mod rezonabil. Şi totuşi, o privire mai atentă va releva unele diferenţe[4].

Vom trata diferenţele între relaţiile Rusiei cu Europa de Vest şi relaţiile Europei de Est cu Europa de Vest în cadrul a trei direcţii principale: (a) o diferenţă în natura comerţului, (b) o diferenţă în puterea şi rolul aparatului de stat şi (c) ca o consecinţă a celor două puncte anterioare, o diferenţă în puterea şi rolul burgheziei urbane indigene.

Marele istoric rus prerevoluţionar, V.O. Kliucevski şi-a construit lucrarea sa despre istoria Rusiei pe ipoteza că „factorul fundamental principal în istoria Rusiei a fost migraţia sau colonizarea, şi... toţi ceilalţi factori au fost legaţi mai mult sau mai puţin inseparabil de acesta“[5]. În măsura în care acest fapt este real, el este un fenomen al secolului al XVI-lea, cînd, la fel ca şi restul Europei, Rusia „a intrat într-o nouă eră de creştere economică...“[6] Este general acceptat faptul că ocuparea hanatului Kazan de pe Volga în 1552, urmată de cea a hanatului Astrahan în 1556 a constituit un punct de cotitură[7]. În secolul următor Rusia a colonizat zona de pădure-stepă pînă la sud, de-a lungul Donului pînă la Marea Azov şi de-a lungul Volgăi pînă la Marea Caspică. De asemenea, a înaintat destul de mult în Siberia. În acelaşi timp, ucrainienii (pe atunci sub stăpînire poloneză) au avansat de-a lungul Niprului, care a devenit în totalitate parte componentă a Rusiei în 1654. Expansiunea spre sud şi spre est a Rusiei a fost un eveniment important în istoria lumii moderne şi este important să observăm faptul că direcţia expansiunii depinde de puterea regimurilor în zonele înconjurătoare ale Rusiei. După cum ne aminteşte George Vernadsky, „tocmai atunci cînd ruşii au fost înfrînţi şi forţaţi să se retragă în vest, ei au început înaintarea în est, spre Siberia“[8].

Deci, în cazul Rusiei, comercianţii occidentali s-au găsit în faţa unei ţări cu mult mai mari decît Polonia, Boemia sau Mecklenburg, o ţară care era, în mod clar, ea însăşi o structură imperială. În timp ce Polonia avea relaţii comerciale externe aproape exclusiv cu Europa de

Vest, Rusia făcea comerţ *atît* cu Estul cît şi cu Vestul şi, după cum spune Jerome Blum, „comerţul cu Estul era probabil mai important pentru Rusia decît comerţul său cu Vestul"[9].

Nu numai volumul mai mare al comerţului cu Estul, ci şi natura şi amploarea lui au condus către tendinţa de a crea o economie mondială, sau, după cum afirmă unii autori, intrînd într-un cadru teoretic uşor diferit, de a crea o piaţă naţională. A.G. Mankov remarcă rolul crucial pe care l-a deţinut producţia de cereale, concept cu care sîntem deja familiarizaţi: „Nu se poate vorbi despre o dezvoltare efectivă a relaţiilor comerciale în societatea feudală înainte ca cerealele să devină marfă - ceea ce demonstrează un anume nivel de diferenţiere între agricultură şi meşteşuguri (*métiers*)"[10]. Să examinăm, deci, fenomenul extinderii producţiei de grîu, cunoscut atît în Polonia cît şi în Rusia în secolele al XV-lea şi al XVI-lea. După cum am mai afirmat, în secolul al XVI-lea Polonia este integrată în economia mondială europeană, pe ale cărei pieţe grîul se vinde şi pentru ale cărei pieţe se cultivă. După cum afirmă Braudel şi Spooner, „trăsătura dominantă a sfîrşitului de secol [al XVI-lea] este în mod clar faptul că grîul Poloniei este absorbit acum în vîrtejul general al preţurilor europene"[11]. Acesta a fost un moment crucial atît pentru Polonia cît şi pentru restul Europei, pentru care Polonia devenise în acea vreme „cel mai mare exportator de cereale"[12].

Apariţia unei economii poloneze exportatoare de grîu a însemnat, aşa cum am văzut, apariţia de domenii vaste bazate pe muncă aservită în sistem comercial fiscal. De asemenea, a însemnat creşterea puterii politice a *nobilimii*, al cărei interes economic în înlăturarea obstacolelor din calea comerţului a corespuns cu cel al negustorilor din vestul Europei. Eforturile lor conjugate au menţinut Polonia ca o economie deschisă[13]. Modul în care prosperitatea nobilimii poloneze depindea de acest comerţ deschis a fost în mod clar ilustrat de dificultăţile economice provocate de blocada Vistulei de către Gustav Adolf al Suediei între 1626-1629, care a încercat prin aceasta „să curme avîntul" Poloniei[14]. Faptul că „exportul de cereale, *via* porturile baltice, luase rapid proporţii [în Polonia], astfel încît domina întreaga structură economică a ţării"[15], este folosit de Jerzy

Topolski pentru a explica efectele devastatoare ale regresului din secolul al XVII-lea în Polonia, efecte care au variat în diferite părţi ale Poloniei în funcţie de gradul în care economia locală era orientată spre export[16].

Se poate obiecta că valoarea grîului exportat este destul de mică în raport cu produsul total al economiei mondiale europene, dar replica lui Boris Porchnev este că „nu cantităţile de mărfuri exportate (de fapt nu prea mari) ar trebui să facă obiectul atenţiei oamenilor de ştiinţă, ci mai degrabă rata profitului care era împărţită între comercianţii intermediari şi proprietarii de pămînt ce exploatau munca iobagilor“[17]. Şi Stanislaw Hoszowski subliniază că, în inflaţia generală din secolul al XVI-lea, nu numai că preţurile mărfurilor poloneze au început să crească, chiar înaintea celor din Europa Centrală şi de Vest, înainte de impactul bogăţiei Americii asupra preţurilor[18], ci şi „proprietarii de pămînturi“ [din Polonia] au obţinut profituri maxime [din creşterea preţurilor], în timp ce ţăranii şi orăşenii au avut numai de pierdut de pe urma ei“[19].

O consecinţă a acestei exploatări economice a ţăranilor a fost frecvenţa răscoalelor ţărăneşti[20].

Să analizăm acum rolul producţiei de grîu în Rusia în această perioadă. Să începem cu afirmaţia lui Mankov despre Rusia secolului al XVI-lea: „nu se poate vorbi acum decît despre o piaţă internă a cerealelor“[21]. Aceasta însemna că, deşi nu se exporta grîu aproape deloc, „a existat, încă din secolul al XVI-lea, o legătură între pieţele locale, aflate uneori la distanţe foarte mari una faţă de cealaltă“[22]. Astfel, agricultura capitalistă a apărut în această perioadă, în forme similare, atît în Polonia (şi alte ţări ale Europei de Est) pe de o parte, cît şi în Rusia, pe de altă parte. Dar în timp ce prima producea pentru o piaţă vesteuropeană aflată în dezvoltare, în Rusia „feudalii produceau pentru piaţa internă în dezvoltare“[23]. Într-adevăr, în secolul al XVI-lea „era nevoie de o permisiune specială din partea ţarului pentru a se exporta [cereale] din ţară“[24]. Specializarea economiei mondiale europene în secolul al XVI-lea era reprodusă, la scară mai mică, în cadrul economiei mondiale ruseşti. Esenţa economiei mondiale ruseşti consta din exportul bunurilor manufacturate (obiecte metalice, produse textile, mărfuri din piele, arme şi armuri), în schimbul mărfurilor de lux, al ţesăturilor din bumbac, al cailor şi oilor[25]. În plus, ea

reexporta în Est mărfuri manufacturate în Vest, „deşi această activitate nu avea, aparent, prea mare importanţă în secolul al XVI-lea“[26]. Rusia resimţea efectele benefice ale faptului că era punctul central al unei comunităţi economice: „Blănuri, săruri, piei şi alte mărfuri revărsau din colonii spre vechile regiuni, creînd noi bogăţii şi stimulînd activitatea comercială şi industrială“[27].

Dar ce putem spune despre comerţul Rusiei cu Vestul? Nu se desfăşura în paralel cu comerţul polonez? Trebuie să evităm a transpune în secolul al XVI-lea fenomene ale secolelor al XVIII-lea şi al XIX-lea, cînd economia mondială rusească separată dispăruse într-adevăr, iar Rusia devenise o altă zonă periferială a economiei mondiale europene[28].

Este adevărat că, la prima vedere, în secolul al XVI-lea „în comerţul ei cu Vestul, Rusia schimba materii prime şi produse semifinisate cu mărfuri manufacturate“[29]. Rusia exporta diferite materii prime folositoare pentru produsele navale (in, cînepă, unsoare, ceară) plus blănuri, şi importa articole de lux şi obiecte de metal preţios (inclusiv muniţii). Dar comerţul nu părea a fi important în nici o direcţie. De-abia în secolul al XVII-lea s-a putut spune că Rusia era importantă ca „rezervor de grîne şi produse forestiere pentru Europa de Vest“[30]. T.S. Willan vede valoarea principală a Rusiei pentru Anglia, ţara vestică cu care Rusia a întreţinut cele mai multe relaţii comerciale în secolul al XVI-lea, „ca sursă de materiale esenţiale pentru marină“. Dar el adaugă:

> “Este destul de greu de spus dacă acest comerţ era la fel de important şi pentru ruşi. Echivalentul produselor navale exportate în Anglia erau probabil armele şi muniţiile pe care compania se presupunea că le trimite în Rusia în special în anii «cincizeci» şi «şaizeci»“[31].

“În special în anii «cincizeci» şi «şaizeci»“ - vom reveni asupra acestei observaţii. A. Attman sugerează că importul esenţial nu era cel de obiecte preţioase ci, mai degrabă, argint în formă de lingouri şi obiecte de artă. El oferă, ca dovadă a acestei ipoteze, extraordinara acumulare de argint în biserici, mînăstiri şi palate, ca şi descoperirea unor mari cantităţi de lingouri[32]. Dacă ne aducem aminte faptul că unul din exporturile majore era cel de blănuri, „pe atunci veşmîntul demnităţii şi

bogăției"[33], unul dintre așa-numitele „schimburi bogate", putem considera partea importantă a comerțului dintre Rusia și vestul Europei în secolul al XVI-lea ca fiind un schimb de obiecte prețioase, o metodă de a consuma surplusul mai degrabă decît a-l produce, deci dispensabil în momentele de criză, și în consecință neocupînd un loc central în funcționarea sistemului economic. Aceasta nu înseamnă că era lipsit de importanță. Intermediarii profitau de pe urma acestui comerț. Fără îndoială, statul obținea venituri din taxele vamale asupra lui. De asemenea, în mod sigur, el a consolidat sistemul de obținere a prestigiului social. Totuși, esențialul este că dacă ar fi avut loc o blocadă echivalentă celei a lui Gustav Adolf asupra Vistulei în 1626, impactul asupra economiei interne a Rusiei ar fi fost cu mult mai mic decît în cazul Poloniei.

Am folosit Polonia ca exemplu pentru o țară aflată la periferia economiei mondiale europene (în contrast cu una din zona externă). Dar Polonia a fost un caz extrem din multe puncte de vedere. Ar fi vreo diferență dacă am analiza alte țări de la periferie? Răspunsul este că ar exista unele diferențe, dar care nu par esențiale.

De exemplu, atît în Boemia cît și în Ungaria „munca forțată" a „iobagilor" nu se desfășura întotdeauna sub formă de corvoadă (*corvée*) ci uneori sub forma „muncii forțate retribuite"[34]. Josef Válka notează că această formă intermediară de prestare de muncă în Boemia este legată de faptul că producția agricolă este diversificată și direcționată spre o piață internă[35]. În mod similar, Joseph Petrán subliniază că în diferite teritorii mai mici ale Europei Centrale (Boemia, Silezia, Saxonia, Austria) a existat o mai slabă tendință spre creșterea marilor domenii și sugerează că asistăm la apariția specializării nu numai între agricultură și industrie, ci chiar în cadrul agriculturii înseși, unde totuși „specializarea nu putea fi completă"[36]. Malowist scoate în evidență faptul că specializarea agricolă în Danemarca se desfășoară în mod similar cu cea din Europa de Est, deoarece în cursul secolului al XVI-lea nobilimea daneză și din Holstein „a dezvoltat o economie bazată pe munca iobagilor, ca și pe comerțul cu produse lactate și agricole, și de asemenea pe produsul muncii iobagilor, a căror șansă de a se angaja în comerț era limitată la maximum"[37]. Dar el afirmă că acest proces social de apropriere aristocratică, „care este

foarte evident în Polonia, Brandenburg, Pomerania, Mecklenburg şi Livonia, a fost *mai puţin pronunţat* în Danemarca“[38].

Ceea ce putem spune despre aceste exemple este că ele prezintă structura diviziunii muncii în Europa ca devenind deja mai complexă în secolul al XVI-lea. Cu toate acestea, semnificaţia unei rate scăzute a exportului pentru Boemia, o ţară mică, înconjurată de restul economiei mondiale europene, şi importanţa unei rate la fel de scăzute pentru Rusia, un imperiu vast de la marginea economiei mondiale europene, trebuie să fi fost diferită. Libertatea de acţiune politică a Boemiei era cu mult mai mică şi deci dependenţa ei economică era, în cele din urmă, mult mai mare. Aceasta este un caz în care cercetătorul trebuie să ia în considerare valorile absolute pentru minime şi proporţiile pentru maxime[39]. Boemia ar fi fost mai afectată în cazul unei întreruperi a comerţului decît Rusia. În consecinţă, activităţile ei economice trebuiau să se dezvolte mai mult în sensul nevoilor economiei mondiale europene.

Să ne întoarcem acum la remarca lui Willan în legatură cu anii 1550 şi 1560. Ar trebui să fie evident din expunerea noastră de pînă acum că graniţa între periferie şi zona externă este relativă, atît în sensul că este dificil pentru cercetător a o stabili, cît şi în sensul că ea variază cu uşurinţă. O cale de a aborda istoria Rusiei în această perioadă este de a-i vedea reacţia la încercarea Europei de a o include în economia mondială. Această încercare a dat greş atunci pentru că tehnologia şi economia Europei nu erau încă suficient de puternice. În cele din urmă, într-o epocă ulterioară tentativa avea să fie încununată de succes. Robert Reynolds prezintă acest proces oarecum etnocentric:

> “În măsura în care ne este cunoscut, englezii au fost aceia care au deschis drumul şi au provocat expansiunea Rusiei... Deschiderea de către Anglia a rutei [nordice în 1553] a oferit Rusiei o extraordinară piaţă pentru blănuri, ceea ce i-a stimulat pe cazaci la frontieră şi pe Stroganovi, cu capitalul şi talentul lor organizatoric, să avanseze cît mai repede spre est şi spre nord. În fiecare an ei acaparau noi regiuni pentru comerţul cu blănuri, la fel cum negustorii de blănuri englezi şi francezi şi apoi americani avansau tot mai departe spre vest în America de Nord. În cadrul marii

pieţe pentru blănuri se deschidea posibilitatea de a cumpăra ţesături fine, obiecte din metale preţioase şi alte lucruri din Europa de Vest[40].

Cum s-a adaptat incursiunea engleză în lumea Rusiei la evenimentele politicii interne a acesteia din urmă? În această direcţie trebuie să ne îndreptăm acum atenţia pentru a vedea cum a reacţionat Rusia la „intrarea ei în Europa" şi cum această reacţie a diferenţiat mai departe Rusia de Europa de Est. Malowist notează că cerealele cultivate în Rusia erau vîndute în nordul şi nord-estul Rusiei europene şi în Siberia[41]. Astfel, dezvoltarea producţiei de grîu în Rusia „facilitase ocuparea şi colonizarea" propriilor ei teritorii bogate din nord şi est, care, la rîndul lor, „furnizau bogăţii imense, în primul rînd pentru vistieria Ţarului şi mai tîrziu pentru negustori"[42].

Pentru a analiza rolul statului rus ar trebui să recapitulăm ceea ce am afirmat în capitolul anterior despre rolul statului în statele centrale ale Europei de Vest, să privim rolul statului în statele periferice ale Europei de Est, şi apoi să le comparăm pe ambele cu rolul statului în Rusia. Am prezentat monarhia absolută ca o structură în care regele şi anturajul său aspirau la întîietate politică, cu asistenţa directă a unei birocraţii patrimoniale şi venale şi a unei armate mercenare permanente. Pe de o parte, regele căuta ajutorul unor categorii favorizate ale burgheziei comerciale de la oraşe care îi furnizau bani şi o contragreutate politică faţă de tendinţele centrifugale ale vechii nobilimi. Pe de altă parte, regele era stîlpul sistemului de status social tradiţional şi era, în cele din urmă, protectorul nobilimii împotriva efectelor distrugătoare ale sistemului capitalist în dezvoltare[43].

Deci, în ceea ce priveşte cele două clase sociale, vechea nobilime şi burghezia comercială urbană, monarhia absolută era pentru fiecare din ele un rău mai mic, iar puterea sa creştea datorită lipsei lor de alternative. Ea venea în sprijinul amîndurora, creînd ţării ca întreg posibilitatea de a obţine o cotă disproporţionată din surplusul întregii economii mondiale europene. În secolul al XVI-lea putem vorbi cel mult despre „fiscalitate" statală sau „mercantilism precoce". Începînd aproximativ cu 1650, statele vestice s-au angajat într-o

politică merçantilă pe toată linia, menită să consolideze şi mai mult poziţia lor relativă în economia mondială.

În timp ce secolul al XVI-lea a fost pentru Europa de Vest o perioadă de creştere a puterii statale, pentru Europa de Est a fost o epocă de declin a puterii statale, aceasta fiind atît cauza cît şi consecinţa poziţiei economice a celei din urmă. Acesta este un alt aspect al impactului cumulativ al schimbărilor sociale. Pe măsură ce aristocraţia proprietară de pămînt din Polonia se consolida, datorită rolului ei avantajos în comerţul internaţional, iar burghezia indigenă slăbea, sistemul vechi de impunere dispărea, ceea ce însemna că regele nu-şi putea permite să menţină o armată corespunzătoare[44].

Atunci magnaţii trebuiau să-şi asigure propria lor protecţie, dar aceasta, la rîndul ei, a făcut posibilă apariţia războaielor particulare[45]. Unele dintre aceste armate particulare egalau în mărime pe cea a Coroanei[46]. Regele devenise un rege ales iar adunarea legislativă centrală, *Seim*-ul, începuse să cedeze o mare parte a autorităţii sale dietelor locale.

Începînd din acest moment, dezintegrarea aparatului de stat s-a desfăşurat în ritm rapid. Janusz Tazbir arată cum un pas a condus către următorul:

> "Începînd din 1613 deciziile privind impozitele erau, de regulă, transferate dietelor locale. Această descentralizare a sistemului fiscal a condus la situaţia în care unele districte trebuiau să plătească taxe mai mari decît altele.
>
> Haosul a devenit şi mai mare atunci cînd dietele au fost investite şi cu dreptul de a vota taxele pentru apărarea statului (1640). Ca urmare, a rezultat o scădere a veniturilor tezaurului de stat şi, în consecinţă, plătirea armatei a devenit, de fapt, imposibilă.
>
> Soldaţii, faţă de care existau datorii rămase neplătite, au organizat legiuni militare sau confederaţii care au devastat ţara, constituind centre periculoase de agitaţie politică[47]".

În Europa de Vest, proprietatea regală a crescut în defavoarea proprietăţii bisericeşti, chiar şi în Spania catolică, dar nu şi în Polonia. În timpul primului impact al Reformei, unele terenuri parohiale ale Bisericii au fost confiscate de către *gentry* protestanţi, dar chiar şi atunci

marile proprietăţi ale Bisericii au rămas neatinse. Apoi, Contra-Reforma a triumfat din motive pe care le-am explicat deja. Cu toate acestea, din cauza gravei slăbiri a statului, proprietatea regală s-a micşorat[48].

Procese similare au avut loc şi în alte părţi ale Europei de Est. Majoritatea oamenilor asociază astăzi statul prusac cu două fenomene: un stat puternic şi o clasă puternică a iuncărilor. Secolul al XVI-lea a asistat tocmai la apariţia clasei puternice a iuncărilor în zonele care mai tîrziu vor constitui Prusia. Dar, în acelaşi timp, a fost un secol în care statul a devenit mai slab şi nu mai puternic.

În primul rînd, sistemul de domenii bazat pe mici gospodării şi pe *corvée*[49] care s-a dezvoltat în estul Elbei în această perioadă şi s-a numit *Gutsherrschaft*, înlocuind vechea formă feudală numită *Gutswirtschaft*, se deosebea în mod clar de vechea formă, după cum o indică şi numele, prin sistemul intern de autoritate. În noul sistem, după cum se exprimă Friedrich Lütge, „domeniul [era] un fel de mică unitate politică în interiorul statului: locuitorii lui [erau] doar indirect supuşi ai stăpînului teritorial“[50]. În al doilea rînd, ca şi în Polonia, Hohenzollern-ii foloseau domeniile lor regale şi chiar fostele pămînturi bisericeşti[51] ca o asigurare pentru împrumuturi, un proces care le-a scăzut puterea în mod constant. Aceste măsuri, luate *in extremis* de către Coroană, erau spre marele avantaj al clasei iuncărilor[52].

Acest proces de declin al puterii princiare în Germania a continuat de-a lungul secolului al XVI-lea şi a atins limita inferioară în 1648, o dată cu Pacea de la Westfalia care a încheiat Războiul de 30 de ani, o pace despre care A.J.P. Taylor afirmă că „nu a fost cauza declinului şi slăbirii Germaniei, ci mai degrabă rezultatul ei...“ Deşi pacea a fost „impusă“ de către puteri străine, fară intervenţia lor situaţia ar fi fost şi mai proastă. „Singura alternativă în 1648 nu a fost diminuarea intervenţiei străine, ci intensificarea ei - continuarea războiului pînă cînd cea mai mare parte a Germaniei a fost de fapt împărţită între Suedia, Franţa şi Habsburgi“[53].

Poziţia Suediei merită a fi menţionată, deoarece evoluţia aparatului ei de stat se aseamănă cu modelul Europei de Vest mai mult decît cu cel al periferiei, deşi în acea perioadă ea se afla într-o stare de gravă

subdezvoltare economică. Era puternică nu pentru că industria şi comerţul erau puternice, deşi producţia de fier crescuse în mod constant începînd cu 1540[54], ci, în mod paradoxal, tocmai pentru că agricultura era nedezvoltată şi aristocraţii urmăreau acapararea profiturilor altor pămînturi, neputînd să le creeze ei înşişi. Sau, cel puţin, aşa susţine Malowist:

> "Ar merita să analizăm anumite aspecte ale dominaţiei suedeze asupra Balticei. De fapt, începuturile expansiunii suedeze, modeste la început, datează din secolul al XV-lea. Mai mult decît atît, Suedia în secolele al XV-lea şi al XVI-lea era o ţară foarte înapoiată din punct de vedere economic, nu numai prin comparaţie cu Europa de Vest, dar chiar şi prin comparaţie cu Germania de Est sau Polonia... Deci ar trebui menţionat faptul că nimic din situaţia comercianţilor suedezi nu poate explica agresiunea Suediei asupra vecinilor ei, deoarece aceşti negustori obţineau un profit foarte mic de pe urma cuceririlor Suediei, şi uneori chiar căutau sa se opună politicii de cucerire, considerînd-o a fi mai degrabă o sursă de impozite tot mai mari.
>
> Dimpotrivă, grupul care susţinea puternic politica de expansiune era aristocraţia, nobilimea incapabilă de a-şi mări venitul, destul de mic pe atunci, pe seama unei ţărănimi puternice şi bine organizate. Şi tocmai nobilimea şi marii proprietari de pămînturi erau cei cărora cuceririle şi administrarea teritoriilor ocupate le aduceau importante surse de noi venituri"[55].

Şi dacă ne întrebăm de ce ţărănimea era atît de puternică, răspunsul este poate tocmai faptul că în acea vreme Suedia era dotată cu „o agricultură care abia putea face faţă propriilor nevoi" şi deci unica ei sursă reală de îmbogăţire imediată era să fie „un fel de parazit care să trăiască pe seama slăbiciunii vecinilor ei, o consecinţă a creşterii enorme a puterii nobilimii"[56].

Suedia, ca un caz oarecum aparte, ilustrează astfel bine procesul. Ca un stat periferial cu o burghezie slabă, ea a fost o zonă în care puterea politică a aristocraţiei a crescut o dată cu expansiunea economică din secolul al XVI-lea. Dar cultivarea grîului a fost împiedicată de schimbarea climei care a afectat negativ în special ţările scandinave[57]. Ca urmare, nobilimea avea nevoie de cuceriri şi pentru aceasta era necesar un stat puternic, nu

unul slab. Avînd un stat puternic, ea a fost capabilă în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea să folosească mercantilismul ca o pîrghie a dezvoltării industriale şi deci să evite soarta Poloniei.

Acum putem să ne referim la Rusia. O dovadă - cheie pentru ipoteza că Rusia *nu* făcea parte din economia mondială europeană este tocmai dezvoltarea monarhiei absolute în Rusia într-un mod care se pretează la asemănări esenţiale cu evoluţiile din Europa de Vest şi care este total diferit de cele din Europa de Est.

Care sînt faptele? Apariţia muncii aservite în sistem fiscal comercial în Rusia secolului al XVI-lea a fost produsul intervenţiei statului în economie, direct legată de constituirea beneficiilor militare numite *pomestia*, folosite pentru recompensarea susţinătorilor ţarului. Într-un sens, există aici o paralelă cu *encomiendas* din America Hispanică. Totuşi, spre deosebire de America Hispanică, sistemul de muncă forţată nu putea fi introdus la fel de brusc pentru că pămîntul trebuia mai întîi expropriat de la vechea nobilime, boieri şi de la mînăstiri. De asemenea, nu exista un echivalent pentru *cacique* ca intermediar, poate doar în măsura în care preotul ortodox rus putea fi considerat ca jucînd un rol analog în unele zone. Mai degrabă, impunerea legislativă a „iobăgiei" a apărut la sfîrşitul unui proces în care „refeudalizarea" a fost pusă în mişcare de către un mecanism de creştere a obligaţiilor ţăranilor. V.O.Kliucevski descrie funcţionarea acestui mecanism:

> "Împrumutul proprietarului de pămînt a dat naştere la relaţii în care ţăranul feudal trebuia să aleagă între ipostaza definită de ţărănime insolvabilă şi ipostaza nedefinită de sclavie [adică plătirea datoriei în forma muncii personale]. Totuşi, această restricţie nu însemna [un] ataşament forţat de locul de domiciliu... ci o simplă dependenţă industrială, prin datorie, de un individ (adică de proprietarul de pămînt) în cadrul dreptului civil general al ţării. Astfel, sfîrşitul secolului al XVI-lea asista la expirarea de la sine a dreptului ţăranului de a se muta, fără nici o abrogare prin lege...
>
> Ţăranul, tratînd cu proprietarul de pămînt pentru un lot şi pentru un împrumut pentru sine şi urmaşii săi, renunţa (prin contractul de arendă) la dreptul de a-şi

termina vreodată sau în vreun fel oarecare obligaţiile ce şi le asuma prin acel contract“[58].

Cu toate acestea, iobăgia voluntară devenise insuficientă în Rusia, cînd succesele militare ale lui Ivan cel Groaznic, la mijlocul secolului al XVI-lea, au condus către încorporarea de vaste terenuri libere în sud-estul zonei care constituie astăzi Rusia europeană. Pentru a împiedica populaţia ţărănească să fugă spre aceste noi pămînturi, ceea ce însemna pentru deţinătorii de *pomestia* pierderea mîinii de lucru, şi deci, pentru guvern, pierderea plătitorilor de impozite, „s-au introdus restricţii privind libertatea ţăranului de a se muta“[59]. După cum remarcă Alexander Gerschenkron, „procesul de iobăgizare era aproape de neconceput fără puterea statului. Cum altfel s-ar fi putut el realiza într-o ţară atît de deschisă spre vastul spaţiu liber, spre sud şi spre est, cum era marea cîmpie rusă?“[60] Rolul activ al aparatului de stat era deci foarte strîns legat de faptul că Rusia era implicată în acţiunea de cucerire.

Într-o astfel de situaţie era şi Spania. Dar Spania, datorită metalelor preţioase, creditorilor italieni şi legăturilor cu Habsburgii, a fost si a rămas strîns legată de economia mondială europeană. Rusia a căutat să-şi creeze propria sa economie mondială. Cu toate acestea, au existat unele paralele între procesul iniţial al creării statului rus şi cel al statului spaniol. Spania a fost creată ca urmare a unei *reconquista* a teritoriului ei de către o cruciadă creştină împotriva cuceritorilor musulmani din Africa de Nord. Rusia a fost creată printr-un proces de răsturnare a „jugului tătar“, de recucerire a teritoriului ei printr-o cruciadă creştină împotriva invadatorilor musulmani (sau islamizaţi) din Asia Centrală. Rolul statului moscovit s-a desfăşurat în mod similar cu cel al Castiliei şi *elanul* unei lupte comune a avut o mare contribuţie la triumful Moscovei[61].

Ca o parte a preţului plătit pentru primirea ajutorului din partea clasei tradiţionale a războinicilor, boierii, în procesul de recucerire, ţarii moscoviţi au trebuit să aprobe acestora dreptul la prioritate continuă potrivit unei ierarhii străvechi[62]. Acest sistem, cunoscut sub numele de *mestnicestvo*, a fost una dintre acele importante tradiţii create prin procesul de schimbare. Pentru a contrabalansa această nouă putere a aristocraţiei, spre sfîrşitul secolului al XV-lea, Ivan al III-lea a creat un nou sistem de feude

nonalodiale, numite *pomestia*, care erau oferite ca prebendă în schimbul serviciului militar. *Pomestia* au luat naştere din pămînturile cucerite din zona de frontieră, din pămînturile confiscate de la mînăstiri şi de la boierii pribegi şi din pămînturile ţăranilor liberi[63].

Totuşi, în lipsa unei Reforme, Biserica a putut să-şi recîştige poziţia, iar existenţa a două tipuri de proprietate asupra pămîntului, *pomestia* şi vechea formă feudală cunoscută sub numele de *votcina*, au permis mînăstirilor o mare deschidere, deoarece proprietarii de *votcini* începuseră să vîndă sau să doneze pămînturile lor Bisericii, în special după 1550, în schimbul arendelor pe viaţă. În mod sigur existau justificări religioase, dar factorul-cheie pare a fi socio-politic[64].

Crearea de noi forme de posesiune a pămîntului, *pomestia*, ce nu se bazau pe tradiţionalele obligaţii feudale reciproce şi adeseori se aflau în zonele de graniţă, de multe ori combinate cu expansiunea teritorială, şi deci cu existenţa pămînturilor disponibile, a fost aceea care a condus guvernul pe calea impunerii tot mai severe a obligaţiilor privind rezidenţa şi munca ţăranilor, de-a lungul secolului al XVI-lea, începînd cu Codul din 1497 şi culminînd cu Codul Adunării Legislative din 1649[65]. În absenţa acestor restricţii, ţăranii ar fi refuzat să se supună. Puterea politică a Bisericii semnifica faptul că statul nu a fost capabil să împiedice această scurgere de pămînturi din sistemul de impunere. Unica alternativă era să mărească taxele asupra pămînturilor rămase, accentuînd exploatarea ţăranilor[66]. Avînd în vedere că, în plus, ţăranilor li se ofereau condiţii mai avantajoase pe pămînturile monastice, mărirea impozitelor a constituit un nou impuls pentru emigrarea lor.

Acesta este fondul problemei „anilor cincizeci şi şaizeci". Domnia lui Ivan al IV-lea (cel Groaznic) între 1547-1584 a reprezentat o perioadă critică în istoria Rusiei, deoarece Ivan, printr-o concentrare hotărîtă asupra obiectivului întăririi autorităţii statale, a cristalizat forma structurii sociale interne pe care Rusia avea să o cunoască timp de cîteva secole, în timp ce încerca să stabilească autonomia statului rus faţă de economia mondială europeană. După cum vom vedea, el şi-a realizat acest ultim scop pe o scurtă perioadă. Sau altfel spus, el a ţinut lupii la uşă atît timp cît era necesar pentru

a se asigura că, atunci cînd Rusia va fi absorbită de economia mondială, poziția ei va fi cea de stat semiperiferial (ca Spania secolelor al XVII-lea și al XVIII-lea) și nu de stat periferial (ca Polonia).

În Rusia, arma principală a țarului în întărirea puterii statale a fost crearea unui aparat de stat patrimonial (ca în vestul Europei), legat în cazul Rusiei, chiar mai mult decît în cazul Franței și Angliei, de redistribuția drepturilor asupra pămîntului. O reformă de bază a fost abolirea sistemului *kormlenie* de administrație regională, un sistem de prebende, și înlocuirea lui cu o birocrație plătită parțial cu bani gheață și parțial prin donări de pămînt[67]. Această reformă a creat nu numai o birocrație centrală, dar în același timp și sistemul său de impozite[68]. Aceasta s-a combinat cu crearea de instituții guvernamentale locale deținute ferm de *nobilii* locali a căror afirmare a fost parțial favorizată de extinderea autorității țarului[69]. În această perioadă (1556) serviciul militar era strîns legat de deținerea de *pomestia*, dînd astfel țarului siguranța unei armate permanente relativ loiale[70]. Mărirea numărului de *pomestia* și deci creșterea complexității controlului sistemului au condus la crearea în Moscova a unui oficiu central de distribuire a pămîntului sub formă de *pomestia*[71].

Între timp, pe plan extern, Ivan al IV-lea ducea o politică de expansiune nu numai spre țările de la frontiera sudică (pe vremea aceea, Crimeea) dar și în vest spre Baltica, așa-numitul Război Livonian care a durat douăzeci și cinci de ani (1558-1583). Scopul lui era de a transforma Rusia într-o putere baltică. A fost un război lung și în esență neconcludent[72]. Dacă ar fi fost mai concludent, Rusia ar fi fost poate definitiv atrasă atunci în sistemul mondial european.

Se poate înțelege de ce expansiunea spre vest l-a tentat pe țar în calitatea sa de întreprinzător. Spre deosebire de conducătorii diferitelor state din estul Europei, țarul era în măsură să profite direct de pe urma extinderii comerțului, datorită aparatului de stat deja mai puternic. În Polonia, aristocrația reușise să dețină un control de tip monopolist asupra exportului; în Rusia, îl deținea țarul. El a rezervat aceste drepturi pentru el și pentru favoriții săi[73].

Astfel, țarul era interesat de comerțul exterior nu numai ca sursă de venituri din impozite vamale, ci și ca

supapă pentru o mare cantitate de bunuri ce i se livrau în natură de către ţărani. După cum oraşul era aservit stăpînului feudal medieval, tot aşa Ivan al IV-lea a căutat să folosească întreaga Europă. Deoarece acţiunea era de mare amploare, a fost profitabil şi convenabil pentru el să apeleze la cooperarea burgheziei comerciale (atît străină cît şi autohtonă) în mînuirea mărfurilor. Atunci cînd aristocraţii polonezi i-au eliminat pe intermediarii lor comerciali, ei au încetat prin aceasta să plătească anumite taxe asupra propriilor bunuri. Astfel, statul a pierdut beneficiul, iar pentru burghezia poloneză a început declinul. Atunci cînd stăpînul feudal este suveran, orice taxe anulate sau economisite sînt doar operaţii de contabilitate. Deci, în Rusia, nu ar fi existat mari avantaje financiare pentru indivizii care supravegheau transferul bunurilor în a deveni membri ai personalului firmei, în contrast cu antreprenorii independenţi. Pentru că aceasta a fost poziţia lor la început, a fost mai uşor să rămînă neschimbată.

Ca urmare, în Rusia şi în vestul Europei, burghezia comercială autohtonă a supravieţuit şi în acelaşi timp aparatul de stat a fost consolidat[74]. Dacă ţarul Ivan al IV-lea ar fi reuşit să-şi atingă scopul propus, nu este sigur că negustorii ruşi ar fi avut o situaţie la fel de bună, cum o anticipaseră. Nu vom şti niciodată, deoarece atunci cînd Războiul Livonian s-a încheiat într-un impas în exterior, tot ceea ce s-a realizat în Rusia a fost agravarea unei crize sociale şi economice interne.

În zonele politice intrinsec instabile ale vremii, continua lipsă de succes a unui stat pe plan internaţional dădea naştere la ciocniri deschise de interese pe plan intern, care purtau întotdeauna riscul dezintegrării statului. Pentru a contracara această tulburare internă, Ivan al IV-lea a recurs la măsuri represive severe - vestita *opricinina*, pentru care a fost supranumit „cel Groaznic". În esenţă, ea implica crearea unei gărzi speciale a palatului, cu ajutorul careia ţarul îşi epura în mod drastic duşmanii, în special din rîndul aristocraţiei. Armele erau două: moartea şi confiscarea proprietăţii, cea din urmă dînd ţarului posibilitatea de a redistribui aceste pămînturi celor a căror loialitate spera să o păstreze.

Succesul politic al acestor măsuri s-a finalizat în înlăturarea temerii pentru o *coup d'état*. Dar în opinia

multora, a fost o mişcare bumerang. Blum, de exemplu, afirmă:

"Şocul produs de *opricinina*, împreună cu secarea constantă a resurselor ţării ca urmare a lungului şi neprofitabilului Război Livonian, au deranjat structura socială şi economică a ţinutului... Confiscarea marilor complexe teritoriale şi subdivizarea lor în *pomestii* a lezat sistemul agriculturii pe care se baza economia, determinînd involuţia tehnicilor, reducînd producţia şi creînd noi tensiuni între stăpînii feudali şi ţărani"[75].

Fuga în masă a ţăranilor este pusă de către Blum pe seama impozitelor grele combinate cu molime, recolte proaste şi invazii[76]. Inflaţia bruscă şi acută între 1575 şi 1590 a reflectat aceste evenimente şi le-a accentuat. A.G. Mankov, pe baza studiului asupra mişcării preţurilor în Rusia în secolul al XVI-lea, merge pînă acolo încît vede „în criza anilor 1580-1590 o criză generalizată a economiei naţionale"[77], o opinie pe care susţine că o împărtăşesc în general şi ceilalţi istorici sovietici[78].

Într-un sens similar, Vernadski afirmă că Războiul Livonian a fost o greşeală îngrozitoare, pentru că Rusia nu avea altă alternativă decît să continue să lupte pe frontul Crimeei şi, deci, hotărîndu-se să lupte în Livonia, Rusia a optat pentru un război pe două fronturi, o politică cu rezultate dezastruoase[79]. Mi se pare că această afirmaţie pierde din vedere faptul esenţial, şi anume că Rusia ar fi putut la fel de bine să nu aibă nici o altă alternativă în Livonia.

Vernadski vede Războiul Livonian ca un insucces, în care ruşii au avut „norocul de a putea încheia un armistiţiu cu Suedia la 5 august 1583, deşi condiţiile lui erau deosebit de dezavantajoase"[80]. Poate că, dimpotrivă, îl putem considera un imens succes. Rusia *nu* a fost atrasă în economia mondială europeană. Burghezia şi monarhul ei au fost scutiţi, cel puţin pentru moment, de soarta acelora din Polonia.

Acest fapt nu este în totalitate ficţiune. Boris Porchnev analizează amplul model al relaţiilor internaţionale în Europa în secolul al XVI-lea ca fiind unul în care oponenţii obiectivului habsburgo-catolic de a crea un unic sistem imperial au încercat să încurajeze formarea unei bariere estice a statelor - Suedia, Polonia (mai tîrziu Polonia-Lituania) şi Imperiul Otoman,

„direcţionată în primul rînd împotriva Europei Centrale", dar care a devenit, de asemenea, „o barieră care izola de restul Europei Rusia, care devenea din ce în ce mai puternică"[81].

În timp ce catolicismul cîştiga teren în Polonia, statul Polonia-Lituania a devenit, totuşi, un aliat al Spaniei. Cînd, în anii ce au urmat domniei lui Ivan al IV-lea, statul rus era măcinat de certuri interne culminînd cu aşa-numita „perioadă a tulburărilor" (1610-1613), Polonia, susţinută în taină de Habsburgi, şi, din alte motive, Suedia s-au angajat într-o „încercare de a dezmembra şi de a subjuga Rusia"[82], o încercare care a dat greş. Mai mult decît atît, Vernadski afirmă că în acea perioadă existau interese şi din partea Angliei de a stabili „un protectorat asupra întregii Rusii sau asupra unei părţi a ei"[83]. Fără îndoială că un factor major care a contribuit la insucces a fost existenţa scindărilor profunde în urma Războiului de 30 de ani care a orientat duşmanii imediaţi ai Rusiei către sarcini mai presante.

Dar Rusia se apropia de momentul cînd avea să fie absorbită de Europa. Politica „dezastruoasă" a lui Ivan al IV-lea a amînat acest moment. Iată descrierea lui Kliucevski în legătură cu ceea ce se întîmpla la sfîrşitul „lungului" secol al XVI-lea:

> "Asistăm la ajutorul dat de Anglia şi Olanda [ţarului] Mihail [1613-45] pentru a se împăca cu duşmanii lui, Polonia şi Suedia, deoarece statul moscovit era o piaţă valoroasă pentru cea dintîi şi în acelaşi timp o cale convenabilă spre est - spre Persia, şi chiar spre India. În plus, asistăm la propunerea regelui Franţei de a încheia o alianţă cu Mihail în interesul comercial al Franţei în est, unde era atît rivala Angliei cît şi a olandezilor... Imperiul ţarului Mihail era *mai slab* decît imperiul ţarului Ivan [al IV-lea] şi Teodor [1584-98] *dar* mult *mai puţin izolat* în Europa"[84].

Oare „dar" nu înseamnă de fapt „deci"? Ceea ce a căutat Ivan a fost crearea unui Imperiu Rus, şi nu includerea Rusiei în sistemul european. Acesta avea sa fie mai tîrziu scopul lui Petru cel Mare.

A treia mare diferenţă între Rusia şi Europa de Est a fost, aşa cum am indicat, consecinţa directă a structurii diferite, a direcţiei comerţului şi a puterii diferite a aparatului de stat. În Rusia, oraşele şi burghezia

autohtonă au supravieţuit „lungului" secol al XVI-lea, dar nu acelaşi lucru se poate spune despre cele din estul Europei. Iar pămîntul, deşi în mare parte sub forma marilor domenii, ca şi cele din estul Europei, se afla în Rusia în mîinile „oamenilor noi" numiţi „*gentry*", alteori „mica nobilime" (am văzut deja cît de puţin relevantă este această distincţie). Aceştia nu descindeau din vechea clasă a boierilor ci se trăgeau din două grupări, *dvoriane* (un fel de nobilime de curte) şi aşa numiţii „fii ai boierilor" care în epocile anterioare fuseseră aristocraţi minori şi izolaţi. Acei boieri care au supravieţuit nu erau în general „rude ale ţarului"[85]. Astfel, în special după „Perioada Tulburărilor", cînd ţarul Mihail a putut să tragă concluziile logice asupra politicii lui Ivan al IV-lea, a aparut o nouă clasă de magnaţi[86]. În cele din urmă, noua aristocraţie a preluat toate trăsăturile celei vechi: *mestnicestvo* a fost abolit în 1682. *Pomestia* devenise, *de facto*, transferabilă prin vînzare şi prin moştenire, dispărînd astfel deosebirea faţă de *votcini*[87]. Codul de Legi din 1649 micşorase considerabil distincţia între cele două forme de proprietate[88] iar în 1731 cele două forme au fost contopite în mod legal[89].

Apariţia „noilor oameni" a avut loc, desigur, peste tot - cu siguranţă în vestul Europei, după cum am văzut, şi în multe sensuri şi în estul Europei.

Dar Blum surprinde aspectul esenţial:

> "Evenimentele din Rusia... s-au deosebit dintr-un punct esenţial de vedere de cele din restul Europei de Est (şi s-au asemănat cu cele din vest). În celelalte ţări estice ridicarea micii nobilimi a fost posibilă în condiţiile scăderii puterii suveranilor. În Rusia, mica nobilime îşi datora ascensiunea creşterii puterii ţarului. A fost coada zmeului noului absolutism"[90].

În sfîrşit, contrastul între estul Europei şi Rusia este clar în zonele urbane. Declinul oraşelor a fost mai pregnant în estul Europei, la fel şi declinul burgheziei autohtone de la oraşe şi al industriei proprii. Aceasta a fost desigur o problemă discutabilă. Se poate vorbi despre declinul relativ, dacă nu absolut al Rusiei faţă de *vestul* Europei. Iar declinul nu a fost total în estul Europei. Totuşi, evidenţa pare a indica o diferenţă calitativă între estul Europei şi Rusia.

Se poate ca diferenţa să fi fost mai mică în „primul" secol al XVI-lea[91]. Totuşi, pe măsură ce proprietarii de

pămînt se angajau din ce în ce mai mult în comerțul direct, ei exercitau în mod deschis activități „antiurbane" în estul Europei[92]. O dată cu apariția „principilor" în Polonia și a *Gutsherrschaft*-ului în estul Elbei, interesele imediate ale principelui ca proprietar de pămînt nu au avut darul de a atrage simpatia orășenilor[93]. Și o dată cu declinul orașelor, nobilimea a devenit mai puternică[94]. În Rusia, Kliucevski vorbește despre o „dezvoltare extraordinar de lentă și anevoioasă a orașelor și industriei rusești în secolele al XVI-lea și al XVII-lea"[95] dar cel puțin despre o dezvoltare, nu despre un declin. Blum este mai optimist. El afirmă:

> "Noua importanță a schimbului în viața economică [în secolul al XVI-lea] a fost semnalată prin reapariția orașului ca centru industrial și comercial și ca piață pentru produsele agricole și alte mărfuri produse în Rusia și în străinătate. Vechile orașe au înflorit, au fost întemeiate altele noi iar unele așezări rurale (după cum indică registrele teritoriale din zona Novgorod) au început să abandoneze agricultura în favoarea comerțului și industriei"[96].

O dată cu consolidarea orașelor, s-a dezvoltat și burghezia comercială autohtonă. Aristocrația locală nu numai că a preluat exportul de la comercianții locali, „reducîndu-i la rolul de agenți"[97], ci a împărțit importul cu o burghezie *străină*[98]. Burghezia autohtonă a unei țări era burghezia străină a alteia. Negustorii germani care nu își găseau un loc în economiile din estul Elbei au fost mai mult decît bineveniți în Polonia, manifestînd o recunoștință corespunzătoare din punct de vedere politic[99]. Într-adevăr, ne putem întreba dacă nu cumva capacitatea regeneratoare de mai tîrziu a burgheziei germane se datorează faptului că a supraviețuit în locuri ca Polonia și Slovenia. În Rusia, dimpotrivă, deși negustorii autohtoni au intrat în competiție cu marii proprietari de pămînturi, inclusiv cu mînăstirile și mai ales cu țarul însuși, au reușit totuși să supraviețuiască[100]. Aceasta s-a datorat și faptului că negustorilor principali, cunoscuți sub numele de *gosti*, li s-a permis să joace un dublu rol, acela de agenți ai țarului, atît comerciali cît și fiscali, și cel de negustori independenți[101]. În cele din urmă ei au putut întrerupe legăturile cu țarul, devenind chiar rivalii lui efectivi. Și în final „întreprinderea privată a determinat în mare măsură expansiunea Rusiei spre

Pacific, deşi arareori susţinută de stat, fiind mai degrabă în competiţie cu ea“[102].

În ceea ce priveşte industriile meşteşugăreşti, acestea par a fi în declin peste tot, în mare măsură deoarece absenţa barierelor tarifare a permis produselor din ce în ce mai economice ale industriei vest-europene să se vîndă la un preţ mai avantajos decît produsele locale[103]. În măsura în care industriile locale au supravieţuit, ca de exemplu cea producătoare de dantelă în Cehia, ele funcţionau ca artizanat rural pentru sedii comerciale din afara zonei respective[104].

Totuşi, în ansamblu, aceasta a însemnat o oarecare schimbare, a încurajat diversificarea agriculturii şi a pregătit terenul pentru dezvoltarea industrială de mai tîrziu a Boemiei[105]. Deoarece Rusia constituia propria sa economie mondială, o parte din capitalul acumulat a fost direcţionat către dezvoltarea industrială[106]. Chiar şi în cazul celei mai importante industrii exportatoare a economiei mondiale europene, cea textilă, unde s-ar fi crezut că industria rusească avea să dea faliment în faţa competiţiei, industria locală a păstrat cea mai mare parte din piaţă din punct de vedere cantitativ şi chiar o parte din această piaţă din punct de vedere calitativ[107].

În mod similar, am putea analiza motivele pentru care Imperiul Otoman nu făcea parte din economia mondială europeană[108]. Ar fi poate mai indicat să ne îndreptăm atenţia către problema comerţului portughez din Oceanul Indian şi a măsurii în care acesta era diferit de comerţul spaniol din Oceanul Atlantic.

Trebuie să începem prin renunţarea la mitul legat de rolul turcilor în apariţia comerţului portughez din Oceanul Indian. Departe de ideea că naşterea Imperiului Otoman a condus spre închiderea coastei mediteraneene de est pentru vestul Europei, motivînd astfel căutările Portugaliei în vederea descoperirii rutei Capului Bunei Speranţe spre Asia, astăzi se recunoaşte unanim atît că explorările în exterior ale Portugaliei antedatau dezvoltarea otomanilor şi că declinul comerţului cu condimente în zona coastei de est a Mediteranei antedata implicarea ei în acest comerţ. Într-adevăr, A.H. Lybyer pune „declinul“ Levantului nu pe seama opoziţiei culturale faţă de tehnologia modernă, ci tocmai pe seama modificării structurale a comerţului şi deci a neincluderii lui în economia mondială europeană în expansiune.

"[Turcii] nu au fost agenţi activi în blocarea deliberată a drumurilor comerciale. Prin indiferenţa şi conservatorismul lor notorii ei nu au contribuit cu aproape nimic la mărirea dificultăţilor traficului oriental. Pentru ei, descoperirea noilor drumuri comerciale nu era imperativă. Dimpotrivă, ei au avut de pierdut de pe urma descoperirii unui drum nou şi avantajos. Dacă nu ar fi existat o cale în jurul Africii, istoria Levantului începînd cu 1500 ar fi putut fi mult diferită. În primul rînd, sultanii mameluci ar fi putut găsi în comerţul lor neîntrerupt un suport financiar suficient pentru a putea rezista cu succes atacului turcilor în 1516. Dar dacă turcii ar fi cucerit Egiptul în timp ce cursul comerţului oriental încă mai trecea pe teritoriul lui, fie ar fi fost deposedaţi, mai devreme decît s-a întîmplat de fapt, de controlul asupra acestor drumuri comerciale, fie ar fi trebuit să se adapteze comerţului tot mai intens prin dominioanele lor. În cazul din urmă, ei ar fi putut fi forţaţi să adopte căi noi şi să adauge la capacitatea lor minunată de unificare teritorială o schemă paralelă de organizare a comerţului lor... Schimbarea rutelor comerciale a fost făcută, dar nu de către turci, ci în pofida şi spre dezavantajul lor"[109].

Într-un capitol anterior am încercat să explicăm complexul de forţe din Portugalia (şi Spania) care a condus către explorările din secolul al XV-lea şi către comerţul de peste mări şi imperiile din secolul al XVI-lea. Este uimitor faptul că motivaţiile economice ale expansiunii iberice se îndreptau în mare măsură spre zonele atlantice (emisfera vestică, deşi nu erau conştienţi de aceasta, şi vestul Africii) şi nu spre Asia, deşi ideologia explorărilor punea mare accent pe căutarea unui drum spre Indii. De exemplu, în cadrul listei lui Vitorino Magalhães-Godinho privind factorii care au dominat faza incipientă a expansiunii portugheze (de la lipsa de aur şi cereale, la nevoia de pămînturi şi sclavi pentru producţia de zahăr, şi nevoia de zone de pescuit), nu sînt menţionate piperul sau mirodeniile, narcoticele, mătăsurile, porţelanul sau pietrele preţioase, pe scurt tot ceea ce Portugalia va importa din Asia în secolul al XVI-lea[110]. Dar în ultima pătrime a secolului al XV-lea s-a trezit interesul portughezilor pentru comerţul cu mirodenii[111], iar căutarea lui Prester John devenise legată

de interesul regelui Ioan al II-lea, „deoarece regatul [lui Prester John] i-ar fi servit ca loc de popas în drumul spre India, de unde căpitanii portughezi ar aduce înapoi bogățiile comercializate pînă atunci de către Veneția“[112]. Aurul din Africa de Vest plus piperul și mirodeniile din Asia aveau să însumeze mai mult de jumătate din venitul statului portughez în 1506 și împreună cu comerțul în dezvoltare cu Asia aveau să reprezinte „baza economiei imperiale“[113].

Vasco da Gama a venit, a văzut și a cucerit mult mai mult și mult mai rapid decît Cezar. Este într-adevăr extraordinar faptul că în cîțiva ani navele portugheze au dominat complet comerțul intens din Oceanul Indian. Care a fost structura acestei întreprinderi și cum s-a putut constitui atît de rapid?

Răspunsul la a doua parte a întrebarii este relativ simplu: superioritatea tehnologică a vaselor cu tunuri care apăruseră în zona atlantică a Europei în cele două secole anterioare și la care în 1501 s-a adăugat o inovație tehnologică crucială - introducerea orificiilor pentru tunuri în corpul navei și nu în suprastructură[114]. Oare acest avantaj tehnologic a fost suficient pentru a explica succesul Portugaliei, sau trebuie să adăugăm la aceasta ideea că Portugalia „a pornit spre Asia cu o hotărîre de a învinge care a fost mai puternică decît voința popoarelor asiatice de a opune rezistență“, după cum insistă B. Sansom?[115] Poate că da, deși eu înclin să cred că unele calități culturale, cum ar fi spiritul psihologiei colective, sînt produsul unei foarte specifice conjuncturi a structurii sociale și nu depășesc ca durată pe cea a bazei lor.

În orice caz, începînd aproximativ din 1509, cînd portughezii au învins flota egipteană la Diú, flota portugheză a deținut „hegemonia de necontestat“[116] în Oceanul Indian. În plus, în timpul secolului al XVI-lea (dar numai pînă în 1570 pentru strîmtoarea Malacca), negustorii portughezi puteau fi găsiți nu numai acolo, ci și în Marea Chinei, pe coastele de est și vest ale Africii, în sudul Atlanticului, în Terra Nova și, desigur, în Europa. „O economie portugheză, deci, prezentă peste tot.“[117]

Sistemul portughez de control în Asia era în fond foarte simplu: o flotă de două escadre (una care să blocheze Marea Roșie și alta care să patruleze pe coasta vestică a Indiei), un Guvernator general la Goa și șapte

fortăreţe la periferie.[118] Din motive comerciale ei au păstrat o serie de avanposturi comerciale (*feitoria*) şi au stabilit trei mari pieţe intermediare: Malacca, Calcutta şi Ormuz, precum şi o escală subsidiară la Aden.[119] Cea mai mare dintre ele era Malacca, devenită o uriaşă magazie şi antrepozit de mărfuri, amplasate acolo aproape în mod obligatoriu, deoarece musonul forţa vasele care veneau din est să descarce în acel punct.[120] Această structură a fost elaborată de personajul principal al scenei portugheze, Affonso Albuquerque, care a conceput-o ca o soluţie pentru dilemele militare ale acestei acţiuni îndrăzneţe.[121]

În mare, comerţul se afla în mîinile statului,[122] şi cînd rolul Portugaliei a început să slăbească în ultima parte a secolului al XVI-lea, sectorul particular s-a retras complet din comerţul limitat pe care-l practica din cauza riscului mărit.[123]

Asupra cîtorva mici zone, portughezii deţineau suveranitatea directă. În unele zone, cum ar fi Cochin sau Ceylon, conducătorul local se afla sub „protecţie" portugheză. Dar în majoritatea locurilor, portughezii nu emiteau nici o pretenţie în sensul conducerii politice, în schimb „se deplasau şi făceau comerţ în conformitate cu legile, uzanţa şi obiceiurile statelor în care se aflau."[124] După cum afirmă Donald F. Lach, în perioada aceea europenii erau „interesaţi în primul rînd de acele ţări în care unitatea efectivă şi autoritatea centrală favorizau asigurarea condiţiilor stabile pentru comerţ şi a unui climat favorabil pentru evanghelizare."[125]

Pentru a aprecia de ce nu considerăm zona comercială a Oceanului Indian ca făcînd parte din economia mondială europeană, în ciuda faptului că era complet dominată de o putere europeană, trebuie să analizăm succesiv semnificaţia acestei dominaţii pentru ţările asiatice afectate, semnificaţia ei pentru Europa şi care este raportul cu acele părţi ale Americilor, aflate sub guvernare iberică.

Fără îndoială că un element major în ascensiunea fulgerătoare a Portugaliei, mai întîi în Oceanul Indian şi apoi în Marea Chinei, a fost „vidul din comerţul maritim", după cum îl numeşte Trevor-Roper, care a existat pe vremea aceea în ambele zone: „intensul comerţ al Asiei - din care comerţul pe distanţă lungă cu Europa nu era decît o parte - se afla la dispoziţia primilor veniţi.

Portughezii au venit şi au pus stăpînire pe el; şi atît timp cît a durat vidul - pînă cînd i-au depăşit europenii sau pînă cînd Asia li s-a opus - a fost monopolul lor."[126] Vidul nu era economic ci politic, deoarece este esenţial pentru înţelegerea situaţiei faptul că portughezii nu au creat comerţul. Ei au preluat o reţea comercială preexistentă, aflată în acea vreme în mîinile negustorilor musulmani (arabi şi gujuraţi) în Oceanul Indian şi a piraţilor *wako* în Marea Chinei.[127] Îndepărtarea comercianţilor musulmani, care a avut loc, prima în timp, „s-a realizat prin forţă brutală şi nu prin competiţie paşnică."[128] În primul rînd ea s-a datorat superiorităţii politico-navale.[129]

Importul masiv din Asia spre Lisabona a fost cel de piper, sau piper şi mirodenii. La sfîrşitul secolului al XV-lea, înainte ca Portugalia să apară pe scenă, Europa deja consuma probabil un sfert din producţia Asiei[130]; şi pentru a putea face faţă cerinţelor mărite ale Europei, producţia Asiei s-a dublat în decursul secolului.[131] În schimb, ceea ce Asia obţinea în principal din Europa erau metalele preţioase de aur şi argint.[132] Argintul venea mai ales din Americi şi din Japonia.[133] Se pare că, la început, aurul a fost livrat din vestul Africii[34], apoi din sud-estul Africii, Sumatra şi China.[135]

Dată fiind acumularea de metale preţioase în Europa, este ciudat că acest gen de dezechilibru formal al plăţilor a durat atît de mult. Dar dacă Europa dorea ofertele Asiei, se pare că acesta era preţul pe care trebuia să-l plătească. Aceasta indică o direcţie principală în care Asia nu făcea parte din economia mondială europeană în acea perioadă, deoarece între 1500-1800 relaţiile Europei cu statele Asiei „erau în general conduse într-un cadru şi pe baza unor condiţii stabilite de popoarele asiatice. Cu excepţia celor care traiau în cîteva centre coloniale, europenii erau cu toţii toleraţi acolo."[136] Şi aceasta, în pofida superiorităţii militare a Europei. Deoarece trebuie să avem în vedere că această superioritatea militară era doar o superioritate *navală*.[137]

Din punctul de vedere asiatic, comercianţii portughezi se deosebeau fundamental de cei care i-au precedat istoric. Cumpărătorii „nu erau negustori antreprenori particulari - ci o formidabilă putere navală, acţionînd în numele unui stat străin, şi reprezentînd negustorii lui şi pe sine."[138] Aceasta a însemnat că

relaţiile comerciale - mai precis preţurile - erau fixate prin tratate recunoscute de legea internaţională. Dar statele trebuiau să trateze cu alte state. Iar portughezilor le-a luat mult timp pentru a se adapta înaltei demnităţi statale pe care au întîmpinat-o[139]. Iniţial, portughezii doreau să obţină mari profituri de pe urma cuceririlor, dar după 10 ani au realizat că aceasta era o politică îngustă[140]. În schimb, ei au devenit arbitri şi intermediari în comerţul *intra*-asiatic, folosind profiturile ce au rezultat pentru a valorifica comerţul pe ruta Capului Bunei Speranţe, aducînd atît mirodenii cît şi metalele preţioase în Portugalia. A fost, după cum spune Godinho, „un vis grandios", „o întreprindere ce depăşea posibilităţile ei (*démesurée*)"[141]. Ei au sacrificat metalele preţioase (şi nu numai atît) în favoarea mirodeniilor, dar au realizat un „comerţ intra-asiatic centralizat", şi aceasta „era ceva cu totul nou în Asia"[142]. Tradus în termenii economiei mondiale europene, rolul portughezilor ca intermediari a însemnat că „o bună parte din importurile europene derivau din exporturi invizibile de servicii comerciale şi de transport"[143]. Gradul de importanţă al comerţului intra-asiatic pentru economia implicării portugheze în Asia este relevat de faptul că primul vas rapid nonstop (*une „carrière" de droiture*) a parcurs distanţa Lisabona-Malacca numai după 75 ani, în 1578[144].

Astfel, pentru Asia, comercianţii portughezi au însemnat două lucruri: comercianţii asiatici tratau cu un stat ca agent al negustorilor şi comerţul *intra*-asiatic era raţionalizat. Cu toate acestea, J.C. van Leur nu este de părere că ele sînt suficiente pentru a justifica denumirea de schimbare socială:

> "Regimul colonial portughez... nu a introdus nici un element economic nou în comerţul din sudul Asiei...
> Regimul portughez a introdus numai o epuizare lentă a structurii existente a transportului naval şi comerţului. Următoarea perioadă [cea a olandezilor] avea să organizeze, la rîndul ei, un nou sistem de comerţ exterior şi de transport naval extern, avea să dea naştere la relaţii coloniale clare şi avea să creeze noi forme economice în Europa - poate nu ca un rezultat direct, ci mai degrabă ca o dezvoltare paralelă sprijinită de sistem...

> Caracterul asiatic internaţional al comerţului a fost menţinut, în timp ce independenţa politică a statelor orientale a rămas practic neatinsă de influenţa europeană. Marea rută comercială intra-asiatică şi-a păstrat întreaga semnificaţie."[145]

Literatura de specialitate tinde să susţină afirmaţiile lui van Leur.[146] Portughezii au sosit şi au găsit o economie mondială înfloritoare. Ei au organizat-o puţin mai bine şi şi-au însuşit o parte din bunuri ca o recompensă pentru eforturile lor. Organizarea socială a economiei ca şi suprastructura politică au rămas, în mare, neschimbate. Modificarea majoră are loc numai în producţia de piper, singurul condiment „care a ajuns la producţia de masă."[147] Dar tehnologia cultivării piperului este atît de simplă încît necesită foarte puţină muncă pentru a mări producţia, pe baza tehnologiei extensive, deoarece piperul are o importantă calitate: „odată plantat, nu trebuie îngrijit."[148] Ca urmare, un secol de dominaţie portugheză a însemnat, în principal, pentru cea mai mare parte a Asiei, că portughezii, mai mult decît arabii, realizau profitul. Istoricul indian K.M. Pannikkar sintetizează această perspectivă spunînd:

> "Pentru conducătorii indieni nu avea nici o importanţă dacă negustorii lor îşi vindeau mărfurile portughezilor sau arabilor. De fapt, portughezii prezentau avantajul de a putea vinde conducătorilor indieni armele şi echipamentul de care aveau nevoie. În ceea ce priveşte comercianţii indieni, ei şi-au elaborat foarte curînd un sistem de autorizaţii în virtutea cărora puteau să-şi desfăşoare comerţul fără concurenţa negustorilor arabi, şi în acest sens se poate spune că monopolul portughez le-a fost de ajutor."[149]

De aceea, în ciuda faptului că „întreprinderile regilor portughezi... însumau monopolurile asupra protecţiei, transporturilor şi bunurilor transportate"[150], Charles Boxer numeşte ascendentul maritim portughez „o suprastructură intrinsec fragilă."[151] Nici Asia şi nici zonele de coastă de la Oceanul Indian nu au devenit componente ale economiei mondiale europene în secolul al XVI-lea. Asia era o zonă externă cu care Europa întreţinea relaţii comerciale pe baza unor condiţii oarecum inechitabile. Adică elemente ale monopolului impus prin forţă pătrunseseră în operaţiile comerciale. A

fost, după opinia lui Chaunu, o "*conquista talasocratică*"[152] din partea Portugaliei. Dar viaţa internă a Asiei a rămas în esenţă neschimbată în urma contactului. Desigur, ar fi greu de afirmat că producţia de materii prime a Asiei era în acea vreme parte integrantă din diviziunea europeană a muncii.

Putem găsi şi alte dovezi dacă analizăm impactul comerţului portughezo-asiatic asupra Europei. Europa nu a cucerit Asia în secolul al XVI-lea pentru că nu a fost capabilă. Avantajul ei militar era numai pe mare.[153] Pe uscat ea se retrăgea încă în faţa atacului otoman[154], şi acest echilibru militar avea să se schimbe numai o dată cu revoluţia industrială.[155]

În această perioadă, Asia livra Europei articole de lux. Într-adevăr, articolele de lux sînt importante şi nu sînt de dispreţuit, dar ocupă locul al doilea după hrană (cereale, vite, peşte, zahăr) şi mîna de lucru necesară pentru producerea ei. De asemenea, ele ocupau locul al doilea şi după lingouri, nu lingourile stocate, ci lingourile ca bani (deşi era numai o iluzie că lingourile ar putea fi folosite ca bani, iluzie constînd din folosirea lor la nevoie ca marfă). Prin comparaţie cu hrana şi chiar cu lingourile, o economie mondială se poate adapta mai bine la variaţiile ofertei de articole de lux.

Se poate afirma că nici piperul şi nici măcar mirodeniile nu erau chiar articole de lux, deoarece erau esenţiale pentru păstrarea hranei şi ca medicamente.[156] O dată în plus, se pune problema gradului de importanţă. Hrana care era păstrată era în principal carnea, ea nefiind chiar un lux dar nici nu era destinată celor aflaţi în regimuri de subzistenţă. La fel şi medicamentele.[157] Desigur, după cum afirmă Chaunu, o dată cu creşterea nivelului de trai în Europa şi cu modificarea balanţei puterii în lume, piperul devenise mai puţin un articol de lux. Problema este, după părerea mea, cu cît mai puţin?:

> "Cînd apare [piperul] pentru prima oară în Vest? De obicei, există cîteva puncte de referinţă [*jalons*]. Primul dintre ele îl reprezintă contactele între est şi vest în secolele al XII-lea şi al XIII-lea în Mediterană, în timpul Cruciadelor. De fapt, trebuie luaţi în considerare doi factori. Creşterea consumului de piper trebuie în mod sigur corelată cu creşterea consumului de carne în secolele al XIV-lea şi al XV-lea, un fenomen stabilit cu certitudine. Deşi mai de

durată, dezvoltarea modelelor de consum care implicau produse costisitoare şi procurate de la distanţe mari mi se pare inseparabil legată de modificarea raporturilor de putere în secolele al XII-lea şi al XIII-lea. Condimentele procurate *în condiţiile secolului al XIII-lea* constituiau un lux. Pentru a le obţine era nevoie de puterea care să permită creştinismului occidental dezvoltarea lentă a potenţialului său [*le lent décollement de ses moyens*]. Această putere a făcut posibilă pentru Vest procurarea, unul după altul, a diferitelor stimulente ale papilelor gustative şi ale sistemului nervos, pe care creştinătatea latină a fost mai puţin înţeleaptă în a le produce decît civilizaţiile orientale."[158]

În orice caz, în măsura în care piperul nu era un lux ci o seminecesitate, tocmai cel din Africa de Vest (*malaguette*), şi nu produsele asiatice, era cel mai important din punctul de vedere al *cantităţii*, dacă nu al preţului.[159]

Fără îndoială, comerţul cu Asia era *avantajos* pentru Portugalia. Acesta era de fapt şi scopul lui. Godinho analizează acest fapt pe 25 de pagini. Un exemplu, poate spectacular, va fi suficient. Mărfurile care au intrat au fost evaluate în 1512 de Albuquerque ca avînd o valoare de opt ori mai mare în monedă portugheză decît a celor exportate.[160] Deci, este uşor de înţeles de ce piperul era „cea mai importantă marfă speculativă [din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea], care atrăgea atenţia celor mai mari comercianţi şi capitalişti ai vremii."[161] Divizibilitatea şi durabilitatea piperului, ca şi marja sa de profit, „l-au făcut un excelent obiect de speculă."[162]

Această speculă nu era pur şi simplu cea a capitaliştilor ca antreprenori individuali. În primul rînd, era cea a statului portughez care a încercat „să îşi mărească bogăţia naţională prin folosirea puterii militare", în formularea lui Frederic Lane.[163] Vom analiza mai jos preţul acestei politici. În acest punct este totuşi pertinentă inserarea aprecierii lui Lane asupra acestei „specule" colective:

"În decursul a cincizeci sau o sută de ani, o politică mai paşnică, care să încurajeze o mai mare dezvoltare a comerţului cu Estul, ar fi putut face naţiunea mai bogată. Deşi cucerirea Indiei a mărit venitul naţional al Portugaliei pentru un timp, a fost

urmată mai tîrziu de o scădere a productivităţii muncii naţiunii. Deci nu reprezintă un caz clar de succes prin folosirea forţei armate în vederea creşterii prosperităţii unei naţiuni."[164]

Dar ar fi putut Portugalia să ducă „o politică mai paşnică?" Este îndoielnic parţial, aşa cum sugerează Lane - datorită tipului de capital şi de muncă ce existau în Portugalia în 1500.[165]

Cu toate acestea, discuţia despre profitabilitate clarifică limitele profitului prin comerţul într-o zonă externă. Profiturile, după încheierea socotelilor, sînt cele de pe urma jafului. În timp însă, jaful înseamnă autozădărnicire, în vreme ce exploatarea în cadrul unei singure economii mondiale înseamnă autoconsolidare.

Poate că acest aspect va fi mai clar dacă vom încerca să comparăm sistematic Peninsula Iberică în Asia şi Iberia în Americi. În primul rînd trebuie menţionat cîte ceva despre relaţiile Portugaliei şi Spaniei. Bula papală, *Inter Coetera*, în a doua ei versiune din iunie 1493, trăgea o linie de demarcaţie vestită prin care probabil repartiza diferite părţi ale lumii noneuropene în grija Spaniei şi Portugaliei în scopul evanghelizării.[166] Pentru regiunile Atlanticului aceasta însemna că suveranitatea Portugaliei era recunoscută în Brazilia şi în insulele noncaraibiene din Atlantic, iar cea a Spaniei, în întreg continentul. Se presupune că Asia a fost „alocată" Portugaliei. Dar Magellan l-a convins pe Carol Quintul să reinterpreteze harta, întrucît estimarea longitudinilor era dificilă în secolul al XVI-lea iar el a revendicat în 1520, în numele Coroanei spaniole, Filipinele, care însă nu au fost ocupate pînă în 1564.[167] Într-adevăr, numai cînd Portugalia începe să devină o sursă de piper mai puţin importantă, datorită reîntăririi rolului Veneţiei, Spania organizează expediţiile în Filipine şi în China în căutarea piperului.[168]

Deci, este vorba despre un rol hispanic preponderent, cu un colţ portughez, în Americi şi despre un rol portughez preponderent, cu un colţ spaniol, în Asia. Este izbitor cît de asemănătoare era, în mare, politica *iberică* în ambele zone. Deoarece în secolul al XVI-lea Peninsula Iberică înfiinţează *colonii* în Americi dar numai *posturi comerciale* în Asia.[169]

Am discutat deja despre politica spaniolă în Americi şi despre politica portugheză în Asia. Este demn de notat

că fiecare a încercat să generalizeze experienţa ei dominatoare asupra celeilalte zone, dar, realizînd propria eroare, fiecare s-a adaptat la cerinţele zonei. Portughezii au încercat să-şi limiteze amestecul în Brazilia la organizarea unui antrepozit, dar au fost forţaţi să o colonizeze în 1530 ca o măsură preemptivă.[170] În mod similar, spaniolii au încercat să folosească un sistem tip *encomienda* în Filipine, dar comerţul internaţional era insuficient pentru a acoperi costurile şi au recurs la modelul portughez. „Astfel, la Manila comerţul s-a stabilit la un schimb direct de argint din Noua Spanie pentru mărfuri chinezeşti."[171]

Motivele celor două politici diferite par a fi, după cum am mai menţionat, două la număr. Pe de o parte, beneficiile de pe urma colonizării Americii erau, într-un sens, mai mari. Pe de altă parte, dificultăţile de a coloniza Asia erau mult mai mari. Ca urmare a combinaţiei celor două, Americile au devenit *periferia* economiei mondiale europene, în timp ce Asia a rămas o *zonă externă*.

Prin beneficii nu înţelegem profitul pe termen scurt, deşi, chiar şi în acest sens, Americile au un avantaj de aproximativ 50% faţă de Asia[172], ci profituri pe termen lung, calculate prin prisma costurilor de oportunitate. Comerţul asiatic era un *comerţ de import*, în special partea acestuia care ocolea Levantul.[173] Într-adevăr, unul dintre motivele pentru care Spania a renunţat, în cele din urmă, la galionul Manila a fost tocmai opoziţia de acasă faţă de scurgerea de lingouri pe care o reprezenta.[174] După cum am arătat, există în mod sigur şi unele excepţii. Se pare, de exemplu, că pădurile indiene de tek au fost într-o oarecare măsură încorporate în economia mondială europeană ca furnizoare de material lemnos pentru vasele construite în şantierele navale din Goa.[175]

Dar acesta este un aspect minor în comparaţie cu producţia de lingouri, cherestea, piele şi zahar din Lumea Nouă, care a evoluat de-a lungul secolului de la o tehnică a culesului la o formă stabilă de producţie, folosind mînă de lucru ieftină şi supraveghere europeană[176], conducînd astfel la *transformarea* structurii sociale a zonelor implicate şi la încorporarea lor în economia mondială europeană.[177]

Numai atunci cînd nu avea de ales, în sensul că nu putea obţine un produs în cadrul propriei ei economii

mondiale, Europa se îndrepta spre zona externă pentru a-l obţine la un preţ mai ridicat.

Să luăm de exemplu mătasea. Woodrow Borah a descris motivele decăderii producţiei mexicane de mătase naturală în ultima parte a secolului al XVI-lea.[178] După cum subliniază Chaunu, tocmai atunci are loc „apogeul comerţului Galionului, apariţia masivă, bruscă şi efemeră a mătăsii chinezeşti pe piaţa indiană."[179] Desigur, atunci cînd spaniolii nu mai au argint american pentru a-l oferi chinezilor, ei nu mai pot cumpăra mătasea iar comerţul Galionului de la Manila se prăbuşeşte cam pe la 1640.[180]

Ca o regulă generală, graniţele geografice ale unei economii mondiale sînt o problemă de echilibru. Dinamica forţelor în centru poate genera o presiune expansionistă (după cum am văzut că s-a întîmplat în Europa în secolul al XV-lea). Sistemul se extinde spre exterior pînă cînd atinge un punct în care pierderea este mai mare decît cîştigul. Un factor este desigur distanţa, o funcţie a stadiului tehnologiei. Am menţionat anterior conceptul unei lumi de şaizeci de zile. Există multe moduri de a aprecia timpul. Să comparăm descrierea lui Chaunu asupra timpului necesar unei călătorii din Peninsula iberică în Americi şi din Peninsula Iberică în Asia. despre cea dintîi el spunea:„Drumul dus, o lună, drum întors, şase saptămîni, o călătorie completă incluzînd încărcări şi descărcări, într-un ciclu anual cuprinzînd totul între sezoanele moarte de iarnă."[181] Despre cealaltă, el spune:

> "La punctul distanţei maxime să zicem axa SevillaManila din 1565 universul născut în urma lungii transformări din secolul al XV-lea şi al XVI-lea este un univers de cinci ani. Adică, cinci ani este timpul mediu necesar pentru o călătorie din Spania în Filipine."[182]

În mod clar, diferenţa era considerabilă.

Dar rezistenţa impusă de distanţă era îmbinată cu rezistenţa impusă de autoritatea instituită. Americile au fost uşor cucerite. Chiar şi statele organizate, cum erau aztecii sau incaşii, nu se puteau măsura cu armele europene. Cu Asia a fost o cu totul altă situaţie. Nici Portugalia şi nici succesorii ei din secolul al XVII-lea nu au putut să utilizeze putera de foc pentru a face cuceriri importante. Din această cauză, ei nu au putut stabili un sistem ca în Americi sau în Europa de Est, unde puţină

forţă permite o mare expropriere de surplus. Dimpotrivă, a fost necesară multă forţă (portughezii împotriva rivalilor lor maritimi) pentru a realiza achiziţionarea unei cantităţi mai mici de surplus (deoarece conducătorii locali puteau insista asupra unui procentaj mult mai mare). Un mod de a privi acest fapt este aprecierea profitabilităţii diferitelor tipuri de folosire a forţei. Frederic Lane o conceptualizează astfel:

> „Mă încumet să propun, ca ipoteză, că întreprinderile [coloniale] care foloseau forţa pentru a jefui şi a împiedica comerţul rivalilor [de exemplu, portughezii în Asia] erau în general supuse Legii profiturilor descrescînde, dar ca multe întreprinderi care foloseau forţa pentru a crea protecţie [împotriva distrugerii sau capturării capitalului şi a dislocării forţei de muncă], inclusiv multe care impuneau munca forţată [de exemplu, portughezii în Brazilia], se bucurau de avantajul creşterii profiturilor."[183]

Analizarea problematicii periferiei şi a arenei externe implică aspecte diferite. Numai la periferie grupul mai puternic din punct de vedere economic a putut să-şi consolideze poziţia şi prin dominaţie culturală. Portughezii au înţeles acest fapt mai bine decît spaniolii. Ultimii au considerat evanghelizarea creştină o prioritate, într-o mai mare măsură decît portughezii, care erau mai sensibili faţă de limitele puterii lor în această măreaţă confruntare creştino-musulmană din Asia secolului al XVI-lea. După cum subliniază Chaunu, spaniolii au depus un mare efort în împiedicarea penetraţiei musulmane în Filipine. Ei au reuşit într-o oarecare măsură dar au plătit un preţ economic: „Această ostilitate adîncă faţă de Islam, această inabilitate de a încheia afaceri cu conducătorii musulmani din Moluce nu a fost oare adevărata explicaţie, mai mult decît ostilitatea portughezilor, pentru incapacitatea spaniolilor de a face un succes din comerţul cu condimente în Filipine?"[184] Comparaţi aceasta cu hotărîrea pe care au luat-o portughezii în Congo, unde la început s-au jucat cu evanghelizarea, colonizarea, chiar şi cu agricultura în sistem fiscal-comercial, pentru ca mai tîrziu să realizeze că preţul era prea ridicat şi să se retragă la o relaţie de antrepozit, în care au căutat în principal sclavi şi fildeş[185].

În Asia, dominația portugheză asupra Oceanului Indian și asupra strîmtorii Malacca era supusă provocărilor tot mai pronunțate - pe măsura desfășurării „lungului" secol al XVI-lea - din partea arabilor și a Veneției (vechea cale a Levantului), din partea statelor care răsăreau în nord-vestul Europei (Anglia și Olanda), și a forțelor indigene resurgente din Asia.

Într-un capitol anterior, am discutat despre renașterea zonei mediteraneene estice în „al doilea" secol al XVI-lea. Deci să revedem pe scurt această chestiune. Pentru a izola Levantul era nevoie de o blocadă costisitoare. Esența problemei era că „Portugalia nu era suficient de bogată pentru a menține această vastă rețea, fortărețele ei, escadrele ei costisitoare, funcționarii ei"[186]. În jurul anilor 1530, turcii au fost din nou capabili să debarce în Golful Persic și din acel moment profiturile portughezilor de pe urma comerțului încep să scadă[187]. Prin 1560, Alexandria exporta la fel de multe mirodenii în Europa ca și spre sfîrșitul secolului al XV-lea[188], deși, în mod sigur, era vorba despre o cantitate proporțional mai mică. În plus, portughezii nu voiau sau nu puteau să-și micșoreze prețurile pentru a face față concurenței venețiene[189]. Și, desigur, ne referim numai la comerțul cu piper, deoarece comerțul cu droguri se pare că nu devenise un monopol portughez[190]. Declinul portughezilor poate fi măsurat tocmai prin faptul ca, după 1580, au căutat o breșă în însuși comerțul venețian.[191]. Declinul Portugaliei era deci foarte real. Godinho ne previne să nu cădem în extrema cealaltă și să vedem o imagine roză a Veneției în înflorirea ei[192], o perspectivă pe care am mai avut ocazia să o expunem. Deoarece Veneția nu a putut aduna tot ceea ce pierduse Portugalia.

Un rival chiar mai eficient era nord-vestul Europei. Nu trebuie să uităm că atunci cînd Coroanele Spaniei și Franței au declarat faliment în 1557, Coroana portugheză le-a urmat în 1560. Nu vom relua motivele dezvoltării Olandei și Angliei. Dar trebuie să ținem cont de un factor esențial în comerțul cu mirodenii și anume că existau de fapt *două* comerțuri cu mirodenii, adesea numite „contractul asiatic" și „contractul european". Adică, existau profituri de pe urma mirodeniilor aduse din Asia la Lisabona (sau Veneția sau mai tîrziu Amsterdam) și existau profituri de pe urma acelorași mirodenii revîndute

consumatorilor europeni, care puteau fi găsiţi în principal în nordul Europei.[193]

Portughezii nu deţineau reţeaua necesară pentru a vinde piperul în Europa, în special după declinul Anversului, cu care întreţinuseră relaţii strînse. Chaunu spune despre Portugalia anului 1585:

> „Izolat de Nord, regele Spaniei, care domneşte în Lisabona din 1580, oferă în van contractul Europei. Italia nu este suficient de puternică [*n'est pas du taille*]. Nimeni în Spania nu poate visa la asta. El trebuie să înlocuiască Anversul cu toată puterea capitalismului german, cea a unor Welseri sau Fuggeri.
>
> Cum poate fi aceasta exprimată mai clar? În final contractul Europei are prioritate faţă de cel al Asiei."[194]

Dar unii ca Welserii sau Fuggerii nu erau suficient de puternici la rîndul lor pentru a ţine piept englezilor şi olandezilor.[195] Şi apariţia olandezilor este de fapt lovitura de graţie dată Veneţiei pentru că Amsterdamul „mai eficace [decît Lisabona] distruge vechiul comerţ mediteranean."[196]

Olandezii (şi englezii) aveau nu numai avantaje în Europa. Superioritatea lor navală în Oceanul Indian reprezenta un avantaj financiar în plus. Ei puteau obţine profituri nu numai în urma comerţului, ci şi în urma jefuirii vaselor portugheze.[197] Cu toate acestea, olandezii (şi englezii) nu introduseseră un nou element în scena asiatică. Ei continuau rolul de intermediari ai portughezilor.[198]

Aceasta ne conduce către ceea ce se întîmpla în Asia. În timp ce portughezii se prăbuşesc, controlul este în parte recîştigat de conducătorii asiatici. De exemplu, începînd cu 1570, în strîmtoarea Malacca javanezii au preluat comerţul cu condimente, cel puţin pînă la amestecul olandezilor în 1596.[199] Pentru un timp, portughezii au avut drept compensaţie noul monopol al întreţinerii comerţului între China şi Japonia.[200] Dar atunci cînd japonezii au reuşit să depăşească anarhia internă, ei nu au mai avut nevoie de portughezi. Iniţial, împăraţii Ming interziseseră japonezilor să facă negoţ, fiind înfuriaţi din cauza piraţilor *Wako*. Îndată ce *Wako* au fost ţinuţi sub control, comerţul direct a fost din nou posibil. În plus, acum olandezii şi englezii au apărut pe

scenă ostili Spaniei (şi Portugaliei). Relaţiile dintre japonezi şi iezuiţi se înrăutăţiseră, şi era posibil acum pentru Japonia să se retragă din economia mondială, mai ales avînd în vedere că manufacturile indigene anulau nevoia de mătase chinezească.[201].

Este posibil ca retragerea Japoniei să fi fost cauzată de agresivitatea evanghelistă exagerată a Bisericii creştine, după cum afirmă C.R. Boxer.[202]. Trebuie luată în considerare o ipoteză a lui Boxer, ale cărui cunoştinţe şi judecată istorică impun respect. Cu toate acestea, el prezintă puţine dovezi empirice concrete în susţinerea deducţiei lui. Oare nu s-ar fi retras ei oricum datorită creşterii puterii lor interne şi a legăturilor slabe pe care le aveau cu orice economie mondială?

Înşişi cetăţenii portughezi au tras învăţăminte de pe urma declinului comerţului de antrepozit. Ei s-au desprins de ţara mamă şi s-au adaptat traiului de supravieţuire în Asia. Ei au devenit, în termeni economici, în mare parte asiatici de origine europeană, deşi mai puţin în termeni politici şi fără îndoială deloc în termeni culturali. J.B. Harrison descrie autonomia militară şi politică tot mai pregnantă a *Estado da India*, de-a lungul secolului al XVI-lea, ca un proces care s-a desfăşurat paralel cu creşterea importanţei comerţului intra-asiatic pentru portughezi.[203]. O dată cu creşterea conflictelor de interese între portughezi acasă şi în India,

> „portughezii s-au infiltrat în lumile Orientului, instalîndu-se peste tot sub numele de *casados* [literal, cei care întreţineau o gospodărie], ei s-au implicat în interesele şi operaţiunile locale, regionale sau inter-regionale[204]"

Atunci cînd Spania absoarbe Portugalia în 1580, procesul se accentuează şi mai mult. Portughezii locali nu vor să primească castilieni în pieţele lor, iar regele Spaniei nu are suficientă putere pentru a-i forţa.[205]. Aceasta înseamnă însă că, în loc să fie îndreptată spre statutul de zonă periferială, un secol de amestec iberic a împins Asia şi mai departe. Abia aproximativ un secol mai tîrziu Europa avea să fie suficient de puternică pentru a începe încorporarea acestor regiuni.

Note

1. Pentru o trecere în revistă a acestui comerţ, vezi H. Kellenbenz, „Landverkehr, Fluss-und Seeschiffahrt im Europäischen Handel", în *Les grandes voies maritimes dans le monde, XVe-XIXe siècles*, VII Colloque, Commission Internationale d'Histoire Maritime, S.E.V.P.E.N., Paris, 1965, pp. 132-137.

2. Celso Furtado, *Economic Development of Latin America*, II.

3. „Dacă istoricii vorbesc despre o «refeudalizare» în vest între secolele al XVI-lea şi al XVIII-lea, ...un fenomen analog are loc în Turcia... În lucrarea sa de pionierat Busch-Zantner vorbeşte despre ...aceste *tschiftlick*-uri, domenii care au fost create, în opinia lui, ca parte a unui proces de ameliorare, în regiunile cultivatoare de cereale. Ömer Lutfi Barkan şi studenţii lui ...au remarcat... această dezvoltare a proprietăţii moderne spre beneficiul sultanilor şi paşelor, despre care ştim că au fost implicaţi în «boom»-ul cerealelor; ...ei şi-au rezervat dreptul de a vinde grîul cumpărătorilor occidentali, drept pe care l-au refuzat «poporului». Putem deduce dimensiunile transformării. Turcia trăieşte, ca şi vestul Europei, în era «revoluţiei» preţurilor şi a revoluţiei agricole, care au venit ca urmare, acolo ca şi în altă parte, a creşterii demografice." Braudel, *La Méditerranée*, I, p. 537.

4. Esenţa poziţiei noastre a fost afirmată de J.H.Elliott. El recunoaşte că „unele dintre caracteristicile vieţii în teritoriile limitrofe Europei [adică estul Europei] se repetă pe teritoriul Rusiei". Prin aceasta, el se referă la faptul că în ambele zone s-au dezvoltat în acea vreme mari domenii care produceau pentru piaţă prin muncă aservită în sistem fiscal comercial. Cu toate acestea, spune Elliott, „Societatea feudală a statului moscovit a rămas o lume izolată, ameninţîndu-şi vecinii prin puterea ei militară tot mai mare, dar rămînînd încă separată de lumea europeană din punct de vedere economic. Pe de altă parte, Polonia, Silezia, Brandenburg şi Prusia erau atrase în mod inexorabil în orbita vieţii vest-europene..." *Europe Divided*, p. 47. Vezi George Vernadsky: „Din punct de vedere geopolitic, esenţa Rusiei nu este europeană ci eurasiatică. Rusia medievală nu este atît Europa de Est cît Eurasia de Vest." „Feudalism in Russia", *Speculum*, XIV, p. 306.

5. V.O. Kliucevski, *A History of Russia*, I, Dent, Londra, 1911, p. 2.

6. Jerome Blum, *Lord and Peasant in Russia from the Ninth to the Nineteenth Century*, Princeton Univ. Press, Princeton, New Jersey, 1961, p. 120. El adaugă: „Printre cele mai izbitoare dovezi ale acestui fapt sînt creşterile în suprafaţă şi populaţie ale teritoriului. Rusia, ca şi statele vest-europene de pe coasta Atlanticului, a iniţiat în secolul al XVI-lea un program ambiţios de expansiune colonială. Prăbuşirea puterii mongole şi apariţia statului unificat rus sub conducerea Moscovei au oferit ocazia achiziţionării teritoriale aparent nelimitate în vasta zonă eurasiatică care se întindea dincolo de graniţele statului rus."

7. „Cucerirea Kazanului a fost o formidabilă victorie militară şi o mare realizare politică. Din punct de vedere religios, a însemnat triumful creştinismului asupra Islamului.". George Vernadsky, *The*

Tsardom of Muscovy, 1547-1682, vol. V din *A History of Russia*, Yale Univ. Press, New Haven, Connecticut, 1969, partea 1, p. 58.

„Căderea Kazanului a eliminat brusc bariera din calea înaintării slavilor spre est." Roger Portal, *Les Slaves*, Lib. Armand Colin, Paris, 1965, p. 110.

8. Vernadsky, *Tsardom*, V, 1, p. 175.

9. Blum, *Lord and Peasant*, p. 128. Vezi M.V. Fechner, *Torgovlia russkogo gosudarstva so stranani vostoka v XVI veke*, care este citat de M. Mollat şi colab. spunînd că negoţul Rusiei cu Estul pe apă şi cu caravane era „mult mai important" decît negoţul ei cu Vestul („întotdeauna supraestimat"). *Relazioni del X Congresso Internationale di Scienze Storiche*, III, p. 780. Chiar şi Mollat şi colab., ezită să se exprime, în legătură cu volumul relativ, „fără cifre".

10. A.G. Mankov, *Le mouvement des prix dans l'état russe au XVIe siècle*, S.E.V.P.E.N., Paris, 1957, p. 28.

11. Braudel şi Spooner, *Cambridge Economic History of Europe*, IV, p. 398.

12. Stanislas Hoszowski, „L'Europe centrale dans la révolution des prix: XVIe et XVIIe siècles", *Annales E.S.C.*, XVI, 3, mai-iunie 1961, p. 446.

13. „Politica economică a nobilimii şi-a găsit deplina expresie în vestitul decret parlamentar din 1565, interzicînd comercianţilor polonezi să exporte produse poloneze şi să importe mărfuri străine şi încurajînd oficial pe negustorii străini să intre în Polonia. Această lege a rămas, desigur, neaplicată în practică. Cu toate acestea, ea este o ilustrare elocventă a tendinţelor, în acea vreme, ale nobilimii poloneze în politică şi pe plan economic şi, sîntem de părere, ale tendinţelor nobilimii altor ţări baltice, cu excepţia Suediei. Putem considera că ceea ce caracterizează atitudinea nobilimii din acea perioadă vis-à-vis de comerţul şi industria burgheziei era un anti-mercantilism *sui generis*." Marian Malowist, „Über die Frage des Handelspolitik des Adels in den Ostseeländern im 15. und 16. Jahrhundert", *Hansische Geschichtsblätter* an 75, 1957, p. 39.

14. „Exportul cerealelor poloneze era, prin aceasta, prohibit. Gustav Adolf a înţeles perfect importanţa acestui fapt pentru nobilimea poloneză. «Occupato hoc flumine [Vistula]», a spus el trimisului lui Bethlen Gabor, «praecluso etiam portu Dantiscano et omni maris Baltici editu prohibito, ipse iam nervus rei gerendae Poloniae incisus est». Avea dreptate. Oprirea exportului grîului a dus la o scădere a preţurilor în ţară, resimţită atît de nobilime, cît si de ţărani, principalii plătitori de taxe ai Poloniei. Mărirea taxelor devenise cu atît mai dificilă cu cît cheltuielile statului creşteau datorită necesităţii de a plăti pentru recrutarea trupelor. Numai datorită eforturilor regelui şi ale anturajului său Polonia a putut lupta timp de trei ani, în ciuda dificultăţilor financiare, în acest război care a necesitat atît de mult efort." Wladyslaw Czalpinski, „Le problème baltique aux XVIe et XVIIe siècles", *International Congress of Historical Sciences*, Stockholm, 1960, *Rapports*, IV: *Histoire moderne*, Almqvist & Wiksell, Göteborg, 1960, p. 41.

15. Jerzy Topolski, „La régression economique en Pologne“, *Acta poloniae historica*, VII, 1962, p. 46.

16. Vezi *ibid.*, pp. 47-48.

17. Boris Porchnev, „Les rapports politiques de l'Europe Occidentale et l'Europe Orientale à l'époque de la Guerre des Trente Ans“, XIe *Congrès International des Siences Historiques*, Stockholm, 1960, *Rapports*, *IV: Histoire moderne*, Almqvist & Wiksell, Göteborg, 1960, p.137.

18. Vezi Hoszowski, *Annales E.S.C.*, XVI, p. 446.

19. *Ibid., p. 453.*

20. Vezi S. Pascu, V.V. Mavrodin, Boris Porchnev şi I.G. Anteleva, „Mouvements paysans dans le centre et le sud-est de l'Europe du XVe au XXe siècles“, *XIIe Congrès International des Sciences Historiques, Rapports*, IV: *Méthodologie et histoire contemporaine*, Verlag Ferdinand Berger & Söhne, Viena, 1965, pp. 21-35.

21. Mankov, *Le mouvement des prix*, p. 28.

22. *Ibid.*, p. 38. Vezi discuţia de la pp. 38-43.

23. Blum, *Lord and Peasant*, p. 205.

24. *Ibid.*, p. 128.

25. Vezi *ibid.*, pp. 128-129. Vezi R.H. Hilton şi R.E.F. Smith: „Ar trebui observat, printre altele, că dezvoltarea în secolul al XVI-lea a comerţului regional cu o mare varietate de mărfuri cu Iranul, Turcia şi cu hanatele Nagai Horde şi Uzbek a fost deosebit de importantă. În timp ce Rusia a fost cîteodată privită ca un furnizor semicolonial de materii prime pentru Vest, în această perioadă Rusia era pentru Orient un furnizor de bunuri manufacturate, ca şi de materii prime.“ „Introduction“ la R.E.F. Smith, *The Enserfment of the Russian Peasantry*, Cambridge Univ. Press, Londra şi New York, 1968, p. 27.

26. Blum, *Lord and Peasant*, p. 129.

27. *Ibid.*, p. 122.

28. „Din perioada domniei lui Ivan cel Mare, la sfîrşitul secolului al XV-lea, putem trasa uşor legăturile din ce în ce mai puternice ale Rusiei cu vestul Europei... În această privinţă, domnia lui Petru cel Mare nu aduce nici o schimbare bruscă. Dar rămîne un fapt real că impresia oamenilor din afara şi, fără îndoială, din interiorul Rusiei a fost, începînd de atunci, mult diferită.“ Geoffrey Barraclough, *History in a Changing World*, Blackwell, Oxford, 1957, pp. 192-193.

29. Blum, *Lord and Peasant*, p. 128.

30. Malowist, *Economic History Review*, XII, p. 180.

31. T.S. Willan, „Trade Between England and Russia in the Second Half of the Sixteenth Century“, *English Historical Review*, LXIII, nr. 247, iulie 1948, p. 320.

32. Citat în Mollat *et al.*, *Relazioni del X Congresso Internazionale de Scienze Storiche*, III, p. 782.

33. Parry, *Cambridge Economic History of Europe*, IV, p. 167.

34. „[Societatea feudală cehă în secolul al XVI-lea] utilizează, de fapt, nu numai *corvée*, ci şi munca salariată şi munca forţată salariată... Deci, a existat muncă salariată. Dar este o formă de muncă salariată împovărată de relaţii feudale: munca salariată pe domeniul stăpînului devine, pur şi simplu, o obligaţie în plus pentru iobagi." Josef Válka, „La structure économique de la seigneurie tchèque au XVIe siècle", *Deuxième Conférence Internationale d'Histoire Economique*, II: *Middle Ages and Modern Times*, Mouton, Paris, 1965, pp. 214-215.

„Munca salariată a fost combinată cu *corvée* dar întotdeauna, în ciuda tuturor faptelor, sub regim feudal şi prin constrîngere. Astfel, noile tendinţe ale agriculturii ungare în secolul al XVI-lea au fost caracterizate de extinderea domeniilor feudale în detrimentul gospodăriilor ţărăneşti, de creşterea producţiei senioriale pentru piaţă şi de recurgerea la forme de muncă salariată.". Sz.S. Pach, *Annales E.S.C.*, XXI, p. 1229.

35. Vezi Válka, *Deuxième Conférence Internationale*, II, pp. 212-213.

36. Josef Petrán, *Deuxième Conférence Internationale d'Histoire Economique*, II, p. 222.

37. Malowist, *Economic History Review*, XII, p. 180.

38. *Ibid.*, p. 188. Sublinierea noastră.

39. Vezi, de exemplu, Malowist: „Marea importanţă a manufacturilor străine nu a împiedicat dezvoltarea industriei ruseşti la fel ca în ţările baltice, din cauza suprafeţei imense a ţării, deşi, la început, industria rusească a fost puţin dezvoltată." *Economic History Review*, XII. p. 189.

40. Reynolds, *Europe Emerges*, pp. 450-453.

41. Malowist, *Past & Present*, nr. 13, pp. 35-36.

42. Malowist, *Economic History Review*, XII, p. 189.

43. Joseph A. Schumpeter surprinde foarte clar contradicţiile interne ale monarhiei absolute: „Regele, curtea, armata, Biserica şi birocraţia trăiau într-o măsură din ce în ce mai mare de pe urma veniturilor create de procesul capitalist, chiar şi sursele de venit pur feudale fiind mărite ca o consecinţă a dezvoltării capitaliste contemporane. De asemenea, politica internă şi externă şi schimbările instituţionale erau tot mai mult conturate astfel încît să fie în concordanţă şi să propulseze această dezvoltare. *În acest context*, elementele feudale din structura aşa-numitei monarhii absolute pot fi incluse numai sub denumirea de atavism, care este de fapt diagnosticul pus la prima vedere.

Cu toate acestea, la o privire mai atentă, realizăm că acele elemente au însemnat mai mult decît atît. Cadrul de oţel al acelei structuri încă mai consta din materialul uman al societăţii feudale care se comporta conform modelului precapitalist. El acoperea funcţiile statului, conducea armata, promova politici - funcţiona ca o *classe dirigente* şi, deşi ţinea seama de interesele burgheziei, avea totuşi grijă să se distanţeze de ea. Piesa centrală, regele, era rege prin graţia Domnului, iar rădăcinile poziţiei lui erau feudale... oricît de mult beneficia de

posibilitățile economice oferite de capitalism. Toate acestea însemnau mai mult decît atavism. Era o simbioză activă a două straturi sociale, dintre care unul îl susținea fără îndoială pe celălalt din punct de vedere economic, iar acesta era la rîndul lui susținut politic de către cel dintîi.". *Capitalism, Socialism and Democracy*, Allen & Unwin, Londra, 1943, p. 136.

44. „Ceea ce lipsea [Poloniei] în secolul al XVI-lea nu era spiritul viu, de care dădea dovadă cu prisosință, ci o economie monetară puternică și activă. Dacă statul polonez era atît de profund fragil, iar regele exista «mai mult ca forță represivă decît pentru a exercita puterea», explicația poate fi găsită în ordinea socială și politică a «Republicii» și în imposibilitatea de a acumula resurse importante de argint și deci de a avea o armată modernă." Braudel, *La Mediterranée*, I, p. 184.

45. „Aspirațiile reformatoare [sic!] ale Curții au influențat stăpînii feudali să slăbească și mai mult administrația. Îngrădirea treptată a prerogativelor regale era îmbinată cu creșterea privilegiilor marilor nobili, în special a magnaților de la hotarele estice, care aveau la dispoziție propriile lor forțe armate, o mare avere și numeroși clienți printre micii nobili locali dependenți. Astfel, magnatul individual poseda tot ceea ce monarhului îi era refuzat - resurse financiare abundente, o armată puternică și suportul unui partid politic... Deja la începutul secolului al XVII-lea, familiile magnaților individuali erau angajate în războaie particulare una împotriva celeilalte, devastînd țara și devorîndu-i resursele.". Janusz Tazbir, *History of Poland*, p. 209.

46. Vezi *ibid.*, p. 224.

47. *Ibid.*, p. 225.

48. „În epoca modernă, în contrast puternic cu domeniile ecleziastice, în special monastice, proprietatea regală continua să se micșoreze. Regulamentul regelui Alexandru (1504) limitase dreptul regal de a da, vinde sau ipoteca domeniile regale, dar lipsa cronică de bani l-a forțat pe succesorul lui, Sigismund I (1506-1548) să continue politica fratelui său, deși la o scară ceva mai mică. Domeniile regale reprezentau garanția principală a orașelor. În vestul Europei, unde banii erau împrumutați mai ales de către comercianți și bancheri, creditorii nobili obișnuiau să perceapă impozite sau taxe ca o garanție pentru veniturile regale. Totuși, în Polonia creditorii nobili, ca și unii bancheri-comercianți bogați foloseau la maximum ocazia de a obține domeniile regale." Antoni Maczak, „The Social Distribution of Landed Property in Poland from the Sixteenth to the Eighteenth Centuries", *Third International Conference of Economic History*, Mouton, Paris, 1968, I, pp. 456-457.

49. „*Gutsherrschaft* implica eliminarea treptată a vechilor arende seniorale și crearea de numeroase mici gospodării..." Helleiner, *Cambridge Economic History of Europe*, IV, p. 26.

50. Lütge, *New Cambridge Modern History*, II, p. 36. Un limbaj similar este folosit de J. Siemenski în legătură cu Polonia: „Pe scurt, [în secolul al XVI-lea] marile proprietăți funciare au devenit mici state

conduse de stăpînii şi proprietarii de pămînturi care decideau asupra taxelor impuse ţărănimii (în forma serviciilor şi a utilizării monopolurilor) şi asupra măsurii în care ţăranii se auto-guvernau..." „Constitutional Conditions in the Fifteenth and Sixteenth Centuries", *Cambridge History of Poland*, I: W.F. Reddaway *et al.*, ed., *From the Origins to Sobieski (to 1696)*, Cambridge Univ. Press, Londra şi New York, 1950, p. 427.

51. Nici măcar confiscarea pămînturilor bisericii nu este de folos, în afară de cazul în care baza economică a zonei este suficient de puternică pentru a oferi un sistem de impunere adecvat: „La fel ca şi în Anglia, dizolvarea mînăstirilor [în estul Elbei] nu a anulat dependenţa conducătorilor de voturile de credit garantate de stări. Nevoia tot mai mare de bani a principilor şi rapida creştere a preţurilor i-a forţat pe aceştia să vîndă sau să ipotecheze nobililor multe dintre domeniile monastice... Astfel, contrar opiniei multora, puterea principilor nu a fost întărită de Reformă, ci a continuat să scadă." F.L. Carsten, *Origin of Prussia*, Oxford Univ. Press (Clarendon), Londra şi New York, 1954, p. 166.

52. „Plătirea datoriilor sub formă de pămînturi, în special domenii, era evident foarte profitabilă pentru creditor în perioada Revoluţiei preţurilor. Sistemul preponderent de creare a creditelor prin ipotecarea domeniilor regale şi prin preluarea, de către creditor, a administrării lor ca o garanţie a asigurat contractarea şi replătirea împrumuturilor pe baza unei combinaţii între economia monetară şi cea naturală. Din punctul de vedere al proprietarului de pămînt nevoia de credit «public» a deschis posibilitatea reproducerii capitalului extrem de rapid, prin intermediul investiţiilor speculative în pămînt. Banii gheaţă primiţi de cel care împrumuta de la cineva erau, de obicei, în valoare mult mai mică decît valoarea capitalului real al bunurilor ipotecate. Limita tindea să se lărgească dată fiind creşterea continuă a preţurilor pămîntului şi-a produselor agricole. Deci, creditorul era indemnizat cu o rentă economică exorbitantă şi flexibilă care, atîta timp cît se afla în garanţie, putea fi mărită printr-o utilizare mai eficientă sau printr-o exploatare nemiloasă. Numai persistenţa unei proaste organizări fiscale şi caracterul restrîns al pieţei capitalului, care, datorită declinului economic al oraşelor şi cetăţenilor lui, devenise din ce în ce mai mult supusă influenţei marilor proprietari de pămînturi şi a înalţilor funcţionari de stat, i-au forţat pe Hohenzollemi să recurgă tot mai des la această metodă." Rosenberg, *American Historical Review*, partea 1, XLIX, p. 22.

Acelaşi declin al puterii princiare în favoarea nobilimii proprietare de pămînturi poate fi găsit în regatul spaniol al Neapolelui, oferind astfel o dovadă în plus pentru existenţa unei legături strînse între rolul economic emergent şi structura politică. Aici, proprietarii de pămînturi s-au axat pe producţia de cereale, în special la începutul secolului al XVII-lea. Ei şi-au menţinut şi întărit prerogativele parlamentare, au redus efectiv sfera puterii viceregelui spaniol, au păstrat controlul asupra birocraţiei prin plasarea oamenilor lor în posturile înalte,

menţinînd venalitatea numai pentru posturile minore, şi au continuat să deţină supremaţia absolută în organizarea militară a statului. Vezi Villari, *La rivolta antispagnola*, pp. 3-5, 14, 17, 24-25, 28.

53. Taylor, *Course of German History*, p. 23.

54. Vezi Frank C. Spooner, *New Cambridge Modern History*, IV, p. 97.

55. Malowist, *Annales E.S.C.*, XVIII, p. 926.

56. Malowist, *Economic History Review*, XII, p. 189.

57. „Se pare deci că situaţia ţărilor nordice trebuie considerată ca fiind una specială: aici, o iarnă prea aspră este extrem de dăunătoare cultivării cerealelor, iar o serie de ierni grele pot avea consecinţe serioase, în timp ce în Franţa ar fi practic inofensive, sau chiar benefice." Le Roy Ladurie, *Histoire du climat*, p. 281.

58. Kliucevski, *A History of Russia*, II, pp. 233, 241.

59. Marc Szeftel, „Aspects of Feudalism in Russian History", în Rushton Coulbourn, ed., „*Feudalism in History*, Princeton Univ. Press, Princeton, New Jersey, 1956, p. 176.

60. Alexander Gerschenkron, „Review article: Lord and Peasant in Russia from the Ninth to the Nineteenth Century", *Journal of Economic History* XXIV, 1, mar. 1964, p. 56.

61. „Acestea erau noile fenomene care au jucat un rol important în absorbirea ruşilor de către Moscova începînd cu mijlocul secolului al XV-lea. La început comunităţile locale au început să se orienteze spre Moscova, fie cu voia lor, fie la cererea conducerii lor; în consecinţă, unificarea ţării de către statul moscovit a avut un caracter diferit şi un ritm mai rapid al progresului. Aceasta înseamnă că a încetat să fie o problemă de luare în stăpînire sau de negociere privată şi a devenit o mişcare *naţională* şi *religioasă*." Kliucevski, *A History of Russia*, II, p. 8.

62. Vezi *ibid.*, II, p. 44.

63. „Transformarea a adus după sine mai mult decît doar o restrîngere a domeniului alodial ereditar *(votcina)* şi apariţia deţinerii temporare de pămînt *(pomestia)*, care era acordată în schimbul prestării de servicii către stat de către cel în cauză. În decursul procesului, zone considerabile din aşa numitele pămînturi «negre» [adică libere] ale ţăranilor au fost redistribuite de către stat supuşilor lui. Acest proces eminamente politic este de neînţeles în afara cadrului statului în expansiune şi a nevoilor lui tot mai mari." Alexander Gerschenkron, „An Economic History of Russia", *Journal of Economic History*, XII, 2, primăvară 1952, p. 131. Despre originile fiscale ale sistemului, cf. Ardant, *Impôt*, II, pp. 1089-1097.

64. „Achiziţiile de pămînturi de către mînăstiri au atins apogeul în timpul crizelor economice şi politice din ultima parte a secolului al XVI-lea. Mulţi *votcinniki*, pentru a evita pierderea pămîntului lor prin dezastru economic sau confiscare regală, au dat proprietatea lor mînăstirilor în schimbul arendelor pe viaţă asupra unei părţi sau întregului pămînt donat sau a unui alt pămînt deţinut de mînăstire. Astfel, proprietarul de odinioară putea să trăiască în pace sub protecţia

mînăstirii, să se bucure de venitul proprietăţii lui şi să scape de pericolul ce ameninţa clasa *votcinnik*-ilor în timpul domniei lui Ivan cel Groaznic." Blum, *Lord and Peasant*, pp. 191-192.

65. Vezi *ibid.*, pp. 247-268. Hilton şi Smith datează începutul ei din 1460 (vezi *Enserfment*, pp. 18-19, 42-46, 73-75), dar sînt de acord că a devenit definitivă în 1649 (vezi pp. 25, 141-152).

66. „Legătura între problema *votcinilor* monasteriale şi averile ţăranilor era duală. Pe de o parte, faptul că *votcinile* erau formate din masa pămînturilor care constituiau rezerve fiscale, regale şi de servicii şi că toate încercările de a opri scurgerea acestor pămînturi către mînăstiri şi de a le returna celor care manipulau finanţele şi serviciile s-au dovedit inutile a forţat guvernul să compenseze prin munca ţăranilor (prin impozite mărite) ceea ce pierduse datorită proprietăţii monastice; în vreme ce, pe de altă parte, faptul că pămînturile arendate ale mînăstirilor constituiau o permanentă ameninţare pentru posibilităţile de a produce venituri ale domeniilor fiscale şi de servici (datorită condiţiilor convenabile de arendă oferite ţăranilor ispitiţi de mînăstiri să se mute) a obligat guvernul să încerce să diminueze răul prin impunerea de restricţii asupra dreptului ţăranilor de a migra." Kliucevski, *A History of Russia*, II, 197. Pentru situaţia generală a ţăranilor, cf. Blum, *Lord and Peasant*, pp. 219-246.

67. Vezi *ibid.*, pp. 142-143. Termenul de *kormlenie* este tradus prin „existenţă" de către R.E.F. Smith, *The Enserfment of the Russian Peasantry*, Cambridge Univ. Press, Londra şi New York, 1968, p. 156.

68. În timpul domniei lui Ivan cel Groaznic, Rusia a văzut, pentru prima oară, instituirea unui sistem de impunere directă de către stat. Vezi A. Miller, „Considérations sur les institutions financières de l'état moscovite au XVIe et XVIIe siècles", *Revue internationale de sociologie*, XL, 7-8, iulie-aug. 1932, pp. 374-378. Miller arată clar cum acest fapt a fost legat de abolirea *kormleniei:* „Deoarece populaţia nu mai trebuia să facă plăţi către *kormlensciki*, ele au fost înlocuite cu o serie de taxe care din acel moment au fost impuse spre beneficiul guvernării centrale", p. 378.

69. Vezi Vernadsky, *Tsardom*, I, pp. 84-85.

70. Vezi *ibid.*, pp. 85-86.

71. „Devenise necesar să se introducă standardizarea şi birocratizarea în relaţia de servitute pentru a asigura funcţionarea ei corespunzătoare... Acţiunea de uniformizare a fost în mod special evidentă în standardizarea dimensiunii proprietăţilor predate către *pomesciki*." Blum, *Lord and Peasant*, p. 179.

72. Vezi Vernadsky, *Tsardom* I, pp. 87-174.

73. „Ţarul Ivan al IV-lea a fost considerat, de către străini, unul dintre cei mai bogaţi stăpîni feudali din Europa... Monopolurile profitabile ale comerţului regal aplicate comerţului exterior se bazau exclusiv pe economia seniorială a ţarului însuşi şi a anturajului său." Peter I. Liaşcenko, *History of the National Economy of Russia to the 1917 Revolution*, Macmillan, New York, 1949, pp. 213-214.

Acest fapt poate explica de ce Ivan al IV-lea părea la început a fi în favoarea dezvoltării legăturilor comerciale cu Anglia. Într-adevăr, Inna Lubimenko afirmă că el dorea acest lucru mai mult decît Elisabeta şi rezerva Angliei a fost cea care a determinat reacţia puternică a lui Ivan. Vezi *Les relations commerciales et politiques de l'Angleterre avec la Russie avant Pierre le Grand*, Lib. Ancienne Honoré Champion, Paris, 1933, pp. 40-53.

74. „Este, deci, clar faptul că astfel comerţul maritim nu numai că a favorizat acumularea de capital în Rusia, ci a şi întărit acele forţe al căror interes zăcea în unitatea ţării şi în puterea statului... [Un număr din ce în ce mai mare de negustori bogaţi erau] interesaţi atît de comerţul liber în interiorul ţării, cît şi de expansiunea politică şi comercială în afara graniţelor ţării, deoarece o astfel de expansiune urma să le dea posibilitatea de a intra în contact cu Vestul via Lituania şi Baltica, şi să le deschidă drumul spre bogăţiile Siberiei, şi, poate, ale Orientului Mijlociu şi Îndepărtat." Malowist, *Past and Peasant*, nr. 13, pp. 38-39.

75. Blum, *Lord and Peasant*, pp. 146-147. Blum vorbeşte de asemenea despre „o scădere dezastruoasă a producţiei anilor 1570 şi 1580". Jerome Blum, „Prices in Russia in the Sixteenth Century", *Journal of Economic History*, XVI, 2, iunie 1956, p. 196. „Tranziţia de la vechea formă de economie feudală, largă, autocontrolată, la noua formă de *pomestie*, bazată pe activitatea iobagilor care îşi avea rădăcinile în dorinţa de a exploata munca la maximum, nu putea să evite producerea unui declin general destul de prelungit în întreaga economie naţională a statului moscovit în secolul al XVI-lea...

Prin scutirile lor de impozite, *votcinii* ofereau atît de multe avantaje pentru legarea ţăranilor de pămînturile lor, încît au putut să acumuleze uşor o mare forţă de muncă şi să realizeze iobagizarea treptată a ţăranilor... Economia *pomestie* medie nu putea funcţiona pe baza muncii *kolop*-ilor („iobagi" - vezi Smith, p. 162), care era relativ puţină, fără a aminti de proasta ei calitate, în special în condiţiile unei economii monetare. Dar nici nu îşi putea baza producţia în totalitate pe munca ţăranilor dependenţi economic, deoarece forţa economică a economiei *pomestie* era adesea destul de redusă. Organizarea necesară a muncii în cadrul *pomestiei* putea fi realizată numai prin constrîngere extraeconomică, «legînd» forţa de muncă de *pomestie* prin înrobirea lucrătorilor nu numai prin îndatorare, împrumuturi, durată, şi aşa mai departe, ci şi prin recunoaşterea «dreptului» *pomescik*-ului asupra muncii obligatorii a ţăranului...

Ruinarea ţărănimii şi creşterea presiunii economice din partea *pomescik*-ului au forţat ţăranii să îşi reducă pămîntul arabil [care atinsese «mai mult de 95% pe la mijlocul secolului al XVI-lea» şi prin 1580 scăzuse «în provinciile centrale... la 31,6%, iar în ţinutul Novgorod la numai 6,9%»] şi să caute salvarea în fuga de pe pămînturile înrobite către cele «libere». În consecinţă, în timpul secolului al XVI-lea a devenit evident declinul nu numai al *pomestiei*

înseşi, ci şi al economiei ţărăneşti legată de ea.". *National Economy of Russia*, pp. 191-193.

76. Vezi Blum, *Lord and Peasant*, 158-159.

77. Mankov, *Le mouvement des prix*, p. 126. Textul francez menţionează 1570-1580, dar o citire contextuală pare a indica faptul că este vorba de o greşeală de tipografie, pe care deci am corectat-o.

78. „Situaţia s-a schimbat brusc, în decursul decadei următoare [1580-1590], în legătură cu criza economică despre care se ştie prea bine că a avut loc în acea perioadă. Literatura istorică sovietică atribuie un rol primordial acestei crize. Cauzele ei, natura şi întinderea ei geografică au fost amplu discutate. Hipertensiunea tuturor forţelor economiei naţionale în timpul anevoiosului Război livonian, rezultatul lui nefavorabil, ruinarea şi abandonarea unor regiuni întregi unde economia agricolă tocmai fusese foarte dezvoltată, crearea în acest moment a «*opricinei*» care a dezmembrat posesiunile boierilor şi principilor, a determinat repartizarea pămîntului şi «alungarea oamenilor mărunţi». ...Decăderea agriculturii şi ruinarea ţăranilor care trăiau pe teritoriile rezervate au condus în special la reducerea pieţei cerealelor. Cererea a crescut în mod acut din nevoia de cereale, iar preţurile s-au mărit." Mankov, *ibid.*, p. 36.

Întîmplător, Mankov este sigur că Rusia este inclusă mai mult sau mai puţin în revoluţia europeană a preţurilor. Jerome Blum este mai precaut: „S-ar putea să fi avut loc [o creştere analoagă a preţurilor în Rusia] dar datele [lui Mankov] nu o dovedesc..." *Journal of Economic History*, XVI, p. 185.

79. Vezi Vernadsky, *Tsardom*, I, pp. 94-95.

80. *Ibid.*, p. 166. El adaugă: „Astfel s-a încheiat Războiul livonian care a durat mai mult de un sfert de secol, a necesitat multe privaţiuni şi sacrificii din partea poporului rus, şi care, împreună cu efectele *opricinei*, a împins Rusia într-o adîncă criză socio-economică."

81. Porchnev, *International Congres of Historical Sciences*, 1960, IV, p. 140.

82. *Ibid.*, p. 142.

83. Vernadsky, *Tsardom*, I, p. 291.

84. Kliucevski, *A History of Russia*, III, p. 128. Sublinierea noastră.

85. „Magnaţii secolului al XVII-lea erau în mod predominant oameni noi. Numai nouă dintre cei douăzeci şi trei cei mai bogaţi oameni din serviciul ţarului, la mijlocul secolului, erau descendenţi ai vechilor familii princiare. Restul era format din rude neregale ale ţarului (a cărui familie era de origine boierească din Moscova) şi alţi membri ai clasei slujitorilor, fără titluri, inclusiv oameni care făceau parte din mica nobilime." Blum, *Lord and Peasant*, p. 212. Vezi Malowist, *Economic History Review*, XII, p. 189, Lublinskaya, *French Absolutism*, p. 60.

86. „Dar mica nobilime de ţară *(gentry)* ca clasă s-a bucurat de victoria absolutismului. Instrumente loiale ţarului în lupta împotriva marii nobilimi, conducători în procesul de renaştere naţională în «Perioada Tulburărilor» [primii ani ai secolului al XVII-lea] şi

alegătorii Ţarului Mihail [1613], ei au fost răsplătiţi, devenind clasa conducătoare în locul *cnezatelor* [prinţilor] şi boierilor. Acei membri ai vechii aristocraţii care reuşiseră să-şi menţină o parte a puterii lor, luptau în van împotriva cuceririi de către *gentry* a celor mai înalte posturi din stat. Ei încercau să împiedice aceasta insistînd asupra sistemului *mestnicestvo*, definitiv învechit, dar pretenţiile genealogice nu se mai puteau opune voinţei ţarului. Numirile şi promovările erau făcute din ordinul tronului şi se bazau pe merit şi probabil mai adesea pe favoritism, dar nu pe descendenţă. În sfîrşit, în 1682, îndelungatul şi învechitul sistem *mestnicestvo* a fost abolit." Blum, *Lord and Peasant*, p. 151.

87. „În secolul al XVII-lea dispăruse aproape orice diferenţă între *boiar* şi *pomescik*, pămîntul ambilor devenise transmisibil prin moştenire şi nu era neapărat legat de un serviciu prestat." C.M. Foust, „Russian Expansion to the East Through the Eighteenth Century", *Journal of Economic History*, XXI, 4, dec. 1961, p. 470. „[În 1731] un alt ucaz imperial impunea ca, începînd cu acel moment, *pomestie* să fie cunoscută ca *votcina*." Blum, *Lord and Peasant*, p. 185.

88. Vezi Vernadsky, *Tsardom*, I, pp. 394-411.

89. Vezi Vernadsky, *Speculum*, xiv, PP. 321-322.

90. Blum, *Lord and Peasant*, p. 151. Observaţi cum Blum alunecă în folosirea termenului de „gentry" ca sinonim cu „mica nobilime". Vezi Tazbir, despre relaţia dintre mica nobilime poloneză şi monarhie. „Aceasta a dat naştere în 1537 la «Războiul găinilor» cînd manifestarea deschisă a opoziţiei nobililor adunaţi lîngă Lvov în pregătirea unei expediţii armate, i-a forţat pe Rege, Regina Bona şi pe marii stăpîni feudali din jurul lor să accepte un compromis. La baza succesului micilor nobili de ţară se afla consolidarea poziţiei lor economice. Acesta a fost rezultatul dezvoltării domeniilor lucrate de iobagi, a căror dimensiune creştea în detrimentul ţăranilor care erau mutaţi de pe pămînturile lor, dîndu-li-se fie loturi mai mici de pămînt, fie mai puţin productive." *History of Poland*, p. 176.

91. Tazbir, de exemplu, afirmă despre Polonia: „Prosperitatea economică a oraşelor nu putea fi zădărnicită de legile Seimului care scuteau de impozite toate bunurile cumpărate de mica nobilime şi cele manufacturate pe domeniile lor. Aceleaşi legi în alte ţări nu au avut un efect negativ asupra situaţiei orăşenilor. Au existat şi în Polonia în acea perioadă numeroase companii mixte între orăşenii burghezi şi mica nobilime care au dat rezultate bune. Legea din 1565, care interzicea orăşenilor să facă negoţ cu cereale şi comercianţilor polonezi să vîndă mărfuri poloneze în afara graniţelor ţării şi să importe mărfuri străine, a plasat marile oraşe într-o poziţie destul de avantajoasă, ele devenind astfel singurii intermediari în acest comerţ. Negustorilor străini li se permitea doar să-şi expună mărfurile aici. Mai mult decît atît, legea din 1565 nu a fost niciodată aplicată. Nici interzicerea cumpărării pămînturilor de către orăşeni, care a fost legiferată de cîteva ori de către Seim, nu a putut împiedica dezvoltarea oraşelor. Dimpotrivă, ea a

favorizat investirea capitalului obţinut din comerţ în întreprinderi manufacturiere." *History of Poland*, pp. 177-178.

Dar el notează de asemenea: „La începutul secolului al XVI-lea, oraşele poloneze au început să simtă efectele dezvoltării constante ale economiei agricole senioriale bazate pe munca iobagilor... Un alt tip de oraşe erau cele fondate la începutul secolului al XVI-lea pe latifundiile marilor proprietari... Aceste forme de organizare teritorială, fiind proprietatea stăpînilor locali, erau supuse unei exploatări tot mai accentuate. Supremaţia nobilimii s-a făcut simţită şi în alte centre urbane... Efectele negative asupra oraşelor şi meşteşugurilor poloneze ale supremaţiei politice a micii nobilimi şi ale extinderii economiei agricole bazate pe munca iobagilor urmau să devină evidente mai tîrziu, dar primele semne ale unei crize economice apăruseră deja în prima jumătate a secolului al XVII-lea" (p. 226-227).

92. „Declinul oraşelor a fost mult accelerat de politicile antiurbane promovate de nobilimea est-germană, livoniană, poloneză şi boemiană... Unul dintre scopurile ei principale era distrugerea monopolurilor urbane asupra comerţului interior şi exterior. De asemenea, ea era hotărîtă să pună capăt practicii oraşelor de a primi ţărani fugiţi..." Jerome Blum, *American Historical Review*, LXII, p. 834.

93. „Reforma a avut şi o altă consecinţă [în estul Elbei]: în afara Prusiei conducătorii au devenit proprietari de mari domenii, astfel încît începînd din acel moment interesele lor au coincis cu cele ale nobilimii şi s-au opus celor ale oraşelor în probleme de comerţ." Carsten, *The Origins of Prussia*, p. 166.

94. „Mai presus de orice, declinul prelungit şi subjugarea oraşelor estice au fost factorii care au eliminat orice rezistenţă din calea avîntului nobilimii...

Subjugarea şi declinul oraşelor au schimbat fundamental echilibrul medieval al societătii şi au înlesnit conducerea unei clase de către cealaltă. În Prusia, acelaşi rezultat a fost obţinut prin cedarea tuturor oraşelor importante Poloniei, în 1466 [exceptînd Königsberg-ul]." *Ibid.*, pp. 116, 147.

95. Kliucevski, *A History of Russia*, II, p. 145.

96. Blum, *Lord and Peasant*, p. 23.

97. Malowist, *Economic History Review*, XII, p. 186. Vezi Carsten: „Pînă în secolul al XVI-lea exportul de porumb al Brandenburgului era făcut de oraşe şi cetăţenii lor care au beneficiat în mod considerabil de pe urma acestui comerţ. Atunci cînd nobilimea a devenit mai interesată în producţia de porumb pentru piaţă, ea a început să invadeze sfera acţiunii urbane." (p. 170).

Vezi Ferdo Gestrin: „Burghezia slovenă a evoluat într-un sens opus celui anticipat, dat fiind procesul general. Ea a rămas legată, mai mult decît de producţia neagricolă, de comerţ, în special de comerţul de tranzit, dar a fost învinsă în acest domeniu de dubla concurenţă, a ţaranilor şi a stăpînilor feudali. De aceea, de-a lungul secolului [al XVI-lea]... ea a continuat să decadă lent în ciuda unor îmbunătăţiri

trecătoare a situației sale." „Economie et société en Slovenie au XVIe siècle", *Annales E.S.C.*, XVII, p. 687.

Vezi Hoszowski: „[Mica nobilime poloneză] nu urmărea doar să obțină un venit din producția pămîntului său ci şi din comerțul cu aceste produse. Din acest motiv, ea a reuşit, printr-o legislație corespunzătoare a Seim-ului, să asigure libertatea de tranzit pe Vistula şi afluenții ei, apoi scutirea de impozite vamale asupra produselor agricole şi forestiere exportate în străinătate de pe domeniile lor, ca şi asupra tuturor produselor importate pentru a fi folosite pe domeniile şi fermele sale. În practică, clasa feudală a extins acest privilegiu şi fără a plăti taxe vamale ea exporta cereale, vite şi alte produse agricole cumpărate de la țărani în sate sau în piețe. Ea aducea şi unele mărfuri străine în zona situată de-a lungul Vistulei fără să plătească taxe vamale şi apoi le vindea oamenilor care trăiau pe domeniile sale. În acest fel, mica nobilime deținea controlul comerțului cu bunuri agricole, cherestea şi produse forestiere, excluzînd orăşenii din acest comerț şi tăind orice posibilitate negustorilor de la oraşe de a obține un profit asupra bunurilor importate.". *Poland at the XIth International Congress*, p. 127.

98. „Politica economică a nobilimii țărilor baltice a contribuit, de asemenea, într-o mare măsură, la declinul oraşelor. Această politică consta din intensificarea exportului de alimente şi produse de primă necesitate şi din favorizarea importului de produse manufacturate, prin susținerea puternică a comerțului exterior în teritoriile ei. O astfel de acțiune era menită să asigure abundența produselor străine şi menținerea prețurilor la un nivel scăzut.". Malowist, *Economic History Review*, XII, p. 188. Malowist numeşte această politică „antimercantilism".

„O caracteristică esențială a comerțului de export a fost faptul că era dominat, în toată țara, de către mica nobilime... în timp ce importurile se aflau în mîinile negustorilor străini.". Hoszovski, *Poland at the XIth International Congress*, p. 129.

„Mai de temut decît concurența în zonele rurale a fost pentru burghezia comercială şi prosperitatea urbană apariția capitalului străin [din Italia şi sudul Germaniei]." Gestrin, *Annales E.S.C.*, XVII, p. 680.

99. „Cetățenii din Gdansk erau conştienți de avantajele economice care decurgeau din unirea politică cu Polonia, şi deci, în ciuda originii lor germane şi a folosirii limbii germane, printre majoritatea nobililor, negustorilor şi comercianților exista o puternică înclinație spre Polonia... [Populația din Gdansk] era dornică să susțină unirea cu Polonia, care era sursa prosperității sale." Hoszovski, *Poland at the XI-th International Congress, p. 141.*

100. „Spre deosebire de Europa vestică unde negoțul era în mod predominant ocupația clasei de mijloc, în Rusia persoane de la toate nivelurile societății se angajau în comerț... Țarul însuşi, ca şi strămoşii lui, prinții din Kiev, era cel mai important om de afaceri din întreg imperiul... Țarii nu se limitau însă la a comercializa produsele domeniilor lor. Ei dețineau monopolul asupra multor articole... Uneori,

ţarul, prin agenţii şi funcţionarii lui comerciali, mărea întreaga producţie a unei mărfi, îi creştea preţul şi apoi obliga negustorii să cumpere." Blum, *Lord and Peasant*, p. 129.

101. „În afară de faptul că făceau comerţ pe cont propriu [gostii] erau agenţii comerciali ai ţarului, fiind aleşi pentru această funcţie din rîndul celor mai abili negustori ai ţinutului. În sarcina lor cădea şi strîngerea anumitor taxe şi li se cerea să predea o sumă fixată de guvern. În schimbul acestor îndatoriri li se acorda un statut special asemănător cu cel al nobilimii. Printre negustori, Stroganovii erau cei mai vestiţi. De origine ţărănească, ei au început să se afirme în a doua jumătate a secolului al XIV-lea, în comerţul cu sare. Pe măsură ce a trecut timpul, ei şi-au extins activitatea şi asupra altor acţiuni industriale şi comerciale. Ei au devenit mari proprietari de pămînturi în nordul colonial şi au jucat rolul conducător în exploatarea comercială a bogăţiilor Siberiei.". *Ibid.*, pp. 130-131.

102. Foust, *Journal of Economic History*, XXI, p. 475.

103. „Aceste relaţii comerciale active ale Ţărilor de Jos, ca şi ale altor state vestice, cu ţările baltice ne fac să remarcăm, în trecere, faptul că dacă bogăţia nobililor polonezi era strîns legată de exportul de grîu spre Olanda, dimpotrivă, importul liber al mărfurilor vestice, care erau de mai bună calitate şi se vindeau la preţuri mai mici (în special ţesături olandeze şi englezeşti), a contribuit la ruinarea industriei naţionale. În acelaşi sens, tendinţele monopoliste din ce în ce mai mari ale flotei olandeze au condus treptat la ruinarea flotelor oraşelor baltice, inclusiv cea din Gdansk, cel mai important port al Poloniei...

Bucurîndu-se de mari profituri datorită poziţiei lor economice privilegiate în Baltica, Ţările de Jos, Anglia şi mai devreme Franţa erau din ce în ce mai interesate de ceea ce se întîmpla în această parte a Europei. Mai înainte de toate, aceste state voiau să-şi apere comerţul de inconvenienţele războiului. De aceea, se pot observa noi eforturi în medierea conflictelor [în 1617, 1629, 1635]..." Czalpinski, *XIe Congrès International des Sciences Historiques, Rapports*, IV, p. 37.

104. „Începînd cu a doua jumătate a secolului al XVI-lea, au început să se încheie contracte colective între casele comerciale germane din Nürnberg şi alte oraşe, pe de o parte, şi *corporaţiile* cehoslovace de dantelă, pe de altă parte, care implicau angajamentul acestora de a livra anumite cantităţi de dantelă avînd un anume nivel de calitate, la preţuri fixate în contract.

După Războiul de 30 de ani se pare că forma de livrare colectivă prin corporaţii către casele comerciale nu mai putea asigura, în noile condiţii ale vremii, o cantitate suficientă de mărfuri pentru comerţul exterior. Trebuiau deci să apară noi forme de producţie şi comerţ. Acestea aveau să fie sistemul numit muncă la domiciliu *(Verlagssystem)*, ale cărui începuturi datează deja din secolul al XVI-lea, dar a cărui deplină dezvoltare a avut loc abia în a doua jumătate a secolului al XVII-lea şi în secolul al XVIII-lea." A. Klíma şi J. Macurek, „La question de la transition du féodalisme au capitalisme en Europe centrale (16e-18e siècles)", *International Congress of*

Historical Sciences, Stockholm, 1960, *Rapports* IV: *Histoire moderne* Almqvist & Wiksell, Göteborg, 1960, p. 87.

105. „O caracteristică deosebită a marcat marile domenii cehe în secolul al XVI-lea şi începutul secolului al XVII-lea. Şi aici se poate observa dezvoltarea producţiei de cereale şi ale produselor agricole primare, dar, în acelaşi timp, a continuat prelucrarea produselor agricole, de exemplu bere din cereale, şi alte activităţi ale producţiei industriale de început. În special producţia de bere a fost aceea care a caracterizat marile domenii cehe, spre deosebire de marile domenii învecinate, din Germania, Polonia şi nordul Ungariei (adică Slovacia)... O altă trăsătură distinctivă a producţiei agricole ceheşti comparată cu cea a ţărilor vecine, în special în secolul al XVI-lea, a fost dezvoltarea pescuitului în lacuri... Mai mult decît atît, în teritoriul ceh, marele stăpîn feudal a încercat să pătrundă şi în producţia industrială. În secolele al XVI-lea şi al XVII-lea el era implicat în special în căutarea mineralelor metalifere, în minerit şi în producţia de fier.". *Ibid.*, pp. 99-100.

106. „Condiţiile pentru acumularea de capital în mîinile unei clase de negustori autohtoni erau deci mult mai favorabile în Rusia decît în Polonia, un avantaj care era cu atît mai mare cu cît nobilimea rusă, care trecea prin crize foarte serioase în secolul al XVI-lea, nu lua parte la comerţul la scară mare.

De asemenea, se pare că acel capital acumulat pe plan local era folosit în scopuri productive într-o măsură mult mai mare decît în Polonia. Investirea lui a accelerat ritmul colonizării în regiunile înapoiate din punct de vedere economic ale Rusiei şi de-a lungul frontierei nordice şi sud-estice. În mod sigur, el a contribuit la creşterea cantităţii de produse esenţiale atît pentru nevoile interne ale ţării, cît şi pentru comerţul ei exterior. În plus, negustorii investeau serios în anumite industrii, cum ar fi cea extractivă de sare şi industria fierului în Urali, care se va dovedi de o importanţă considerabilă pentru echiparea armatelor ruseşti. Ca urmare, cantitatea de mărfuri esenţiale pentru populaţia ţării a crescut pe ansamblu: chiar şi un număr mare de ţărani au fost atraşi în reţeaua economiei de mărfuri". Malowist, *Past & Present*, nr. 13, p. 39.

107. „Deci, concluzia noastră este că, dintre ţesăturile de lînă, caragiul şi *svitka* erau cel mai frecvent întîlnite în secolul al XVI-lea. Această situaţie este confirmată de mărturia călătorului străin Barberini. El subliniază, nu fără aroganţă, că ruşii nu ştiu să confecţioneze stofe şi că ei le importă, spre avantajul nostru, din străinătate: «Şi totuşi, în zona rurală a Rusiei, ei fac ţesături simple spre a fi folosite de clasele de jos, în special de ţărani. Acestea sînt ţesături grosolane de in sau de bumbac; ele pot fi de calitate mai bună, medie şi proastă şi se vînd în pieţele satelor.»"

„O a doua categorie, mult mai puţin importantă, includea stofele de calitate, folosite de clasele cele mai înalte ale populaţiei, ca şi de curtea ţarului. Acestea erau în principal ţesături importate: flamande (din Bruges, Ypres, Brabant), şi mai tîrziu englezeşti. Dar în această categorie intrau şi ţesăturile confecţionate în Rusia. Novgorodul, în

special, era cunoscut pentru stofa sa de bună calitate." Mankov, *Le mouvement des prix*, p. 102.

108. Două articole în care se discută despre Imperiul Otoman în secolul al XVI-lea în relaţie cu Europa sînt Bemard Lewis, „Some Reflections of the Decline of the Ottoman Empire, „*Studia islamica*, XI, 1958, pp. 111-127, şi Ömer Lutfi Barkan, „«La Mediterranée» de Fernand Braudel vue d'Istamboul", *Annales E.S.C.*, IX, 2, aprilie-iunie 1954, 189-200.

Vezi comentariul lui Otto Brunner: „Prin legătura lui strînsă cu puterea politică, comerţul pe distanţă lungă şi comerţul cu articole de lux, Bizanţul era fără îndoială mai aproape de tipul rusesc [de economie] decît de [cel] vest-european.". „Europäisches und Russisches Bürgertum", *Vierteljahrschrift für Sozial-und Wirtschaftsgeschichte*, XL, 1, 1953, p. 15.

109. A.H. Lybyer, „The Ottoman Turks and the Routes of Oriental Trade", *English Historical Review*, CXX, oct. 1915, p. 588.

110. Godinho, *L'économie de l'empire portugais*, pp. 40-41. În primul rînd Europa părea a fi bine aprovizionată cu mirodenii *via* Levant (vezi p. 537), iar Godinho se îndoieşte că în acea perioadă portughezii aveau mai mult decît un interes trecător şi romantic pentru condimente: „Oare [Henric] sau alt portughez din acea vreme şi-a orientat într-adevăr activităţile spre aceste ţinuturi de basm [din Orient]? Se pare că nu; de ce ar fi fost comerţul portughez interesat pe atunci să încerce a devia rutele comerciale privind mirodeniile spre profitul lor?" (p. 548).

111. Vezi *ibid.*, pp. 43, 550-551.

112. *Ibid.*, p. 551.

113. *Ibid.*, p. 831. Vezi tabelul de la p. 830.

114. „Crearea [orificiilor pentru tunuri] a fost de mare importanţă. Ele au dat vaselor mai mari posibilitatea de a-şi îmbogăţi mult armamentul. Montarea tunurilor pe puntea principală a făcut posibilă nu numai creşterea numărului lor, ci şi folosirea unor tipuri mult mai mari fără a periclita stabilitatea vasului...

Cînd navele Europei atlantice (din Oceanul Atlantic) au apărut [în Oceanul Indian], aproape nimic nu le-a putut rezista. După cum scria Albuquerque cu mîndrie regelui său, în 1513, «la zvonul sosirii noastre toate vasele (autohtone) dispăreau şi pînă şi păsările încetau să zboare deasupra apei.» Aceasta nu era proză retorică. În cincisprezece ani de la apariţia lor în apele Oceanului Indian, portughezii distruseseră complet forţa navală a arabilor, iar regele se putea autointitula pe drept «Conducătorul cuceririi, navigării şi comerţului Etiopiei, Arabiei, Persiei şi Indiei»." Carlo M. Cipolla, *Guns and Sails*, pp. 82, 137.

Pentru o descriere amănunţită a navelor portugheze în această perioadă, vezi François Mauro, „Types de navires et constructions navales dans l'Atlantique portugais aux XVIe et XVIIe siècles", *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, VI, iulie-aug. 1959, pp. 185-193.

115. Citat aprobator de C.R. Boxer, care oferă motivul pentru care pune la îndoială suficienţa explicaţiei tehnologice: „Monopolul nu era

totuşi atît de atotcuprinzător cum pare. Lăsînd la o parte faptul că portughezii nu au avut niciodată suficiente vase de război pentru a-l impune oricînd şi oriunde, funcţionarii coloniali corupţi puteau fi uşor mituiţi, iar navele autohtone erau adesea încărcate de către (sau în numele) comercianţilor portughezi.". „The Portuguese in the East, 1500-1800", în H.V. Livermore, ed., *Portugal and Brazil, an Introduction*, Oxford Univ. Press (Clarendon), 1953, Londra şi New York, p. 193.

116. Godinho, *L'économie de l'empire portugais*, p. 18.

117. *Ibid.*, p. 19.

118. Vezi *ibid.*, p. 574.

119. Vezi *ibid.*, pp. 591, 595.

120. Vezi *ibid.*, p. 594.

121. „Deoarece rivali europeni cu o forţă maritimă egală au început să atace cuceririle portugheze, apărarea vastului comerţ care fusese cîştigat necesita o bună organizare iar garnizoanele aveau nevoie de trupe care să ţină piept atacului european, în absenţa ajutorului naval. Răspunsul portughezilor a fost elaborat teoretic de către guvernatorul lor, Affonso Albuquerque, care a creat un plan pentru o serie de forturi independente şi pentru canalizarea comerţului prin antrepozitul Goa de pe coasta Malabar şi spre Europa numai prin portul Lisabona, care concentra sistemul lui defensiv în zona vulnerabilă a Golfului Persic şi Golfului Aden, şi care a găsit o soluţie pentru problema forţei de muncă prin favorizarea dezvoltării populaţiei metise." Rich, *Cambridge Economic History of Europe*, IV, pp. 204- 105.

122. „Comerţul exterior cel mai extins desfăşurat de către statul portughez era comerţul cu porturile indiene şi cele intermediare de pe coasta Africii - un comerţ care a deschis drumuri complet noi. De la începuturi şi pînă în 1577, acest comerţ colonial a fost continuat şi, în măsura în care se respectau formele legale care reglementau comerţul, el era purtat în totalitate în numele regelui, cu asumarea riscului său şi cu propriile lui nave, iar permisele negustorilor particulari pentru comerţul cu India se acordau numai în cazuri speciale, deşi ceva mai uşor în cazul comerţului cu Africa." Heskscher, *Mercantilism*, I, p. 341.

123. „Cu toate acestea, de la sfîrşitul secolului al XVI-lea nenorocirile au început să bîntuie ruta Capului Bunei Speranţe, al cărui trafic a scăzut considerabil. Acum englezii şi olandezii aduc mari cantităţi de piper, de alte condimente şi droguri în Europa. Acesta este motivul principal pentru care, începînd cu 1597, comerţul a reintrat în mîinile statului: întreprinderile particulare nu îşi mai asumau riscul formării companiilor pentru «recoltarea» mărfurilor care se reîntorceau («la ferme de trazida»)... Olandezii s-au angajat în primele operaţii avînd siguranţa profitului lor de pe urma atît a comerţului cît şi a capturării navelor portugheze. Vasele lor călătoreau dus şi întors fără teama de a fi atacate, ceea ce nu se putea spune despre portughezi. Atreprenorii particulari nu voiau, deci, să-şi rişte capitalul. Adunîndu-se numai sume mici, iar cea mai mare parte a capitalului fiind investită de

către stat, nu exista o sumă suficientă pentru constituirea unei companii." Godinho, *L'économie de l'empire portugais*, pp. 696-697.

124. *Ibid.*, p. 656.

125. Donald F. Lach, *Asia in the Making of Europe*, vol. I,: *The Century of Discovery*, Univ. of Chicago Press, 1965, Cartea a II-a, pp. 827-828.

126. H.R. Trevor-Roper, *Historical Essays*, p. 120.

127. Despre izgonirea musulmanilor din Oceanul Indian, vezi Godinho, *L'économie de l'empire portugais*, p. 630; C.R. Boxer, *The Portuguese Seaborne Empire*, pp. 45-48. Despre portughezi ca înlocuitori ai piraţilor *Wako*, vezi Trevor- Roper, *Historical Essays*, p. 120, care la rîndul său se bazează pe C.R. Boxer, *The Christian Century in Japan*, şi Sansom, *A History of Japan*, II, p. 268.

128. Boxer, *The Portuguese Seaborne Empire*, p. 46.

129. „Din fericire pentru portughezi, în momentul apariţiei lor în apele asiatice, imperiile Egiptului, Persiei şi Vijayanagar-ului nu aveau o flotă armată în Oceanul Indian, în cazul în care aveau vreo flotă, iar vasele chinezeşti erau obligate prin decret imperial să navigheze de-a lungul coastei Chinei." Boxer, în Livermore, *Portugal and Brazil*, pp. 180-190.

130. Vezi Godinho, *L'économie de l'empire portugais*, p. 506.

131. Vezi *ibid.*, pp. 581-582; Boxer, *Portuguese Seaborne Empire*, p. 59.

132. „Piperul era principalul articol importat din est, iar lingourile de argint constituiau principalul export spre «Goa de aur»... În aproape întreaga a doua jumătate a secolului al XVI-lea, negustorii de piper din Malabar refuzau să accepte plata în altceva decît aur...", Boxer, *Portuguese Seaborne Empire*, pp. 52, 60.

Ar trebui menţionat faptul că, în opinia lui Chaunu, acest comerţ era o afacere bună pentru Europa: „Între 120 000 şi 150 000 tone de condimente erau cumpărate, aproape fără mărfuri de schimb, pentru 150 tone aur, pe care jugul dominaţiei îl capturase de la neajutoratele societăţi africane, şi o cantitate de bani dificil de calculat, dar în nici un caz comparabilă cu cele 6 000 tone de argint echivalent care mai trebuiau compensate." *Conquête et exploitation des nouveaux mondes (XVIe siècle)* Collection Nouvelle Clio 26 bis, Presses Universitaires de France, Paris, 1969, p. 323.

133. „Numai comerţul cu America i-a permis Europei să-şi dezvolte comerţul cu Asia. Deoarece, fără argintul din Lumea Nouă, mirodeniile, piperul, mătasea, pietrele preţioase şi, mai tîrziu, porţelanul chinezesc, toate aceste obiecte valoroase de lux nu ar fi putut fi achiziţionate de Vest." Chaunu, *Séville*, I, pp. 13-14.

„Comerţul cu Vestul a atins un moment de cotitură în perioada ulterioară deschiderii minelor de argint mexicano-peruviene, deoarece producţia lor se scurgea, într-o măsură considerabilă, spre China, în schimbul mătăsii, porţelanului şi ceaiului." Max Weber, *Religion of China*, p. 5. Weber subliniază că argintul se depreciase faţă de aur în

China în acea perioadă, scăzînd de la 4:1 în 1368, la 8:1 în 1574, la 10:1 în 1635, la 20:1 în 1737.

„Alături de China, principala țară cu care Portugalia întreținea relații comerciale, era Japonia. Prosperitatea de care se bucura Macao [în secolul al XVI-lea] se datora în mare măsură exportului de lingouri din acea țară." Chang, *Sino-Portuguese Trade*, p. 117. Abilitatea Portugaliei de a deține controlul asupra comerțului între China și Japonia i-a permis intrarea în posesia unor lingouri cu care să facă negoț în sud-estul Asiei și în India.

Creșterea bruscă a producției de aur și argint, în special de argint, după secolul al XVI-lea a fost strîns legată de noile dezvoltări ale comerțului exterior.

Amploarea comerțului cu Japonia prin nave portugheze și creșterea în consecință a profiturilor erau de fapt rezultatul comerțului intermediar, constînd din schimbul de argint japonez pentru mătase naturală chinezească și alte mărfuri.

Principalul scop al comerțului permis de Hideyoshi a fost să pună la adăpost mărfurile chinezești într-o a treia țară, din cauza politicii dinastiei Ming care interzicea acostarea vaselor străine, în special a celor japoneze, pe continent. Comerțul exterior japonez se bucura de un strălucitor avînt, și în această perioadă producția de metale prețioase în Japonia a atins o culme a înfloririi ei.". A. Kobata, „The Production and Uses of Gold and Silver in 16th and 17th Century Japan", *Economic History Review*, seria a doua, XVIII, 2, oct. 1965, p. 245-246.

134. Vezi Chaunu, *Conquête*, p. 316.

135. Vezi Boxer, *Portuguese Seaborne Empire*, p. 60.

136. Lach, *Asia in the Making of Europe*, Cartea I, p. XII. Vezi Braudel: „În secolul al XVI-lea și în cele următoare, în vasta zonă asiatică care producea condimente, droguri și mătase circulau, deci, monezi prețioase de aur și în special de argint [bătute în zona mediteraneeană]... Marile descoperiri puteau răsturna drumurile comerciale și prețurile; ele nu puteau însă schimba nimic din realitatea fundamentală [a unui deficit al plăților]", *La Mediterranée*, I, p. 122.

137. „Deși europenii călătoreau cu o ușurință aparentă de-a lungul căilor maritime ale Asiei, ei pătrundeau în principalele state ale continentului arareori și cu dificultate. Iar în secolul al XVI-lea, ei nu au fost niciodată în situația de a-și impune voința asupra conducătorilor imperiali ai Indiei și Chinei; marile capitale politice și culturale ale continentului asiatic nu s-au simțit în nici un fel amenințate de armele lor." Lach, *Asia in the Making of Europe*, Cartea I, p. XII.

138. Godinho, *L'économie de l'empire portugais*, p. 619.

139. Vezi minunata povestire despre pasul greșit al lui Vasco da Gama la prima întîlnire cu regele din Calcutta, în Godinho, *ibid.*, pp. 588-590.

140. Vezi *ibid.*, pp. 627-629.

141. *Ibid.* pp. 630-631.

142. Meilink-Roelofsz, *Asian Trade*, p. 119.

143. Cipolla, *Guns and Sails*, p. 136.

144. Vezi Godinho, *L'économie de l'empire portugais*, p. 655.

145. J.C. van Leur, *Indonesian Trade and Society*, Hoeve Ltd., Haga, 1955, pp. 118-119, 165. Chiar şi Meilink-Roelofsz, care în general este rezervat în privinţa analizei lui Van Leur, observă o schimbare majoră care apare numai în secolul al XVII-lea: „Prezentul studiu îşi propune numai să arate cum deja în prima jumătate a secolului al XVII-lea... ascendenţa Europei începuse să se manifeste, deşi - trebuie să admitem - aceasta nu a avut loc încă oriunde sau în orice privinţă." *Asian Trade*, pp. 10-11.

146. „Portughezii nu ar fi putut reuşi în cincisprezece ani să deţină controlul nici asupra unei jumătăţi din comerţul în Oceanul Indian dacă nu ar fi însumat peste o mie de ani de experienţă şi dacă nu ar fi fost capabili să adauge mult la ceea ce exista deja. Drumurile lor comerciale au impus o nouă ierarhie superioară; ei au deviat cele mai importante rute comerciale. Dar, în esenţă, au păstrat intacte legăturile şi schimburile care datau de o mie de ani. Revoluţia portugheză este rapidă pentru că este foarte limitată." Chaunu, *Conquête*, p. 177.

„Prezenţa portughezilor în India nu a fost aproape deloc simţită, cu excepţia cîtorva indivizi în cîteva locuri... Dacă portughezii ar fi abandonat imperiul lor indian la sfîrşitul secolului al XVI-lea, probabil că ar fi lăsat o urmă mai slabă decît cea lăsată de greci, sciţi şi parţi - poate cîteva monezi, cîteva cuvinte stîlcite din limbajul bazarelor, cîteva mici comunităţi cu sînge amestecat, cîteva tradiţii vagi legate de luptători şi preoţi străini.". George B. Sansom, *The Western World and Japan*, Knopf, New York, 1950, p. 87.

„Malacca, un punct vital de legătură al comerţului, continuă, chiar şi după capturarea ei de către portughezi, să urmeze practicile comerciale de mult stabilite.". Lach, *Asia in the Making of Europe*, Cartea II, p. 829.

„Numai flotele le-au permis portughezilor să-şi menţină poziţia, şi chiar şi aşa aceasta era precară. În cadrul războiului pe uscat, armamentul lor superior le era de puţin folos fiind de fapt mai puţin adecvat decît armele populaţiei autohtone pentru lupta pe teren tropical. În plus, europenii se confruntau cu un număr mult mai mare de băştinaşi care erau familiarizaţi cu regiunea şi cu clima. Astfel, de-a lungul întregului secol al XVI-lea, influenţa portugheză a rămas limitată la o zonă restrînsă în jurul aşezărilor de pe coastă." Meilink-Roelofsz, *Asian Trade*, p. 124.

147. Godinho, *L'économie de l'empire portugais*, p. 577.

148. *Ibid.*, p. 578.

148. K.M. Pannikar, *Asia and Western Dominance*, p. 53.

150. Frederic C. Lane, *Venice and History*, p. 426-427.

151. Boxer, *Portuguese Seaborne Empire*, p. 57.

152. Chaunu, *Conquête*, p. 205. Vezi C.R. Boxer: „Vechiul imperiu colonial portughez era în esenţă o talasocraţie, un imperiu maritim şi comercial, fie că se ocupa de condimentele Estului sau sclavii din Africa de Vest, fie de zahărul, tutunul şi aurul Braziliei. Cu toate acestea, era un imperiu maritim cu un înveliş militar şi ecleziastic."

Race Relations in the Portuguese Colonial Empire, 1415- 1825, Oxford Univ. Press (Clarendon), Londra şi New York, 1963, p. 2.

153. „Superioritatea relativă a europenilor era pe mare. Pe uscat ei au rămas mult timp foarte vulnerabili... Europenii nu au fost capabili să producă o artilerie de cîmp mobilă eficientă pînă într-al patrulea deceniu al secolului al XVII-lea...

În general europenii simţeau că orice încercare de a-şi extinde controlul asupra zonelor din interiorul Asiei nu avea sorţi de izbîndă.

În 1689, forţele Companiei East India se aflau în totalitate pe teritoriul Indiei.". Cipolla, *Guns and Sails*, pp. 138, 141, 145.

154. „În timp ce Europa se extindea cu îndrăzneală peste mări şi îşi impunea dominaţia asupra Asiei, Africii şi Americilor, la graniţa ei estică ea se retrăgea rapid din calea presiunii forţelor turceşti." *Ibid.*, p. 140.

155. „Cucerirea sau controlul efectiv al europenilor asupra vastelor teritorii de uscat a avut loc mai tîrziu, ca unul dintre efectele secundare ale Revoluţiei industriale." *Ibid.*, p. 146.

156. „În ziua de astăzi ni se pare greu să ne imaginăm care era importanţa condimentelor în secolul al XVI-lea... Şi totuşi, atunci cînd zahărul era complet necunoscut, cînd nu exista congelare iar stocul de alimente pentru iarnă era format numai din carne condimentată sau sărată, cînd existau doar puţine legume care să adauge vitamine şi varietate hranei, şi cînd condimentele sau alte droguri din Est formau principala *materia medica*, ele deţineau într-adevăr un loc important în comerţul european." Robertson, *South African Journal of Economica*, XVIII, p. 42. Cu toate acestea, nu este adevărat că zahărul nu ar fi fost cunoscut în această perioadă. El era cultivat pe scară largă pe insulele mediteraneene şi în cele din Atlantic şi a fost întrodus în Brazilia şi, mai tîrziu, în Caraibe.

157. Şi totuşi, nu trebuie să uităm ierarhia importanţei. Piperul era relativ mai important decît mirodeniile. Chaunu notează:„În secolul al XVI-lea piperul nu era considerat un condiment. Piperul, această «infanterie» a palatului şi a conservării cărnii, nu avea prestigiul mirodeniilor, în sensul restrîns al cuvîntului, şi nici al drogurilor." *Conquête*, p. 200.

158. *Ibid.*, p. 316-317. Sublinierea noastră.

159. „Comerţul african cu condimente a reprezentat pentru Portugalia un volum de trafic considerabil mai mare decît oricare dintre condimentele asiatice, în afară de piper şi ghimber şi adesea mai mare decît suma lor. Numai piperul din Guineea depăşea aproape în mod constant ghimberul. Desigur, preţul cerealelor reprezenta doar o parte din preţul mirodeniilor orientale: în martie 1506, un chintal costa 8 *cruzados*, în timp ce unul de piper era vîndut cu 22, de scorţişoară cu 32 şi 33 şi de ghimber între 18 şi 19. În ciuda preţului scăzut, valoarea totală a piperului din Guineea adesea egala şi uneori era chiar mai mare decît cea a fiecăruia dintre condimente, cu excepţia piperului şi ghimberului: pentru 200 chintale de cereale vîndute cu 8 *cruzados* (şi în 1506, 11) erau echivalente, ca valoare, 500 chintale de scorţişoară cu 32

cruzados sau 840 de ghimber cu 19 *cruzados*." Godinho, *L'économie de l'empire portugais*, p. 547. Vezi pp. 539-542 pentru descrierile botanice şi localizările geografice ale produselor vest-africane.

160. Evaluarea poate fi găsită în *Ibid.*, pp. 683-709. Exemplul este la p. 699.

161. Glamann, *European Trade*, p. 52.

162. *Ibid.*, p. 53.

163. Frederic C. Lane. „National Wealth and Protection Costs", în *Venice and History*, John Hopkins Press, Baltimore, Maryland, 1966, p. 376.

164. *Ibid.*, p. 381.

165. „Activitatea în care portughezii şi-au manifestat superioritatea asupra altor naţiuni nu a fost comerţul abil, ci aventurarea temerară atît în navigaţie cît şi în război. Datorită tradiţiilor militare şi religioase ale portughezilor şi a structurii lor sociale, este posibil ca politica de cruciade promovată în India să fi stimulat energii prin care portughezii să fi obţinut o bogăţie mai mare decît prin mijloace mai puţin belicoase. Un venețian de la 1500 era de părere că portughezii ar fi putut cîştiga mai mult printr-o politică mai pacifistă, pentru că aşa s-ar fi întîmplat în cazul în care clasa conducătoare portugheză ar fi avut un caracter asemănător celei veneţiene în 1500. La acea dată, mulţi nobili veneţieni deveniseră adepţi ai comerţului paşnic sau ai administrării proprietăţilor de la ţară. Ei nu mai erau ca în urmă cu trei sau patru sute de ani, pe cînd ameninţau Bizanţul, la fel de eficienţi fie ca negustori, fie ca piraţi." *Ibid.*, pp. 395-396.

166. Problema este complexă datorită intrigilor diplomatice. Vezi Samuel Eliot Morison, *Admiral of the Ocean Sea*, Little Brown, Boston, 1942, pp. 367-374; Chaunu, *Conquête*, pp. 251-254.

167. Vezi Pierre Chaunu, „Le galion de Manille", *Annales E.S.C.*, VI, 4, oct-dec., 1951, p. 449.

168. Vezi *Ibid.*, pp. 450-451.

169. Iniţial, Spania intenţiona să constituie posturi comerciale şi nu colonii în Americi. Numai absenţa tipului de politică economică ce ar fi permis o astfel de relaţie a condus Spania spre colonizare. Luis Aznar descrie această evoluţie: „Nici zăcămintele aurifere rudimentare, nici traficul de sclavi şi nici impozitele pe cap de locuitor... nu au adus un venit suficient pentru a egala cheltuielile primelor trei expediţii întreprinse de Columb în secolul al XV-lea şi pentru a plăti salariile primilor colonişti. Veştile despre insuccesele din America Hispanică s-au răspîndit rapid şi au generat discreditarea în cercurile de la curte...

[Curtea şi-a schimbat politica şi astfel] în acest mod, ceea ce începuse ca o întreprindere feudală, a devenit la începutul secolului al XVI-lea un sistem organic de guvernămînt, prototip pentru ceea ce ţările colonizatoare aveau să instituie în decursul primelor două secole ale epocii moderne." „Las etapas iniciales de la legislación sobre indios", *Cuadernos americanos*, VII, 5, sept.-oct. 1948, pp. 177-178.

170. „În timpul primei jumătăţi a secolului al XVI-lea portughezii au considerat descoperirea Braziliei (1500) ca o problemă de importanţă

secundară. De fapt, eforturile de a consolida controlul asupra coastei Braziliei de astăzi, în mare, zona între porturile Santos şi Recife, erau în mare măsură o acţiune reflexă, întreprinsă pentru a împiedica Franţa şi Anglia să constituie enclave de coastă competitive pentru exportul lemnului brazilian folosit în vopsitorie, la manufacturarea articolelor de lînă în Ţările de Jos şi Anglia. Numai teama de concurenţă a condus către o ocupare susţinută în a doua jumătate a secolului şi la crearea unei economii de plantaţie." Stanley J. Stein şi Barbara H. Stein, *The Colonial Heritage of Latin American*, p. 22; Chaunu, *Conquête*. p. 222.

Vezi analiza atitudinii Portugaliei faţă de Brazilia în acest moment: „Absenţa bogăţiilor care puteau fi uşor jefuite au scăzut interesul Portugaliei pentru Brazilia în primii ani, avînd în vedere în special faptul că negoţul ei cu Indiile de Est se afla la apogeu. Pentru a atrage capital particular pentru colonia ei americană Coroana portugheză a împărţit-o în douăsprezece căpitănii ereditare (*donatários*) care au preluat multe dintre privilegiile regale. Absenţa oricărei baze economice, cu excepţia regiunii unde se introdusese cultivarea trestiei de zahăr, a dus la eşuarea acestui experiment. Coroana a trebuit să-şi asume direct responsabilitatea pentru preţul apărării vastelor teritorii care au rămas pentru mult timp cu o valoare economică redusă. Deşi formal modelat după tiparul instituţiilor feudale portugheze, sistemul căpităniilor ereditare ar trebui privit ca o strădanie de a atrage capital particular în scopul extinderii comerciale dictate de Coroană, comparabil cu corporaţiile comerciale înfiinţate în Anglia şi Olanda în timpul celei de-a doua jumătăţi a secolului al XVI-lea." Celso Furtado, *Economic Development of Latin American*, pp. 9-10, note de subsol 2.

171. Harrison, *New Cambridge Modern History*, III, p. 554.

172. „Cu toate acestea, avem un ordin de mărime pentru secolul al XVI-lea... Dacă Lisabona, cu Orientul Indepărtat valorează 1, Brazilia între 0,05 şi 0,1 iar Sevilla 1,5. La începutul secolului al XVII-lea Sevilla valorează aproximativ o dată şi jumătate mai mult decît Lisabona." Chaunu, *Conquête*, p. 269.

Aceasta nu ne spune totuşi nimic în legătură cu importanţa acestui comerţ pentru întreaga Europă. Este dificil să se măsoare importanţa Sevillei şi a Lisabonei, adică importanţa monopolului, importanţa sfertului de sud-vest al Peninsulei Iberice, pentru că monopolul este mai uşor de măsurat decît lumea europeană pe care se bazează. Diferenţele în posibilităţile de evaluare în raport cu aprecierea importanţei comerţului american dominat de Sevilla şi a celui asiatic dominat de Lisabona nu rezultă din incapacitatea intrinsecă de a măsura monopolurile ci mai mult din incapacitatea noastră temporară de a măsura restul [adică, ceea ce nu face parte din monopol]." *Ibid.*, p. 273.

173. „În timp ce majoritatea importurilor din străinătate erau plătite prin exportul de lingouri şi monezi - comerţul est-indian era în mod clar un comerţ de import al cărui obiectiv principal era satisfacerea cererii europene, mai degrabă decît găsirea unor pieţe pentru produsele europene - importurile *via* Levant ofereau un aspect mai degrabă diferit. Lumea Arabiei şi Indiei rîvnea la un număr de mărfuri din ţările

mediteraneene. Cuprul era un metal care se cerea în mod special şi era expediat spre est din Europa Centrală via Veneţia. Coralul din locurile de pescuit de lîngă coasta tunisiană era exportat spre est, o parte din el prin intermediul aşa-numitei *French Compagnie du Corail* care activa din Marsilia în a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Ţesăturile, mercurul şi şofranul, împreună cu opiul din Egipt au intrat în fluxul de bunuri schimbate între ţările mediteraneene, Levant şi Indii. Această situaţie explică fără îndoială şi de ce comerţul cu caravane nu a luat sfîrşit atunci cînd portughezii au găsit calea maritimă spre Indii şi au încercat să redirecţioneze transportul de piper." Glamann, *Fontana Economic History of Europe*, pp. 56-57.

174. Cel mai mare adversar al galionului Manila era desigur însăşi administraţia spaniolă. În ochii negustorilor din Sevilla, ale căror plîngeri ajungeau rapid la Consiliile regale, în ochii funcţionarilor Curţii, partizani ai circulaţiei lingourilor, comerţul galionului era cel mai slab în cadrul schimburilor cu Orientul Îndepărtat; deficitul lui era compensat prin exportul de metale preţioase." Chaunu, *Annales E.S.C.*, VI, p. 458.

Un alt argument împotriva acestei scurgeri de lingouri era faptul că ele, într-o măsură tot mai mare, nu mai treceau prin Lisabona şi Sevilla. „Prin ruta Capului Bunei Speranţe, realii [de argint] se răspîndeau în întregul Orient. Datorită lor, comerţul cu China - porţelan, mătase naturală şi ţesături din mătase, aur - a avut de cîştigat faţă de alt comerţ şi a condus la frecventarea Japoniei, piaţă de desfacere pentru mătase, sursă de argint. Intensitatea dorinţei Chinei pentru metalul alb, pe de o parte, şi dezvoltarea Americii spaniole, pe de altă parte, au dus la crearea unui drum comercial direct între Acapulco şi Manila care a stîrnit ostilitatea oraşelor Goa şi Lisabona şi le-a apropiat pe amîndouă de Sevilla, lovită în egală măsură." Godinho, *L'économie de l'empire portugais*, p. 833.

Cu toate acestea, cazul Spaniei este în contrast puternic cu cel al Angliei. La începutul secolului al XVII-lea, compania engleză *East India Company* a fost învinovăţită pentru pierderea de argint care însoţea comerţul ei, iar mulţi au socotit-o responsabilă pentru declinul comercial al vremii. „Argumentul financiar pentru aceasta era faptul că, deoarece re-exporturile companiei către continent şi Orientul Mijlociu depăşeau în valoare bogăţiile trimise spre Indii, întreaga problemă era inseparabilă de balanţa plăţilor ţării în ansamblu." K.M. Chaudhuri, „The East India Company and the Export of Treasure in the Early 17th Century", *Economic History Review*, XVI, 1, aug. 1963 p. 25. Compania avea desigur perfectă dreptate. „Europa" pierdea lingouri, dar nu Anglia. Este vorba despre inabilitatea Spaniei de a se plasa în punctul de legătură al comerţului inter-regional în Europa, aşa cum făcuse Anglia. Aceasta era diferenţa.

175. Vezi Boxer, *Portuguese Seaborne Empire*, pp. 56-57; de asemenea Godinho, *L'économie de l'empire portugais*, p. 683.

176. Vezi Chaunu, *Conquête*, pp. 290-296, 300-311.

177. Vezi descrierea lui Boxer despre impactul zahărului asupra structurii sociale braziliene, în *Portuguese Seaborne Empire*, p. 84-105. În ceea ce priveşte operaţiunile miniere, vezi Alvaro Jara: „Este un fapt sigur că în multe regiuni din Americi mineritul a avut o putere uluitoare de a reorganiza şi chiar de a submina structura socială din epoca precolonială. Noua concentrare de populaţie indigenă generată de crearea de centre miniere - şi nu ne gîndim numai la Potosí ci şi la multe alte centre de extracţie a argintului, aurului şi mercurului - a creat, probabil pentru prima oară fenomenul social al acelor mase pribege şi lipsite de posesiuni, dezrădăcinate, fără un viitor sau siguranţa zilei de mîine, grupate în zone pseudourbane, în care conceptul de oraş nu avea nici o semnificaţie pentru ele, cel puţin în măsura în care viaţa urbană putea determina o creştere a standardului lor anterior de viaţă." Jara, *Tres ensayos sobre economía minera hispano-americana*, p. 28.

178. Woodrow Borah subliniază că iniţial mătasea a fost produsă pentru că era „compactă, uşor de deplasat de către cărăuşi sau catîri, promitea un preţ scăzut de transport, o desfacere sigură în colonii sau în Spania şi mari profituri." *Silk-raising in Colonial Mexico*, Ibero-Americana: 20, Univ. of California Press, Berkeley, 1943, p. 15. Borah oferă trei explicaţii pentru acest declin: scăderea populaţiei indiene datorită brutalităţilor; suprataxarea şi exploatarea indienilor care au condus la retragerea lor şi la distrugerea de către ei a crîngurilor de duzi; anularea profiturilor datorită livrărilor suplimentare din Filipine către piaţa mondială. Vezi lunga prezentare a acestor cauze ale declinului la pp. 85-101.

179. Chaunu, *Annales E.S.C.*, VI, p. 402. Deşi la un moment dat Borah pare a indica faptul că avîntul comerţului filipinez a fost una dintre cauzele declinului mătăsii mexicane, cu altă ocazie el sugerează că situaţia inversă ar fi adevărată, susţinînd astfel afirmaţiile lui Chaunu: „Prin contrast, dezvoltarea comerţului filipinez a coincis cu scăderea producerii de mătase mexicană; marile importuri de mătase chinezească au început în 1579 şi aproximativ în aceeaşi perioadă producţia autohtonă de mătase a început să scadă." Borah, *Silk-raising*, p. 90.

180. Vezi Chaunu, *Annales E.S.C.*, VI, pp. 460-461.

181. Chaunu, *Conquête*, p. 290.

182. *Ibid.*, p. 277. O lungă discuţie despre distanţă-timp poate fi găsită la pp. 277-290.

183. Lane, *Venice and History*, p. 28.

184. Chaunu, *Annales E.S.C.*, VI, p. 455, nota de subsol 2.

185. Alfredo Margarido notează: „Congoul «păgîn» a refuzat amprenta catolicismului şi s-a opus exigenţelor unei economii coloniale (*économie de traite*). Portughezii au fost obligaţi să dezmembreze regatul pentru a avea aici *surplusul* indispensabil, necesar pentru punerea în aplicare a politicii lor de colonizare în America de Sud.",„L'ancien royaume du Congo", *Annales E.S.C.*, XXV, 6, noiembrie-dec. 1970, p. 1725.

Boxer menţionează de asemenea că ceea ce numeşte el un „experiment promiţător" s-a prăbuşit după moartea regelui Dom Alfonso I în 1543, „parţial din cauza angajamentelor din ce în ce mai mari ale Portugaliei în Asia şi America de Sud, dar mai ales datorită răspîndirii şi intensificării comerţului cu sclavi." *Race Relations*, p. 20.

Vezi de asemenea Boxer, *Portuguese Seaborne Empire*, pp. 97-103; Georges Balandier, *Daily Life in the Kingdom of the Kongo*, Pantheon, New York, 1968.

186. Braudel, *La Méditerranée*, I, p. 496. Un alt factor în acest comerţ de mare profit a fost corupţia: „Timp de cîteva decade după 1500 portughezii au pus obstacole serioase în calea comerţului pe Marea Roşie şi au impus creşterea preţurilor condimentelor în Alexandria peste nivelul celor din secolul al XV-lea. Mai tîrziu, funcţionarii portughezi în India deveniseră atît de ineficienţi sau atît de uşor de corupt încît nu mai puneau obstacole în privinţa preţurilor în calea comerţului pe Marea Roşie şi prin Golful Persic." Frederic C. Lane, *Venice and History*, p. 33.

187. Vezi Lybyer, *English Historical Review*, XXX, p. 586.

188. Lane, *Venice and History*, p. 31.

189. Godinho citează un negustor veneţian din secolul al XVI-lea, Cesare de Fedrici: „Piperul care merge spre Lisabona nu este la fel de bun ca şi cel care vine prin strîmtorile Mecca [probabil Marea Roşie] deoarece cu mulţi ani în urmă trimisul regelui Portugaliei a încheiat un contract cu regele Cochinului în numele regelui Portugaliei şi a fixat preţul piperului, cu urmarea că preţul nu putea nici să crească şi nici să scadă. Deci, preţul este foarte scăzut, astfel încît ţăranii nu dau piperul bucuroşi, acesta fiind în plus necopt şi murdar, avînd în vedere că negustorii arabi plătesc bine, lor li se dă piper mai bun, mai bine tratat." *L'économie de l'empire portugais*, pp. 638-639.

Godinho insistă asupra faptului că pierderile de pe drumul comercial al Capului Bunei Speranţe *nu* sînt o explicaţie pentru declinul portughezilor. „În concluzie: în decurs de 136 ani, pierderile la dus reprezentau mai puţin de 11% şi pentru întors mai puţin de 15%. Cînd în 1558, în întocmirea unui fel de buget pentru comerţul cu condimente, s-a introdus prevederea pierderii anuale a unei nave din cinci (20%) la drumul de întors, calculul a fost foarte generos. Italianul Sassetti, care era familiarizat cu Marea Mediterană şi care fusese nevoit să se întoarcă la portul de plecare cu un an în urmă, a scris din Cochin că era mai puţin periculos drumul de la Lisabona în India decît de la Barcelona la Genova" (p. 671).

S-ar putea pune întrebarea, aşa cum face Guy Chaussinand-Nogaret într-o recenzie a cărţii lui Godinho, de ce în această perioadă portughezii nu au înfiinţat mari companii particulare, cum au făcut mai tîrziu englezii şi olandezii, care să folosească metode comerciale mai eficiente pentru a-şi depăşi concurenţii europeni. (Încercarea de a crea o astfel de companie în 1628 a dat greş). „De ce Portugalia, care se pare că se afla în fruntea marii mişcări care a asistat la naşterea capitalismului comercial modern, era la începutul secolului al XVII-lea

incapabilă de a urma modelele nord-europene [existente pe atunci]? Oare o parte a răspunsului nu rezidă în rolul capitalismului internaţional din Lisabona, denumit de Virginia Rau «speculaţie cosmopolitană» «*agiotage*»? Aceasta ne readuce la întrebarea: cine erau marii beneficiari ai comerţului cu mirodenii? Aparent, nu ţara care deţinea monopolul: «regele piperului» asista la epuizarea resurselor lui financiare în urma enormelor investiţii cerute. "„L'or, le poivre, le Portugal et l'économie mondiale", *Annales E.S.C.*, XXV, 6, noiembrie-dec. 1970, p. 1595. Vezi, în lumina acestui comentariu, părerea lui Furtado, menţionată mai sus, în nota 170.

Singura încercare a portughezilor de a constitui o astfel de companie particulară a avut loc de fapt la iniţiativa statului. Fondată în 1628, ea a fost dizolvată în 1633. Vezi Da Silva, *En Espagne*, pp. 140-141.

190. Vezi Godinho, *L'economie de l'empire portugais*, pp. 596-616. El afirmă că acţiunile portugheze în Oceanul Indian, chiar şi în momentul de maximă eficacitate, „nu au putut influenţa aproape deloc comerţul de droguri" (p.616).

191. Vezi *Ibid*, p. 771. Deoarece turcii interziceau supuşilor regelui Spaniei (inclusiv portughezii, după 1580) să facă negoţ în dominioanele lor, comercianţii portughezi se prezentau cu nume franceze, englezeşti sau veneţiene.

192. Vezi *Ibid.*, p. 714. Godinho vorbeşte şi despre dificultăţile iniţiale ale veneţienilor din 1502: „Criza nu a fost cauzată de călătoriile portugheze, pentru că ea le precede... Aceasta înseamnă că stabilirea drumului comercial spre Indii şi acţiunea întreprinsă împotriva comerţului din Marea Roşie s-au îndreptat împotriva unui corp cu răni deschise, extrem de sensibile, care, prelungind cauza imediată a declanşării crizei, a transformat-o într-o recesiune de durată" (p. 729).

193. Vezi H. Kellenbenz, *Annales E.S.C.*, XI, p. 8.

194. Chaunu, *Conquête*, p. 358.

195. „Hamburgul se bucură doar puţină vreme de înfloriate în comerţul internaţional cu mirodenii. Anii 1590 au fost de mare importanţă în extinderea comerţului colonial. Olandezii şi englezii au încercat cu succes să-şi extindă participarea pe piaţa mondială a mirodeniilor." Kellenbenz, *Annales E.S.C.*, XI, p. 23.

Reţeaua olandeză în Europa era folosită, de asemenea, pentru a se infiltra în comerţul brazilian cu zahăr în această perioadă: „Brazilia era sursa principală de zahăr consumat în Europa. Cea mai mare parte a comerţului cu zahăr şi sclavi între Brazilia şi Portugalia sau între Africa de Vest şi Brazilia se afla încă în mâinile comercianţilor şi contractanţilor portughezi, mulţi dintre ei de origine evreiască. Dar exportul de zahăr din Portugalia spre restul Europei era făcut de olandezi, iar căpitanii olandezi practicau şi un comerţ clandestin cu porturile braziliene. Portughezii localnici tolerau acest comerţ şi au rezistat încercărilor birocraţiei spaniole de a-l împiedica. De asemenea, negustorii din Portugalia împrumutau numele lor întreprinderilor comerciale olandeze, pe bază de comision, în perioadele în care

comerţul olandez în porturile iberice era în mod oficial interzis." Parry, *Age of Reconnaissance*, p. 277.

196. Chaunu, *Séville*, I, p. 13.

197. Vezi Godinho, *L'économie de l'empire portugais*, pp. 696-697. Dar Godinho oferă un avertisment tocmai împotriva importanţei acestui factor, cel puţin dintr-o perspectivă portugheză, la p. 671.

În această perioadă olandezii şi englezii încep să pătrundă şi în Americi. Cînd Spania a produs o blocadă a flotei olandeze în Peninsula Iberică în 1595, olandezii au suferit de o acută lipsă de sare, un produs iberic de export. Hermann Kellenbenz subliniază faptul că sarea „era foarte importantă pentru industria [olandeză] a conservelor de heringi..." „Spanien, die nördlichen Niederlande und die Skandinavisch-baltische Raum in der Weltwirtschaft und Politik um 1600", *Vierteljahrschrift für die Sozial und Wirtschaftsgeschichte*, XLI, 4, 1954, p. 293.

Olandezii au descoperit că sarea putea fi găsită în Peninsula Araya, pe ţărmul caraibian al Americii de Sud. Ei au început să o exploateze, iar vasele care se întorceau, se lansau în acţiuni de contrabandă şi pradă. Rezultatul a fost serios pentru Spania: „«Pentru Spania însăşi, în primul rînd, a însemnat că politica ei restrictiv europeană privind sarea [presiune politică asupra «rebelilor» din nordul Ţărilor de Jos] se dovedise a fi un «fiasco». Ea a pierdut pentru totdeauna preţurile de vînzare şi taxele pe care le obţinuse din vînzarea sării din Peninsulă olandezilor. Acum, cei din urmă primeau pe gratis şi fără taxe sare americană, a cărei valoare a fost estimată la un milion de florini pe an." Engel Sluiter, „Dutch-Spanish Rivaly in the Caribbean Area, 1594-1609," *Hispanic American Historical Review*, XXVIII, 2, mai 1948, p. 181.

Spania a încercat să înlăture Olanda şi a reuşit aceasta temporar dar numai cu preţul întreţinerii unei mari armate şi redeschiderii Peninsulei Iberice olandezilor prin Armistiţiul din 1609. Într-un anumit sens, a fost prea tîrziu pentru a compensa daunele. „Pentru Spania, pătrunderea la scară largă a olandezilor în Caraibe, sincronizată cu puternica lor presiune maritimă şi comercială în Orientul Îndepărtat, Africa de Vest, Brazilia, Guyana şi chiar în Peninsulă, a constituit un factor în plus în îngreunarea apărării iberice în faţa lumii tropicale coloniale... Spania a reuşit temporar să-şi restabilească poziţia în Caraibe şi, într-o anume măsură, în altă parte, dar cu ce preţ! Forţată de către olandezi să se apere aici şi în întreaga lume colonială în această perioadă, Spania s-a extenuat atît de mult protejînd zona tropicală vitală, încît nu a mai avut energia necesară pentru a-şi revendica drepturile de exclusivitate asupra zonelor încă neocupate de la marginea imperiului ei. Numai din perspectiva acestui context se poate înţelege, de exemplu, de ce Anglia a putut să întemeieze şi să menţină Virginia, primul ei mic avanpost în America, fără amestecul spaniolilor, care aveau o bază solidă în Caraibe şi în Florida." Sluiter, *Hispanic American Historical Review*, XXVIII, pp. 195-196.

198. Vezi Cipolla, *Guns and Sails*, p. 136. Vezi Chaudhuri: „Atît englezii cît şi olandezii au considerat participarea în «comerţul ţării» (*country trade*) în Asia extrem de avantajoasă, iar modelul lor normal de comerţ era investirea argintului în cumpărarea de ţesături în India, pe care le schimbau apoi pentru mirodeniile din Indiile de Est." *Economic History Review*, XVI, p. 26.

199. Vezi Godinho, *L'économie de l'empire portugais* pp. 814-817.

200. Vezi Boxer, *Portuguese Seaborne Empire*, p. 63.

201. Vezi Trevor-Roper, *Historical Essays*, pp. 120-123.

202. „Dacă nu ar fi avut loc apariţia, dezvoltarea şi reprimarea forţată a creştinismului militant în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea, se pare că Japonia lui Tokugawa nu s-ar fi retras în carapacea ei izolaţionistă. Aceasta implica la rîndul său faptul că expansiunea Japoniei peste mări în acea perioadă nu s-ar fi dovedit un eşec. Japonezii, fie paşnici sau nu, s-ar fi stabilit în Filipine, Indochina şi în părţi ale Indoneziei, la începutul secolului al XVII-lea; şi, după toate probabilităţile, ei s-ar fi putut bucura de toate roadele revoluţiei industriale europene, cu cîteva decade mai devreme decît au făcut-o în realitate." C.R. Boxer, *The Christian Century in Japan*, p. VII. Este întotdeauna dificil să se lucreze cu analize de tip „dar dacă". Cred însă că evenimentele ulterioare pot fi interpretate complet diferit. N-am putea afirma oare că numai datorită faptului că Japonia s-a retras atît de mult în acea perioadă în carapacea ei, a putut să apară în secolul al XIX-lea suficient de puternică pentru a evita un rol periferial în sistemul mondial şi deci să se industrializeze.

Eijiro Honjo exprimă un punct de vedere similar celui al lui Boxer în legătură cu motivul izolării: „Nenorocirile care însoţeau răspîndirea romano-catolicismului în Japonia au determinat şogunatul Tokugawa să adopte politica de izolare... " „Facts and Ideas of Japan's Oversea Development to the Meiji Restoration;" *Kyoto University Economic Review*, XVII, 1, ian., 1942, p. 1.

203. Vezi Harrison, *New Cambridge Modern History*, III, pp. 538-543. Godinho spune despre căpitănia Molucelor din 1570 că era „practic independentă." *L'économie de l'empire portugais*, p. 812.

204. Godinho, *L'économie de l'empire portugais*, p. 783.

205. „Prima mişcare a locuitorilor portughezi panicaţi din Macao [cînd, în 1582, au aflat despre unificarea din 1580 a Portugaliei cu Spania] a fost ferirea coloniei de acapararea de către guvernatorii spanioli. Deoarece, dacă portughezii din Macao ar fi fost reduşi la statutul de supuşi spanioli obişnuiţi şi dacă portul Macao ar fi fost, după toate aşteptările, deschis spaniolilor, «monopolul» portughez asupra comerţului cu China ar fi încetat imediat iar pierderile lor ar fi fost ireparabile." Chang, *Sino-Portugues Trade*, p. 100.

S-a ajuns la un compromis. Portughezilor din Macao li s-a garantat un statut semiindependent, ei jurînd supunere faţă de Coroana spaniolă dar navigînd sub pavilion portughez şi obţinînd din partea chinezilor statutul de mandarinat de rangul al II-lea. Chang este explicit în ceea ce priveşte motivele Spaniei pentru acceptarea acestui compromis:

„Regele castilian... temîndu-se că amestecul în afacerile interne din Macao ar putea conduce la nesupunere sau chiar la revoltă făţişă, a consimţit doar la supunerea nominală a acestuia." *Ibid.*, p. 101.

Palatul Richmond sau *Tamisa la Richmond*, pictură în ulei din primul sfert al secolului al XVII-lea, realizată de David Vinckenboons (1578-1629), un artist flamand care a emigrat în Anglia şi a pictat la Curtea regală atît în timpul lui Iacob I, cît şi al lui Carol I.

Capitolul VII
EVALUĂRI TEORETICE

Teoretizarea nu este o activitate separată de analiza datelor empirice. Analizele pot fi făcute numai cu propoziţii şi scheme teoretice. Pe de altă parte, analizele unor evenimente sau procese trebuie să includă, ca punct de plecare, o serie întreagă de valori specifice ale unor variabile pe baza cărora se poate explica cum s-a ajuns la rezultatele finale. Pentru a oferi explicaţia istorică în mod clar adeseori trebuie să treci peste prezentarea interrelaţiilor formale dintre variabile.

În consecinţă, este frecvent justificată revederea materialului în încheiere, succint şi la un nivel mai abstract. Fără îndoială aceasta trebuie să fie folositoare cititorului. Dar ea este şi mai importantă pentru autor, căci impune o anumită rigoare în analiză a cărei absenţă ar putea trece neobservată în mulţimea de detalii. Materialul empiric tratat pînă acum a fost desigur extrem de complex, mult mai complex decît a fost posibil să fie redat. Propun deci să revedem ceea ce am susţinut în această lucrare.

Pentru a descrie originile şi funcţionarea iniţială a unui sistem mondial, a trebuit să susţin o anume concepţie despre un sistem mondial. Un sistem mondial este un sistem social care are graniţe, structuri, grupuri de apartenenţă, reguli de legitimare şi coerenţă. Viaţa sa este guvernată de forţe aflate în conflict care îi conferă unitate prin relaţiile de tensiune dintre ele şi instabilitate deoarece fiecare grup urmăreşte neîncetat să remodeleze sistemul în folosul său. Sistemul are caracteristicile unui organism în sensul că are o durată de viaţă în decursul

căreia caracteristicile sale se schimbă în anumite privinţe şi rămîn stabile în altele. Structurile sale pot fi definite ca fiind, în momente diferite, puternice sau slabe, în termenii logicii sale interne de funcţionare.

Ceea ce caracterizează un sistem social în concepţia mea este faptul că în cadrul său viaţa este în bună măsură autonomă şi că dinamica dezvoltării sale este preponderent internă. Cititorul poate percepe utilizarea sintagmei "în bună măsură" ca un caz de subterfugiu academic. Admit că nu o pot cuantifica. Probabil că nimeni nu va fi capabil vreodată să o facă, deoarece definiţia este bazată pe o ipoteză contrafactuală: dacă sistemul, din indiferent ce motiv, ar fi izolat de forţele externe care îl influenţează (ceea ce virtual nu se întîmplă niciodată), atunci definiţia dată ar implica o continuare a funcţionării sistemului în esenţă în acelaşi fel. Din nou, desigur "în esenţă" este dificil să fie convertit în criterii operaţionale riguroase. Oricum, aspectul acesta este unul important şi cheie pentru multe părţi ale analizei empirice din această carte. Probabil ar trebui să ne gîndim la autonomia sistemului ca la un absolut teoretic, un fel de vacuum social, greu de văzut şi chiar şi mai improbabil de creat artificial dar, mai presus de orice, ca la o asimptotă reală din punct de vedere social în raport cu care există o distanţă oarecum măsurabilă.

Folosind un astfel de criteriu s-a afirmat că majoritatea entităţilor descrise de obicei ca sisteme sociale - "triburi", comunităţi, state-naţiuni - nu sînt, în realitate, sisteme totale. De fapt, susţinem că singurele sisteme sociale reale sînt, pe de o parte, acele economii de subzistenţă cu grad înalt de autonomie, relativ mici, care nu fac parte dintr-un sistem de percepere sistematică a tributului, şi, pe de altă parte, sistemele mondiale. Acestea din urmă sînt, desigur, distincte faţă de primele deoarece sînt relativ mari, adică ele sînt, în vorbirea obişnuită, "lumi". Mai exact, totuşi, ele sînt definite prin faptul că autonomia lor ca o entitate economico-materială este bazată pe diviziunea extensivă a muncii şi ele cuprind o multitudine de culturi.

Se susţine în plus că pînă în prezent au existat numai două varietăţi de astfel de sisteme mondiale: imperiile mondiale în care există un singur sistem politic pentru majoritatea zonelor, oricît de atenuat ar fi gradul de control efectiv pe care acest sistem îl exercită, şi acele

sisteme în care un astfel de sistem politic unic nu există peste tot sau virtual peste tot spaţiul. Pentru comoditate şi din lipsa unui termen mai potrivit, folosim "economie mondială" pentru a desemna ultima situaţie.

În final, am argumentat că, anterior epocii moderne, economiile mondiale erau structuri cu grad mare de instabilitate, care tindeau fie să se transforme în imperii, fie să se dezintegreze. Faptul că o economie mondială a supravieţuit 500 de ani şi totuşi nu a ajuns să se transforme într-un imperiu mondial este o particularitate a sistemului mondial modern. Şi acesta este secretul puterii lui.

Respectiva particularitate o constituie latura politică a formei de organizare economică denumită capitalism. Capitalismul a fost capabil să înflorească tocmai pentru că economia mondială a cuprins în limitele sale nu unul ci o multitudine de sisteme politice.

Nu susţin aici teza clasică a ideologiei capitaliste conform căreia capitalismul este un sistem bazat pe neamestecul statului în problemele economice. Dimpotrivă! Capitalismul este bazat pe absorbţia constantă a pierderii economice de către entităţi politice, în timp ce cîştigul economic este distribuit unor "mîini private". Ceea ce eu susţin mai degrabă despre capitalism este că acesta, ca mod economic, este bazat pe faptul că factorii economici operează în cadrul unei arene mai largi decît cea pe care o poate controla integral orice entitate politică. Aceasta dă capitaliştilor o libertate de acţiune cu o bază structurală. Ea a făcut posibilă expansiunea economică constantă a sistemului mondial, în pofida unei distribuţii foarte inegale a profiturilor. Singurul sistem mondial alternativ care ar putea să menţină un nivel înalt al productivităţii şi să schimbe sistemul de distribuţie ar implica reintegrarea nivelurilor politice şi economic de luare a deciziei. Aceasta ar constitui o a treia formă posibilă de sistem mondial, o conducere mondială socialistă. Aceasta nu este o formă care să existe în prezent şi nu era nici pe departe de conceput în secolul al XVI-lea.

Raţiunile istorice pentru care economia mondială europeană a apărut în secolul al XVI-lea şi a rezistat încercărilor de a fi transformată într-un imperiu au fost explicate pe larg. Nu le vom relua aici. Trebuie menţionat totuşi că dimensiunea unei economii mondiale

este funcţie de nivelul tehnologiei, şi în particular de posibilităţile de transport şi comunicare între graniţele sale. Deoarece acesta este un fenomen în continuă schimbare, nu întotdeauna în sens pozitiv, graniţele unei economii mondiale sînt totdeauna variabile.

Am definit sistemul mondial ca fiind acela în care există o diviziune extensivă a muncii. Diviziunea nu este numai funcţională - adică ocupaţională - ci şi geografică. Altfel spus, sarcinile economice nu sînt egal distribuite în sistemul mondial. În parte, aceasta este desigur o consecinţă a considerentelor ecologice. Dar, în mod predominant, ea este o funcţie a organizării sociale a muncii, şi anume a unei organizări care evidenţiază şi legitimează capacitatea anumitor grupuri ale sistemului de a exploata munca altora, adică de a-şi însuşi o parte mai mare a surplusului.

Dacă într-un imperiu structura politică tinde să lege cultura de ocupaţie, într-o economie mondială ea tinde să lege cultura de localizarea spaţială. Şi motivul îl constituie faptul că într-o economie mondială mecanismul principal de presiune politică disponibil pentru grupuri este structura statală locală (naţională). Omogenizarea culturală tinde să servească interesele grupurilor-cheie şi presiunile se exercită pentru a crea identităţi cultural-naţionale.

Aceasta este situaţia în zonele avantajate ale economiei mondiale, ceea ce noi am numit statele din centru. În astfel de state, crearea unui aparat de stat puternic asociat cu o cultură naţională - fenomen adeseori desemnat ca integrare - serveşte atît ca mecanism pentru protejarea disparităţilor care au apărut în cadrul sistemului mondial, precum şi ca paravan şi justificare ideologică a menţinerii acestor disparităţi.

Economiile mondiale sînt divizate astfel în state din centru şi zone periferiale. Nu spun *state* periferiale deoarece o caracteristică a zonei periferiale este că statul indigen este slab, mergînd de la nonexistenţa sa (adică o situaţie colonială) pînă la o existenţă cu grad scăzut de autonomie (adică o situaţie neocolonială).

Există, de asemenea, arii semiperiferiale care se situează între centru şi periferie pe o serie de dimensiuni, precum complexitatea activităţilor economice, forţa aparatului de stat, integritatea culturală etc. Unele dintre acestea au fost zone centrale ale variantelor anterioare ale

unei economii mondiale. Altele au fost zone periferiale care au fost promovate, ca să spunem aşa, mai tîrziu, ca rezultat al geopoliticilor în schimbare ale unei economii mondiale în expansiune.

Semiperiferia, totuşi, nu este un artificiu de natura punctelor statistice de delimitare, şi nu este nici o categorie reziduală. Ea este un element structural necesar într-o economie mondială. Aceste zone au un rol paralel cu cel jucat, *mutatis mutandis*, de către grupurile comerciale mijlocii dintr-un imperiu. Ele sînt puncte de concentrare a unor capacităţi vitale care sînt adeseori nepopulare sub aspect politic. Aceste arii de mijloc (precum grupurile de mijloc dintr-un imperiu) deviază parţial presiunile politice pe care grupurile situate în principal în ariile periferiale le-ar putea direcţiona altfel împotriva statelor din centru şi a grupurilor care acţionează în şi prin mecanismele acestor state. Pe de altă parte, interesele localizate în principal în semiperiferie sînt situate în afara arenei politice a statelor din centru iar obiectivele lor sînt dificil de urmărit în coaliţii politice care le-ar putea fi accesibile dacă aceste interese ar fi situate în aceeaşi arenă politică.

Diviziunea economiei mondiale implică o ierarhie de sarcini ocupaţionale, în cadrul căreia atribuţiile solicitînd nivelurii mai înalte de calificare şi o mai mare concentrare a capitalului sînt rezervate ariilor de rang superior. Deoarece o economie mondială capitalistă avantajează, în principal, capitalul acumulat, inclusiv capitalul uman, în mai mare măsură decît forţa de muncă „brută", distribuţia geografică inechitabilă a acestor abilităţi ocupaţionale implică o puternică tendinţă către automenţinere. Mecanismele pieţei mai degrabă întăresc decît subminează această situaţie. Iar absenţa unui mecanism politic central al economiei mondiale face foarte dificilă impunerea unor forţe de contracarare în distribuţia inegală a avantajelor.

Rezultă deci că în funcţionarea sa o economie mondială tinde să adîncească, chiar în procesul său de dezvoltare, decalajele economice şi sociale dintre diferitele sale arii. Un factor care tinde să mascheze acest fapt este acela că procesul de dezvoltare al unei economii mondiale generează progrese tehnologice care fac posibilă expansiunea graniţelor acesteia. În acest caz, anumite regiuni ale lumii pot să-şi schimbe rolul

structural în economia mondială, în avantajul lor, chiar dacă simultan disparitatea în materie de avantaje între diferite sectoare ale economiei mondiale ca întreg se poate accentua. Pentru a evidenţia acest fenomen crucial în mod clar am insistat asupra distincţiei dintre o arie periferială a unei economii mondiale şi aria din afara economiei mondiale. Aria externă a unui secol adeseori devine periferie sau semiperiferie în secolul următor. De asemenea, statele din centru pot deveni arii semiperiferiale iar unele semiperiferiale se pot transforma în periferie.

Deşi avantajele statelor din centru nu au încetat să sporească de-a lungul istoriei sistemului mondial modern, capacitatea unui stat anume de a rămîne în sectorul central nu este dincolo de orice risc. Copoii sînt întotdeauna în cursă pentru poziţia de înaintaş cînd aleargă după un iepure. Într-adevăr, se poate foarte bine ca în acest gen de sistem să nu fie posibil, din punct de vedere structural, a se evita, într-o lungă perioadă de timp istoric, o circulaţie a elitelor, în sensul că o ţară anume care este dominantă la un moment dat tinde să fie înlocuită în acest rol, mai devreme sau mai tîrziu, de către o altă ţară.

Am insistat asupra ideii că economia mondială modernă este şi nu poate fi decît o economie mondială capitalistă. Din acest motiv am respins denumirea de „feudalism“ pentru diferitele forme ale agriculturii capitaliste, bazate pe muncă forţată, care apar în economia mondială. În plus, deşi acest aspect nu a fost discutat în prezentul volum, acesta este motivul pentru care în volumele următoare vom privi cu mare circumspecţie şi prudenţă pretenţia că în secolul al XX-lea există economii naţionale socialiste în cadrul economiei mondiale (economii văzute ca opuse mişcărilor socialiste care controlează anumite mecanisme de stat în economia mondială).

Dacă sistemele mondiale sînt singurele sisteme sociale reale (în afară de economiile de subzistenţă într-adevăr izolate), atunci rezultă în mod necesar că emergenţa, consolidarea şi rolurile politice ale claselor şi ale grupurilor de status trebuie să fie apreciate ca elemente ale acestui sistem *mondial*. Şi, mai departe, rezultă că un element-cheie în analiza unei clase sau a unui grup de status nu este numai starea conştiinţei de

sine, ci şi dimensiunea geografică prin care se autodefineşte.

Clasele există tot timpul potenţial *(an sich)*. Problema este în ce condiţii ele capătă conştiinţă de clasă *(für sich)*, adică acţionează ca grup în arena economico-politică şi, într-o anume măsură, chiar ca entitate culturală. O astfel de conştiinţă de sine depinde de situaţiile conflictuale. Dar, pentru straturile privilegiate (*upper strata*), conflictul deschis, şi deci conştientizarea clară, este tot timpul *faute de mieux*. Cu cît delimitările de clasă sînt mai puţin explicite, cu atît este mai probabil ca privilegiile să fie menţinute.

Deoarece în situaţiile conflictuale facţiuni multiple tind să se reducă la două în virtutea instituirii de alianţe, prin definiţie nu este posibil a avea trei sau mai multe clase (conştiente de sine). Evident, pot exista o multitudine de grupuri ocupaţionale cu acelaşi interes care se pot organiza pentru a acţiona în cadrul structurii sociale. Dar astfel de grupuri nu sînt altceva decît o specie a grupurilor de status, şi într-adevăr, adeseori se suprapun în mare măsură cu alte genuri de grupuri de status, precum cele definite prin criterii etnice, lingvistice sau religioase.

A spune că nu pot fi trei sau mai multe clase nu înseamnă totuşi că există totdeauna două. Este posibil să nu existe nici una, deşi aceasta se întîmplă arareori şi, oricum, tranzitoriu. Poate fi una singură, şi acesta este cazul cel mai frecvent. Pot fi două, şi atunci situaţia este cea mai explozivă.

Am spus că poate exista numai o clasă, deşi am susţinut, de asemenea, că realmente clasele există numai în situaţii conflictuale, iar conflictul presupune două părţi. Nu este nici o contradicţie aici. Şi aceasta pentru că un conflict poate fi definit ca avînd loc între o clasă care se concepe pe sine ca o clasă universală, şi toate celelalte straturi. O astfel de situaţie a fost obişnuită în sistemul mondial modern. Clasa capitalistă (burghezia) a pretins că este o clasă universală şi a căutat să organizeze viaţa politică pentru a-şi realiza obiectivele împotriva a doi oponenţi. Pe de o parte, erau cei care susţineau menţinerea distincţiilor de rang tradiţional în pofida faptului că aceste ranguri şi-au pierdut, uneori, legătura lor originară cu funcţia economică. Astfel de elemente au preferat să definească structura socială ca o structură fără

clase. Tocmai pentru a contracara această ideologie, burghezia a ajuns să acţioneze ca o clasă conştientă de sine.

Dar burghezia a avut şi un alt oponent, muncitorii. Ori de cîte ori muncitorii au devenit conştienţi de ei înşişi ca o clasă, ceea ce nu a fost prea frecvent în secolul al XVI-lea, ei au definit situaţia ca fiind una polarizată în două clase. În astfel de împrejurări, burghezia s-a aflat într-o acută dilemă tactică. În măsura în care ea îşi menţinea propria conştiinţă *de clasă*, instiga, chiar prin aceasta, conştiinţa de clasă a muncitorilor şi astfel risca să-şi submineze propria sa poziţie politică. În măsura în care, pentru a face faţă acestei probleme, trecea pe plan secundar propria conştiinţă de clasă, risca să-şi slăbească poziţia faţă de deţinătorii tradiţionali ai rangurilor înalte.

Procesul de cristalizare a conştiinţei de clasă a unei burghezii care se considera o clasă universală, recrutîndu-şi membrii din toate straturile sociale, a fost ilustrat în discuţiile noastre asupra emergenţei categoriei de *gentry* ca o categorie socială în Anglia Tudorilor sau asupra apariţiei burgheziei în nordul Ţărilor de Jos. Una dintre modalităţile prin care au susţinut pretenţia lor de a fi o clasă universală a fost dezvoltarea sentimentului naţional, ceea ce a dat o aparenţă culturală pretenţici lor.

Dilema profundă a unei burghezii prinsă în capcană prin insurecţie din partea stîngii, ca să spunem aşa, şi temîndu-se de o alianţă între cei doi oponenţi ai săi sub formă de revendicări regionale, a fost ilustrată în discuţiile noastre despre Franţa celui de-al „doilea“ secol al XVI-lea. Acolo burghezia a optat pentru o retragere temporară. Ea nu a avut, probabil, nici o alternativă de durată. Dar această retragere a avut consecinţele ei pe termen lung în radicalismul social de mai tîrziu al Revoluţiei franceze (oricît de temporar) şi în decalajul pe termen lung în dezvoltarea economică a Franţei, aflată în urmă faţă de Anglia.

Exemplele noastre aici sînt despre burgheziile care au devenit conştiente, dar conştiente în cadrul graniţelor unui stat-naţiune. Este evident că aceasta nu a fost singura alegere. Acestea ar fi putut să devină conştiente de ele însele ca o clasă mondială. Şi multe grupuri au exercitat presiuni pentru o astfel de definiţie. Pe de o parte, existau diferitele comunităţi ale bancherilor

comercianţi internaţionali. Pe de altă parte, existau multe categorii de agricultori capitalişti în zonele periferiale.

În perioada de glorie a lui Carol al V-lea, existau mulţi în Ţările de Jos, în Germania de sud, în Italia de nord şi în alte părţi care-şi legau speranţele de aspiraţiile imperiale ale Habsburgilor (în acelaşi timp unii rămînînd, prudent, şi de partea dinastiei Valois). Chiar dacă aceste grupuri au rămas ca strat social şi nu au format încă o clasă conştientă, ele se îndreptau în această direcţie şi aceasta părea să fie numai o chestiune de timp. Dar, o dată cu căderea imperiului, burgheziile Europei au realizat că viitorul lor economic şi social era legat de statele din centru. Şi au acţionat în acest fel aceia care, în virtutea afilierilor lor etnico-religioase, au putut să se îndrepte spre statul naţional ca arenă proprie de operaţiuni politice.

În ceea ce priveşte agricultorii capitalişti ai periferiei, ei s-ar fi considerat bucuroşi ca fiind o parte a unei clase internaţionale a - *gentry*. Ei au sacrificat voluntar tradiţiile culturale locale pentru participarea la cultura „mondială". Dar pentru a constitui o clasă internaţională, ei aveau nevoie de cooperarea straturilor capitaliste ale statelor din centru şi aceasta nu s-a mai ivit. Astfel încît, progresiv, aceşti agricultori capitalişti de periferie au devenit desueţii şi snobii *hacenderos* americano-spanioli sau nobilimea est-europeană a secolelor următoare, regresînd de la potenţiala conştiinţă de clasă internaţională la solidarităţile de status locale, ceea ce a servit intereselor burgheziilor vest-europene.

Concentrarea geografică a activităţilor economice speciale acţionează ca o presiune continuă pentru formarea grupurilor de status. În condiţiile în care straturile dominante locale sînt ameninţate de apariţia incipientă a unei conştiinţe de clasă a straturilor de jos, accentul pe cultura locală serveşte bine la abaterea conflictului intern, creînd astfel o solidaritate locală împotriva exteriorului. Dacă, în plus, aceste straturi dominante locale se simt oprimate de către straturi suprapuse ale sistemului mondial, ele au o dublă motivaţie în crearea unei identităţi locale.

Evident, nu se construieşte o identitate din nimic.Se construieşte cu ceea ce există - în termen de limbă, religie şi stiluri de viaţă distincte. Oricum, este destul de clar că atît omogenitatea lingvistică şi religioasă, cît şi

dorinţele (*a fortiori* opţiunea pentru stiluri de viaţă separate) sînt creaţii sociale care nu pot fi explicate ca simple continuităţi ale eternei tradiţii. Ele sînt creaţii sociale modelate cu dificultate în vremuri vitrege.

Secolul al XVI-lea a fost o astfel de perioadă grea pentru cea mai mare parte a Europei. A fost desigur era Reformei şi Contrareformei. A fost era marilor războaie civile religioase. A fost era „partidelor" religioase internaţionale. Dar în cele din urmă, o dată ce praful s-a aşezat, toate mişcările religioase au avut drept consecinţă un *pattern* de o omogenitate religioasă relativă a diferitelor entităţi politice în cadrul *laissez-faire*-ului internaţional - *cuius regio eius religio.*

Am încercat să precizăm în discuţia noastră privind diferitele dezvoltări specifice de ce variate forme de protestantism au ajuns să fie religie a statelor din centru (exceptînd Franţa şi, încă o dată, de ce ?) iar catolicismul, religie a periferiei şi a semiperiferiei. Am fost sceptici în a susţine că doctrinele diferitelor teologii au avut prea mult de a face cu aceasta, deşi ele puteau să favorizeze fenomenul. Mai degrabă, doctrinele teologiilor, aşa cum au evoluat în practică, în opoziţie cu concepţia lor originală, au reflectat şi au servit la susţinerea rolurilor diferitelor arii în sistemul mondial.

S-a spus adesea despre Carol al V-lea că a pierdut o mare ocazie de a crea un stat protestant german unit, încercînd să rămînă un arbitru al dezbinărilor religioase în loc de a fi un protagonist. Dar o astfel de critică neglijează faptul că el a căutat să creeze un imperiu mondial, şi nu un stat central în cadrul unei economii mondiale. Imperiile se dezvoltă implicînd o diversitate religioasă cu roluri multiple, dintre care puţine sînt concentrate în cadrul unor sisteme politice specifice. Formula unei economii mondiale este omogenitatea naţională în cadrul eterogenităţii internaţionale.

Cel puţin aceasta este soluţia la început. Statele din centru, datorită diviziunii lor interne complexe, încep să reflecte *pattern*-ul sistemului ca întreg. În secolul al XVI-lea Anglia era deja în curs de a deveni Marea Britanie, ceea ce înseamnă pentru naţiune ca un întreg omogenitate regională în cadrul unei relative eterogenităţi.

Religia nu trebuie să fie trăsătura culturală definitorie a principalelor grupuri de status. Acest rol îl

poate deţine limba. Într-adevăr, limba a început să joace un astfel de rol în secolul al XVI-lea şi importanţa ei a continuat să crească o dată cu trecerea secolelor. Consolidarea religioasă a specializării de rol într-o economie mondială are, totuşi, avantaje asupra consolidării lingvistice. Ea interacţionează mai puţin cu procesul general de comunicare în curs de formare din economia mondială. Şi se pretează mai puţin (doar mai puţin) la constrîngerile izolaţioniste, datorită principiilor universale care stau la baza religiilor mondiale.

Economia mondială europeană a secolului al XVI-lea a tins în general să fie un sistem caracterizat printr-o singură clasă. Forţele dinamice care au profitat de expansiunea economică şi de sistemul capitalist, în special în statele din centru, sînt cele care au tins să aibă conştiinţă de clasă, adică să opereze în spaţiul politic ca un grup definit în principal prin rolul lor comun în economie. Acest rol comun a fost, de fapt, definit, în sens larg, dintr-o perspectivă a secolului al XX-lea. El a inclus persoane care erau agricultori, negustori şi industriaşi. Antreprenorii individuali adeseori au pendulat între aceste activităţi sau le-au combinat. Distincţia esenţială a fost între aceşti oameni, indiferent de ocupaţia lor, orientaţi în principal spre obţinerea profitului pe piaţa mondială, şi ceilalţi neorientaţi în acest sens. - „Ceilalţi" au luptat pentru menţinerea privilegiilor de status - cele ale aristocraţiei tradiţionale, cele pe care micii agricultori le-au obţinut din sistemul feudal, cele rezultînd din monopolul breslelor care erau demodate. La adăpostul similarităţilor culturale se pot adeseori suda alianţe ciudate. Aceste alianţe ciudate pot lua o formă activă şi pot forţa centrele politice să ţină seama de ele. Am oferit astfel de exemple în discuţia noastră despre Franţa. Sau ele pot lua o formă pasivă din punct de vedere politic, ceea ce serveşte bine nevoile forţelor dominante ale sistemului mondial. Triumful catolicismului polonez ca forţă culturală a fost un astfel de exemplu.

Detaliile canavalei sînt umplute cu panoplia multiplelor forme de grupuri de status, avînd forţa şi accentele lor specifice. Dar problema majoră apare în procesul de formare a claselor. Şi în această privinţă, secolul al XVI-lea a fost neconcludent. Straturile capitaliste au format o clasă care a supravieţuit şi a

cîştigat *droit de cité*, dar nu a triumfat totuşi în arena politică.

Evoluţia mecanismelor de stat a reflectat exact această nesiguranţă. Statele puternice servesc interesele unor grupuri şi lezează pe cele ale altora. Oricum, din punctul de vedere al sistemului mondial ca întreg, dacă trebuie să existe o multitudine de entităţi politice (altfel spus, dacă sistemul nu este un imperiu mondial), atunci nu poate fi vorba ca toate aceste entităţi să fie la fel de puternice. Pentru că dacă ar fi, ar putea bloca funcţionarea efectivă a entităţilor economice transnaţionale, localizate în alte state. Ar urma atunci ca diviziunea mondială a muncii să fie întîrziată, economia mondială ar intra în declin şi, în final, sistemul mondial s-ar prăbuşi.

De asemenea nu se poate considera că *nici un* aparat de stat nu este puternic. Pentru că într-o asemenea situaţie straturile capitaliste nu ar avea nici un mecanism care să le protejeze interesele, garantîndu-le drepturile de proprietate, asigurînd diferite monopoluri, distribuind pierderile la nivelul unor categorii largi de populaţie etc.

Rezultă deci că economia mondială dezvoltă un *pattern* în care structurile de stat sînt relativ puternice în zonele centrale şi relativ slabe la periferie. Modul în care anumite zone joacă anumite roluri este în multe privinţe accidental. Ceea ce este necesar este faptul că în anumite zone aparatul de stat să fie mult mai puternic decît în altele.

Ce înţelegem printr-un aparat de stat puternic ? Înţelegem putere în comparaţie cu alte state din economia mondială, inclusiv alte state din centru, şi puternic faţă de unităţi politice locale din cadrul graniţelor statului. De fapt, înţelegem o suveranitate care este atît *de facto* cît şi *de jure*. Înţelegem, de asemenea, un stat care este puternic faţa de orice grup social anumit din interiorul statului. Evident, astfel de grupuri variază din punctul de vedere al presiunii pe care o pot exercita asupra statului. Şi, evident, anumite combinaţii ale acestor grupuri controlează statul. Nu este vorba de faptul că statul este un arbitru neutru. El este mult mai mult decît un vector al unor forţe date, chiar şi numai pentru că multe dintre acestea sînt situate în mai multe state sau sînt definite în termeni care au puţin a face cu graniţele de stat.

Un stat puternic este deci o entitate parţial autonomă în sensul că are o marjă de acţiune disponibilă pentru sine unde reflectă compromisurile intereselor multiple, chiar dacă limitele acestei marje sînt date de existenţa unor grupuri primordiale ca putere. Pentru a fi o entitate parţial autonomă, trebuie să existe un grup de oameni ale căror interese directe sînt servite de o astfel de entitate: aparatul de conducere şi o birocraţie de stat.

Astfel de grupuri apăr în cadrul unei economii mondiale capitaliste deoarece un stat puternic este cea mai bună alegere între alternative dificile pentru două grupuri care sînt cele mai puternice în termeni politici, economici şi militari : straturile capitaliste emergente şi vechile ierarhii aristocratice.

Pentru primele, statul puternic în forma „monarhiilor absolute" a fost un prim client, un gardian împotriva brigandajului local şi internaţional, un mod de legitimare socială, o protecţie preemptivă împotriva creării unor bariere de stat puternice în altă parte. Pentru ultimele, statul puternic a reprezentat o frînă faţă de aceleaşi straturi capitaliste, un susţinător al convenţiilor de status, un paznic al ordinii, un promotor al luxului.

Nu încape îndoială că atît nobilii cît şi burghezia găseau că aparatul de stat era un consumator de fonduri apăsător şi o birocraţie neproductivă intrigantă. Dar ce opţiuni au avut aceste categorii ? Oricum, ele au fost mereu revendicative şi politicile imediate ale sistemului mondial au fost generate de respingerile şi atracţiile rezultate din eforturile ambelor grupuri de a se proteja faţă de ceea ce considerau a fi efecte negative ale aparatului de stat.

Un aparat de stat implică un mecanism de autoalimentare.

Există un punct în care puterea creează mai multă putere. Veniturile din taxe permit statului să aibă o birocraţie civilă şi o armată mai numeroase şi mai eficiente, ceea ce în schimb duce la venituri din taxe mai mari - un proces care continuă sub formă de spirală. Mecanismul de autoalimentare lucrează de asemenea şi în altă direcţie, slăbiciunea ducînd la o şi mai mare slăbiciune. Între aceste două puncte de autoalimentare se situează politicile de creare a statului. Tocmai în acest domeniu abilităţile diferitelor grupuri de conducere creează diferenţe. Şi tocmai datorită celor două

mecanisme de autoalimentare, în astfel de situaţii, un mic decalaj în sistemul mondial poate deveni foarte rapid unul de proporţii.

În acele state în care aparatul de stat este slab, administratorii statului nu joacă rolul de coordonare a complexului mecanism agricol-comercial-industrial. Ei devin mai degrabă o categorie de nobili printre alţii, cu puţine revendicări de autoritate legitimă la nivel general.

Aceştia tind să fie numiţi stăpîni tradiţionali. Lupta politică este adeseori formulată în termeni de tradiţie şi schimbare. Aceasta este, desigur, o terminologie înşelătoare cu o puternică încărcătură ideologică. De fapt, poate fi acceptat ca principiu sociologic general că, în orice moment, ceea ce este gîndit ca tradiţional este de origine mai recentă decît îşi imaginează oamenii de obicei că este, şi reprezintă în primul rînd instinctele de conservare ale unui anumit grup ameninţat cu declinul status-ului social. Într-adevăr, se pare că nu există ceva care să apară şi să evolueze atît de repede ca „tradiţia“ atunci cînd nevoile o cer.

Într-un sistem bazat pe o singură clasă, „tradiţional“ înseamnă acel ceva în numele căruia „ceilalţi“ se luptă cu grupul care are conştiinţa de clasă. Dacă ei pot marca valorile la care aderă printr-o largă legitimare sau, chiar mai bine, prin încorporarea lor în structuri legislative, ei pot schimba astfel sistemul într-un mod care le este favorabil.

Tradiţionaliştii pot cîştiga în anumite state, dar dacă o economie mondială trebuie să supravieţuiască, ei trebuie să piardă mai mult sau mai puţin în altele. În plus, cîştigul într-o regiune este complementar pierderilor din altă regiune.

Acesta nu este chiar un joc cu suma zero, dar este de asemenea de neconceput ca toate elementele într-o economie mondială capitalistă să-şi schimbe simultan valorile într-o direcţie dată. Sistemul social este construit pe baza existenţei în cadrul său a unei multitudini de sisteme de valori care reflectă funcţiile specifice pe care diferite grupuri şi zone le au în diviziunea mondială a muncii.

Nu am epuizat aici problemele teoretice relevante pentru funcţionarea economiei mondiale. Am încercat doar să vorbim de cele apărute în perioada timpurie a economiei mondiale, altfel spus, de Europa secolului al

XVI-lea. Multe alte probleme au apărut în stadiile ulterioare şi vor fi tratate, atît empiric cît şi teoretic, în volumele următoare.

În secolul al XVI-lea, Europa a fost precum un cal sălbatic nărăvaş. Încercarea unor grupuri de a stabili o economie mondială bazată pe o anume diviziune specifică a muncii, de a crea state naţionale în zonele centrale ca garanţi politico-economici ai acestui sistem, şi de a-i face pe muncitori să plătească nu numai profiturile ci şi costurile menţinerii sistemului nu a fost uşoară. Este spre cinstea Europei că a reuşit aceasta deoarece, fără impulsul secolului al XVI-lea, lumea modernă nu s-ar fi născut şi, în pofida cruzimilor sale, este mai bine că s-a născut decît să nu fi existat.

Este tot spre cinstea Europei că aceasta nu a fost uşor de înfăptuit, în special datorită faptului că oamenii care au plătit costurile pe termen scurt au protestat din răsputeri împotriva tuturor inechităţilor generate de naşterea lumii moderne. Ţăranii şi muncitorii din Polonia, din Anglia, din Brazilia şi din Mexic au fost cu toţii, în modurile lor specifice, contestatari. După cum spune R.H.Tawney despre revoltele agrariene din Anglia secolului al XVI-lea : „Astfel de mişcări sînt o dovadă de forţă şi de spirit curajos şi ales ... Fericită naţiunea al cărui popor nu a uitat cum să se revolte"[1].

Trăsătura distinctivă a lumii moderne o constituie imaginaţia profitorilor săi şi agresivitatea celor oprimaţi. Exploatarea şi refuzul de a accepta exploatarea ca inevitabilă sau justă constituie antinomia continuă a erei moderne, reunindu-se într-o dialectică a cărei mişcare este departe de a fi atins apogeul în secolul al XX-lea.

NOTE

1. Tawney, *Agrarian Problems*, p.340.

BIBLIOGRAFIE

ABEL, WILHELM, *Die Wüstungen des Ausgehenden Mittelalters*, ediția a II-a, Fisher Verlag, Stuttgart, 1955.

ABRATE, MARIO, „Creta, colonia veneziana nei secoli XIII-XV", *Economia e storia*, IV, 3, iulie-septembrie, 1957, pp. 251-277.

Actes du Colloque de la Renaissance, Lib. Philosophique J. Vrin, Paris, 1958.

ARDANT, GABRIEL, *Théorie sociologique de l'impôt*, 2 vol, S.E.V.P.E.N., Paris, 1965.

ARNOLD, STANISLAW, „Les idées politiquès et sociales de la Renaissance en Pologne", *La Pologne au Xe Congrès International des Sciences Historiques à Rome*, Académie Polonaise des Sciences, Institut d'Histoire, Varșovia, 1955, pp. 147-165.

ASHTON, ROBERT, „Revenue Farming under the Early Stuarts", *Economic History Review*, seria a II-a, VIII, 3, 1956, pp. 310-322.

ASHTON, ROBERT, „Charles I and the City", în F.J.Fisher, ed., *Essays in the Economic and Social History of Tudor and Stuart England*, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1961, pp. 138-163.

Aspetti e cause della decadenza economica veneziana nel secolo XVII. Atti del Convegno (27 iunie-2 iulie 1957), Istituto per la Collaborazione Culturale, Veneția-Roma, 1961.

AYDELOTTE, FRANK, *Elizabethan Rogues and Vagabonds*, Vol. I din *Oxford Historical and Literary Studies*, Oxford Univ. Press (Clarendon), Londra și New York, 1913.

AYLMER, G.E., *The King's Servants*, Columbia Univ. Press, New York, 1961.

AZNAR, LUIS, „Las etapas iniciales de la legislación sobre indios", *Cuadernos americanos*, VII, 5, septembrie-octombrie, 1948, pp. 164-187.

BAEHREL, RENÉ, „Economie et histoire à propos des prix", în *Eventail de l'histoire vivante: hommage à Lucien Febvre*, Lib. Armand Colin, Paris, 1953, I, pp. 287-310.

BAEHREL, RENÉ, *Une croissance: la Basse-Provence rurale (fin XVIe siècle-1789)*, S.E.V.P.E.N., Paris, 1961.
BAGÚ, SERGIO, „La economia de la sociedad colonial", *Pensamiento critico*, nr. 27, aprilie 1969, pp. 30-65.
BALANDIER, GEORGES, *Daily Life in the Kingdom of the Kongo*, Pantheon, New York, 1968.
BANNON, JOHN F., ed., *Indian Labor in the Spanish Indies: Was There Another Solution?*, D.C. Heath, Boston, Massachusetts, 1966.
BARBOUR, VIOLET, „Dutch and English Merchant Shipping in the Seventeenth Century", în E.M. Carus-Wilson, ed., *Essays in Economic History*, St. Martin's, New York, 1965, I, pp. 227- 253. (Inițial în *Economic History Review*, II, 1930.)
BARBOUR, VIOLET, *Capitalism in Amsterdam in the Seventeenth Century*, Ann Arbor Paperbacks, Ann Arbor, Michigan, 1963.
BARKAN, ÖMER LUFTI, „La «Méditerranée» de Fernand Braudel vue d'Istamboul", *Annales E.S.C.*, IX, 2, aprilie-iunie, 1954, pp.189-200.
BARLEY, M.W., „Rural Housing in England", în *The Agrarian History of England and Wales*, IV: Joan Thirsk, ed., *1500-1640*, Cambridge Univ. Press, Londra şi New York, 1967, pp. 696-766.
BARON, SALO W., *A Social and Religious History of the Jews*, ed. a II-a, III: *Heirs of Rome and Persia*, Jewish Publication Society of America, Philadelphia, 1957.
BARON, SALO W., *A Social and Religious History of the Jews*, ed. a II-a, IV: *Meeting of East and West*, Jewish Publication Society of America, Philadelphia, 1957.
BARON SALO W., *A Social and Religious History of the Jews*, ed. a II-a, XI: *Citizen or Alien Conjurer*, Columbia Univ. Press, New York, 1967.
BARON SALO W., *A Social and Religious History of the Jews*, ed. a II-a, XII: *Economic Catalyst*, Columbia Univ. Press, New York, 1967.
BARRACLOUGH, GEOFFREY, *History in a Changing World*, Blackwell, Oxford, 1957.
BARRACLOUGH, GEOFFREY, *The Origins of Modern Germany*, Blackwell, Oxford, 1962.
BARRACLOUGH, GEOFFREY, „Universal History", în H.P.R. Finberg ed., *Approaches to History: A Symposium*, Univ. of Toronto Press, Toronto, 1962, pp.83-109.
BATHO, GORDON, „Landlords in England, A: The Crown", în *The Agrarian History of England and Wales*, IV: Joan Thirsk, ed., *1500-1640*, Cambridge Univ. Press, Londra şi New York, 1967, pp. 256-276.
BATHO, GORDON, „Landlords in England, B: Noblemen, Gentlemen, and Yeomen", în *The Agrarian History of England and Wales*, IV: Joan Thirsk, ed., *1500-1640*, Cambridge Univ. Press, Londra şi New York, 1967, pp. 276-306.

BAUTHIER, ROBERT HENRI, „The Fairs of Champagne“, în Rondo E. Cameron, ed., *Essays in French Economic History*, Irwin, Homewood, Illinois, 1970, pp. 42-63.
BECKER, MARVIN B., „Economic Change and the Emerging Florentine Territorial State“, *Studies in the Renaissance*, XIII, 1966, pp. 7-39.
BELOFF, MAX, *The Age of Absolutism, 1660-1815*, Harper, New York, 1962.
BENNET, M.K., *The World's Food*, Harper, New York, 1954.
BERESFORD, MAURICE W., *The Lost Villages of England*, Lutterworth Press, Londra, 1954.
BERRILL, K., „International Trade and the Rate of Economic Growth“, *Economic History Review*, seria a II-a, XII, 3, 1960, pp. 350-359.
BETTS, REGINALD R., „La société dans l'Europe centrale et dans l'Europe occidentale“, *Revue d'histoire comparée*, serie nouă, VII, 1948, pp. 167-183.
BINDOFF, S.T., *Tudor England*, vol. V din *Pelican History of England*, Penguin Books, Londra, 1950.
BINDOFF, S.T., „Economic Change: The Greatness of Antwerp“, *New Cambridge Modern History*, II: G.R. Elton, ed., *The Reformation, 1520-1559*, Cambridge Univ. Press, Londra şi New York, 1958, pp. 50-69.
BISHKO, CHARLES JULIAN, „The Castilian as Plainsman: The Medieval Ranching Frontier in La Mancha and Extramadura“, în Archibald R. Lewis şi Thomas F. McGann, ed., *The New World Looks at Its History*, Univ. of Texas Press, Austin, 1967, pp. 47-69.
BITTON, DAVIS, *The French Nobility in Crisis*, Stanford Univ. Press, Stanford, California, 1969.
BLANCHARD, IAN, „Population Change, Enclosure, and the Early Tudor Economy“, *Economic History Review*, seria a II-a, XXIII, 3, decembrie, 1970, pp. 427-445.
BLOCH, MARC, „Medieval 'Inventions'“, în *Land and Work in Medieval Europe*, Univ. of California Press, Berkeley, 1967, pp. 169-185. (Tradusă din *Annales d'histoire économique et sociale*, nr. 36, noiembrie, 1935).
BLOCH, MARC, „Economie-nature ou économie-argent: un pseudo-dilemme“, *Annales d'histoire sociale*, I, 1939, pp. 7-16.
BLOCH, MARC, *Esquisse d'une histoire monétaire de l'Europe*, Cahiers des Annales, 9, Lib. Armand Colin, Paris, 1954.
BLOCH, MARC, *Seigneurie française et manoir anglais*, Lib. Armand Colin, Paris, 1960.
BLOCH, MARC, *Feudal Society*, Univ. of Chicago Press, Chicago, Illinois, 1961.
BLOCH, MARC, Les *caractères originaux de l'histoire rurale française*, 2 vol., Lib. Armand Colin, Paris, 1964.
BLOCH, MARC, „The Rise of Dependent Cultivation and Seignorial Institutions“, *Cambridge Economic History of Europe*, I: M.M. Postan, ed., *The Agrarian Life of the Middle Ages*, ed. a II-a, Cambridge Univ. Press, Londra şi New York, pp. 235-290.

BLUM, JEROME, „Prices in Russia in the Sixteenth Century", *Journal of Economic History*, XVI, 2, iunie 1956, pp. 182-199.
BLUM JEROME, „Rise of Serfdom in Eastern Europe", *American Historical Review*, LXII, 4, iulie 1957, pp. 807-836.
BLUM, JEROME, *Lord and Peasant in Russia from the Ninth to the Nineteenth Century*, Princeton Univ. Press, Princeton, New Jersey, 1961.
BORAH, WOODROW, *Silk-raising in Colonial Mexico*, Ibero-Americana: 20. Univ. of California Press, Berkeley, 1943.
BORAH, WOODROW, *New Spain's Century of Depression*, Ibero-Americana, 35, Univ. of California Press, Berkeley, 1951.
BORAH, WOODROW, *Early Colonial Trade Between Mexico and Peru*, Ibero-Americana, 38, Univ. of California Press, Berkeley, 1954.
BOSERUP, EASTER, *The Conditions of Economic Growth*, Aldine, Chicago, Illinois, 1965.
BOUWSMA, WILLIAM J., „Politics in the Age of the Renaissance", în *Chapters in Western Civilization*, ed. a III-a, Columbia Univ. Press, New York, 1961, I, pp. 199-244.
BOUWSMA, WILLIAM J., *Venice and the Defences of Republican Liberty*, Univ. of California Press, Berkeley, 1968.
BOWDEN, P.J., „Wool Supply and the Woollen Industry", *Economic History Review*, seria a II-a, IX, 1, 1956, pp. 44-58.
BOWDEN, P.J., *The Wool Trade in Tudor and Stuart England*, Macmillan, New York, 1962.
BOWDEN, P.J., „Agricultural Prices, Farm Profits, and Rents", în *The Agrarian History of England and Wales*, IV: Joan Thirsk, ed., *1500-1640*, Cambridge Univ. Press, Londra şi New York, 1967, pp. 593-695.
BOXER, C.R., *The Christian Century in Japan*, Univ. of California Press, Berkeley, 1951.
BOXER, C.R., „The Portuguese in the East, 1500-1800", în H.V. Livermore, ed., *Portugal and Brazil, an Introduction*, Oxford Univ. Press (Clarendon), Londra şi New York, 1953, pp. 185-247.
BOXER, C.R., *Four Centuries of Portuguese Expansion, 1415-1825*, Witswatersrand Univ. Press, Johannesburg, 1961.
BOXER, C.R., *Race Relations in the Portuguese Colonial Empire, 1415-1825*, Oxford Univ. Press (Clarendon), Londra şi New York, 1963.
BOXER, C.R., *The Portuguese Seaborne Empire, 1415-1825*, Knopf, New York, 1969.
BRAUDEL, FERNAND, „Monnaies et civilization: de l'or du Soudan à l'argent d'Amérique", *Annales E.S.C.*, 1, ianuarie-martie, 1946, pp. 9-22.
BRAUDEL, FERNAND, „La double faillite 'coloniale' de la France aux XVe et XVIe siècles", *Annales E.S.C.*, IV, 4, octombrie - decembrie 1949, pp. 451-456.
BRAUDEL, FERNAND, „Qu'est-ce que le XVIe siècle?", *Annales E.S.C.*, VIII, 1, ianuarie-martie 1953, pp. 69-73.

BRAUDEL, FERNAND, „L'économie de la Méditerranée au XVII° siècle", *Les Cahiers de Tunisie*, IV, 14, trimestrul al II-lea, 1956, pp. 175-196.
BRAUDEL, FERNAND, „Le pacte de ricorsa au service du roi d'Espagne et de ses prêteurs à la fin du XVI° siècle", în *Studi in onore di Armando Sapori*, Istituto Edit. Cisalpino, Milano, 1957, II, pp. 1115-1125.
BRAUDEL, FERNAND, „Les emprunts de Charles-Quint sur la Place d'Anvers", *Charles Quint et son temps*, Colloques internationaux du C.N.R.S., Paris, 30 septembrie-3 octombrie, 1958, Ed. du C.N.R.S., Paris, 1959, pp. 191-201.
BRAUDEL, FERNAND, „European Expansion and Capitalism: 1450-1650", în *Chapters in Western Civilization*, ed. a III-a, Columbia Univ. Press, New York, 1961, I, pp. 245-288.
BRAUDEL, FERNAND, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, ed. a II-a revăzută şi adăugită, 2 vol., Lib. Armand Colin, Paris, 1966.
BRAUDEL, FERNAND, *Civilisation matérielle et capitalism (XV°-XVIII° siècle)*, vol. I, Lib. Armand Colin, Paris, 1967.
BRAUDEL, FERNAND şi ROMANO RUGGIERO, *Navires et marchandises à l'entrée du Port de Livourne (1547-1611)*, Lib. Armand Colin, Paris, 1951.
BRAUDEL, FERNAND şi SPOONER, FRANK C., „Les métaux monétaires et l'économie du XVI° siècle", în *Relazioni del X Congresso Internazionale di Scienze Storiche*, IV: *Storia moderna*, G.B. Sansoni, Florenţa, 1955, pp. 233-264.
BRAUDEL, FERNAND şi SPOONER, FRANK C., „Prices in Europe from 1450 to 1750", în *Cambridge Economic History of Europe*, IV: E.E. Rich şi C.H. Wilson, ed., *The Economy of Expanding Europe in the 16th and the 17th Centuries*, Cambridge Univ. Press, Londra şi New York, 1967, pp. 374-486.
BRENNER, Y.S., „The Inflation of Prices in Early Sixteenth-Century England", *Economic History Review*, seria a II-a, XIV, 2, 1961, pp. 225-239.
BRINKMANN, CARL, „The Hanseatic League: A Survey of Recent Literature", *Journal of Economic and Business History*, II, 4, august 1930, pp. 585-602.
BRULEZ, WILFRID, „Les routes commerciales d'Angleterre en Italie au XVI° siècle", în *Studi in onore di Amintore Fanfani*, IV: *Evo moderno*, Dott. A. Giuffré-Ed., Milano, 1962, pp. 121-184.
BRUNNER, OTTO, „Europäisches und Russisches Bürgertum", *Vierteljahrschrift für Sozial-und Wirtschaftsgeschichte*, XL, 1, 1953, pp. 1-27.
BRUTZKUS, J., „Trade with Eastern Europe, 800-1200", *Economic History Review*, XIII, 1943, pp. 31-41.
BÜCHER, KARL, *Industrial Evolution*, Holt, New York, 1901.
BUCKATZSCH, E.J., „The Geographical Distribution of Wealth in England, 1086-1843", *Economic History Review*, seria a II-a, III, 2, 1950, pp. 180-202.

BULFERETTI, LUIGI, „L'oro, la terra e la società: una interpretazione del nostro Seicento", *Archivio storico lombardo*, seria a VIII-a, IV, 1953, p. 5-66.
BURCKHARDT, JACOB, *The Civilization of the Renaissance in Italy*, Modern Library, New York, 1954.
CAHEN, CLAUDE, „A propos de la discussion sur la féodalité", *La Pensée*, nr. 68, iulie-august, 1956, pp. 94-96.
CAHEN, CLAUDE, „Au seuil de la troisième année: Réflexions sur l'usage du mot 'féodalité'", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, III, partea 1, aprilie 1960, pp. 2-20.
CAMPBELL, MILDRED, *The English Yeomen Under Elisabeth and the Early Stuarts*, Yale Univ. Press, New Haven, Connecticut, 1942.
CAPISTRANO DE ABREU, J., *Capitulos de história colonial (1500-1800)*, Ed. da Soc. Capistrano de Abreu, Typ. Leuzinger, Rio de Janeiro, 1928.
CARANDE, RAMÓN, *El crédito de Castilla en el precio de la política imperial*, discurs ţinut la Real Academía de la Historia, Madrid, 1949.
CARANDE, RAMÓN, *Carlos V y sus banqueros: La vida económica en Castilla (1516-1556)*, ed. a II-a revăzută şi adăugită, 2 vol., Sociedad de Estudios y Publicaciones, Madrid, 1965.
CARSTEN, F.L., *The Origins of Prussia*, Oxford Univ. Press (Clarendon), Londra şi New York, 1954.
CARUS-WILSON, E.M., „An Industrial Revolution of the Thirteenth Century", *Economic History Review*, XI, 1941, pp. 39-60.
CHABOD, F., „Y a-t-il un état de la Renaissance?", în *Actes du Colloque sur la Renaissance*, Lib. Philosophique J. Vrin, Paris, 1958, pp. 57-74.
CHANG, T'IEN-TSÊ, *Sino-Portuguese Trade from 1514 to 1644*, Brill, Leiden, Olanda, 1934.
CHAUDHURI, K.N., „The East India Company and the Export of Treasure in the Early 17th Century", *Economic History Review*, seria a II-a, XVI, 1, august 1963, pp. 23-28.
CHAUNU, PIERRE, „Le galion de Manille", *Annales E.S.C.*, VI, 4, octombrie-decembrie 1951, pp. 447-462.
CHAUNU, HUGUETTE & PIERRE, „Économie atlantique, économie-monde (1504-1650)", *Cahiers d'histoire mondiale*, I, 1, iulie, 1953, pp. 91-104.
CHAUNU, HUGUETTE & PIERRE, *Séville et l'Atlantique (1504-1650)*, I: *Introduction méthodologique*, Lib. Armand Colin, Paris, 1955.
CHAUNU, PIERRE, „Pour une histoire économique de l'Amérique espagnole coloniale", *Revue historique*, LXXX, 216, octombrie-decembrie 1956, pp. 209-218.
CHAUNU, PIERRE, *Séville et l'Atlantique (1504-1650)*, VIII (1): *Les structures géographiques*, S.E.V.P.E.N., Paris, 1959.
CHAUNU, PIERRE, *Séville et l'Atlantique (1504-1650)*, VIII (2): *La conjoncture (1504-1592)*, S.E.V.P.E.N., Paris, 1959.

CHAUNU, PIERRE, *Séville et l'Atlantique (1504-1650)*, VIII (2 bis): *La conjoncture (1593-1650)*, S.E.V.P.E.N., Paris, 1959.
CHAUNU, PIERRE, „Séville et la 'Belgique', 1555-1648", *Revue du Nord*, XLII, 1960, pp. 259-292.
CHAUNU, PIERRE, „Minorités et conjoncture: l'expulsion des Morèsques en 1609", *Revue historique*, CCXXV, 1, ianuarie-martie 1961, pp. 81-98.
CHAUNU, PIERRE, „Le renversement de la tendance majeure des prix et des activités au XVIIe siècle", *Studi in onore di Amintore Fanfani*, IV: *Evo moderno*, Dott. A Giuffrè-Ed., Milano, 1962, pp. 219-255.
CHAUNU, PIERRE, *L'Amérique et les Amériques*, Lib. Armand Colin, Paris, 1964.
CHAUNU, PIERRE, „Réflexions sur le tournant des années 1630-1650", *Cahiers d'histoire*, XII, 3, 1967, pp. 249-268.
CHAUNU, PIERRE, *L'expansion européene du XIIIe au XVe siècle*, Collection Nouvelle Clio 26, Presses Universitaires de France, Paris, 1969.
CHAUNU, PIERRE, *Conquête et exploitation des nouveaux mondes (XVIe siècle)*, Collection Nouvelle Clio 26 bis, Presses Universitaires de France, Paris, 1969. *Chaussinand-Nogaret, Guy*, „L'or, le poivre, le Portugal et l'économie mondiale", *Annales E.S.C.*, XXV, 6, noiembrie-decembrie 1970, pp. 1591-1596.
CHEUNG, STEVEN N.S., *The Theory of Share Tenancy*, Univ. of Chicago Press, Chicago, Illinois, 1969.
CHEVALIER, FRANÇOIS, *Land and Society in Colonial Mexico*, Univ. of California Press, Berkeley, 1963.
CHRISTENSEN, AKSEL E., *Dutch Trade to the Baltic about 1600*, Munksgaard, Copenhaga, 1941.
CIOCCA, PIERLUIGI, „Lipotesi del 'ritardo' dei salari rispetto ai prezzi in periodi di inflazione: alcune considerazioni generali", *Bancaria*, XXV, 4, aprilie 1969, pp. 423-437; 5, mai 1969, pp. 527-783.
CIPOLLA, CARLO M., *Mouvements monétaires dans l'Etat de Milan (1580-1700)*, Armand Colin, Paris, 1952.
CIPOLLA, CARLO M., „Note sulla storia del saggio d'interesse - Corso, dividenti, e sconto dei dividenti del Banco de S. Giorgio nel secolo XVI", *Economia internazionale*, V, 2, mai, 1952, pp. 255-274.
CIPOLLA, CARLO M., „La prétendue, 'révolution des prix' ", *Annales E.S.C.*, X, 4, octombrie-decembrie 1955, pp. 513-516.
CIPOLLA, CARLO M., „Four Centuries of Italian Demographic Development", în D.V. Glass & D.E.C. Eversley, ed., *Population in History*, Arnold, Londra, 1965, pp. 570-587.
CIPPOLA, CARLO M., *Guns and Sails in the Early Phase of European Expansion, 1400-1700*, Collins, Londra, 1965.
CIPOLLA, CARLO M., *Clocks and Culture, 1300-1700* ; Walker & Co., New York, 1967.

CIPOLLA, CARLO M., *Money, Prices and Civilization in the Meditérranean World: Fifth to Seventeenth Century*, Gordian Press. Inc., New York, 1967.

CIPOLLA, CARLO M., „The Economic Decline of Italy", în Brian Pullan, ed., *Crisis and Change in the Venetian Economy in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, Methuen, Londra, 1968, pp. 126-245. (Versiune revăzută şi adăugită a articolului „The Decline of Italy: The Case of a Fully-Matured Economy", *Economic History Review*, V, 1952).

CLARK, G.N., *The Seventeenth Century*, Oxford Univ. Press (Clarendon), Londra şi New York, 1929.

CLARK, G.N., „The Birth of the Dutch Republic", *Proceedings of the British Academy*, 1946, pp. 189-217.

CLARK, G.N., *The Wealth of England from 1496 to 1760*, Oxford Univ. Press, Londra, 1946.

COLEMAN, D.C., „An Innovation and Its Diffusion: the 'New Draperies'", *Economic History Review*, seria a II-a, XXII, 3, decembrie 1969, pp.417-429.

COLES, PAUL, „The Crisis of Renaissance Society: Genoa, 1448-1507", *Past & Present*, nr.11, aprilie 1957, pp. 17-47.

COLVIN, H.M., „Castles and Government in Tudor England", *English Historical Review*, LXXXIII, nr. 327, aprilie 1968, pp. 225-234.

COOK, SHERBURNE F. şi SIMPSON, LESLEY BOYD, *The Population of Central Mexico in the Sixteenth Century*, Ibero-Americana, 31, Univ. of California Press, Berkeley, 1948.

COOPER, J.P., „The Counting of Manors", *Economic History Review*, seria a II-a, VIII, 3, 1956, pp. 376-389.

COOPER, J.P., „Letter to the Editor", *Encounter*, XI, 3, septembrie, 1958.

COOPER, J.P., „General Introduction", în *New Cambridge Modern History*, IV: J.P. Cooper, ed., *The Decline of Spain and the Thirty Years' War, 1609-48/59*, Cambridge Univ. Press, Londra şi New York, 1970; pp. 1-66.

COORNEART, EMILE, „La genèse du système capitaliste: grande capitalisme et économie traditionelle au XVe siècle", *Annales d'histoire économique et sociale*, VIII, 1936, pp. 127-139.

COORNEART, EMILE, „Les échanges de la France avec l'Allemagne et les pays du Nord au XVIe siècle", *Revue d'histoire économique et sociale*, XXXV, 3, 1959, pp. 407-427.

COULBOURN, RUSHTON, *Feudalism in History*, Princeton Univ. Press., Princeton, New Jersey, 1956.

COULBOURN, RUSHTON, „A Comparative Study of Feudalism", partea a III-a din Rushton Coulbourn, ed., *Feudalism in History*, Princeton Univ. Press, Princeton, New Jersey, 1956, pp. 183-395.

CRAEYBECKX, JAN, „Quelques grands marchés de vins français dans les anciens Pays-Bas et dans le Nord de la France à la fin du Moyen Age et au XVIe siècle: Contribution à l'étude de la notion d'étape", *Studi in onore di Armando Sapori*, Istituto Edit. Cisalpino, Milano, 1957, II; pp. 849-882.

CRAEYBECKX, JAN, „Les français et Anvers au XVIe siècle“, *Annales E.S.C.*, XVII, 3 mai-iunie 1962, pp. 542-554.

CRAEYBECKX, JAN, „Les industries d'exportation dans les villes flamandes au XVIIe siècle, particulièrement à Gand et à Bruges“, *Studi in onore di Amintore Fanfani*, IV: *Evo moderno*, Dott. A Giuffrè-Ed., Milano, 1962, pp. 411-468.

CROMWELL, JULIAN, „The Early Tudor Gentry“, *Economic History Review*, seria a II-a, XVII, 3, 1965, p. 456-471.

CZALPINSKI, WLADYSLAW, „Le problème baltique aux XVIe et XVIIe siècle“, *International Congress of Historical Sciences*, Stockholm, 1960, *Rapports*, IV: *Histoire moderne*, Almqvist & Wiksell, Göteborg, 1960, pp. 25-47.

CZARNOWSKI, STEFAN, „La réaction catholique en Pologne à la fin du XVIe siècle et au début du XVIIe siècle“, *La Pologne au VIIe Congrès Internationale des Sciences Historiques*, Société Polonaise d'Histoire, Varșovia, 1933, II, pp. 287-310.

DARBY, H.C., „The Clearing of the Woodland in Europe“, în William L. Thomas, Jr. ed., *Man's Role in Changing the Face of the Earth*, Univ. of Chicago Press, Chicago, Illinois, 1956, pp. 183-216.

DA SILVA, JOSÉ-GENTIL, „Trafics du Nord, marchés du 'Mezziogiorno', finances génoises: recherches et documents sur la conjoncture à la fin du XVIe siècle“, *Revue du Nord*, XLI, 1959, pp. 129-152.

DA SILVA, JOSÉ-GENTIL, „Villages castillans et types de production au XVIe siècle“, *Annales E.S.C.*, XVIII, 4, iulie-august 1963, pp. 729-744.

DA SILVA, JOSÉ-GENTIL, *En Espagne: développement économique, subsistence, déclin*, Mouton, Paris, 1965.

DA SILVA, JOSÉ-GENTIL, „L'autoconsommation au Portugal (XIVe-XXe siècles)“, *Annales E.S.C.*, XXIV, 2, martie-aprilie 1969, pp. 250-288.

DAVIES, C.S.L., „Provisions for Armies, 1509-50: A study in the Effectiveness of Early Tudor Government“, *Economic History Review*, seria a II-a, XVII, 2, 1964, pp. 234-248.

DAVIES, C.S.L., „Les révoltes populaires en Angleterre (1500- 1700)“, *Annales E.S.C.*, XXIV, 1, ianuarie-februarie, 1969, pp. 24-60.

DAVIS, RALPH, „England and the Mediterranean, 1570-1670“, în F.J. Fisher, ed., *Essays in the Economic and Social History of Tudor and Stuart England*, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1961, pp. 117-137.

DE BARY, WILLIAM THEODORE, „Introduction“ la William Theodore de Bary, ed., *Self and Society in Ming Thought*, Columbia Univ. Press, New York, 1970, pp. 1-27.

DE BARY, WILLIAM THEODORE, „Individualism and Humanitarianism in Late Ming Thought,“ Columbia Univ. Press, New York, 1970, pp. 145-247.

DE FALGUEROLLES, G.E., „La décadance de l'économie agricole dans le Consulat de Lempaut au XVIIe et XVIIIe siècles“, *Annales du Midi*, LIII, 1941, pp. 142-168.

DE LAGARDE, GEORGES, „Réflexions sur la cristallisation de la notion d'Etat au XVIe siècle", în Enrico Castelli, ed., *Umanesimo e scienza politica*, Dott. Carlo Marzorati, Milano, 1951, pp. 247-256.

DELUMEAU, JEAN, *Vie économique et sociale de Rome dans la seconde moitié du XVIe siècle*, 2 vol, Boccard, Paris, 1957.

DE MADDALENA, ALDO, „Il mondo rurale italiano nel cinque e nel seicento", *Rivista storica italiana*, LXXVI, 2 iunie 1964, pp. 249-426.

DE OLIVEIRA MARQUES, ANTÓNIO H., „Notas para a história da feitoria portuguésa na Flandres no século XV", *Studi in onore di Amintore Fanfani*, II: *Medioevo*, Dott. A. Giuffrè-Ed., Milano, 1962, pp. 437-476.

DE ROOVER, RAYMOND, „Anvers comme marché monétaire au XVIe siècle", *Revue belge de philologie et d'histoire*, XXXI, 4, 1953, pp. 1003-1047.

DE VRIES, JAN, „The Role of the Rural Sector in the Development of the Dutch Economy: 1500-1700", *Journal of Economic History*, XXXI, 1, martie 1971, pp. 266-268.

DE VRIES, PHILIP, „L'animosité anglo-hollandaise au XVIIe siècle", *Annales E.S.C.*, V, 1, ianuarie-martie 1950, pp. 42-47.

DEYON, PIERRE, „A propos des rapports entre la noblesse et la monarchie absolue pendant la première moitié du XVIIe siècle", *Revue historique*, CCXXXI, aprilie-iunie 1964, p. 341-356.

DOBB, MAURICE, *Studies in the Development of Capitalism*, Routledge & Kegan Paul, Londra, 1946.

DOBB, MAURICE, „Reply", *Science and Society*, XIV, 2, primăvara 1950, pp. 157-167.

DOBB, MAURICE, *Papers on Capitalism, Development, and Planning*, International Publ., New York, 1967.

DOLLINGER, PHILIPPE, *La Hanse (XIIe-XVIIe siècle)*, Montaigne, Paris, 1964.

DOMAR, EVSEY D., „The Causes of Slavery or Serfdom: A Hipothesis", *Journal of Economic History*, XXX, 1, martie 1970, pp. 18-32.

DOWD, DOUGLAS F., „The Economic Expansion of Lombardy, 1300-1500: A Study in Political Stimuli to Economic Change", *Journal of Economic History*, XXI, 2, iunie 1961, pp. 143-160.

DUBY, GEORGES, „Le grand domaine de la fin du moyen âge en France", *Première Conférence Internationale d'Histoire Economique*, Stockholm, august 1960: *Contributions*, Mouton, Paris, 1960, pp.333-342.

DUBY, GEORGES, „The French Countryside at the End of the 13th Century", în Rondo E. Cameron ed., *Essays in French Economic History*, Richard D. Irwing, Inc., Homewood, Illinois, 1970, pp. 33-41 (tradus din *Bolletino dell'Istituto Storico Italiano per il Medio Evo*, nr. 74, 1962).

DUBY, GEORGES, „Démographie et villages désertés", *Villages désertés et histoire économique, XIe-XVIIIe siècle*, S.E.V.P.E.N., Paris, 1965, pp. 13-24.

DUBY, GEORGES, *Rural Economy and Country Life in the Medieval West*, Univ. of South Carolina Press, Columbia, 1968.
DUBY, GEORGES, şi MANDROU, ROBERT, *Histoire de la civilisation française*, I: *Le Moyen Age et le XVIe siècle*, Lib. Armand Colin, Paris, 1958.
EBERHARD, WOLFRAM, *Conquerors and Rulers: Social Forces in Medieval China*, ediţia a II-a, Brill, Leiden, 1965.
EDLER, FLORENCE, „The Effects of the Financial Measures of Charles V on the Commerce of Antwerp, 1539-42", *Revue belge de philologie et d'histoire*, XVI, 3-4, iulie-decembrie 1937, pp. 665-673.
EHRENBERG, RICHARD, *Capital and Finance in the Age of the Renaissance*, Harcourt, New York, 1928.
EISENSTADT, S.N., „Political Struggle in Bureaucratic Societies", *World Politics*, IX, 1, octombrie 1956, pp. 15-36.
EISENSTADT, S.N., „The Causes of Disintegration and Fall of Empires: Sociological and Historical Analyses", *Diogenes*, nr. 34, vara 1961, pp. 82-107.
EISENSTADT, S.N., „Empires", *International Encyclopedia of the Social Sciences*, Macmillan and Free Press, New York, 1968, V, pp. 41-49.
EITZEN, STANLEY D., „Two Minorities: The Jews of Poland and the Chinese of the Philippines", *Jewish Journal of Sociology*, X, 2, decembrie 1968, pp. 221-240.
ELLIOTT, J.H., „The Decline of Spain", *Past & Present*, nr. 20, noiembrie 1961, pp. 52-75.
ELLIOTT, J.H., *Imperial Spain, 1469-1716*, Mentor, New York, 1966.
ELLIOTT, J.H., *Europe Divided, 1559-1598*, Harper, New York, 1968.
ELLIOTT, J.H., *The Old World and the New, 1492-1650*, Cambridge Univ. Press, Londra şi New York, 1970.
ELLIOTT, J.H., „The Spanish Peninsula, 1598-1648", în *New Cambridge Modern History*, IV: J.P.Cooper, ed., *The Decline of Spain and the Thirty Years' War, 1609-48/59*, Cambridge Univ. Press, Londra şi New York, 1970, pp. 435-473.
ELMAN, P., „The Economic Causes of the Expulsion of the Jews in 1290", *Economic History Review*, VII, 1, noiembrie 1936, pp. 145-154.
ELTON, G.R., *The Tudor Revolution in Government*, Cambridge Univ. Press, Londra şi New York, 1953.
ELTON, G.R., „The Tudor Revolution: A Reply", *Past & Present*, nr. 29, decembrie 1964, pp. 26-49.
ELTON G.R., „A Revolution in Tudor History?", *Past & Present*, nr.32, decembrie 1965, pp. 103-109.
EMERY, FRANK, „The Farming Regions of Wales", în *The Agrarian History of England and Wales*, IV: Joan Thirsk, ed., *1500-1640*, Cambridge Univ. Press, Londra şi New York, 1967, pp. 113-160.
ENGELS, FREDERICK, *Socialism: Utopian and Scientific*, International Publishers, New York, 1935.

ENGELS, FREDERICK, *The Origins of the Family, Private Property and the State*, Lawrence & Wishart, Londra, 1940.

ENGELS, FREDERICK, *The Peasant War in Germany*, în *The German Revolutions*, Univ. of Chicago Press, Chicago, Illinois, 1967.

ESPEIUX, HENRI, *Histoire de l'Occitanie*, Le Centre Culturel Occitan, Collection Cap-e-Cap, Nîmes, 1970.

EVERITT, ALAN, „Social Mobility in Early Modern England", *Past & Present*, nr.33, aprilie 1966, pp. 56-73.

EVERITT, ALAN, „Farm Labourers", în *The Agrarian History of England and Wales*, IV: Joan Thirsk, ed., *1500-1640*, Cambridge Univ. Press, Londra şi New York, 1967, pp. 396-465.

EVERITT, ALAN, „The Marketing of Agricultural Produce", în *The Agrarian History of England and Wales*, IV: Joan Thirsk, ed., *1500-1640*, Cambridge Univ. Press, Londra şi New York, 1967, pp. 466-592.

FALLS, CYRIL, *Elizabeth's Irish Wars*, Methuen, Londra, 1950.

FANFANI, AMINTORE, *Storia del lavoro in Italia della fine del secolo XV agli inizi del XVIII*, Dott. A. Giuffrè-Ed., Milano, 1959.

FANON, FRANTZ, *The Wretched of the Earth*, Grove Press, New York, 1966.

FAVRET, JEANNE, „Le traditionalisme par excès de modernité", *European Journal of Sociology*, VIII, 1, 1967, pp. 71-93.

FEBVRE, LUCIEN, „Préface" la Hughette & Pierre Chaunu, *Séville et l'Atlantique (1504-1650)*, Lib. Armand Colin, Paris, 1955, I, pp. IX-XV.

FELIX, DAVID, „Profit Inflation and Industrial Growth: The Historic Record and Contemporary Analogies", *Quarterly Journal of Economics*, LXX, 3, august 1956, pp. 441-463.

FERGUSON, WALLACE, „Toward the Modern State", în Wallace Ferguson, ed., *Renaissance Studies*, nr. 2, University of Western Ontario, Londra, Ont., 1963, pp. 137-153. (Iniţial în *The Renaissance: A Symposium*, 1953.)

FERNÁNDEZ ALVAREZ, Manuel, „La Paz de Cateau-Cambrésis", *Hispania, revista española de historia*, XIX, nr. 77, octombrie-decembrie 1959, pp.530-544.

FISHER, F.J., „The Development of the London Food Market, 1540-1640", în E.M. Carus-Wilson, ed., *Essays in Economic History*, St. Martin's, New York, 1965, I, pp. 135-151. (Iniţial în *Economic History Review*, V, 1935.)

FISHER, F.J., „The Development of London as a Centre of Conspicuous Consumption in the Sixteenth and Seventeenth Centuries", în E.M. Carus-Wilson, ed., *Essays in Economic History*, St. Martin's, New York, 1966, II, pp. 197-207. (Iniţial în *Transactions of the Royal Historical Society*, seria a IV-a, XXX, 1948.)

FISHER, F.J., „London's Export Trade in the Early Seventeenth Century", *Economic History Review*, seria a II-a, III, 2, 1950, pp. 151-161.

FISHER, F.J., „The Sixteenth and Seventeenth Centuries: The Dark Ages in English Economic History?", *Economica*, serie nouă, XXXIV, 93, 1957, pp. 2-18.

FISHER, F.J., „Tawney's Century", în F.J. Fisher, ed., *Essays in the Economic and Social History of Tudor and Stuart England*, Cambridge Univ. Press, New York şi Londra, 1961, pp. 1-14.

FOURASTIÉ, JEAN şi GRADAMY, RENÉ, „Remarques sur les prix salariaux des céréales et la productivité du travailleur agricole en Europe du XVe et XVIe siècles", *Third International Conference of Economic History*, München, 1965, Mouton, Paris, 1968, pp. 647-656.

FOUST, C.M., „Russian Expansion to the East Through the Eighteenth Century", *Journal of Economic History*, XXI, 4, decembrie 1961, pp. 469-482.

FOX, P., „The Reformation in Poland", în *The Cambridge History of Poland*, I: W.E. Reddaway *et al.*, ed., *From the Origins to Sobieski (to 1696)*, Cambridge Univ. Press, Londra şi New York, 1950, pp. 322-347.

FRANÇOIS, MICHEL, „L'idée d'empire sous Charles-Quint", *Charles Quint et son temps*, Colloques internationaux du C.N.R.S., 30 septembrie-3 octombrie 1958, Ed. du C.N.R.S., Paris, 1959, pp. 23-35.

FRANK, ANDRÉ GUNDER, *Capitalism and Underdevelopment in Latin America*, Monthly Review Press, New York, 1967.

FRIED, MORTON, „On the Concept of 'Tribe' and 'Tribal Society'", în June Helm, ed., *Essays on the Problem of Tribe*, Proceedings of 1967 Annual Spring Meeting of the American Ethnological Society, pp. 3-20.

FRIEDRICH, CARL J., *The Age of the Baroque*, Harper, New York, 1952.

FRIIS, ASTRID, *Alderman Cockayne's Project and the Cloth Trade*, Levin and Munksgaard, Copenhaga, 1927.

FRIIS, ASTRID, „An Inquiry into the Relations between Economic and Financial Factors in the Sixteenth and Seventeenth Centuries", *Scandinavian Economic History Review*, I, 2, 1953, pp. 193-241.

FURTADO, CELSO, *Economic Development of Latin America*, Cambridge Univ. Press, Londra şi New York, 1970.

GAY, EDWIN F., „The Midland Revolt and the Inquisitions of Depopulation of 1607", *Transactions of the Royal Historical Society*, serie nouă, XVIII, 1904, pp. 195-244.

GÉNICOT, LEOPOLD, „Crisis: From the Middle Age to Modern Times", în *Cambridge Economic History of Europe*, I: M.M. Postan, ed., *The Agrarian Life of the Middle Ages*, ediţia a II-a, Cambridge Univ. Press, Londra şi New York, 1966, pp. 660-741.

GERSCHENKRON, ALEXANDER, „An Economic History of Russia", *Journal of Economic History*, XII, 2, primăvara 1952, pp. 146-154.

GERSCHENKRON, ALEXANDER, „Review article: Lord and Peasant in Russia from the Ninth to the Nineteenth Century", *Journal of Economic History*, XXIV, 1, martie 1964, pp. 53-59.

GERTH, HANS, „Glossary", în Max Weber, *The Religion of China*, Free Press, New York, 1951, pp. 298-308.
GESTRIN, FERDO, „Economie et société en Slovénie au XVIe siècle", *Annales E.S.C.*, XVII, 4 iulie-august 1962, pp. 663-690.
GEYL, PIETER, *The Revolt of the Netherlands (1559-1609)*, Williams & Norgate, Londra, 1932.
GEYL, PIETER, *Debates with Historians*, Meridian, New York, 1958.
GIBSON, CHARLES, *The Aztecs Under Spanish Rule*, Stanford Univ. Press, Stanford, California, 1964.
GLAMANN, KRISTOF, „European Trade, 1500-1700", *Fontana Economic History of Europe*, II, 6, 1971.
GODINHO, VITORINO MAGALHÃES, „Création et dynamisme économique du monde atlantique (1420-1670)", *Annales E.S.C.*, V, 1, ianuarie-martie 1950, pp. 32-36.
GODINHO, VITORINO MAGALHÃES, „Le repli vénitien et égyptien et la route du Cap, 1496-1533", în *Eventail de l'histoire vivante: hommage à Lucien Febvre*, Lib. Armand Colin, Paris, 1953, II, pp. 283-300.
GODINHO, VITORINO MAGALHÃES, *L'économie de l'empire portugais aux XVe et XVIe siècle*, S.E.V.P.E.N., Paris, 1969.
GOLDMANN, LUCIEN, *The Hidden God*, Humanities Press, New York, 1964.
GORDON-WALKER, P.C., „Capitalism and the Reformation", *Economic History Review*, VIII, 1, noiembrie 1937, pp. 1-19.
GOUBERT, PIERRE, „Recent Theories and Research in French Population between 1500 and 1700", în D.V. Glass şi D.E.C. Eversley, ed., *Population in History*, Arnold, Londra, 1965, pp. 457-473.
GOULD, J.D., „The Trade Depression of the Early 1620's", *Economic History Review*, seria a II-a, VII, 1, 1954, pp. 81-90.
GOULD, J.D., „The Price Revolution Reconsidered", *Economic History Review*, seria a II-a, XVII, 2, 1964, pp. 249-266.
GABROWSKI, THADÉE, „La réforme réligieuse en Occident et en Pologne", *La Pologne au Ve Congrés International des Sciences Historiques*, Bruxelles, 1923, Varşovia, 1924, pp. 67-72.
GRAMSCI, ANTONIO, *Il Risorgimento*, Giulio Einaudi, Roma, 1955.
GRAS, N.S.B., *The Evolution of the English Corn Market*, Harvard Univ. Press, Cambridge, 1915.
GRAY, H.L., „English Foreign Trade from 1446 to 1482", în Eileen E. Power şi M.M. Postan, ed., *Studies in English Trade in the Fifteenth Century*, Barnes & Noble, New York, 1966, pp. 1-38.
GRIFFITHS, GORDON, „The Revolutionary Character of the Revolution of the Netherlands", *Comparative Studies in Society and History*, II, 4, iulie 1960, pp. 452-472.
GUILLÉN MARTINEZ, FERNANDO, *Raíz y futuro de la revolución*, Ed. Tercer Mundo, Bogota, 1963.
HABAKKUK, H. JOHN, „La disparition du paysan anglais", *Annales E.S.C.*, XX, 4, iulie-august 1965, pp. 649-663.

HALL, A. RUPERT, „Scientific Method and the Progress of Techniques", *Cambridge Economic History of Europe*, IV, E.E. Rich şi C.H. Wilson, ed., *The Economy of Expanding Europe in the 16th and 17th Centuries*, Cambridge Univ. Press, Londra şi New York, 1967, pp. 96-154.

HAMILTON, EARL J., „American Treasure and Andalusian Prices, 1503-1660", *Journal of Economic and Business History*, I, 1, noiembrie 1928, p. 1-35.

HAMILTON, EARL J., „American Treasure and the Rise of Capitalism", *Economica* IX, 27, noiembrie 1929, pp. 338-357.

HAMILTON, EARL J., „Prices and Progress: Prices as a Factor in Business Growth", *Journal of Economic History*, XII, toamna 1952, pp. 325-349.

HAMILTON, EARL J., „Origin and Growth of the National Debt in Western Europe", *American Economic Review*, XXXVII, 2, mai 1947, pp. 118-130.

HAMILTON, EARL J., „The History of Prices Before 1750", în *International Congress of Historical Sciences*, Stockholm, 1960. *Rapports*, I: *Méthodologie, histoire des universitées, histoire des prix avant 1750*, Almqvist & Wiksell, Göteborg, 1960, pp. 144-164.

HAMMARSTRÖM, INGRID, „The 'Price Revolution' of the Sexteenth Century: Some Swedish Evidence", *Scandinavian Economy History Review*, V, 1, 1957, pp. 118-154.

HARRISON, J.B., „Colonial Development and International Rivalries Outside Europe, II: Asia and Africa", *New Cambridge Modern History*, III; R.B. Wernham, ed., *The Counter-Reformation and the Price Revolution, 1559-1610*, Cambridge Univ. Press, Londra şi New York, 1968, pp. 523-558.

HARRISS, G.L., şi WILLIAMS, PENRY, „A Revolution in Tudor History?", *Past & Present*, nr. 31, iulie 1965, pp. 87-96.

HARTUNG, FR. şi MOUSNIER, R., „Quelques problémes concernant la monarchie absolue", în *Relazioni del X Congreso Internazionale di Scien-Storiche*, IV: *Storia moderna*, G.B. Sansoni, Florenţa, 1955, pp. 1-55.

HAUSER, HENRI, „The European Financial Crisis of 1559", *Journal of European Business History*, II, 2, februarie 1930, pp. 241-255.

HAUSER, HENRI, „The Characteristic Features of French Economic History from the Middle of the Sixteenth Century to the Middle of the Eighteenth Century", *Economic History Review*, IV, 3, octombrie 1933, pp. 257-272.

HEATON, HERBERT, *Economic History of Europe*, ediţie revăzută, Harper, New York, 1948.

HECKSCHER, ELI F., *An Economic History of Sweden*, Harvard Univ. Press, Cambridge, Massachusetts, 1954.

HECKSCHER, ELI F., *Mercantilism*, 2 vol, ediţie revăzută, Allen & Unwin, Londra, 1955.

HEERS, JACQUES, „Les Génois en Angleterre: la crise de 1458-1466", *Studi in onore di Armando Sapori*, Istituto Edit. Cisalpino, Milano, 1957, II, pp. 809-832.

HEERS, JACQUES, „Rivalité ou collaboration de la terre et de l'eau? Position générale des problèmes", în *Les grandes voies maritimes dans le monde, XVe-XIXe siècles*, VIIe Colloque, Commission Internationale d'Histoire Maritime, S.E.V.P.E.N., Paris, 1965, pp. 13-63.
HELLEINER, KARL, „The Population of Europe from the Black Death to the Eve of the Vital Revolution", în *Cambridge Economic History of Europe*, IV: E.E. Rich şi C.H. Wilson, ed., *The Economy of Expanding Europe in the 16th and 17th Centuries*, Cambridge Univ. Press, Londra şi New York, 1967, pp. 1-95.
HEXTER, J.H., „Letter to the Editor", *Encounter*, XI, 2, august, 1958.
HEXTER, J.H., „The Myth of the Middle Class in Tudor England", *Reappraisals in History*, Harper, New York, 1963, pp. 71-116.
HEXTER, J.H., „A New Fremework for Social History", *Reappraisals in History*, Harper, New York, 1963, pp. 14-25.
HEXTER, J.H., „Storm Over the Gentry", *Reappraisals in History*, Harper, New York, 1963, pp. 117-162. (Iniţial apărut în *Encounter*, X, 5, mai 1968).
HIBBERT, A.B., „The Origins of the Medieval Town Patriciate", *Past & Present*, nr. 3, februarie 1953, pp. 15-27.
HILL, CHRISTOPHER, „The Transition from Feudalism to Capitalism", *Science and Society*, toamna 1953, pp. 348-351.
HILL, CHRISTOPHER, „Recent Interpretations of the Civil War", în *Puritanism and Revolution*, Schocken Books, New York, 1958, pp. 3-31.
HILL, CHRISTOPHER, „Some Social Consequences of the Henrician Revolution", în *Puritanism and Revolution*, Schocker Books, New York, 1958, pp. 32-49.
HILL, CHRISTOPHER, „Protestantism and the Rise of Capitalism", în F.J. Fisher, ed., *Essays in the Economic and Social History of Tudor and Stuart England*, Cambridge Univ. Press, Londra şi New York, 1960, pp. 15-39.
HILL, CHRISTOPHER, *Reformation to the Industrial Revolution, 1530-1780*, vol. II din *The Pelican Economic History of Britain*, Penguin Books, Londra, 1967.
HILTON, R.H., „Peasant Movements in England before 1381", în E.M. Carus-Wilson, ed., *Essays in Economic History*, St. Martin's, New York, 1966, II, pp.73-90. (Iniţial în *Economic History Review*, II, 1949.)
HILTON, R.H., „Y eut-il une crise générale de la féodalité?", *Annales E.S.C.*, VI, 1, ianuarie-martie 1951, pp. 23-30.
HILTON, R.H., „The Transition from Feudalism to Capitalism", *Science and Society*, XVII, toamna 1953, pp. 340-348.
HILTON, R.H., „A Studi in the Pre-History of English Enclosure in the Fifteenth Century", *Studi in onore di Armando Sapori*, Istituto Edit. Cisalpino, Milano, 1957, I, pp. 673-685.
HILTON, R.H., şi SMITH, R.E.F., „Introduction" la R.E.F. Smith, *The Enserfment of the Russian Peasantry*, Cambridge Univ. Press, Londra şi New York, 1968, p. 1-27.

HILTON, R.W.K., „Dutch Entrepôt Trade at Boston, Lincs., 1600-40", *Economic History Review*, seria a II-a, IX, 3, aprilie 1957, pp. 467-471.
HILTON, R.W.K., „Letter to the Editor", *Encounter*, XI, 1, iulie 1958.
HILTON, R.W.K., *The Eastland Trade and the Common Weal in the Seventeenth Century*, Cambridge Univ. Press, Londra şi New York, 1959.
HOBSBAWN, E.J., „The Crisis of the Seventeenth Century", în Trevor Aston, ed., *Crisis in Europe, 1560-1660*, Routledge & Kegan Paul, Londra, 1965, pp. 5-58.
HONJO, EIJIRO, „Facts and Ideas of Japan's Over-sea Development Prior of the Meiji Restoration", *Kyoto University Economic Review*, XVII, 1 ianuarie 1942, pp. 1-13.
HOSKINS, W.G., „The Rebuilding of Rural England, 1570-1640", *Past & Present*, nr. 4, noiembrie 1953, pp. 44-57.
HOSZOWSKI, STANISLAW, „The Polish Baltic Trade in the 15th-18th Centuries", *Poland at the XIth International Congress of Historical Sciences in Stockholm*, The Polish Academy of Sciences, The Institute of History, Varşovia, 1960, pp. 117-154.
HOSZOWSKI, STANISLAW, „L'Europe centrale dans la révolution des prix: XVIe et XVIIe siècles", *Annales E.S.C.*, XVI, 3, mai-iunie 1961, pp. 441-456.
HUDSON, G.F., *Europe and China*, Arnold, Londra, 1931.
HURSFIELD, J., „The Profits of Fiscal Feudalism, 1541-1602", *Economic History Review*, seria a II-a, VIII, 1, 1955, pp. 53-61.
HURSFIELD, J., „Social Structure, Office-Holding and Politics, Chiefly in Western Europe", *New Cambridge Modern History*, III: R.B. Wernham, ed., *The Counter-Reformation and the Price Revolution, 1559-1610*, Cambridge Univ. Press, Londra şi New York, 1968, pp. 126-148.
INNIS, HAROLD A., „The Rise and Fall of the Spanish Fishery in Newfoundland", *Proceedings and Transactions of the Royal Society of Canada*, seria a III-a, XXV, secţia a II-a, 1931, pp. 51-70.
INNIS, HAROLD A., *The Cod Fisheries: The History of an International Economy*, Yale Univ. Press, New Haven, Connecticut, 1940.
JARA, ALVARO, „Una investigación sobre los problemas del trabajo en Chile durante el periodo colonial", *Hispanic American Historical Review*, XXXIX, 2, 1959, pp. 239-244.
JARA, ALVARO, *Guerre et société au Chili: essai de sociologie coloniale*, Institut des Hautes Etudes de l'Amérique Latine, Paris, 1961.
JARA, ALVARO, „La producción de metales preciosos en el Perú en el siglo XVI", Boletín de la Universidad de Chile, nr. 44, noiembrie 1963, pp. 58-64.
JARA, ALVARO, „Estructuras de colonización y modalidades del tráfico en el Pacífico sur hispanoamericano", *Les Grandes voies*

maritimes dans le monde XV-XIXe, VIIe Colloque, Commission Internationale d'Histoire Maritime, S.E.V.P.E.N., Paris, 1965, pp. 247-275.
JARA, ALVARO, „Economía minera e historia economica hispanoamericana", în *Tres ensayos sobre economía minera hispanoamericana*, Centro de Investigaciones de Historia Americana, Santiago de Chile, 1966, pp. 15-54.
JARA, ALVARO, „Salario en una economía caracterizada por las relaciones de dependencia personal", *Third International Conference of Economic History*, München 1965, Mouton, Paris, 1968, pp. 601-615.
JEANNIN, PIERRE, „Anvers et la Baltique au XVIe siècle", *Revue du Nord*, XXXVII, aprilie-iunie 1955, pp. 93-113.
JEANNIN, PIERRE, „Les relations économiques des villes de la Baltique avec Anvers au XVIe siècle", *Vierteljahrschrift für Sozial-und Wirtschaftsgeschichte*, XLIII, 3 septembrie 1956, pp. 193-217; 4, decembrie 1956, pp. 323-355.
JEANNIN, PIERRE, „Les comptes du Sund comme source pour la construction d'indices généraux de l'activité économique en Europe (XVIe-XVIIIe siècles)", *Revue historique*, CCXXXI, ianuarie-martie 1964; pp. 55-102, aprilie-iunie 1964, pp. 307-340.
JOHNSEN, OSCAR ALBERT, „Les relations commerciales entre la Norvège et l'Espagne dans les temps modemes", *Revue historique*, 55e Année, CLXV, 4, septembrie-decembrie 1930, pp. 77-82.
JONES, E.L., şi WOOLF, S.J., „The Historic Role of Agrarian Change in Economic Development", în E.L. Jones şi S.J. Woolf, ed., *Agrarian Change and Economic Development*, Methuen, Londra, 1969, pp. 1-21.
JONES, P.J., „Per la storia agraria italiana nel medio evo: lineamenti e problemi", *Rivista storica italiana*, LXXVI, 2 iunie 1964, pp. 187-348.
KELLENBENZ, HERMAN, „Spanien, die nördlichen Niederlande und die Skandinavisch-baltische Raum in der Weltwirtschaft und Politik um 1600", *Vierteljahrschrift für Sozial-und Wirtschaftsgeschichte*, XLI, 4, 1954, pp. 289-332.
KELLENBENZ, HERMAN, „Autour de 1600: le commerce de poivre des Fuggers et le marché internationale de poivre", *Annales E.S.C.* XI, 1, ianuarie-martie 1956, pp. 1-28.
KELLENBENZ, HERMAN, „Landverkehr, Fluss- und Seeschiffahrt im Europäischen Handel (Spätmitterlalter-Anfang des 19. Jahrhunderts)", *Les Grandes voies maritimes dans le monde, XV*[e]*-XIX*[e] *siècles*. VIIe Colloque, Commission Internationale d'Histoire Maritime, S.E.V.P.E.N., Paris, 1965, pp. 65-174.
KERRIDGE, ERIC, „The Movement in Rent, 1540-1640", în E.M. Carus-Wilson, ed., *Essays in Economic History*, St. Martin's New York, 1966, II, pp. 208-226. (Inițial în *Economic History Review*, VI, 1953.)
KEYNES, J.M., *A Treatise on Money*, 2 vol., Macmillan, New York, 1950.

KIERNAN, V.G., „Foreign Mercenaries and Absolute Monarchy“, *Past & Present*, nr. 11, aprilie 1957, pp. 66-83.
KIERNAN, V.G., „State and Nation in Western Europe“, *Past & Present*, nr. 31, iulie 1965, pp. 20-38.
KINGDON, ROBERT M., „The Political Resistance of the Calvinists in France and the Low Countries“, *Church History*, XXVII, 3, septembrie 1958, pp. 220-233.
KINGDON, ROBERT M., „Social Welfare in Calvin's Europe“, *American Historical Review*, LXXVI, 1, februarie 1971, pp. 50-69.
KLEIN, JULIUS, *The Mesta: A Study in Spanish Economic History, 1273-1836*, Harvard Univ. Press, Cambridge Massachusetts, 1919.
KLÍMA, A. şi MACUREK, J., „La question de la transition du féodalisme au capitalisme en Europe centrale (XVIe-XVIIIe siècles)“, *International Congress of Historical Sciences*, Stockholm, 1960. *Rapports*, IV: *Histoire moderne*, Almqvist & Wiksell, Göteborg, 1960, pp. 84-105.
KLUCHEVSKY, V.O., *A History of Russia*, 5 vol., J.M. Dent, Londra, 1911.
KOBATA, A., „The Production and Uses of Gold and Silver in 16th and 17th Century Japan“, *Economic History Review*, seria a II-a, XVIII, 2 octombrie 1965, pp. 245-266.
KOENIGSBERGER, H.G., *The Government of Sicily Under Philip II of Spain*, Staples Press, Londra, 1951.
KOENIGSBERGER, H.G., „The Organization of Revolutionary Parties in France and the Netherlands During the Sixteenth Century“, *The Journal of Modern History, XXVII*, 4, decembrie 1955, pp. 335-351.
KOENIGSBERGER, H.G., „Property and the Price Revolution (Hainault, 1474-1573)“, *Economic History Review*, seria a II-a, IX, 1, 1956, pp. 1-15.
KOENIGSBERGER, H.G., „The Empire of Charles V in Europe“, în *New Cambridge Modern History*, II: G.R. Elton, ed., *The Reformation, 1520-1559*, Cambridge Univ. Press, Londra şi New York, 1958, pp. 301-333.
KOENIGSBERGER, H.G., „Western Europe and the Power of Spain“, *New Cambridge Modern History*, III: R.B. Wernham, ed., *The Counter-Reformation and the Price Revolution, 1559-1610*“, Cambridge Univ. Press, Londra şi New York, 1968, pp. 234-318.
KOENIGSBERGER, H.G., „The European Civil War“, în *The Habsburgs and Europe, 1516-1660*, Cornell Univ. Press, Ithaca, New York, 1971, pp. 219-285. (Iniţial în H.R. Trevor-Roper, ed., *The Age of Expansion*.)
KOSMINSKY, EUGEN A., „The Evolution of Feudal Rent in England from the XIth to the XVth Centuries“, *Past & Present*, nr. 7, aprilie 1955, pp. 12-36.
KOSMINSKY, EUGEN A., „Peut-on considérer le XIVe et le XVe siècles comme l'époque de la décadence de l'économie européenne?“, *Studi in onore di Armando Sapori*, Istituto Edit. Cisalpino, Milano, 1957, I, pp. 551-569.

KOVACEVIC, DESANKA, „Dans la Serbie et la Bosnie médiévales: les mines d'or et d'argent", *Annales E.S.C.*, XV, 2, martie-aprilie 1960, pp. 248-258.
KULA, WITOLD, *Théorie économique du système féodal: pour un modèle de l'économie polonaise, 16ᵉ-18ᵉ siècles*, Mouton, Paris, 1970.
KUZNETS, SIMON, „The State as the Unit of Study of Economic Growth", *Journal of Economic History*, XI, 1, iarna 1951, pp. 25-41.
LACH, DONALD, F., *Asia in the Making of Europe*, vol. I: *The Century of Discovery*, 2 cărţi, Univ. of Chicago Press, Chicago, Illinois, 1965.
LACLAU (H), ERNESTO, „Feudalism and Capitalism in Latin America", *New Left Review*, nr. 67, mai-iunie 1971, pp. 19-38.
LADERO QUESADA, MIGUEL ANGEL, „Les finances royales de Castille à la veille des temps modernes", *Annales E.S.C.*, XXV, 3, mai-iunie 1970, pp. 775-788.
LANE, FREDERIC C., „The Rope Factory and Hemp Trade in the Fifteenth Sixteenth Centuries", în *Venice and History*, Johns Hopkins Press, Baltimore, Maryland, 1966, pp. 269-284. (Iniţial în *Journal of Economic and Business History*, IV, 1932.)
LANE, FREDERIC C., „Venetian Shipping during the Commercial Revolution", în *Venice and History*, Johns Hopkins Press, Baltimore, Maryland, 1966, pp. 3-24. (Iniţial în *American Historical Review*, XXXVIII, 1937.)
LANE, FREDERIC C., „The Mediterranean Spice Trade: Its Revival in the Sixteenth Century", în *Venice and History*,. Johns Hopkins Press, Baltimore, Maryland, 1966, pp. 25-34. (Iniţial în *American Historical Review*, XLV, 1940.)
LANE, FREDERIC C., „National Wealth and Protection Costs", în *Venice and History*, Johns Hopkins Press, Baltimore, Maryland, 1966, pp. 373-382. (Iniţial în Jesse Clarkson and Thomas C. Cochran, ed., *War as a Social Institution*, 1941).
LANE, FREDERIC C., „The Economic Meaning of War and Protection", *Venice and History*, Johns Hopkins Press, Baltimore, Maryland, 1966, pp. 383-398. (Iniţial în *Social Philosophy and Jurisprudence*, VII, 1942.)
LANE, FREDERIC C., „Force and Entreprise in the Creation of Oceanic Commerce", în *Venice and History*, Johns Hopkins Press, Baltimore, Maryland, 1966, pp. 399-411. (Iniţial în *Journal of Economic History*, supliment X, 1950).
LANE, FREDERIC C., „Economic Consequences of Organized Violence", în *Venice and History*, Johns Hopkins Press, Baltimore, Maryland, 1966, pp. 412-428. (Iniţial în *Journal of Economic History*, XVIII, 1958.)
LAPEYRE, HENRI, „*Géographie de l'Espagne morisque*, S.E.V.P.E.N., Paris, 1959.
LAPEYRE, HENRI, *Les monarchies européennes du XVIᵉ siècle*, Collection Nouvelle Clio 39, Presses Universitaires de France, Paris, 1967.

LARRAZ, JOSÉ, *La época del mercantilismo en Castilla (1500- 1700)*, Atlas, Madrid, 1943.
LASKOWSKI, OTTON, „Infantry Tactics and Firing Power in the XVI Century", *Teki Historyczne*, IV, 2, 1950, pp. 106-115.
LASLETT, PETTER, *The World We Have Lost*, Scribner's, New York, 1965.
LATTIMORE, OWEN, *Inner Asian Frontiers of China*, ediţia a II-a, Capitol Publishing Co., Irvington-on-Hudson şi American Geographical Society, New York, 1940.
LATTIMORE, OWEN, „The Frontier in History", în *Relazioni del X Congresso di Scienze Storiche*, I: *Metodologia-Problemi generali-Scienze ausiliare della storia*, G.C. Sansoni, Florenţa, 1955, pp. 103-138.
LATTIMORE, OWEN, „La civilisation, mère de Barbarie?", *Annales E.S.C.*, XVII, 1, ianuarie-februarie 1962, pp. 95-108.
LEFEBVRE, HENRI, „Une discussion historique: du féodalisme au capitalisme: observations", *La Pensée*, nr. 65, ianuarie- februarie 1956, pp. 22-25.
LENIN, V.I., *The Development of Capitalism in Russia*, Foreign Languages Publishing House, Moscova, 1956.
LE ROY LADURIE, EMMANUEL, *Les paysans du Languedoc*, 2 vol, S.E.V.P.E.N., Paris, 1966.
LE ROY LADURIE, EMMANUEL, *Histoire du climat depuis l'an mil*, Flammarion, Paris, 1967.
LEVENSON, JOSEPH R., *European Expansion and the Counter-Expansion of Asia, 1300-1600*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, New Jersey, 1967.
LEWIS, ARCHIBALD R., „The Closing of the European Frontier", *Speculum*, XXXIII, 4, octombrie 1958, pp. 475-483.
LEWIS, BERNARD, „Some Reflections on the Decline of the Ottoman Empire", *Studia islamica*, IX, 1958, pp. 111-127.
LIVERMORE, H.V., „Portuguese History", în H.V. Livermore, ed., *Portugal and Brazil, an Introduction*, Oxford Univ. Press (Clarendon), Londra şi New York, 1953, pp. 48-81.
LOCKHART, JAMES, „Economienda and Hacienda: The Evolution of the Great Estate in the Spanish Indies", *Hispanic American Historical Review*, XLIX, 3, august 1969, pp. 411-429.
LOCKWOOD, DAVID, „Social Integration and System Integration", în George K. Zollschan şi Walter Hirsch, ed., *Explorations in Social Change*, Houghton, Boston, Massachusetts, 1964, pp. 244-257.
LONCHAY, H., „Etude sur les emprunts des souverains belges au XVIe et XVIIe siècle", *Académie Royale de Belgique, Bulletins de la Classe des Lettres et des Sciences Morales et Politiques et de la Classe des Beux-Arts*, 1907, pp. 923-1013.
LOPEZ, R.S., „The Trade of Medieval Europe: the South", în *Cambridge Economic History of Europe*, II: M.M. Postan şi E.E. Rich, ed., *Trade and Industry in the Middle Ages*, Cambridge Univ. Press, Londra şi New York, 1952, pp. 257-354.

LOPEZ, R.S., și MISKIMIN H.A., „The Economic Depression of the Renaissance", *Economic History Review*, seria a II-a, XIV, 3, 1962, pp. 408-426.
LOPEZ, R.S., MISKIMIN, H.A. și UDOVITCH, ABRAHAM, „England to Egypt, 1350-1500: Long-term Trends and Long-distance Trade", în M.A. Cook, ed., *Studies in the Economic History of the Middle East from the Rise of Islam to the Present Day*, Oxford Univ. Press, Londra, 1970, pp. 93-128.
LOWMIANSKI, HENRYK „The Russian Peasantry", *Past & Present*, nr. 26, noiembrie 1963, pp. 102-109.
LUBIMENKO, INNA, *Les relations commerciales et politiques de l'Angleterre avec la Russie avant Pierre le Grand*, Lib. Ancienne Honoré Champion, Paris, 1933.
LUBLINSKAYA, A.D., „Préface à l'édition russe des *Caractères originaux de l'histoire rurale française*", *Annales E.S.C.*, XIV, 1, ianuarie-martie 1959, pp. 91-105.
LUBLINSKAYA, A.D., *French Absolutism: The Crucial Phase, 1620-1629*, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1968.
LUDLOFF, R., „Industrial Development in 16th-17th Century Germany", *Past & Present*, nr. 12, noiembrie 1957, pp. 58-75.
LÜTGE, FRIEDRICH, „Economic Change: Agriculture", *New Cambridge Modern History*, II: G.R. Elton, ed., *The Reformation, 1520-1559*, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1958, pp. 23-50.
LUTTRELL, ANTHONY, „Slavery and Slaving in the Portuguese Atlantic (to about 1500)", în Centre of African Studies, University of Edinburgh, *The Transatlantic Slave Trade from West Africa* (mimeografie, 1965), pp. 61-79.
LUZZATTO, GINO, *Storia economica dell'età moderna e contemporanea*, partea I, *L'età moderna*, CEDAM, Padova, 1955.
LYASHCHENKO, PETER I., *History of the National Economy of Russian to The 1917 Revolution*, Macmillan, New York, 1949.
LYBYER, A.H., „The Ottoman Turks and the Routes of Oriental Trade", *English Historical Review*, XXX, octombrie, 1915, pp. 577-588.
LYTHE, S.G.E., *The Economy of Scotland in Its European Setting, 1550-1625*, Oliver & Boyd, Edinburgh, 1960.
MAÇZAK, ANTONI, „The Social Distribution of Landed Property in Poland from the Sixteenth to the Eighteenth Centuries", *Third International Conference of Economic History*, Mouton, Paris, 1968, I, pp. 455-469.
MALOWIST, MARIAN, „Histoire sociale: époque contemporaine", *IXe Congrès Internationale des Sciences Historiques*, I: *Rapports*, Lib. Armand Colin, Paris, 1950, pp. 305-322.
MALOWIST, MARIAN, „L'évolution industrielle en Pologne du XIVe au XVIIe siècle: traits généraux", *Studi in onore di Armando Sapori*, Istituto Edit. Cisalpino, Milano, 1957, I, pp. 571-603.
MALOWIST, MARIAN, „Über die Frage des Handelspolitik des Adels in den Ostseeländern im 15. und 16. Jahrhundert", *Hansische Geschichtsblätter*, anul 75, 1957, pp. 29-47.

MALOWIST, MARIAN, „Poland, Russia and Western Trade in the 15th and 16th Centuries", *Past & Present*, nr. 13, aprilie 1958, pp. 26-39.
MALOWIST, MARIAN, „The Economic and Social Development of the Baltic Countries from the 15th to the 17th Centuries", *Economic History Review*, seria a II-a, XII, 2, 1959, pp. 177-189.
MALOWIST, MARIAN, „A Certain Trade Technique in the Baltic Countries in the Fifteenth to the Seventeenth Centuries", *Poland at the XIth International Congress of Historical Sciences*, Academia poloneză de ştiinţe, Institutul de Istorie, Varşovia, 1960, pp. 103-116.
MALOWIST, MARIAN, „Un essai d'histoire comparée: les mouvements d'expansion en Europe au XVe et XVIe siècles", *Annales E.S.C.*, XVII, 5, septembrie-octombrie 1962, pp. 923-929.
MALOWIST, MARIAN, „Les aspects sociaux de la première phase de l'expansion coloniale", *Africana Bulletin*, nr. 1, 1964, pp. 11-40.
MALOWIST, MARIAN, „Le commerce d'or et d'esclaves au Soudan Occidental", *Africana Bulletin*, nr.4, 1966, pp. 49-72.
MALOWIST, MARIAN, „The Problem of the Inequality of Economic Development in Europe in the Latter Middle Ages", *Economic History Review*, seria a II-a, XIX, 1, aprilie 1966, pp. 15-28.
MALOWIST, MARIAN, „The Social and Economic Stability of the Western Sudan in the Middle Ages", *Past &Present*, nr.33, aprilie 1966, pp. 3-15.
MALOWIST, MARIAN, „Les débuts du système des plantations dans la période des grandes découvertes", *Africana Bulletin*, nr. 10, 1969, pp. 9-30.
MALOWIST, MARIAN, „Quelques observations sur le commerce de l'or dans le Soudan occidental au Moyen Age", *Annales E.S.C.*, XXV, 6 noiembrie-decembrie 1970, pp. 1630-1636.
MANDROU, ROBERT, „Les soulèvements populaires et la société française du XVIIe siècle", *Annales E.S.C.*, XIV, 4 octombrie-decembrie 1959, pp. 756-765.
MANKOV, A.G., *Le mouvement des prix dans l'état russe au XVIe siècle*, S.E.V.P.E.N., Paris, 1957.
MANNING, BRIAN, „The Nobles, the People, and the Constitution", *Past & Present*, nr.9, aprilie 1956, pp. 42-64.
MARAVALL, JOSÉ A., „The Origins of the Modern State", *Cahiers d'histoire mondiale*, VI, 4, 1961, pp. 789-808.
MARGARIDO, ALFREDO, „L'ancien royaume du Congo", *Annales E.S.C.*, XXV, 6, noiembrie-decembrie 1970, pp. 1718- 1726.
MARRERO, MANUELA, „Los italianos en la fundación de Tenerife hispánico", *Studi in onore di Amintore Fanfani*, V : *Evi moderno e contemporaneo*, Dott. A. Giuffrè-Ed., Milano, 1962, pp. 329-337.
MARX, KARL, *The German Ideology*, International Publ., New York, 1947.
MARX, KARL, *Capital*, 3 vol., International Publishers, New York, 1967.
MASEFIELD, G.B., „Crops and Livestock", în *Cambridge Economic History of Europe*, IV: E.E. Rich şi C.H. Wilson, ed., *The Economy*

of Expanding Europe in the 16th and 17th Centuries, Cambridge Univ. Press, Londra şi New York, 1967, pp. 276-301.
MATTINGLY, GARRETT, *Renaissance Diplomacy* Jonathon Cape, Londra, 1955.
MAUNY, R.A., „The Question of Ghana", *Africa*, XXIV, 3, iulie 1954, pp. 200-213.
MAURO, FRANÇOIS, „Types de navires et constructions navales dans l'Atlantique portugais aux XVIe et XVIIe siècles", *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, VI, iulie-august 1959, pp. 185-193.
MAURO, FRANÇOIS, „Toward an 'Intercontinental Model': European Overseas Expansion Between 1500-1800", *Economic History Review*, seria a II-a, XIV, 1, 1961, pp. 1-17.
MAURO, FRANÇOIS, *Le XVIe siècle européen: aspects économiques*, Collection Nouvelle Clio 32, Presses Universitaires de France, Paris, 1966.
MCCRACKEN, EILEEN, „The Woodlands of Ireland circa 1600", *Irish Historical Studies*, XI, 44, septembrie 1959, pp. 271-296.
MEILINK-ROELOFSZ, M.A., *Asian Trade and European Influence in the Indonesian Archipelago between 1500 and about 1630*, Nijhoff, Haga, 1962.
MEUVET, JEAN, „Monetary Circulation and the Economic Utilization of Money in 16th- and 17th-Century France", în Rondo E. Cameron, ed., *Essays in French Economic History*, Irwin Inc., Homewood, Illinois, 1970, pp. 140-149. (Tradus din *Etudes d'histoire moderne et contemporaine*, I, 1947.)
MEUVET, JEAN, „Demographic Crisis in France from the Sixteenth to the Eighteenth Century", în D.V. Glass şi D.E.C. Eversley, ed., *Population in History*, Arnold, Londra, 1965, pp. 507-522.
MILLER, A., „Considérations sur les institutions financières de l'état moscovite aux XVIe et XVIIe siècle", *Revue internationale de sociologie*, XL, 7-8, iulie-august, 1932, pp. 369-421.
MILLER, EDWARD, „The Economic Policies of Governments: France and England", în *Cambridge Economic History of Europe*, III: M.M. Postan, E.E. Rich şi Edward Miller, ed., *Economic Organization and Policies in the Middle Ages*, Cambridge Univ. Press, Londra şi New York, 1963, pp. 290-340.
MILLER, EDWARD, „The Fortunes of the English Textile Industry During the Thirteenth Century", *Economic History Review*, seria a II-a, XVIII, 1, august 1965, pp. 39-60.
MILLER, EDWARD, „Government Economic Policies and Public Finance, 900-1500", *Fontana Economic History of Europe*, I, 8, 1970.
MINCHINTON, W.E., „Introduction", *The Growth of English Overseas Trade in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*, Methuen, Londra, 1969, pp. 1-57.
MIRANDA, JOSÉ, „La función económica del encomendero en los orígenes del régimen colonial, Nueva España (1525-1531)", *Anales del Instituto Nacional de Antropología e Historia*, II, 1941-1946, pp. 421-462.

MIRANDA, JOSÉ, *El tributo indígena en la Nueva España durante el siglo XVI*, El Colegio de México, Mexico, 1957.

MISKIMIN, H.A., „Agenda for Early Modern Economic History", *Journal of Economic History*, XXXI, 1, martie 1971, pp. 172-183.

MOLLAT, MICHEL, „Y a-t-il une économie de la Renaissance?", în *Actes du Colloque sur la Renaissance*, Lib. Philosophique J. Vrin, Paris, 1958, pp. 37-54.

MOLLAT, MICHEL, JOHANSEN, PAUL M., POSTAN, M.M., SAPORI, ARMANDO și VERLINDEN, CHARLES, „L'économie européenne aux derniers siècles du Moyen-Age", *Relazioni del X Congresso Internazionale di Scienze Storiche*, III: *Storia del medioevo*, G.B. Sansoni, Florența, 1955, pp. 655-811.

MOLNAR, ERIK, „Les fondements économiques et sociaux de l'absolutisme", în *XIIe Congrès International des Sciences Historiques: Rapports*, IV: *Méthodologie et histoire contemporaine*, Verlag Ferdinand Berger & Söhne, Viena, 1965, pp. 155-169.

MOORE, JR., BARRINGTON, *Social Origins of Dictatorship and Democracy*, Boston: Beacon Press, 1966.

MORINEAU, MICHEL, „D'Amsterdam à Séville: de quelle réalité l'histoire des prix est-elle le miroir?", *Annales E.S.C.*, XXIII, 1, ianuarie-februarie 1968, pp. 178-205.

MORISON, SAMUEL ELIOT, *Admiral of the Ocean Sea*, Little Brown, Boston, 1942.

MOUSNIER, ROLAND, *La vénalité des offices sous Henri IV et Louis XIII*, Ed. Maugard, Rouen, nedatată, circa 1945.

MOUSNIER, ROLAND, *Les XVIe et XVIIe siècles*, vol. IV din *Histoire Générale des Civilisations*, Presses Universitaires de France, Paris, 1954.

MOUSNIER, ROLAND, „Recherches sur les soulèvements populaires en France avant la Fronde", *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, V, 1958, pp. 81-113.

MOUSNIER, ROLAND, *Lettres et mémoires adressées au Chancelier Séguier (1633-1649)*, 2 vol., Presses Universitaires de France, Paris, 1964.

MOUSNIER, ROLAND, *Peasant Uprisings in Seventeenth-Century France, Russia, and China*, Harper, New York, 1970.

MUNDA, JOHN H., și RIESENBERG, PETER, *The Medieval Town*, Van Nostrand, Princeton, New Jersey, 1958.

MURRAY, JOHN J., „The Cultural Impact of the Flemish Low Countries on Sixteenth and Seventeenth Century England", *American Historical Review*, LXII, 4 iulie, 1957, pp. 837-354.

MYERS, A.R., *England in the Late Middle Ages*, vol IV din *The Pelican History of England*, Penguin Books, Londra, 1952.

NADAL, JORGE, „La revolutión de los precios españoles en el siglo XVI: estado actual de la cuestión", *Hispania, Revista española de historia*, XIX, 77, octombrie-decembrie 1959, pp. 503-529.

NADAL, JORGE, *La población española: siglos XVI a XX*, Coleción de ciencia económica, VII, Ed. Ariel, Barcelona, 1966.

NEEDHAM, JOSEPH, *Science and Civilization in China*, I, Cambridge, Univ. Press, Londra şi New York, 1954.

NEEDHAM, JOSEPH, „Les contributions chinoises à l'art de gouverner les navires", *Colloque international d'histoire maritime*, 5, Lisabona, 1960 (Paris, 1966), cu comentariu, pp. 113-134.

NEEDHAM, JOSEPH, „The Chinese Contributions to Vessel Control", *Scientica*, XCVI, 98, aprilie 1961, pp. 123-128; 99, mai 1961, pp. 163-168.

NEEDHAM, JOSEPH, „Commentary" la Lynn White, Jr., „What Accelerated Technological Change in the Western Middle Ages?", în A.C. Crombie, ed., *Scientific Change*, Basic Books, New York, 1963.

NEEDHAM, JOSEPH, „Poverties and Triumphs of Chinese Scientific Tradition", în A.C. Crombie, ed., *Scientific Change*, Basic Books, 1963, pp. 117-153.

NEF, JOHN U., „Silver Production in Central Europe, 1450-1618", *Journal of Political Economy*, XLIX, 4, august 1941, pp. 575-591.

NEF, JOHN U., *Industry and Government in France and England, 1540-1640*, Great Seal Books, Ithaca, 1957 (Inițial în *Memoirs of the American Philosophical Society*, XV, 1940.)

NEF, JOHN U., *War and Human Progress*, Norton, New York, 1963.

NEF, JOHN U., „The Progress of Technology and Growth of Large-Scale Industry in Great Britain, 1540-1640", în *The Conquest of the Material World*, Univ. of Chicago Press, Chicago, Illinois, 1964, pp. 121-143. (Inițial în *Economic History Review*, V, 1934.)

NEF, JOHN U., „A Comparison of Industrial Growth in France and England from 1540 to 1640", în *The Conquest of the Material World*, Univ. of Chicago Press, Chicago, Illinois, 1946, pp. 144-212. (Inițial în *Journal of Political Economy*, XLIV, 1936.)

NEF, JOHN U., „Prices and Industrial Capitalism in France and England", în *The Conquest of the Material World*, Univ. of Chicago Press, Chicago, Illinois, 1964, pp. 240-267. (Inițial în *Economic History Review*, VII, 1937.)

NEF, JOHN U., „Industrial Europe at the Time of the Reformation, c. 1515 - c. 1540", în *The Conquest of the Material World*, Univ. of Chicago Press, Chicago, Illinois, 1964, pp. 67-117. (Inițial în *Journal of Political Economy* XLIX, 1941.)

NÉRÉ, JEAN, „Le développement du capitalisme", *Revue historique*, CCIII, ianuarie-martie 1950, p. 64-69.

NORTH, DOUGLAS C. şi THOMAS, ROBERT PAUL, „An Economic Theory of the Western World", *Economic History Review*, seria a II-a, XXIII, 1, aprilie 1970, pp. 1-17.

OHLIN, GORAN, „Entrepreneurial Activities of the Swedish Aristocracy", *Explorations in Entrepreneurial History*, VI, 2, decembrie 1953, pp. 147-162.

OMAN, SIR CHARLES, *A History of the Art of War in the Sixteenth Century*, Methuen, Londra, 1937.

OTS CAPDEQUI, J.M., *El estado español en las Indias*, Fondo de Cultura Económica, México, 1941.

PACH, ZS. P., „Die Abbiegung der Ungarischen Agrarentwicklung von den Westeuropäischen", *XIe Congrès International des Sciences Historiques*, Stockholm, 1960. *Résumés des communications*, Almqvist & Wiksell, Göteborg, 1960, pp. 154-156.

PACH, ZS. P., „The Development of Feudal Rent in Hungary in the Fifteenth Century", *Economic History Review*, seria a II-a, XIX, 1, aprilie 1966, pp. 1-14.

PACH, ZS. P., „En Hongrie au XVIe siècle: L'activité commerciale des seigneurs et leur production marchande", *Annales E.S.C.*, XXI, 6, noiembrie-decembrie 1966, pp. 1212-1231.

PAGÈS, G., „Essai sur l'évolution des institutions administratives en France du commencement du XVIe siècle à la fin du XVIIe", *Revue d'histoire moderne*, serie nouă, nr. 1, ianuarie-februarie 1932, pp. 8-57; nr. 2, martie-aprilie 1932, pp. 113-151.

PAGÈS, G., „La vénalité des offices dans l'ancienne France", *Revue historique*, CLXIX, 3, 1932, pp. 477-495.

PANNIKAR, K.M., *Asia and Western Dominance*, Allen & Unwin, Londra, 1953.

PARRY, J.H., *The Age of Reconnaissance*, Mentor Books, New York, 1963.

PARRY, J.H., „Transport and Trade Routes", în *Cambridge Economic History of Europe*, IV: E.E. Rich şi C.H. Wilson, ed., *The Economy of Expanding Europe in the 16th and 17 th Centuries*, Cambridge Univ. Press, Londra şi New York, 1967, pp. 155-219.

PARRY, J.H., „Colonial Developments and International Rivalry Outside Europe, I, America", *New Cambridge Modern History*, III: R.B. Wernham, ed., *The Counter-Reformation and the Price Revolution, 1559-1610*, Cambridge Univ. Press, Londra şi New York, 1968, pp. 507-532.

PARSONS, TALCOTT, *Structure and Process in Modern Societies*, Free Press, New York, 1960.

PASCU, S., MAVRODIN, V.V., PORCHNEV, BORIS şi ANTELEVA, I.G., „Mouvements paysans dans le centre et le Sud-est de l'Europe du XVe au XXe siècles", *XIIe Congrès International des Science Historiques, Rapports*, IV: *Méthodologie et histoire contemporaine*, Verlag Ferdinand Berger & Söhne, Viena, 1965, pp. 21-35.

PENROSE, BOIES, *Travel and Discovery in the Renaissance, 1420-1620*, Harvard Univ. Press, Cambridge, Massachusetts, 1952.

PERROY, EDOUARD, „A l'origine d'une économie contractée: les crises du XIVe siècle", *Annales E.S.C.*, IV, 2, aprilie-iunie 1949, pp. 167-182.

PERROY, EDOUARD, *et. al.*, *Le Moyen Age*, vol. III din *Histoire Générale des Civilisations*, Presses Universitaires de France, Paris, 1955.

PESEZ, JEAN-MARIE, şi LE ROY LADURIE, EMMANUEL, „Le cas français: vue d'ensemble", *Villages désertés et histoire économique, XIe-XVIIIe siècles*, S.E.V.P.E.N., Paris, 1965, pp. 127-152.

PETRÁN, JOSEPH, „A propos de la formation des régions de la productivité spécialisée en Europe Centrale", în *Deuxième Conférence Internationale d'Histoire Economique.* Aix-en-Provence, 1962, II: *Middle Ages and Modern Times*, Mouton, Paris, 1965, pp. 217-222.

PHELPS-BROWN E.H. şi HOPKINS, SHEILA V., „Wage-Rates and Prices: Evidence for Population Pressure in the Sixteenth Century", *Economica*, XXIV, nr. 96, noiembrie 1957, pp. 289-306.

PHELPS-BROWN, E.H. şi HOPKINS, SHEILA V., „Builders' Wage-Rates, Prices, and Population: Some Further Evidence", *Economica*, XXVI, nr.101, februarie 1959, pp. 18-38.

PHELPS-BROWN, E.H. şi HOPKINS, SHEILA V., „Seven Centuries of Building Wages" în E.M. Carus-Wilson, ed., *Essays in Economic History*, St.Martin's New York, 1966, II, pp. 168-178. (Iniţial în *Economica*, XXII, 1955.)

PHELPS-BROWN, E.H. şi HOPKINS, SHEILA V., „Seven Centuries of the Price of Consumables, Compared whith Builders' Wage-Rates", în E.M. Carus-Wilson, ed., *Essays in Economic History*, St. Martin's, New York, 1966, II, pp. 179-196. (Iniţial în *Economica*, XXIII, 1956.)

PIERCE, T. JONES, „Landlords in Wales, A.: Nobility and Gentry", în *The Agrarian History of England and Wales*, IV: Joan Thirsk, ed., *1500-1640*, Cambridge Univ. Press, Londra şi New York, 1967, pp. 357-381.

PIKE, RUTH, „The Genoese in Seville and the Opening of the New World", *Journal of Economic History*, XXII, 3 septembrie 1962, pp.348-378.

PIRENNE, HENRI, „The Stages in the Social History of Capitalism", *American Historical Review*, XIX, 3, aprilie 1914, pp. 494-515.

PIRENNE, HENRI, *Economic and Social History of Medieval Europe*, Routledge & Kegan Paul, Londra, 1936.

PIRENNE, HENRI, *Early Democracies in the Low Countries*, Norton, New York, 1971.

POCOCK, J.G.A., „Letter to the Editor", *Encounter*, XI, 4, octombrie, 1958.

POLANYI, KARL, *The Great Transformation*, Beacon Press, Boston, 1944.

PORCHNEV, BORIS, „Les rapports politiques de l'Europe Occidentale et de l'Europe Orientale à l'époque de la Guerre des Trente Ans", *International Congress of Historical Sciencies*, Stockholm, 1960, *Rapports*, IV: *Histoire moderne*, Almqvist & Wiksell, Göteborg, 1960, pp. 136-163.

PORCHNEV, BORIS, *Les soulèvements populaires en France de 1623 à 1648*, S.E.V.P.E.N., Paris, 1963.

PORTAL, ROGER, *Les Slaves*, Lib. Armand Colin, Paris, 1965.

POSTAN, M.M., „The Chronology of Labour Services", *Transactions of the Royal Historical Society*, seria a IV-a, XX, 1937, pp. 169-193.

POSTAN, M.M., „The Fifteenth Century", *Economic History Review*, IX, 2 mai 1939, pp. 160-167.

POSTAN, M.M., „Some Social Consequences of the Hundred Years' War", *Economic History Review*, XII, 1 & 2, 1942, pp. 1-12.

POSTAN, M.M., „The Rise of a Money Economy", în E.M. Carus-Wilson, ed., *Essays in Economic History*, St. Martin's, New York, 1965, I, pp. 1-12. (Inițial în *Economic History Review*, XIV, 1944.)

POSTAN, M.M., „Some Economic Evidence of Declining Population in the Later Middle Ages", *Economic History Review*, seria a II-a, 3, 1950, pp. 221-246.

POSTAN, M.M., „Italy and the Economic Development of England in the Middle Ages", *Journal of Economic History* XI, 4, toamna 1951, pp. 339-346.

POSTAN, M.M., „The Trade of Medieval Europe: The North", în *Cambridge Economic History of Europe*, II: M.M. Postan și E.E. Rich, ed., *Trade and Industry in the Middle Ages*, Combridge Univ. Press, Londra și New York, 1952, pp. 119-156.

POSTAN, M.M., „Note" (la articolul lui W.C. Robinson), *Economic History Review*, seria a II-a, 1, 1959, pp. 77-82.

POSTAN, M.M., „The Economic and Political Relations of England and the Hanse (1400 to 1475)", în Eileen E. Power și M.M. Postan, ed., *Studies in English Trade in the Fifteenth Century*, Barnes & Noble, New York, 1966, pp. 91-153.

POUNDS, NORMAN J.G., „Overpopulation in France and the Low Countries in the Later Middle Ages", *Journal of Social History*, III, 3, primăvara 1970, pp. 225-247.

POWER, EILEEN E., „The Wool Trade in the Fifteenth Century", în Eileen E. Power și M.M. Postan, ed., *Studies in English Trade in the Fifteenth Century*, Barnes & Noble, New York, 1966, pp. 39-90.

PRAWER, JOSHUA și EISENSTADT, S.N., „Feudalism", în *International Encyclopedia of the Social Sciences*, Macmillan and Free Press, New York; 1968, V, pp. 393-403.

PRESTWICK, MINNA, recenzie la Boris Porchnev în *English Historical Review*, CCCXX, iulie 1966, pp. 565-572.

PULLAN, BRIAN, „Wage-earners and the Venetian Economy, 1500-1630", *Economic History Review*, seria a II-a, XVI, 3, 1964, pp. 407-426.

QUINN, D.B., „Ireland and Sixteenth-Century European Expansion", în T. Desmond Williams, ed., *Historical Studies*, Bowes & Bowes, Londra, 1958, pp. 20-32.

RAMSEY, PETER, *Tudor Economic Problems*, Gollancz, Londra, 1968.

RAU, VIRGINIA, „A Family of Italian Merchants in Portugal in the Fifteenth Century: the Lomellini", *Studi in onore di Armando Sapori*, Istituto Edit. Cisalpino, Milano, 1957, I, pp. 715-726.

REDLICH, FRITZ, „European Aristocracy and Economic Development", *Explorations in Entrepreneurial History*, VI, 2, decembrie 1953, pp. 78-91.

REDLICH, FRITZ, „De Praeda Militari: Looting and Booty, 1500-1815", *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, supliment nr. 39, 1956.

REDLICH, FRITZ, „Military Entrepreneurschip and the Credit System in the 16th ans 17 th Centuries", *Kyklos*, X, 1957, pp. 186-193.

REDLICH, FRITZ, „The German Military Enterpriser and His Work Force", vol. I, *Vierteljahrschrift für Sozial-und Wirtschaftsgeschichte*, supliment nr.47, 1964.

REGLÁ, JUAN, „La cuestión y la coyuntura internacional en tiempos de Felipe II", *Estudios de historia moderna*, III, 1953, pp. 219-234.

REGLÁ, JUAN, „La expulsión de los moriscos y sus consecuencias", *Hispania, revista española de historia*, XIII, nr. 51, 1953, pp. 215-267; nr. 52, 1953, pp. 402-479.

REGLÁ, JUAN, „La expulsión de los moriscos y sus consecuencias en la economia valenciana", *Studi in onore di Amintore Fanfani*, V: *Evi moderni e contemporaneo*, Dott. A. Giuffrè-Ed., Milano, 1962, pp. 525-545.

RENOUARD, YVES, „1212-1216: Comment les traits durables de l'Europe occidentale moderne se sont définis au début du XIIIe siècle", *Annales de l'Université de Paris*, XXVII, 1, ianuarie-martie 1958, pp. 5-21.

REVAH, I.S., „L'hérésie marrane dans l'Leurope Catholique du 15e au 18e siècle", în Jacques Le Goff, *Hérésies et sociétés dans l'Europe* pré-industrielle, 11e-18e siècle, Mouton, Paris, 1968, pp. 327-337.

REYNOLDS, ROBERT L., *Europe Emerges*, Univ. of Wisconsin Press, Madison, 1967.

RICH, E.E., „Expansion as a Concern of All Europe", *New Cambridge Modern History*, I: G.R. Potter, ed., *The Renaissance, 1493-1520*, Cambridge Univ. Press, Londra şi New York, 1957, pp. 445-469.

RICH, E.E., „Colonial Settlement and Its Labour Problems", în *Cambridge Economic History of Europe*, IV: E.E. Rich şi C.H. Wilson, ed., *The Economy of Expanding Europe in the 16th and 17th Centuries*, Cambridge Univ. Press, Londra şi New York, 1967, pp. 302-373.

RICH, E.E., „Preface", în *Cambridge Economic History of Europe*, IV: E.E. Rich şi C.H. Wilson, ed., *The Economy of Expanding Europe in the 16th and 17th Centuries*, Cambridge Univ. Press, Londra şi New York, 1967, pp. XI-XXXII.

ROBERTSON, H.M., „European Economic Developments in the Sixteenth Century", *South African Journal of Economics*, XVIII, 1, martie 1950, pp. 36-53.

ROBINSON, W.C., „Money, Population and Economic Change in Late Medieval Europe", *Economic History Review*, seria a II-a, 1, 1959, pp. 63-76.

ROMANO, RUGGIERO, „La pace di Cateau-Cambrésis e l'equillibrio europeo a metà del secolo XVI", *Rivista storica italiana*, LXI, 3, septembrie 1949, pp. 526-550.

ROMANO, RUGGIERO, *A Florence au XVIIe siècle: industries textiles et conjoncture"*, *Annales E.S.C.*, VII, 7, octombrie-decembrie 1952, pp. 508-512.
ROMANO, RUGGIERO, „A propos du commerce de blé dans la Méditerranée des XIVe et XVe siècles", în *Eventail de l'histoire vivante: Hommage à Lucien Febvre*, Lib. Armand Colin, Paris, 1953, pp. 149-161.
ROMANO, RUGGIERO, „La marine marchande vénitienne au XVIe siècle", în M. Mollat *et al.*, ed. *Les sources de l'histoire maritime en Europe du Moyen Age au XVIIIe siècle*, Actes du IVe Colloque International d'histoire Maritime, S.E.V.P.E.N., Paris, 1962, pp. 33-55.
ROMANO, RUGGIERO, „Tra XVI e XVII secolo. Una crisi economica: 1619-1622", *Rivista storica italiana*, LXXIV, 3 septembrie 1962, pp. 480-531.
ROMANO, RUGGIERO, „Encore la crise de 1619-22", *Annales E.S.C.*, XIX, 1, ianuarie-februarie 1964, pp. 31-37.
ROORDA, D.J., „The Ruling Classes in Holland in the Seventeenth Century", în J.S. Bromley şi E.H. Kossman, ed., *Britain and the Netherlands*, Wolters, Groningen, 1964, II, pp. 109-132.
ROSENBERG, HANS, „The Rise of the Junkers in Brandenburg-Prussia, 1410-1653", *American Historical Review*, partea I, XLIX, 1, octombrie 1943, pp. 1-22; partea a II-a, XLIX, 2, ianuarie 1944, pp. 228-242.
ROSENBERG, HANS, *Bureaucracy, Aristocracy and Autocracy: The Prussian Experience, 1660-1815*, Harvard Univ., Press, Cambridge, Massachusetts, 1966.
ROTH, CECIL, *The History of the Jews of Italy*, Jewish Publication Society of America, Philadelphia, 1946.
ROWSE, A.L., „Tudor Expansion: The Transition from Medieval to Modern History", *William & Mary Quarterly*, seria a III-a, XIV, 4 iulie 1957, pp. 309-316.
ROWSE, A.L., *The Elizabethans and America*, Macmillan, New York, 1959.
RUDDOCK, ALWYN A., *Italian Merchants and Shipping in Southampton, 1270-1600*, University College, Southampton, 1951.
RUÍZ ALMANSA, JAVIER, „Las ideas y las estadísticas de población en España en el siglo XVI", *Revista internacional de sociología*, I, 1947, pp. 89-107.
RUSCHE, GEORG şi KIRCHHEIMER, OTTO, *Punishment and Social Structure*, Russel & Russel, New York, 1939.
SALMON, J.H.M., „Venality of Office and Popular Sedition in Seventeenth Century France", *Past & Present*, nr. 37, iulie 1967, pp. 21-43.
SAMSONOWICZ, HENRYK, „Salaires et services dans les finances citadines de la Prusse au XVe siècle et dans la première moitié du XVIe siècle", *Third International Conference of Economy History*, München, 1965; Mouton, Paris, 1968, pp. 533-551.

SANSOM, GEORGE B., *The Western World and Japan*, Knopf, New York, 1950.
SANSOM, GEORGE B.A., *A History of Japan*: II: *1334-1615*, Stanford University Press, Stanford, California, 1961.
SAVINE, ALEXANDER, „Bondmen under the Tudors", *Transactions of the Royal Historical Society*, serie nouă, XVII, 1903, pp. 235-289.
SAYOUS, ANDRÉ-E., „Le rôle d'Amsterdam dans l'histoire du capitalisme commercial et financier", *Revue historique*, CLXXXIII, 2, octombrie-decembrie 1938, pp. 242-280.
SCHÖFFER, I., „The Dutch Revolution Anatomized: Some Comments", *Comparative Studies in Society and History*, III, 4, iulie 1961, pp. 470-477.
SCHUMPETER, JOSEPH A., *Business Cycles*, 2 vol, McGraw-Hill, New York, 1939.
SCHUMPETER, JOSEPH A., *Capitalism, Socialism and Democracy*, Alen & Unwin, Londra, 1943.
SCHUMPETER, JOSEPH A., *The Sociology of Imperialism*, în *Social Classes, Imperialism*, Meridian Books, New York, 1955.
SCHURZ, WALTER L., „Mexico, Peru and the Manila Galleon", *Hispanic American Historical Review*, I, 4, noiembrie 1918, pp. 389-402.
SÉE, HENRI, *Modern Capitalism*, Adelphi Co., New York, 1928.
SELLA, DOMENICO, „Les mouvements longs de l'industrie lainière à Venise aux XVIe et XVIIe siècles", *Annales E.S.C.*, XII, 1, ianuarie-martie 1957, pp. 29-45.
SELLA, DOMENICO, „Crisis and Transformation in Venetian Trade", în Brian Pullan, ed., *Crisis and Change in the Venetian Economy in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, Methuen, Londra, 1968, pp. 88-105.
SELLA, DOMENICO, „European Industries, 1500-1700", *Fontana Economic History of Europe*, II, 5, 1970.
SERRAÍMA CIRICI, ENRIQUE, „Hugonotes y bandidos en el Pirineo catalán", *Estudios de historia moderna*, IV, 1954, pp. 207-223.
SERRÃO, JOËL, „Le blé des îles atlantiques: Madère et Açores aux XVe et XVIe siècles", *Annales E.S.C.*, IX, 3, iulie-septembrie 1954, pp. 337-341.
SERVOISE, R., „Les relations entre la Chine et l'Afrique au XVe siècle", *Le mois en Afrique*, nr.6, iunie 1966, pp. 30-45.
SHNEIDMAN, J. LEE, *The Rise of the Aragonese-Catalan Empire, 1200-1350*, 2 vol., N.Y. Univ. Presse, New York, 1970.
SIEMENSKI, J., „Constitutional Conditions in the Fifteenth and Sixteenth Centuries", *Cambridge History of Poland*, I: W. F. Reddaway, *et al.*, ed., *From the Origins to Sobieski (to 1696)*, Cambridge Univ. Press, Londra şi New York, 1950, pp. 416-440.
SKEEL, CAROLINE, „The Cattle Trade between Wales and England from the Fifteenth to the Nineteenth Centuries", *Transactions of the Royal Historical Society*, seria a IV-a, IX, 1926, pp. 135-158.

SLICHER VAN BATH, B.H., „The Rise of Intensive Husbandry in the Low Countries", în J.S. Bromley şi E.H. Kossman, ed., *Britain and the Netherlands*, Chatto, Londra, 1960, I, pp. 130-153.
SLICHER VAN BATH, B.H., *The Agrarian History of Western Europe, A.D., 500-1850*, St. Martin's, New York, 1963.
SLICHER VAN BATH, B.H., „Les problèmes fondamentaux de la société pré-industrielle en Europe Occidentale, *Afdeling Agrarische Geschiedenis Bijdragen*, nr. 12, 1965, pp. 3-46.
SLUITER, ENGEL, „Dutch-Spanish Rivalry in the Caribbean Area, 1594-1609", *Hispanic American Historical Review*, XXVIII, 2, mai 1948, pp. 165-196.
SMIT, J.W., „The Present Position of Studies Regarding the Revolt of the Netherlands", în J.S. Bromley şi E.H. Kossman, ed., *Britain and Netherlands*, Wolters, Groningen, 1964, I, pp. 11-28.
SMIT, J.W., „The Netherlands Revolution", în Robert Forster şi Jack P. Greene, ed., *Preconditions of Revolution in Early Modern Europe*, The Johns Hopkins Press, Baltimore, Maryland, 1970, pp. 19-54.
SMITH, R.E.F., *The Enserfment of the Russian Peasantry*, Cambridge Univ. Press, Londra şi New York, 1968.
SMITH, ROBERT S., „Indigo Production and Trade in Colonial Guatemala", *Hispanic American Historical Review*, XXXIX, 2, mai 1959, pp. 181-211.
SMOLAR, JR., FRANK, J., „Resiliency of Enterprise: Economic Causes and Recovery in the Spanish Netherlands in the Early Seventeenth Century", în Charles H. Carter, ed., *From the Renaissance to the Counter-Reformation*, Random House, New York, 1965, pp. 247-268.
SOLDEVILA, FERRAN, „Barcelona demana à l'emperador Carles V l'autorizació per comerciar directament amb America (1522)", *Studi in onore di Amintore Fanfani*, V: *Evi moderno e contemporaneo*, Dott. A. Giuffrè, Ed., Milano, 1962, pp. 633-641.
SOLT, LEO F, „Revolutionary Calvinist Parties in England Under Elizabeth I and Charles I", *Church History*, XXVII, 3 septembrie 1958, pp. 234-239.
SPOONER, FRANK C., „A la côte de Guinée sous pavillon français (1559-1561)", *Studi in onore di Armando Sapori*, Istituto Edit. Cisalpino, Milano, 1957, II, pp. 1001-1008.
SPOONER, FRANK C., „The Habsburg-Valois Struggle", *New Cambridge Modern History*, II: G.R. Elton, ed., *The Reformation, 1520-1559*, Cambridge Univ. Press, Londra si New York, 1958, pp. 334-358.
SPOONER, FRANK C., „Venice and the Levant; An Aspect of Monetary History (1600-1614)", în *Studi in onore di Amintore Fanfani*, V: *Evi moderno e contemporaneo*, Dott. A. Giuffrè. Ed., Milano, 1962, pp. 643-667.
SPOONER, FRANK C., „The Economy of Europe, 1559-1609", în *New Cambridge Modern History* III: R.B. Wernham, ed., *The Counter-Reformation and the Price Revolution, 1559-1610*, Cambridge Univ. Press, Londra şi New York, 1968, pp. 14-93.

SPOONER, FRANK C., „The European Economy, 1609-50", *New Cambridge Modern History*, IV: J.P. Cooper, ed., *The Decline of Spain and the Thirty Years' War, 1609-48/59*, Cambridge Univ. Press, Londra şi New York, 1970, pp. 67-103.
STAHL, HENRI H., *Les anciennes communautés villageoises roumaines - asservissement et pénétration capitaliste*, Editura Academiei, Bucureşti, 1969.
STEIN, STANLEY J., şi BARBARA H., *The Colonial Heritage of Latin America*, Oxford Univ. Press, Londra şi New York, 1970.
STEPHENS, W.B., „The Cloth Exports of the Provincial Ports, 1600-1640", *Economic History Review*, seria a II-a, XXII, 2 august 1969, pp. 228-243.
STOIANOVICH, TRAIAN, „Material Foundations of Preindustrial Civilization in the Balkans", *Journal of Social History*, IV, 3, primăvara, 1971, pp. 205-262.
STONE, LAWRENCE, „State Control in Sixteenth-Century England", *Economic History Review*, XVII, 1, 1947, pp. 103-120.
STONE, LAWRENCE, „The Anatomy of the Elizabethan Aristocracy", *Economic History Review*, XVIII, 1 & 2, 1948, pp. 1-53.
STONE, LAWRENCE, „Elizabethan Overseas Trade", *Economic History Review*, seria a II-a, II, 1, 1949, pp. 30-58.
STONE, LAWRENCE, „The Elizabethan Aristocracy - A Restatement", *Economic History Review*, seria a II-a, IV, 1, 2 & 3, 1951-52, pp. 302-321.
STONE, LAWRENCE, „The Nobility in Business, 1540-1640", *Explorations in Entrepreneurial History*, X, 2, decembrie 1947, pp.54-61.
STONE, LAWRENCE, „Letter to the Editor", *Encounter*, XI, 1, iulie 1958.
STONE, LAWRENCE, „Social Mobility in England, 1500-1700", *Past & Present*, nr.33, aprilie 1966, pp. 16-55.
STONE, LAWRENCE, *The Crisis of the Aristocracy, 1558-1641*, ediţie prescurtată, Oxford Univ. Press, Londra, 1967.
STRAUSS, GERALD, *Nürnberg in the Sixteenth Century*, Wiley, New York, 1966.
STRAYER, JOSEPH, *On the Medieval Origins of the Modern State*, Princeton Univ. Press, Princeton, New Jersey, 1970.
STREIDER, JACOB, „Origin and Evolution of Early European Capitalism", *Journal of Economic and Business History*, II, 1, noiembrie 1929, pp. 1-19.
SUPPLE, BARRY, *Commercial Crisis and Change in England, 1600-1642*, Cambridge Univ. Press, Londra şi New York, 1959.
SWART, K.W., *The Sale of Offices in the Seventeenth Century*, Nijhoff, Haga, 1949.
SWEEZY, PAUL, „The Transition from Feudalism to Capitalism", *Science and Society*, XIV, 2, primăvara 1950, pp. 134-157.
SZEFTEL, MARC, „Aspects of Feudalism in Russian History", în Rushton Colbourn, ed., *Feudalism in History*, Princeton Univ. Press, Princeton, New Jersey, 1956, pp. 167-182.

TAKAHASHI, H.K., „The Transition from Feudalism to Capitalism: A Contribution to the Sweezy-Dobb Controversy", *Science and Society*, XVI, 4, toamna 1952, pp. 313-345.
TAKAHASHI, H.K., „On the 'Transition' from Feudalism to the Bourgeois Revolution", *Indian Journal of Economics*, XXXV, 140, 1955, pp. 143-151.
TAPIÉ, VICTOR-L., *La France de Louis XIII et de Richelieu*, Flammarion, Paris, 1952.
TAUBE, EDWARD, „German Craftsmen in England During the Tudor Period", *Journal of Economic History*, IV, 14, februarie 1939, pp. 167-178.
TAWNEY, R.H., *The Agrarian Problem in the Sixteenth Century*, Longmans, New York, 1912.
TAWNEY, R.H., „Introduction" la Thomas Wilson, *A Discourse Upon Usury*, Bell & Sons, Londra, 1925, pp. 1-172.
TAWNEY, R.H., „Harrington's Interpretation of His Age", *Proceedings of the British Academy*, 1941, pp. 199-223.
TAWNEY, R.H., „The Rise of The Gentry, 1558-1640", în E.M. Carus-Wilson, ed., *Essays in Economic History*, St. Martin's, New York, 1965, I, pp. 173-206. (Inițial în *Economic History Review*, XI, 1941.)
TAWNEY, R.H., „Postscript", în E.M. Carus-Wilson, ed., *Essays in Economic History*, St. Martin's, New York, 1965, I, pp. 306-314. (Inițial în *Economic History Review*, VII, 1954.)
TAYLOR, A.J.P., *The Course of German History*, Hamilton, Londra, 1945.
TAYLOR, K.W., „Some Aspects of Population History", *Canadian Journal of Economics and Political Sciences*, XVI, august 1950, pp. 301-313.
TAZBIR, JANUSZ, „The Commonwealth of the Gentry", în Aleksander Gieysztor *et al.*, *History of Poland*, PWN - Polish Scientific Publishers, Varșovia, 1968, pp. 169-271.
TEALL, ELIZABETH S., „The Seigneur of Renaissance France", *Journal of Modern History*, XXXVII, 2, iunie 1965, pp. 131-150.
THIRIET, FREDDY, *La Romanie vénitienne au Moyen Âge*, Bibliothèque des Ecoles Françaises d'Athènes et de Rome, fasc. 183, Boccard, Paris, 1959.
THIRSK, JOAN, „Industries in the Countryside", în F.J. Fisher, ed., *Essays in the Economic and Social History of Tudor and Stuart England*, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1961, pp. 70-88.
THIRSK, JOAN, „Enclosing and Engrossing", în *The Agrarian History of England and Wales*, IV: Joan Thirsk, ed., *1500-1640*, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1967, pp. 200-255.
THIRSK, JOAN, „The Farming Regions of England", în *The Agrarian History of England and Wales*, IV: Joan Thirsk, ed., *1500-1640*, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1967, pp. 1-112.
THIRSK, JOAN, „Farming Techniques", în *The Agrarian History of England and Wales*, IV: Joan Thirsk, ed., *1500- 1640*, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1967, pp. 161-199.

THOMSON, F.M.L., „The Social Distribution of Landed Property in England Since the Sixteenth Century", *Economic History Review*, seria a II-a, XIX, 3, decembrie 1966, pp. 505-517.

THORNER, DANIEL, „L'économie paysanne; concept pour l'histoire économique", *Annales E.S.C.*, XIX, 3, mai-iunie 1964, pp. 417-432.

THRUPP, SYLVIA, „Medieval Industry, 1000-1500", *Fontana Economic History of Europe*, I, 6, 1971.

TILLY, CHARLES, „Food Supply and Public Order in Modern Europe", mimeografie, premergător apariției în Charles Tilly, ed., *The Building of States in Western Europe*, Princeton Univ. Press, Princeton, New Jersey.

TILLY, CHARLES, „Reflections on the History of European Statemaking", mimeografie, premergător apariției în Charles Tilly ed., *The Building of States in Western Europe*, Princeton Univ. Press, Princeton, New Jersey.

TOPOLSKI, JERZY, „La régression économique en Pologne", *Acta poloniae historica*, VII, 1962, pp. 28-49.

TREVOR-ROPER H.R., „The Elizabethan Aristocracy: An Anatomy Anatomized", *Economic History Review*, seria a II-a, III, 3, 1951, pp. 279-298.

TREVOR-ROPER H.R., „The Gentry, 1540-1640", *Economic History Review*, supliment, 1, 1953.

TREVOR-ROPER, H.R., „Letter to the Editor", *Encounter*, XI, 1, iulie 1958.

TREVOR-ROPER, H.R., „England's Modemiser: Thomas Cromwell", în *Historical Essays*, Harper, New York, 1966, pp. 74-78.

TREVOR-ROPER, H.R., „The Jesuits in Japan", în *Historical Essays*, Harper, New York, 1966, pp. 119-124.

TREVOR-ROPER, H.R., „The General Crisis of the Seventeenth Century", în *The European Witch-Craze of the 16th and 17th Centuries and Other Essays*, Harper, New York, 1969, pp. 46-89.

TREVOR-ROPER, H.R., „Religion, the Reformation, and Social Change", în *The European Witch-Craze of the Sixteenth and Seventeenth Centuries and Other Essays*, Harper, New York, 1969, pp. 1-45. (Publicată anterior în *The Crisis of the Seventeenth Century: Religion, the Reformation, and Social Change.)*

TYMINIECKI, KAZIMIERZ, „Le servage en Pologne et dans les pays limitrophes au moyen âge", *La Pologne au Xe Congrès International des Sciences Historiques à Rome*, Academia poloneză de Științe, Institutul de Istorie, Varșovia, 1955, pp. 5-28.

ULLMAN, JOAN CONNELLY, „Translator's footnotes", în Jaime Vicens Vives, *Approaches to the History of Spain*, ediția a II-a, Univ. of California Press, Berkeley, 1970.

UMINSKI, J., „The Counter-Reformation in Poland", în *The Cambridge History of Poland*, I: W.F. Reddaway *et al.*, ed.,*From the Origins to Sobieski (top 1696)*, Cambridge Univ. Press, Londra și New York, 1950, pp. 394-415.

UTTERSTRÖM, GUSTAF, „Climatic Fluctuations and Population Problems in Early Modern History", *Scandinavian Economic History Review*, III, 1, 1955, pp. 3-47.

VACCANI, PIETRO, „I lavatori della terra nell'occidente e nell'oriente dell'Europa nella età moderna", *Studi in onore di Armando Sapori*, Istituto Edit. Cisalpino, Milano, 1957, II, pp. 969-978.

VÁLKA, JOSEF, „La structure économique de la seigneurie tchèque au XVIe siècle", *Deuxième Conférence International d'Histoire Economique*, II: *Middle Ages and Modern Times*, Mouton, Paris, 1965, pp. 211-215.

VAN DER SPRENKEL, OTTO B., „Population Statistics of Ming China", *Bulletin of the SOAS*, XV, partea 2, 1953, pp. 289-326.

VAN DER WEE, HERMAN, *The Growth of the Antwerp Market and the European Economy*, 3 vol., Nijhoff, Haga, 1963.

VAN DILLEN, J.G., „Amsterdam's Role in Seventeenth-Century Dutch Politics and Its Economic Background", în J.S. Bromley şi E.H. Kossman, ed., *Britain and the Netherlands*, Wolters, Groningen, 1964, II, pp. 133-147.

VAN HOUTTE, J.A., „Bruges et Anvers: marchés 'nationaux' ou 'internationaux' du XIVe au XVIe siècles", *Revue du Nord*, XXXIV, 1952, pp. 89-108.

VAN HOUTTE, J.A., „Anvers aux XVe et XVIe siècles: expansion et apogée", *Annales E.S.C.*, XVI, 2, martie-aprilie 1961, pp. 248-278.

VAN HOUTTE, J.A., „Déclin et survivance d'Anvers (1550- 1700)", *Studi in onore di Amintore Fanfani*, V: *Evi moderno e contemporaneo*, Dott. A. Giuffrè-Ed., Milano, 1962, pp. 703-726.

VAN HOUTTE, J.A., „L'approvisionnement des villes dans les Pays-Bas (Moyen Âge et Temps Modernes)", *Third International Conference of Economic History*, München, 1965, Mouton, Paris, 1968, pp. 73-77.

VAN LEUR, J.C., *Indonesian Trade and Society*, Van Hoeve, Ltd., Haga, 1955.

VEBLEN, THORSTEIN, *Imperial Germany and the Industrial Revolution*, Ann Arbor Paperbacks, Ann Arbor, Michigan, 1966.

VERLINDEN, CHARLES, „The Rise of Spanish Trade in the Middle Ages", *Economic History Review*, X, 1, 1940, pp. 44-59.

VERLINDEN, CHARLES, „Deux aspects de l'expansion commerciale du Portugal au moyen âge", *Revista portuguêsa de história*, IV, 1949, pp. 169-209.

VERLINDEN, CHARLES, „Italian Influence in Iberian Colonization", *Hispanic American Historical Review*, XXXIII, 2, mai 1953, p. 199-211.

VERLINDEN, CHARLES, *L'esclavage dans l'Europe médiévale*, 2 vol., De Tempel, Bruges, 1955.

VERLINDEN, CHARLES, „La colonie italienne de Lisbonne et le développement de l'économie métropolitaine et coloniale portugaise", *Studi in onore di Armando Sapori*, Istituto Edit. Cisalpino, Milano, 1957, I, pp. 615-628.

VERLINDEN, CHARLES, „Crises économiques et sociales en Belgique à l'époque de Charles Quint", în *Charles Quint et son temps*, Colloques internationaux du C.N.R.S., Paris, 30 septembrie - 3 octombrie 1958, Ed. du C.N.R.S., Paris, 1959, pp. 177-190.
VERLINDEN, CHARLES, „L'état et l'administration des communautés indigènes dans l'empire espagnol d'Amerique", *International Congress of Historical Sciences*, Stockholm, 1960, *Résumés des communications*, Almqvist & Wiksell, Göteborg, 1960,pp. 133-134.
VERLINDEN, CHARLES, „La Crète, débouché et plaque tournante de la traite des esclaves aux XIVe et XVe siècles", *Studi in onore di Amintore Fanfani*, III: *Medioevo*, Dott. A. Giuffrè-Ed., Milano, 1962, pp. 593-669.
VERLINDEN, CHARLES *et al.*, „Mouvements des prix et des salaires en Belgique au XVIe siècle", *Annales E.S.C.*, X, 2 aprilie-iunie 1955, pp. 173-198.
VERNADSKY, GEORGE, „Feudalism in Russia", *Speculum*, XIV, 3 iulie 1939, pp. 300-323.
VERNADSKY, GEORGE, *The Tsardom of Muscovy, 1547-1682*, vol. V din *A History of Russia*, 2 părţi, Yale Univ. Press, New Haven, Connecticut, 1969.
VICENS VIVES, JAIME, „Discussion" la Charles Verlinden, „Crises économiques et sociales en Belgique à l'époque de Charles Quint", în *Charles Quint et son temps*, Colloques internationaux du C.N.R.S., 30 septembrie - 3 octombrie 1958, Ed. du C.N.R.S., Paris, 1959.
VICENS VIVES, JAIME, *An Economic History of Spain*, Princeton Univ. Press, Princeton, New Jersey, 1969.
VICENS VIVES, JAIME, *Approaches to the History of Spain*, ediţia a II-a, Univ. of California Press, Berkeley, 1970.
VILAR, PIERRE, „Le temps de Quichotte", *Europe*, 34, nr. 121-122, ianuarie-februarie 1956, pp. 3-16.
VILAR, PIERRE, „Problems on the Formation of Capitalism", *Past & Present*, nr. 10, noiembrie 1956, pp. 15-38.
VILAR, PIERRE, *La Catalogne dans l'Espagne moderne*, 3 vol., S.E.V.P.E.N., Paris, 1962.
VILLARI, ROSARIO, *La rivolta antispagnola a Napoli: le origini (1585-1647)*, Laterza, Bari, 1967.
VITALE, LUIS, „Latin America: Feudal or Capitalist?", în James Petras şi Maurice Zeitlin, ed., *Latin America: Reform or Revolution?*, Fawcett, Greenwich, Conn., 1968, pp. 32-43.
VITALE, LUIS, „España antes y después de la conquista de América", *Pensamiento critico*, nr. 27, aprilie 1969, pp. 3-28.
VIVANTE, CORRADO, „Le rivolte popolari in Francia prima della Fronde e la crisi del secolo XVII", *Rivista storica italiana*, LXXVI, 4, decembrie 1964, pp. 957-981.

WARRINER, DOREEN, „Some Controversial Issues in the History of Agrarian Europe", *Slavonic and East European Review*, XXXI, nr. 78, decembrie 1953, pp. 168-186.
WATSON, ANDREW M., „Back to Gold - and Silver", *Economic History Review*, seria a II-a, XX, 1, 1967, pp. 1-34.
WEBB, WALTER PRESCOTT, *The Great Frontier*, Houghton Mifflin, Boston, Massachusetts, 1952.
WEBER, MAX, *General Economic History*, Free Press, New York, 1950.
WEBER, MAX, *The Religion of China*, Free Press, New York, 1951.
WEBER, MAX, *The Religion of India*, Free Press, New York, 1958.
WEBER, MAX, *Economy and Society*, Bedminster Press, Totowa, New Jersey, 1968.
WERNHAM, R.B., „English Policy and the Revolt of the Netherlands", în S. Bromley şi E.H. Kossman, ed., *Britain and the Netherlands*, Wolters, Groningen, 1964, pp. 29-40.
WERNHAM, R.B., „The British Question, 1559-69", *New Cambridge Modern History*, III: R.B. Wemham, ed., *The Counter-Reformation and the Price Revolution, 1559-1610*, Cambridge Univ. Press, Londra şi New York, 1968, pp. 209-233.
WERHNAM, R.B., „Introduction", *New Cambridge Modern History*, III: R.B. Wemham, ed., *The Counter-Reformation and the Price Revolution, 1559-1610*, Cambridge Univ. Press, Londra şi New York, 1968, pp. 1-13.
WHITE, JR., LYNN, „What Accelerated Technological Progress in the Western Middle Ages?", în A.C. Crombie, ed., *Scientific Change*, Basic Books, New York, 1963, pp. 272-291.
WILLAN, T.S., „Trade Between England and Russia in th e Second half of the Sixteenth Century", *English Historical Review*, LXIII, nr. 247, iulie 1948, pp. 307-321.
WILLETTS, WILLIAM, „The Maritime Adventures of the Great Eunuch Ho", în Colin Jack-Hinton, ed., *Papers on Early South-East Asian History*, Joumal of Southeast Asian History, Singapore, 1964, pp. 25-42.
WILLIAMS, ERIC, *Capitalism and Slavery*, Deutsch, Londra, 1964.
WILLIAMS PENRY şi HARRISS, G.L., „A Revolution in Tudor History?", *Past & Present*, nr. 25, iulie 1963, pp. 3- 58.
WILSON, C.H., „Cloth Production an International Competition in the 17th Century", *Economic History Review*, seria a II-a, XII, 2, 1960, pp. 209-221.
WILSON, C.H., „Trade, Society and the State", în *Cambridge Economic History of Europe*, IV: E.E. Rich şi C.H. Wilson, ed., *The Economy of Expanding Europe in the 16th and 17th Centuries*, Cambridge Univ. Press, Londra şi New York, 1967, pp. 487-575.
WITTMAN, T., „Quelques problèmes relatifs à la dictature févolutionnaire des grandes villes de Flandres, 1577-1579", *Studia historica*, Academicae Scientarum Hungaricae, nr. 40, 1960.
WOLF, ERIC, *Sons of the Shaking Earth*, Univ. of Chicago Press, Chicago, Illinois, 1959.

WOLF, ERIC, *Peasants*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, New Jersey, 1966.

WOLFE, MARTIN, „Fiscal and Economic Policy in Renaissance France", *Third International Conference of Economic History*, München, 1965, Mouton, Paris, 1968, pp. 687-689.

WOOLF, S.R., „Venice and the Terraferma: Problems of the Change from Commercial to Landed Activities", în Brian Pullan, ed., *Crisis and Change in the Venetian Economy in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, Methuen, Londra, 1968, pp. 175-203.

WRIGHT, L.P., „The Military Orders in Sixteenth and Seventeenth-Century Spanish Society", *Past & Present*, nr. 43, mai 1969, pp. 34-70.

YOUINGS, JOYCE, „Landlords in England, C: The Church", în *The Agrarian History of England and Wales*, IV: Joan Thirsk, ed., *1500-1640*, Cambridge Univ. Press, Londra si New York, 1967, pp. 306-356.

ZAGORIN, PEREZ, „The Social Interpretation of the English Revolution", *Journal of Economic History*, XIX, 3, septembrie 1959, pp. 376-401.

ZAVALA, SILVIO, *La encomienda indiana*, Centro de Estudios Históricos, Madrid, 1935.

ZAVALA, SILVIO, *New Viewpoints on the Spanish Colonization of America*, Univ. of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1943.

ZELLER, GASTON, „Industry in France Before Colbert", în Rondo E. Cameron, ed., *Essays in French Economic History*, Irwin, Inc., Homewood, Illinois, 1970, pp. 128-139. (Tradus din *Revue d'histoire économique et sociale*, XXVII, 1950.)

CUPRINS

Capitolul IV
DE LA SEVILLA LA AMSTERDAM:
EŞECUL IMPERIULUI 5
Note 46

Capitolul V
STATELE PUTERNICE DIN CENTRU:
FORMAREA CLASELOR ŞI COMERŢUL
INTERNAŢIONAL 97
Note 166

Capitolul VI
ECONOMIA MONDIALĂ EUROPEANĂ:
PERIFERIE ŞI ZONĂ EXTERNĂ 211
Note 248

Capitolul VII
EVALUĂRI TEORETICE 279
Note 293

BIBLIOGRAFIE 294

Biblioteca de artă

529

Arte și civilizații

sistemul mondial modern

În secolul al XVI-lea, Europa a fost precum un cal sălbatic nărăvaș. Încercarea unor grupuri de a stabili o economie mondială bazată pe o anumită diviziune specifică a muncii, de a crea state naționale în zonele centrale ca garanți politico-economici ai acestui sistem și de a-i face pe muncitori să plătească nu numai profiturile, ci și costurile menținerii sistemului nu a fost ușoară. Este spre cinstea Europei că a reușit aceasta deoarece, fără impulsul secolului al XVI-lea, lumea modernă nu s-ar fi născut și, în pofida cruzimilor sale, este mai bine că s-a născut decât să nu fi existat.

IMMANUEL WALLERSTEIN